

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

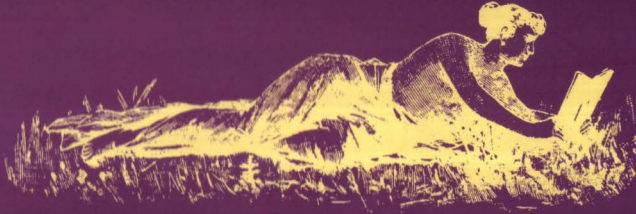
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KADIN VE MEKÂN

Derleyenler: Ayşen Akpınar • Gönül Bakay • Handan Dedehayır

TUTSAKLIK MI? SULTANLIK MI?

AYŞEN AKPINAR

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nden sonra mimarlık eğitimi almış, ABD'de Columbia Üniversitesi'nde yüksek lisansını bitirdikten sonra Mimar Sinan Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamıştır. Mimar Sinan Üniversitesi, Suudi Arabistan Kral Faysal Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Kıbrıs Uluslararası Amerikan Üniversitesi, Beykent Üniversitesi, Bahçeşehir Üniversitesi'ndeki öğretim üyelikleri ve kurucu dekanlık çalışmalarından sonra halen İstanbul Ticaret Üniversitesi Mühendislik ve Tasarım Fakültesi İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölüm Başkanı olarak görevini sürdürmektedir.

GÖNÜL BAKAY

Amerikan Kız Koleji'nden mezundur. Eğitimine Londra Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Bölümü'nde devam etmiştir. İ. Ü. İngiliz Filolojisi Bölümü'nde doktora çalışmalarını tamamlamış, 1993'te aynı üniversitenin Kadın Araştırmaları Merkezi Lisansüstü Programı'nda daha sonra Beykent Üniversitesi İngiliz Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Halen Bahçeşehir Üniversitesi Amerikan Dili ve Edebiyatı öğretim görevlisidir.

Dr. Bakay'ın başlıca ilgi ve uzmanlık alanları, cinsiyetler arası çalışmalardan Afrika kökenli Amerikalıların özgün kültürüne, farklı kültürler üzerindeki çalışmalardan İngiliz romanına uzanan bir çeşitlilik göstermektedir. Türkçede yayımlanan üç kitabı: *Chaucer'dan Browning'e Değişen Kadın İmaji* ve *Virginia Woolf ve İletişim ile Günümüz Türk Kadını Başarı Öyküleri*'dir. Editörlüğünü üstlendiği *Yeni Feminist Eleştiri* başlıklı kitabın yanı sıra; çeşitli yerli ve yabancı dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır. Farklı platformlarda sunduğu pek çok bildirisi bulunmaktadır.

HANDAN DEDEHAYIR

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji (Robert Lisesi)'nden sonra İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü'nü bitirdi. *Hayat* dergisine çeviri ve derleme, *Cumhuriyet* gazetesine inceleme yazıları hazırladı, daha sonra Reklam Moran'da reklam yazarlığı yaptı. Bir süre iş hayatına ara verdikten sonra ÇEKÜL Vakfı'nda genel koordinatör olarak çalışma hayatına döndü. Baltaş Eğitim ve Danışmanlık'ta Araştırma ve Geliştirme bölümünü yönetti; yetişkin eğitimi ve insan kaynakları alanında çeşitli eğitim programları ve yayınlar hazırladı, üç ayda bir yayımlanan *Kaynak* dergisinin genel yayın yönetmenliğini yaptı. Halen ÇEKÜL Vakfı'nda doğal ve tarihi kültürel miras alanındaki yayınlardan ve kurumsal iletişimden sorumlu koordinatör olarak çalışmakta, Tarihi Kentler Birliği'nin üç ayda bir yayımlanan *Geçmişten Geleceğe Yerel Kimlik* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü yürütmektedir.

© Turkuvaz Kitapçılık ve Yayıncılık A.Ş. (2009)

Her hakkı saklıdır. Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Genel Merkez: Barbaros Bulvarı, No: 153, Kat: 8
34349 Beşiktaş / İstanbul
Tel: 0 212 354 30 00 Faks: 0 212 288 50 67
www.turkuvazkitap.com.tr

GENEL YAYIN YÖNETMENİ İlknur Özdemir

EDİTÖR Serpil Demirtaş
DÜZELTİ Devrim Yalkut
KAPAK Melis Rozental
GRAFİK Mahmut Hakan Güngör

1. BASIM Ocak 2010, İstanbul
GENEL YAYIN 258 YAŞAM 4
ISBN 978-605-5596-17-0
BASILDIĞI YER Pasifik Ofset Ltd. Şti. (0212) 422 44 45

Turkuvaz Kitap bir TURKUVAZ MEDYA GRUBU kuruluşudur.

KADIN VE MEKÂN

Tutsaklık mı Sultanlık mı?

Derleyenler

Ayşen Akpınar

Gönül Bakay

Handan Dedehayır

Yaşam

İÇİNDEKİLER

Önsöz / Aydın BOYSAN	7
Sunuş / Ayşen AKPINAR, Gönül BAKAY, Handan DEDEHAYIR	11
Giriş / Doğan KUBAN	19

I. Bölüm: Yoktan Var Eden Kadınlar

1. Kadınların Varlık Alanlarına Yolculuk	27
<i>Ayşen AKPINAR</i>	
2. Kadın Eli Değerse	41
<i>Lâle AYTAMAN</i>	
3. Antikçağ'da Kent İmar Eden Kadınlar	50
<i>İnci DELEMEN</i>	
4. Fiziksel Çevrenin Oluşumu ve Kullanımında Kadının Yarattığı Fark: Cumalıkızık Örneği	58
<i>Neslihan T. DOSTOĞLU</i>	
5. Evin Direği, Sokağın Bekçisi	72
<i>Erincik EDGÜ</i>	
6. Geçmişten Bugüne Anadolu Kırsalında Kadın-Mekân İlişkileri	80
<i>Fusun ERTUĞ</i>	
7. Mekânların Kadınsı Anlatımları	94
<i>Hale GEZER</i>	
8. Mekânın 'Ev' Olarak Oluşumunda Kadın	110
<i>M. Sinan GENİM</i>	
9. Osmanlı'da Kadın ve Hamam Kültürü	117
<i>Sühendan K. İLAL</i>	

II. Bölüm: Mekânın Sınırladığı Kadınlar

1. Mekânın Kadınlar Açısından Kurgulanışına Kuramsal ve Tarihsel Süreç İçinde Bakmak	133
<i>Serpil ÇAKIR</i>	
2. Düşük Gelirli Kadın ve Mekân	150
<i>Aliye P. ÇELİK</i>	
3. Mekânlar, İlişkiler ve Duygularını İşe Koşan Kadınlar	158
<i>Handan DEDEHAYIR</i>	
4. Bir Gün Bir Kentte İki Kadın	173
<i>Nihal Ekin ERKAN</i>	

5. Süper Kadın, Süper Ev	185
Özlem E. ERKARSLAN	
6. Konut Talebinde Kadın: Tercihler, Seçimler ve Kararlarda Kadının Rolü ...	196
Ebru E. KARAHAN	
7. Mekânların Kısıtlanışında İktidar Masalları	210
Türkel MİNİBAŞ	
8. Yeni Kadın Kimliği: Evin Öznesi / Evin Nesnesi Kadın	220
Yekta ÖZGÜVEN	
9. İffet-Saray-ı Şahane: Topkapı Sarayı Hareminde Yaşam	235
Necdet SAKAOĞLU (Derleyen: Handan DEDEHAYIR)	

III. Bölüm: Kadın Hallerinden Yansımalar

1. Göç, Mekân ve Kültürel Zevklerin Değişimi	251
Nermin Abadan-UNAT	
2. Siyasal Partilere Göre Kadınların Mekânı	260
Zehra F. K. ARAT	
3. Sanatsal Mekânlarda Kadınlar	279
Tomur ATAGÖK	
4. Minyatür Resimde Türk Kadın Yaşamı	288
Nurhan ATASOY	
5. Batı Edebiyatında Harem	298
Gönül BAKAY	
6. Kadınlar Ne İster?	312
Can ELGİZ	
7. Hukuk Penceresinden Kadın ve Mekân	316
Nazan MOROĞLU	
8. Kadınlar Arası İletişim Ortamı Olarak Kuaför Salonları	321
Mine ÖZAŞÇILAR	
9. Boğaziçi'nde Kırdan Kente Mekânsal Değişim ve Okuma-Yazma Kursları ..	331
Nurten ÖZMELEK	
10. Türk Sinemasında, Kültürel Değişim Sürecinde Ev Mekânı ve Kadın	344
Halit REFIĞ	
11. Edebiyatta Kadın ve Mekân	350
Buket UZUNER	
12. Bir Kültürü Yaşayan ve Yaşatan Kadınlar: Arnavutluk'ta Türk İzleri	361
Adalet YAVUZER	

Özyaşamöyküleri	375

ÖNSÖZ

Hanımlar Konusunda

Adına 'aforizma' da denen kısa tanımlar, okunduğu anda sanki konuyu doğru özetliyor gibi gözükürler... Hatta gerçeğin tümünü özetledikleri bile sayılabilir.

Yanılığa düşmemek gerek... Hiçbir önemli sorunun, bir ya da birkaç cümleyle doğru ve yeterli anlatılabilmesi olanağı yoktur. Aforizmaların çoğu üstelik sevimli anlatımlardır da...

Ancak aforizmalardan da vazgeçilemez. Sonsuz görkemli sorunları doğru anlayabilmenin yolu, bir konuda isterse zıtlaşsın, aforizmaların da çoğunu zihinde çarpıştırarak bulunur. Aforizmalar zihin açmaya çok yardımcı olurlar. Hepsi insan kafasındaki düşünme güçlerini uyandıran küçük patlamalar yaratırlar. Zihin bu küçük patlamalarla konuyu kavramaya daha yakınlaşır.

Hemen eklemek gerekir ki hiçbir önemli konu yalnız aforizmalar öğrenilerek tümüyle doğru kavranamaz. Buna karşın aforizmalar konunun kavranmasına yardımcı olabilecek fırsatlardır, kullanılır.

Atasözleri dediğimiz bir çeşit aforizmalar, her zaman değilse bile bazen gerçeklere korkusuzca ışık tutarlar. Adı atasözüdür ya, söyleyen ortada yoktur, yitip gitmiştir. Belki de bu nedenle gerçekleri anlatırken 'tenzilatsız' ve açık beyanlar olabilir bu deyimler... Üstelik dünyanın her ulusundan bu anlamda inciler saçıldığı görülür.

Japonya gibi değişik yaşam kültürleri olan bir ülkede duyduğlarımız bütünü şaşırtıcıdır. Orada, evli hanımlar sokakta kocalarının iki adım gerisinde yürürler. Toplum yaşamındaki tüm alışkanlıklar buna göredir. Ancak öyle atasözleri vardır ki hanımlara gösterilen incelik konusunda, şapka çıkarılır:

Bu kısacık atasözü atlanabilir bir incelik değildir. Şöyle ki:

"Kadınlar olmasaydı, ne gece olabilirdi ne de gündüz."

Bu parlak düşünce inceliğinden sonra, Japonya’da ‘geyşa’lığın nasıl ortaya çıktığı hiç de kolay anlaşılmaz. Her ne kadar geyşalık kesinlikle el değmeden birlikte olunan bir ‘sanatsal kişilik’ anlamına geliyorsa da...

Bir Rus atasözüne göre: “Kadınlar candan üretilmiş olsalardı bile, saydam olmayacaklardır.”

İşveçlilerse hanımları anlatırken biraz daha ölçülü davranırlar: “Hanımlar gölge gibidir. Tutmak isteyen yakalayamaz. Oysa o gölge, uzaklaşmak isteyen peşine düşer.”

Uzaktan da olsa Çinlilerin düşüncesine göz atmaktan kaçınılamaz: “Hanımlara inanan kendini aldatır. İnanmayan ise aldatılmaktan kurtulamaz.”

En hınzırca özeti yine bizim Akdeniz komşularımız olan İspanyollar yapar: “Erkekler dünyayı yönetir, hanımlar ise o dünyayı yöneten erkekleri yönetirler.”

Daha öncelikli olarak kadınların mı yoksa erkeklerin mi daha güçlü kişilikler olduğu zaman zaman tartışılır. Böyle bir soruya ille de çok anlamlı bir cevap vermeye çalışmak, boşuna zahmettir. Bu cevabı, cin zekâlı bir erkek, A. Maurois, en doğru ve güzel anlatımla şöyle özetlemiştir:

“Zekâsı en kıt bir hanım bile akıllı bir adamı parmağında oynatabilir. Ancak, deli bir erkeği doğru yönetebilmek için olağanüstü akıllı bir hanım şarttır.”

ABD’de aile yaşamı, hâlâ toplumun önemli taşıyıcı iskeletlerinden biridir. Akrabalık ilişkileri güçlüdür ve yakınlaşmalar kesintisiz olarak sürekli işler. Doğum günleri unutulmaz. Noel’de aileler toplanır.

Bizim eski bayram âdetlerimiz neredeyse yok olmak üzeredir. Bayramlarda aile büyükleri mutlaka ziyaret edilirdi. Bu ziyaretler çoluk çocuk, takım halinde yapılırdı.

Bayram ziyaretleri o denli ciddiye alınırdı ki, üç dört günlük bayramlar tüm ziyaretlere yetmez, noksanlar bayramdan sonraki günlerde tamamlanırdı. Ziyaretler yalnızca yakınlarla sınırlı olmazdı. Öğretmenler, iş ilişkisi bulunan kişiler, rütbesi önemsenmeden mutlaka ziyaret edilirdi.

Bazı evliliklerde, evlilik cüzdanı birlikte yaşama kapısını açan pasaporttur. Bu pasaport isterse bir sevdalanma sonucu alınabilmiş olsun, ya da isterse göreneklerden doğan aile yakınlıkları sonunda yakıştırılmış ve alınmış olsun...

Her iki olasılığın da sonucu iki türlü olabilir. Ben de şimdi artık korkmadan-çekinmeden söylemeye cesaret ediyorum ki (60 yıllık evlilikten sonra), ‘sevda’ iyi ve doğru bir evliliğin ön şartı değildir. Her ne kadar ben de, 60 yıl önce böyle düşünmüyordusam da...

Yakınlaşmanın belki sevdalanmakla birlikte iki türlü sonucu olabilir: Ayrılmak ya da kopmaktır birincisi, ikincisi ise evlenmek.

Bir Moğol atasözü, uzun yıllar süren bir evlilikte bıktırıcı olmanın şart olmadığını sevimli biçimde şöyle anlatır:

“Aynı yastıkta uyusalar bile, başka ve farklı rüyalar görebilirler.”

Minicik de olsa, önce iki kişilikli de olsa, bir ‘yaşama birliği’ kurulmuştur. Bu birliği, önce, yalnız kendi oynayacakları bir gerçek tiyatro oyunu zevkine ve seviyesine çıkarmak işte sadece o iki kişinin yeteneğine bağlıdır. Uzun yıllar bitmeyen-tükenmeyen hizmet görevi zorlanarak değil, zevkle sırtlanılır.

“Mutsuz bir evliliğin kaynak nedeni, sevdanın yok oluşu değil, dostluğun yok oluşudur.” (Nietzsche)

Yaşadıkça birlikte olabilmenin ön şartlarından biri, başlangıçta sevda ister olsun ister olmasın, dostça birlikte yaşama istek ve yeteneğinin var olmasına dayanır.

Uzun yıllar sürecektir olan bir evlilik yaşamının kaçınılmaz bıkırtıcı ufak olaylarına dayanmak, sağlam ve renkli karakter yapıları temel olarak zorunlu kılar. Öyle ki kıt anlamlı külüstür bazı sorun yavrularının birbiri peşine uzun yıllar yaşama programına zorla girmekte oluşu, güçlü karakterlerin önemsiz sorunları sokağa atması ile sonuçlanır.

Erkekler konusunda en cin fikirleri yine hanımlardan duymak olasıdır. Benim gençliğimin en cin Fransız tiyatro sanatçılarından Jeanne Moreau erkekleri şöyle anlatır:

“Hanımların aklı konusunda konuşmaktan çekinmeyen birçok erkek, sevmesini öğrenememiş cahillerdir. Büyük uygulamacılar fazla konuşmaz, uygulamaya geçerler.”

Bir başka sanat perisinin değerlendirmesi ise farklı ifadelerle, ama sonuç aynı yönde:

“Erkeklerin fantezisi, hanımların gerçeğini anlayabilmek için hiç ama hiç yeterli değil...” (Anna Magnani)

Zehir dilli bir Fransız hanımı (Coco Chanel) kendisine yakışan değerlendirmeyi şöyle yapar:

“Biz kadınlar erkeklerin bizi sevmesi için güzel olmak zorundayız... ama bizim onları sevebilmemiz için aptal olmamız gerekiyor.”

Hanımların bilgilenmek ve akıllanmaktan çok güzelleşmeye önem verir görünmeleri yanlış yorumlara neden olur. Sanılır ki erkeklerin gözle değerlendirmeleri, beyinle değerlendirmelerinden daha önemlidir.

Bu kuşku yersiz değildir. Beyinle değerlendirebilmek için sabır ve dikkat gereklidir. Oysa göz bakar bakmaz görür ve yargısına varır.

Oysa hanımların beyleri değerlendirmesi öyle bakar bakmaz hüküm verme kolaylığından doğmaz. Bu nedenle hanımların değerlendirme yapması erkeklerle göre çok daha derin sayılabilir nedenlere dayanır.

Dünyaca ünlü yazarlardan Mark Twain çok iyi bir aile babasıydı; daha önemlisi, olağanüstü iyi bir eşi ve eşi olan hanıma çok saygısı olan, ilginç bir

kişilikti. Dünyanın en ünlü mizah yazarlarından biri olarak, istisnası olmadan herkesi her konuda dişlerini geçirerek pervasızca hırpalamaktan vazgeçmedi. Ancak kendi eşinden ne denli çekindiğini aile konularından söz ederken istemeden de olsa açığa vuruyordu; diyordu ki:

“Pek çok hanım, olduklarından çok daha iyi bir eş mutlaka olurdu, eğer kocalarını daha iyi bir aile babası yapma hevesinden vazgeçebilseydiler.”

Hanımlar hakkında düşüncelerini (ama gerçekten aklından geçenleri) belirtmek, genelde erkeklerin kaçındıkları bir konudur. Korkmadan, hiçbir gizli düşüncesi olmadan, açık ifadelerle düşüncelerini belirtmeye çekinmeyen erkeklerin ötekilere oranı binde bir olsa gerekir... Çerçeveyi çok daralttığım söylenirse, yine de ancak binde birkaç olabilir diyebilirim.

Bir örnek Malraux olabilir. Kendisi diyordu ki:

“Bir hanım aslında nasıl anlatılabilir? Doğru tarifi yapabilmek için onları iyi tanımak şarttır. Bu çalışmaya bugün başlansa, kıyametin kopmasından önce sonuca varılamaz.”

Alışılmıştır... Her konuda ileri sürülen düşünceleri, sunuş sona ermeden toparlamak, hatta birkaç cümleyle özetlemek, alışkanlık biçimine dönüşmüştür.

Hanımlarla ilgili konularda böyle bir alışkanlıktan sonuç çıkarılması olacak iş değildir. Hanımlarla ilgili konuların değil birkaç sayfaya, birkaç saate, hatta birkaç kitaba sığması olanak dışındadır.

Benim de arz edeceklerim, şimdilik sunduğum satırlardan ibarettir.

Aydın BOYSAN

SUNUŞ

Neden Kadın ve Mekân?

Yarım yüzyılı aşkın bir zamandır, mekânın toplumsal etkileşimlerden bağımsız, boş bir alan olmadığını biliyoruz. Heidegger, Lefebvre, Foucault, Jameson, Harvey ve Soja gibi düşünürlerin mekân-toplum ilişkisini sorgulamaya başlamalarından bu yana, mekânın kendi başına mutlak bir varlık olmadığı, buna karşılık toplumsal ilişkiler tarafından yapılandırıldığı konusunda genel bir görüş birliği olduğu görülmektedir (Massey 1994, s. 5). 1990'lardan sonra hız kazanan teknolojik gelişmelerin dünyayı 'küresel bir köy'e dönüştürmesiyle birlikte, zaman ve mekân kavramlarının da köklü bir değişime uğradığına, giderek sanal mekân kavramının da gündeme geldiğine tanık olmaktadır.

Massey, mekânın farklı biçimlerini bağımsız birer varlık değil, toplumsal yapıların belirlediği birer ürün olarak tanımlamaktadır (age). Massey görüşlerini, "Alanlara kıyasla mekânlar, genellikle, (nostaljik bir otantiklik ve sabitlik duygusuyla dolu olarak) çoğu kez birbirinden bağımsız görünür. Ancak mekânlar da kendilerinin ötesinde mekânlarla ilişkilidirler," sözleriyle açıklıyor ve şöyle devam ediyor: "Böylelikle bireyler, hiçbir zaman tek bir bireysel topluluğa dahil değildir. Ancak, çoğul ve akışkan mekânsal çevreleri deneyimler ve onlar tarafından konumlandırılırlar" (Massey 1994, s. 120). Çağımızın önemli düşünürlerinden Lefebvre de mekân üzerine şunları söylüyor: "Modernitenin gelişmesiyle zaman, toplumsal dışında, mekândan silinmiştir. Çalışma hayatı dışında da yaşanan zaman önemini kaybetmiştir. Ekonomik mekân zamanı ikincil kılar, politik mekân da onu güç mekanizmasını tehdit edici gördüğünden dışlar. Ekonomi ve politığın önceliği mekânın zamana karşı üstünlüğünü vurgular. Böylece toplumsal mekân geçmişteki toplumsal hareketlerin bir sonucudur" (Lefebvre 1991, s. 73). Lefebvre toplumsal mekânın sabit ve değişmez olmayıp hep yeniden yaratıldığına işaretlerle şöyle devam ediyor: "Sosyal mekân

ne özne ne nesnedir, ama tarih, toplum ve kültürün elle tutulamayan sonucu olarak ortaya çıkar” (Lefebvre 1991, s. 92).

Mekânın bu bağlamda kavramlaştırılması, zaman içinde çok farklı alanlarda çalışan disiplinlerin mekâna ilgi duymasına yol açarken, mekânın yeni açılımlar ve anlamlarla çok boyutlu ve karmaşık, giderek girift bir nitelik kazanmasına da neden oldu. Böyle bir mekân anlayışı mekânın birincil sahibi mimarlığın alanını çoktan aşmış ya da genişletmiş, hatta dönüştürmüş gibi görünüyor. Mimarların da mekâna ilişkin felsefe, sosyoloji, siyaset, psikoloji ve daha nice insan odaklı bilim dalıyla dinamik bir alışveriş içine girdiği gözlemleniyor.

Mekânın zaman içinde geçirdiği evrim ve kazandığı yeni anlamlar, mekânı bir de kadın açısından ele almanın heyecan verici bir serüven olacağı görüşünü uyandırdı. Batı’da ağırlıklı olarak feminist literatürde yoğun bir biçimde ele alınan kadın ve mekân ilişkisine, Türkiye gerçeği bağlamında, çok disiplinli bir yaklaşımla daha geniş bir perspektiften bakma düşüncesi böyle doğdu.

Elinizdeki kitabın çıkış noktası, toplumsal yapı ve ilişkilerle mekânları kavrayışımız ve kullanışımız arasındaki bir dizi karmaşık ve çok yönlü ilişkinin varlığıdır. Başka bir deyişle, toplumsal yapı ve ilişkiler mekânı anlamlandırma-mızı etkilerken, mekânı kavrayışlarımız da toplumsal olanı anlamlandırma biçimlerimizi etkiler. Kadınların mekânlarda nasıl gezindiklerine, ne tür roller ve işlevler üstlendiklerine, mekânlarda kurdukları ilişkilerle mekânları nasıl anlamlandırdıklarına, varoluş biçimleriyle mekânların nasıl bütünleştiğine bakmak istedik. Kadınların, iktidar odakları tarafından yazılmış senaryolarda tanımlanmış rolleri oynarken, bu rolleri nasıl yeniden yorumlayıp yıldızlaştıklarının, sınırlılıkları nasıl sınırsızlıklara dönüştürdüklerinin, yoksunluklardan nasıl zengin hayat parçacıkları ürettiklerinin ipuçlarını aramak üzere yola çıktık. Karşı çıkmadan, haykırmadan, başkaldırmadan sınırları esneterek kendilerine hareket alanları açtıklarını, kendilerini mekânlarda çeşitli biçimlerde konumlandırarak benliklerini nasıl yeniden tanımladıklarını, mekânların da bu serüvende, toplumun kadına bakışı ile kadının kendine bakışı ve yaşantısı arasında nasıl bir aracı olduğunu ele almayı hedefledik.

Mekân ile insan, bu bağlamda mekân ile kadın arasındaki etkileşimi anlamaya çalışırken, hayatın her kesitinden, her uzmanlık alanından, her sanatsal yaratımdan, hatta yaşanmış her deneyimden ödünç alabileceğimiz ve yararlanabileceğimiz yığınla ‘öteberi’ olduğunu savunmak abartılı olmaz. Bu anlamda mekân, çok katmanlı ve derinine indikçe daha da katmerlenen, ilintisizmiş gibi görünen yaşam parçacıklarıyla ilişkilendirildikçe yeni anlamlar ifşa eden bir gerçeklik değil mi? Kadın ve mekân ilişkisini, Claude Lévi-Strauss’un (1966) hırdavatçısı (*bricoleur*) misali, farklı parçacıkları bir araya getirerek,ilmek ilmek yeniden üretmeye ve çözmeye çalışamaz mıyız? Her farklı bakış açısı

sı biraz birbirinden ödünç alarak, biraz birbirinin alanına tecavüz ederek, bazen haddini aşarak, ama her defasında yeni bireşimlerle 'mekân'ı zenginleştirerek, sınır tanımayan hayatın çeşitliliğini mekân üzerinden yeniden üretetek ilerleyemez mi? Çünkü Harvey'nin işaret ettiği gibi mekânın ve zamanın sembolik düzenlemeleri deneyim için bir çerçeve sağlar ve bizler, içinde yaşadığımız toplum içinde kim ya da ne olduğumuzu bu çerçeve aracılığıyla öğreniriz (Harvey 1999, s. 242, aktaran Şişmanoğlu 2003, s. 14). Antropolog Gregory Bateson da, *Mind and Nature: A Necessary Unity* (1979) adlı kitabında, farklı disiplinlerden elde edilen bilgilerin bir araya gelmesinin, bu bilgilerin basit bir toplamından çok daha farklı nitelikte bir bilginin ortaya çıkmasına neden olduğuna, böyle bir karmaşanın konuya farklı bir anlayış ve derinlik boyutu kazandırdığına işaret etmektedir.

Kadın ve mekân ilişkisinin farklı boyutlarını değerlendirebileceğine inandığımız, farklı uzmanlık alanlarında sivrilmiş kişilere bir çağrıda bulunduk. Yazarlarımızın hemen hemen hepsinin ilk tepkisi, konunun çok ilgi çekici ve heyecan verici olduğu ancak bugüne kadar yapmış oldukları çalışmalarda kadın ve mekân boyutunu hiç değerlendirmediklerini, böyle bir konunun onlar için tümüyle yeni bir çalışma olacağını belirtmek oldu. Bu durum kitabı daha da heyecan verici bir hale getirdi. Sonuç olarak elinizdeki kitap; antropolog, arkeolog, dilbilimci ve edebiyatçı, hukukçu, iktisatçı, kamu yöneticisi, mimar, ressam, sanat tarihçisi, tarihçi, sinemacı, siyaset bilimci ve sosyologlardan oluşan bir yazarlar grubunun sıra dışı katkılarıyla, zengin bir çeşitliliğin ürünü olarak ortaya çıktı. Yazarların her biri yoğun uğraşları arasında, kısıtlı ve çok değerli zamanlarını, kadın ve mekân ilişkisini kendi uzmanlık birikimleriyle yeniden değerlendirmeye ayırdı ve kitaba geniş bir ufuk, zengin bir çeşitlilik ve derinlik kazandırdı. Yazarlarımızın her birine teşekkür borçluyuz.

Yazılar peş peşe elimize ulaştıkça üç başlık altında yan yana geldikleri görüldü: Bir bölümü, koşullar ne olursa olsun mekânda kendini konumlandırırken 'yoktan var eden kadınlar'ı anlatmaktaydı. Bir başka yazı grubu, 'mekânlar aracılığıyla varlıkları sınırlanmaya çalışılan kadınlar'ı inceliyordu. Böylece kitabın ilk iki bölümünün başlıkları kendiliğinden oluştu: *Yoktan Var Eden Kadınlar* ve *Mekânların Sınırladığı Kadınlar*. Bu iki grubun dışında kalanlar ise kadın mekân ilişkisinin farklı ortamlara yansımalarını büyük bir çeşitlilik içinde gözler önüne sermekteydi: Göçmen işçi olarak gidilen Almanya'da, Türk sinemasında, minyatürlerde, yabancı gezginlerin eserlerinde, medeni kanunda, kuaför salonlarında, eski Osmanlı topraklarında, kültürel mekânlardaki etkinliklerde, gecekondulardaki okuma yazma kurslarında kadın hallerinin mekânsal izleri. Bu yazıları da *Kadın Hallerinden Yansımalar* başlığı altında topladık.

Yoktan Var Eden Kadınlar bölümünde; Ayşen Akpınar, Lâle Aytaman, İnci Delemen, Neslihan Dostoğlu, Erincik Edgü, Füsün Ertu, Hale Gezer, Sinan Genim, Sühendan Kumcu İlal'ın yazıları yer alıyor. **Ayşen Akpınar** bir gezgin taidındaki anlatımıyla, geleneksel yerleşmelerde kadınların yaşamını ve ev mekânıyla ilişkisini mimar gözüyle dile getiriyor. **Lâle Aytaman**, Türkiye'nin ilk kadın valisi olarak görev yaptığı Muğla'da, bir yandan bir kadın kamu yöneticisi olarak yarattığı farkı, bir yandan da yöre kadınlarının hayatlarından mekânlarına yansıyan sıcaklığı paylaşıyor. **İnci Delemen** antikçağın Anadolu'sunda seçkin kadınların kentsel mekânın dokusuna katkılarını gözler önüne seriyor. **Neslihan Dostoğlu** hâlâ varlığını koruyan ilk Osmanlı köylerinden Cumalıkızık'ın yaşatılmasında, tüm kısıtlamalara karşın kadınların üstlendiği rolü irdeliyor. **Erincik Edgü**, bugün giderek yok olan bir İstanbul mahallesinin nostaljik mekânlarında kadın kimliğinin olgunlaşma serüvenini özyaşamsal renklerle bezeyerek, kadınların "evin direği, sokağın bekçisi" olma özelliğini günümüzde de farkına varmadan kazandığına değiniyor. Arkeolog ve etno-botanik uzmanı **Füsün Ertuğ**, canlı imgelerle dolu bir anlatımla okuyucuyu dağ köylerine götürüyor, kadınlar ekseninde var olan bir yaşam kesiti sunuyor, "Kırsal alanın kadınları, yaşadıkları mekânların hem sosyal ve ekonomik aktörleri, hem belleğidir," saptamasıyla kadınların görünmez gücünü görünür kılıyor. **Hale Gezer**, göçebe çadırından bugünlere uzanan ev mekânına damgasını vuran kadının, söyleyemediklerini söylemek için bu mekâna kattığı motiflerle, kıllimlerle, çoraplar, dokumalar, işlemeler ve oylarla, nazarlıklarla, kokularla, aynalarla ve daha niceleriyle yarattığı özel dili anlatıyor. **Sinan Genim**, evin tarihsel gelişimini inceleyerek mekânın 'ev' olarak oluşumunda kadının rolüne ve çağımızda artı değerin büyümesiyle konut yapılarında kadının evin şekillenmesindeki rolünün arttığına işaret ediyor. **Sühendan Kumcu İlal** ise bir kadın mekânı olarak hamamları ve kadın yaşamında işlevini ele alıyor.

Mekânların Sınırladığı Kadınlar başlıklı ikinci bölümde Serpil Çakır, Aliye Çelik, Handan Dedehayır, Nihal Ekin Erkan, Özlem Erdoğan Erkarıslan, Ebru Ergöz Karahan, Türkel Minibaş, Yekta Özgüven, Necdet Sakaoğlu'nun yazıları var. **Serpil Çakır**, fiziksel mekânda, "Sadece iki cinsin günlük hayatına ilişkin deneyimlerin biçimlenmesi değil, aynı zamanda devletle bireyin ilişkilerinin nasıl kurulduğu görülebilir," saptamasından yola çıkarak, Osmanlı'da klasik ataerkilliğin modernleşme hareketiyle geçirdiği değişimi ve bu süreçte fermanlar üzerinden kadınların davranış biçimlerinin şekillendirilişini konu alıyor. **Aliye Çelik** kadının mekânla ilişkisinde kadın erkek eşitliği ve kadın haklarının önemine değinerek, kadınların mülk edinme ve inşaat sektöründe yer alma kalıplarını dünya ülkelerinden farklı örneklerle değerlendiriyor. **Handan Dedehayır**, toplumsallaşma sürecinde kadınlara kazandırılan duygu ve ilişki

odaklı benlik kavramı aracılığıyla, kadınların başta ev olmak üzere mekânlar aracılığıyla ilişkileri geliştirmek, yaşatmak ve sürdürmek sürecinde üstlendikleri rollerle bu rollerin mekânlardaki izdüşümünü inceliyor. **Nihal Ekin Erkan**'ın yazısı, biri kariyer diğeri ev hanımı olan iki metropol kadınının iki gününü izlerken, birinin pek az vakit ayırabildiği, diğeri ise enerjisini sergileyebildiği yegâne ortam olan ev mekânına yükledikleri anlamları, öykü tadında bir anlatımla gözler önüne seriyor. **Özlem Erdoğan Erarslan**, 1990 sonrasında yükselen tüketim toplumunda konutun tüketim nesnesine dönüşmesine değinerek, kentli orta sınıf veya üst orta sınıf kadınlarında evle ilgili yeni beklentiler ve yeni tüketim kanalları oluşturma işlevi üstlenen dekorasyon dergilerinin söylemleri üzerinden konuyu somut örneklerle ele alıyor. **Ebru Ergöz Karahan**, konut seçiminde ve tercihlerde cinsiyet farklılıklarını irdelemekte ve ekonomik gücün konut sahipliğinde belirleyici olması nedeniyle kadınların konut pazarına daha geç girdiğini saptamaktadır. Anısını sevgi ve saygıyla yüreğimizde yaşattığımız **Türkel Minibaş**, kadınların masallarla kandırılarak kuşatıldıkları ev düzeninde çocukluklarından itibaren iktidar masallarıyla oyalanarak eş ve annelik yanında bir gönüllü kul haline dönüşmelerini ve baba evinden sonra özgür olma hayaliyle girdikleri koca evinde ikinci bir tutsaklık yaşamaya öykülerini anlatıyor. **Yekta Özgüven**, erken Cumhuriyet'in modernleşme projesi doğrultusundaki kadın ve erkek kimliğinin oluşması sürecinde kadının eğitilmiş bir eş, anne ve yuva kurucu olarak nasıl tasarlandığını, aynı zamanda çağdaş Türkiye'nin yeni ev modelinin de tasarımcısı ve düzenleyicisi olmasını inceliyor. **Necdet Sakaoğlu**, Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin asıl nüfusunu oluşturan, ömürleri yüksek duvarlar ardında geçen ve bir gün padişahın gözdesi olma hayaliyle yaşayan cariyelerin Harem Dairesi'nin mekânlarında sürdürdükleri gündelik yaşamı anlatıyor.

Kadın Hallerinden Yansımalar başlıklı üçüncü bölüm Nermin Abadan Unat, Zehra Arat, Tomur Atagök, Nurhan Atasoy, Gönül Bakay, Can Elgiz, Nazan Moroğlu, Mine Özaşçılar, Nurten Özmelek, Halit Refiğ, Buket Uzuner ve Adalet Yavuzer'in yazılarından oluşuyor. **Nermin Abadan Unat**, 1960'lardan sonra Almanya'ya çalışmaya giden Türk göçmen işçilerinin, önce 'yurt' odalarında başlayan, sonra çöküntü bölgesi evlerde 'seramik kaplı bir sehpa' çevresinde devam eden, 2000'li yıllardan sonra da gerek Almanya'da gerekse anayurtta eklektik bir orta sınıf zevkini yansıtan ev mekânlarında, kadınların söz sahibi olduğu iç mekân düzenlemesinin arka planını inceliyor. **Zehra Arat**, 1923-2007 arasında Türk siyasal partilerinin programlarını inceleyerek önceleri evin, kadınların 'doğru' ve 'doğal' mekânı olarak görüldüğünü, kadınların ekonomik, siyasal ve toplumsal katılımları arttıkça kamusal alana girmelerinin kabul edilmek zorunda kalındığını, eşitlikçi, katılımcı ve özgürlükçü söylemin ancak

1980'lerden sonra yer aldığını belirliyor ve Türk siyasal partilerinin, toplumsal cinsiyet rollerini ve kadının mekânını tanımlamak açısından öncü değil takipçi ve tepkici olduğu sonucuna varıyor. **Tomur Atagök**, Türkiye'de kadın sanatçıların varoluş ve görünürlük kazanma mücadelesini tarihsel bir gelişim içinde incelerken sanatsal mekânların kadınlara açılmasındaki zorlukları da gözler önüne seriyor. **Nurhan Atasoy**, geçmiş 8 ve 9. yüzyıllara kadar giden, Selçuklu ve 18. yüzyıl Osmanlı dönemlerine kadar uzanan bir süreçte kadınların özel yaşamına ışık tutan en zengin kaynaklardan biri olan minyatürlerde kadın serüvenini hikâye ediyor ve inceliyor. **Gönül Bakay**, tarih boyunca yabancıların ilgi odağı olan Türklere ve Türk kadınına yapıtlarında yer vermiş Batılı yazarları inceliyor, özellikle harem mekânında geçen öyküleri ve betimlemeleri 16. yüzyıldan başlayarak izliyor ve yabancıların hareme bu mekânın iç dinamiklerini kavrayarak değil, Batılı değerlerin ışığında baktıklarını anlatıyor. **Can Elgiz**, gerek konut gerekse işyeri tasarımlarında deneyimli bir mimar olarak, kadınlarla erkeklerin farklı taleplerini gözden geçiriyor, farkın mekân organizasyonuna yönelik taleplerden çok kullanımda ortaya çıktığına değiniyor. **Nazan Moroğlu**, 2002 yılında yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu'nda ilk kez düzenlenmiş olan 'aile konutu'nu ele alıyor ve yasanın ekonomik açıdan güçsüz olan eşi korumak, eşin ve dolayısıyla ailenin yaşayacağı olası mağduriyeti önlemek amacıyla aile konutuna getirdiği özel kuralları büyüteç altına alıyor. **Mine Özaşçılar**, geçmiş dönemlerde kadınların konak haremlerinin dışında bir araya gelip hem söyleşip kahve içtikleri hem de kişisel bakımlarını yaptırıldıkları yerler olan hamamların yerini günümüzde, güzellik ve kişisel bakım yaptırmak amacıyla gidilen, ancak aynı zamanda kahve içilip sohbet edilebilen dişil mekânlar olan kuaför salonlarının aldığına işaret ederek, İstanbul kuaför salonlarında yapmış olduğu sosyolojik bir araştırmanın sonuçlarını paylaşıyor. **Nurten Özmelek**, kırsal kesimden büyük kente göç etmiş kadınların eğitimsizlik nedeniyle kentsel mekânda yaşadıkları güçlükleri ve sivil toplum kuruluşlarıca düzenlenen okuma yazma ve beceri kurslarının kadınların özel mekânlarda geçen yaşamlarına karşılık evin dışındaki sosyal hayatta var olmak için bir fırsat yarattığını dile getiriyor. **Halit Refiğ**, geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir yapısal dönüşüm geçiren Türk toplumunda yaşanan eski ile yeni değerler arasındaki çelişki ve çatışmaların, toplumun bir mikrokozmosu olan ev içi mekânlarda kadınların ve erkeklerin konumlarını ve yaşamlarını nasıl değiştirdiğini, geleneksel düzende evle özdeşleşen kadının sarsılan iç dünyasını ve değerlerini anlatıyor. Yazar **Buket Uzuner** ise *Ankara*, *Ütopik Ada* ve *Rio* romanları üzerinden üç mekânda kadın izlerini irdeliyor. **Adalet Yavuzer**, Arnavutluk'ta geçirdiği yıllardaki gözlemlerine dayanarak bu ülkede kültürel akrabalık bağlarıyla kaynaşmış nüfusun, dildeki ortak kelimeler, Bektaşilik inançla-

rı, düğün gelenekleri, yemekler ve giysiler, objeler ve göreneklerle yaşattıkları Türk kültürünü ve bunun özellikle kadınlar aracılığıyla gerçekleştiğini gözler önüne seriyor.

Saygın mimar, değerli yazar, meraklı dünya gezgini ve usta mizahçı **Aydın Boysan**'ın önsözüyle katkıda bulunduğu ve okuyucuyu farklı coğrafyalardan ve tarihsel dönemlerden derlenmiş özdeyişler ve incelikli dokunuşlarla kadının bin bir renkli dünyasında gezintiye çıkardığı yazısıyla açılan ve mimarlık tarihinin Türkiye'deki öncüsü, engin birikimi ve düşünür kimliğiyle konuya derinlik kazandıran **Doğan Kuban**'ın giriş yazısıyla gelişen kitap, kadın ve mekân etkileşimine ilişkin yeni açılımlara yol açabildiği oranda amacına ulaşmış olacaktır.

Ayşen AKPINAR

Gönül BAKAY

Handan DEDEHAYIR

KAYNAKÇA

- Bateson, G. (1979) *Mind and Nature: A Necessary Unit*. Bantam Books.
Harvey, D. (1999) *Postmodernliğin Durumu*. İstanbul: Metis Yayınları.
Massey, D. (1994) *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. WileyBlackwell.
Lévi-Strauss, C. (1966) *Du miel aux Cendres*. Paris: Plon.

GİRİŞ

Cinsiyet Mekâna ve Mimariye Ne Kadar Yansıdı?

Tasarımda Etken Olarak

Her ne kadar dünya toplumları tarih boyunca erkek egemen bir yapıda düzenlenmiş ve ona uygun kavramlar üretmiş olsa da, eğer cinsiyetin ağır basmadığı evrensel bir insan etkinliği varsa, o da fiziksel çevrenin düzenlenmesidir.

Bildiğim kadarıyla hiçbir yapı erkek ya da kadına göre planlanmamıştır. Concorde Meydanı, Versailles, Palazzo Farnese, Kapalıçarşı ya da tek kubbeli bir cami, bir cins simgesi olarak algılanamazlar. Gökdelenlerin, alışveriş merkezlerinin veya hava meydanlarının cinsiyetinden söz edilemez. Tasarım dünyasında hiçbir yerde kadınsı ya da erkeksi yapı tasarımı yoktur. Tasarımda cinsiyete özgü biçimsel ve mekânsal farklılıklar varsa, bunlar mekânın yaşamsal deneyimlerinde ve mekânın algılanmasındaki duyarlılıklarda arana-bilir.

Mekânlar kadın veya erkek için değil, özünde insan için tasarlanır. Tasarımda işlevsellikten, ergonomik veya antropometrik ölçütlerden, algılamadan veya zaman boyutundan söz edilir. Burada insanın mekân içindeki yeri, duruşu ve duyarlılığı değişen parametreler olarak yer alır. Bu deneyimler kadın veya erkeğin kullanımları açısından farklılaşabilir pediatri klinikleri, tuvaletler, berber veya kuaför salonlarında olduğu gibi cinslere özgü farklı boyutlarda ve özelliklerde olabilir; cinsiyete özgü duyarlıklar mekânın algılanmasını, dolayısıyla kullanımını değiştirebilir. Kadına özgü biçimsel ve mekânsal duyarlıklar mekânın yaşamsal deneyimlerine yansımış, fakat genel olarak yapı tipolojisini etkilememiştir.

Araştırma Konusu Olarak

Cinsiyete bağlı mimarlık araştırmaları son yıllarda giderek düşünülen ve tartışılan konular arasında yer almaktadır. Örneğin 1996'da editörlüğünü D. Agrest, P. Conway, L. K. Weisman'ın yaptıkları *The Sex of Architecture* adlı kitap, Philadelphia'da 1995'te toplanan 'Inherited Ideologies' adlı kongreye verilen bildirilerden oluşuyordu. Kitabın içeriği kadınlar için mekân tasarımı veya üretiminden çok boş bir akademik gösteri niteliği taşıyordu denebilir. Mimarlık alanında kadına özgü biçimsel ve mekânsal araştırmalar sadece mimarlık disipliniyle değil, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi disiplinler arası araştırmaların konusu olarak daha geniş bir açıdan incelenmelidir. Kadının farklı biyolojik ve psikolojik yapısı olduğu genelde kabul edilse bile bunun yaratılan insan çevresine yansıttığı değişikliklerin ve kapsamının henüz farkına varılmamıştır. Kadın erkek ilişkileri bağlamında diğer disiplinlerin mimariyi nasıl etkilediği daha küçük ayrıntılarda incelenebilir. Kadının erkekten farklı davranışları, farklı düşünceleri, duyarlıkları bilimsel araştırma konusu olabilir. Son yıllarda, kadının mekânı algılamasında duyu, duygu ve duyarlıklarını araştıran çalışmalar araştırmaların gündeminde yer almaktadır. Böyle araştırmalar gelecekte yeni ve belki de daha ahenkli fiziksel çevreler yaratılmasına olanak verecektir.

Tasarım Eylemi Olarak

Konuya salt mimari tasarım eylemi olarak bakılırsa kadın tasarımcılarla erkek tasarımcıların bir mimarlık sorununu çözümlemeye veya bir yapının genel tasarımında birbirlerinden farklı yaklaşımlar gösterdikleri veya farklı çözümler ürettikleri söylenemez. Gelişmiş ülkelerin mimarlık ve tasarım okullarında erkekler kadar, bazen erkeklerden daha fazla sayıda kadın öğrenci vardır. Aralarında çok yetenekli kadın öğrenciler bulunmaktadır. Yıllar içinde benim de sayısız yetenekli kız öğrencim oldu. Kadınlar da yapı ve iç mekân tasarlıyorlar, yarışmalara giriyorlar, yarışmaları kazanıyorlar. Fakat kadının duyarlığına özgü değişik tasarım önerileriyle ortaya çıktıklarına rastlamadım. Gençliğimde Alvar Aalto-Aino Aalto çiftine hayrandık. Fakat Aino'nun kadını mekânlar tasarladığını anımsamıyorum. Kadına özgü biçimsel ve mekânsal duyarlıkların kadın mimarların veya tasarımcıların ürettikleri tasarım çözümlemelerine yansıdığını sanmıyorum. Kadınlar da tasarım problemine erkekler gibi yaklaşıyorlar. Bu konuda farklı davranışları belirleyen bir araştırmadan haberdar değilim.

Sosyal Konum Olarak

Toplumlarda kadın-mekân ilişkisi kadının toplumdaki sosyal konumu ile yakından ilgilidir. Kadınlar 19. yüzyıldan geriye, dünyanın hiçbir yerinde erkeklerle eşit bir sosyal konuma gelmemişlerdir. Kadınlar arasında asker de, hoca da, başbakan da, sanayici de, güreşçi de, mimar da, nalbant da yoktu. Kadının yaşamı eviyle sınırlı bir dünyaydı.

Tarihte kadın ve erkek arasındaki sosyal konum eşitsizliği ve kadının ikinci plana itilmiş olması iki temel olguya dayanır: Birisi erkeğin boyutunun ve fiziksel gücünün göreceli büyüklüğü (kadın ile erkek arasındaki fiziksel güç farkı yüzde 10 civarındadır), diğeri ise dindir. Tevrat'tan başlayan ve Hristiyanlık'ta antik etkilerle biraz zayıflasa bile devam eden, İslam'daysa yasalaşmış olan bu ikinci nedendir. Anadolu'da yerleşmiş kadının dini nedenlerle erkekten izole edilmesi sürecinin başlaması için Türk göçerlerin Anadolu'da yerleşmeleri gerekiyordu. Göçer Türk'ün kadını ailesiyle tek bir çadır mekânını paylaşıyordu. Aşiretler olarak Anadolu'ya yerleşen göçerler, terk edilmiş Hristiyan köylerinin bir iki odalı evlerine konmuşlardı. Burada bir seçim söz konusu olmadığından dine bağlı bir izolasyon içeren ev ve kent yaşamından söz edilemez.

Genelde kadın için tasarlanan yapı tipolojisinden söz edilmemesine karşın İslam tarihinde kadının toplumsal statüsünün ev planlamasına olduğu kadar kentin oluşumuna da etkili olduğu belgesel olarak saptanabilir. Konutların karışıklı ilişkilerinde, onu, diğer erkeklerin gözünden ayırmak için yapılan düzenlemeler vardır. Bütün ev tasarımı kadının yaşamına yanıt vermek için ortaya çıktığından burada kadının iradesinin değil, sosyal statüsünün onun için hazırladığı mekânlardan ve mimariden söz edilebilir. Evlerin diğer evlerle ilişkisinde, sokak kapılarının konumunda, açılan pencerelerin komşu eve göre yerleşmesinde bir evin mahremiyetinin ihlal edilmemesi, doğrudan şer'i hukukun koyduğu kurallarla saptanmıştır. Bu, bir mahallede evlerin tasarımını etkiler. Anadolu yerleşmelerinde çok hissedilmeyen bu etki, eski Arap yerleşmelerinde, Kuzey Afrika'da daha belirgindir.

Ev Mekânında

Foucault'nun *heteropia* kavramında tımarhanenin deliler, hapishanenin mahkûmlar, sarayın hükümdarlar için olduğu kadar bir Müslüman evinin kadınlar için olduğu savlanabilir. Ev mekânında, kadının özel durumu kadar, kadının veya kadınla ilgili koşulların bu denli etkili olduğu bir başka yapı türünden söz edilemez sanırım.

Osmanlı mimarisine bakarsak kadının ayrıcalığını vurgulayan en önemli mekânsal düzenlemeler iç avlulu evler, büyük kentlerde ise harem-selamlık ayırımı, mimari ayrıntılar olarak da cumbalar ve kafesler gibi karakteristik öğelerdir.

Anadolu kentinde kadın dış dünyadan izole edilirdi. Fakat haremlik selamlık ayırımı nadirdi. Sadece bir başoda erkek misafirler için gerektiğinde kullanılırdı. İstanbul konutlarında evin erkek çocukları ve misafirlerinin kullandıkları bir ikinci kapı ve ona bağlı bir selamlık odası olurdu. Zengin evlerde harem ve selamlık ayrı girişli ev bölümleri idi. Büyük divanhaneler selamlığın kabul salonlarıydı. Beylerbeyi'nde eski Mısır kadısının köşkü iki ayrı evdi. Köşkün arabalığına yakın olan selamlık binası daha özenli büyük bir köşktü. Harem ise arka bahçede yine çok odalı, fakat daha gösterişsiz bir başka yapıydı. Bahçenin süslü havuzu, grottoları [yapay mağaraları] ve köprüleri, harem ve selamlık sakinlerinin ortak kullandıkları alanlardı. Fakat harem bahçesi çok daha büyüktü. Cerrahpaşa'da şeyhülislamın konağının arkadaki büyük hareme bitişik, çok güzel art nouveau cephele bir selamlık bölümü ve harem ayrı girişi ve bahçesi vardı.

Harem ve selamlık ilişkilerinin sultan kızları söz konusu olduğu zaman tersine dönen bir düzeni olurdu. Örneğin Boğaziçi'nde Hatice Sultan Sahilsarayında, Damat Mustafa Paşa'nın harem dışında bir dairesi vardı ve sultan karısı davet etmeden hareme giremezdi. Bu sarayın tasarımında Hatice Sultan'ın isteklerinin yerine getirildiği açıktır. Hatice Sultan'la Mimar Melling'in konuya ilişkin yazışmaları bilinir.

Kadın kent yaşamına katılmazdı. Kadının dış yaşamı, klasik dönemde ev ve bir iki haftada bir hamam ziyareti olarak sınırlıydı. Kadınlar çarşıya da çıkmazlardı. Hürrem Sultan Haseki'deki Avret Pazarı'nı kadınlara tahsis etmişti. Fakat bunun başka örneği yoktur. Bayramlarda kadınlar camilerdeki kadın mahfillerine teravih namazları için giderlerdi. Bu geleneğin ne kadar eskiye dayandığı bilgim dahilinde değildir.

Dini nedenlere bağlı yaşam biçimi çağdaş uygarlık seviyesinin altında yaşayan toplumlarda sürüp gitmektedir. Ancak 19. yüzyılda kadının evle sınırlı sosyal yaşamı ülkemizde daha özgürleşmiş, kadının toplumsal konumunun etilediği kent ya da mimari tarihte kalmıştır. Cumhuriyet'teyse kadının toplumsal konumu değişen hukuk düzenini izleyerek farklılaşmış, kadın bireysel ve sosyal anlamda varlık kazanmış, kadının yaşamı ev, kent, hatta ülke sınırlarını aşarak küresel boyut kazanmıştır. Geleneksel yaşam kurallarından uzaklaşan bugünün küresel ve çağdaş dünyasında, mimari uygulamalar, çağdaş nedenlere ve anlatımlara cevap veren, kadını dışlamayan ve kadını bugünkü sosyalleriyle kapsayan çözümlerler olarak yer almaktadır.

Yasal Ortamda

Dünyada kadın ve erkek arasındaki sosyal konum eşitsizliği bugün uygar ülkelerde yasal olarak ortadan kalkmıştır; yasal olarak kadınlar erkeklerle eşit haklara sahiptir. Kadınlar her tür mesleki sorumluluk üstlenebilir konuma gelmiştir. Ne var ki kadın cinsiyeti bundan önceki çağlara göre çok daha fazla konuşuluyor ve vurgulanıyor, özgür düşünce anlayışı içinde ilişkiler sorgulanıyor. Dünyada hâlâ İslam ülkelerinde dini kurallara göre erkek egemen toplumlar yaşıyor. 21. yüzyılda bir kültürel gelenek sorunu olarak kadının bağımlı durumu devam etse de bütün gelişmiş ülkelerin uygarlık vitrinleri kadının erkekle yasal olarak eşitliğini sergilemek zorundadır. Bugün sorun pratikte olmasa bile yasal olarak çözülmüştür. Pratikteki eşitsizliklerse zaman içinde evrensel *osmosis*'le ortadan kalkmak zorundadır.

Anayasadaki laik sıfatına karşın Türkiye'de de erkek egemen toplumsal yapı hâlâ var. Sosyal ortama bakarsak Büyük Millet Meclisi'nde kadın nüfus çok az oranda temsil ediliyor. Fakat çağdaş dünyadaki değişimler giderek her ülkeye zamanla nüfuz ediyor. Okullar, üniversiteler, hastanelerdeki kadın oranının nüfustaki kadın-erkek oranına eşit olduğu görülüyor. Kadın her tür reklamın baş ögesi; çarşıda pazarda kadın egemen. Kadınlar, çağdaş dünyanın yapı ve tasarım sektöründe, aynen tarihimizde külliyele, hamamlar, çarşılar, okullar yaptıran kurucu kadın sultanlar gibi işveren olarak da özgürce faaliyet gösteriyor. Fakat kadının bilinen yapı tipolojilerini farklılaştırdığını savunmak şimdiki bilgilerimizle olanaksızdır. Böyle bir durum olmuş olsa bile tarihi yazın kadına söz hakkı tanımamıştır.

Geleceğe Bakarsak

Kadın bağlamında 21.yüzyıl geçmişini unutturacak bir perspektif hazırlıyor. Kanımca geçmiş yüzyılların pek çok kavramı *caduc* olacak. Kent yaşamının sürdürülebilmesi için bir bilgi toplumunun oluşması gerekiyor. İklim değişikliği, enerji kıtlığı, nüfus artışına ve susuzluğa bağlı beslenme zorlukları, toplumları bütün üyelerinin katılması gereken adeta matematiksel bir örgütlenmeye zorlamaktadır. Gelecekte insanlar ilkel toplumlar gibi açlığa karşı savaş verecekler. Bu yakın ve gerçek savaşta kadın-erkek eşitsizliği gibi kavramlar anlamını yitirecektir. Bundan sonra eylemler toplumun sahip olduğu her gücün kullanılacağı ve erkek gösterisi olmayan tümel yaşamsal çabalar olacaktır.

Doğan KUBAN*

* Prof. Dr. Doğan Kuban: Mimar, mimarlık tarihçisi, İTÜ Mimarlık Fakültesi eski dekanı.

I. BÖLÜM

YOKTAN VAR EDEN KADINLAR

KADINLARIN VARLIK ALANLARINA YOLCULUK

Bu yolculuk hepinizin bildiği bir öyküyü anlatıyor. Anadolu toprağından gelen sizlerin öyküsünü. Sizin kültürünüzü... sizin evlerinizi... sizin mekânlarınızı... mekândaki gerçeklerin öyküsünü, kadınların mekânda varoluş öyküsünü...

“İnsan olmak anlamlı mekânları içeren bir dünyada yaşamaktır” (Relph 1976).

Bizim en çok anlam yüklediğimiz mekânlardır evlerimiz. Özellikle kadınlar yaşadıkları eve duygularını ve kimliklerini yansıtır (Hummon 1984). Bundan mutluluk ve gurur duyarlar, yaşadıkları çevreye kadınca egemen olurlar, mekânlar yaratırlar, mekân içinde mekânlar oluştururlar, mekânları kadınca kullanırlar, kadınca dönüştürürler; kadınların yaşadığı çevre, onların dünyasını biçimlendirir ve anlamlı kılar (Csikszentmihalyi & Rochberg 1981).

Mekân ve kimlik konulu araştırmalar, bireysel kimlik gelişimiyle yaşanan mekân arasındaki ilişkiye ve mekânın bireysel kimlik gelişimindeki güçlü rolüne değinmektedir. Bireysel kimlik, bireyin, anne babalar, öğretmenler ve yakın çevre olarak tanımlanan diğerlerini örnek alması ve kimlik modeli olarak benimsemesiyle şekillenir (Mead 1934). Bu konudaki araştırmalar, ayrıca, nesneler ve ayrıntıları içeren mekânların, bireysel kimlik üzerindeki etkisine dikkati çekmekte, mekânsal kimlikle bireysel kimliğin karşılıklı birbirlerini etkilediğini de belirtmektedir (Csikszentmihalyi & Rochberg 1981; Prohansky ve diğ. 1983; Rochberg 1984). Birey yaşadığı fiziksel çevreyi kimliğinin çizgisinde değiştirmekte ve dönüştürmekte; birey için anlamlı olan mekânlar, bireyin kimliği üzerinde etkin olmaktadır (Tuan 1974).

Bu öykü, bizim coğrafyamızdaki geleneksel evlerin yaşam-mekân döngü-

* Prof. Dr. Ayşen Akpınar: İstanbul Ticaret Üniv. Mühendislik ve Tasarım Fak. Öğretim Üyesi.

sünde kadın için anlamı olan mekânlara, kadının varlık alanı olan mekânlara değinerek kadının mekân yaratıcı, kullanıcı, düzenleyici, dönüştürücü, mekâna egemen ve denetleyici rolünü anımsatmayı hedefliyor.

Gezi Araştırmalarından İzlenimler: Öykümüz Böyle Başladı...

1970'lerde başlayan mimarlık öğretim üyeliğim sürecinde, öğrencilerimle beraber Anadolu'da birçok mimari araştırma gezisi yapmıştık. Bu gezilerin amacı, öğrencilerin yerel kültürü ve insan-mekân-çevre ilişkisini kaynağında görerek, mekânı kullananlarla doğrudan konuşarak, onlara sorular yönelterek bire bir öğrenmelerini sağlamaktı. Gezilerimizde Anadolu'da kimliğini koruyan sivil mimari çevreleri ve o çevreleri oluşturan evleri mimarca çok yönlü araştırıyorduk. Evlerin yapısal ve mekânsal özellikleri, sosyokültürel içerikleri, ailelerin katılımcı kimliği gibi konuları merak ediyorduk. Yerleşmelerin bazıları özgün mimari kimlikleriyle ilginçti; bazılarıysa kentleşme nedeniyle değişimin eşliğindeydi ve edindiğimiz bulgu-belgeler gelecek adına da değerliydi.

1971 ila 1985 yılları arasında öğrencilerimle yaptığımız eğitim amaçlı Anadolu gezilerimiz çoğunlukla Batı ve Orta Anadolu bölgelerindeki ve Trakya'daki yerleşmeleri kapsıyordu. İstanbul'dan yola çıkarak hafta sonu üç gün süreyle ulaşabildiğimiz yerleşmeler veya bir hafta on gün gibi bir sürede gidebileceğimiz güzergâhlar hedefleniyordu; en kapsamlı olanlarsa yarıyıl tatilinde veya baharda finaller biter bitmez daha uzaklara gittiğimiz gezilerdi.

Gezi otobüsümüzden inip konaklayacağımız misafirhanelere yerleştikten sonra kameralarımızı omzumuzla asıp heyecanla dışarı koşuyor, küçük gruplar halinde ilk keşfi yapmak üzere çevreye dağılıyorduk. Akşam bir araya geldiğimizde, gördüğümüz ilginç örnekleri konuşuyor, bilgileri paylaşıyorduk. Ertesi gün şafakla beraber herkes uyanır ve bu defa daha kapsamlı araştırmalar başlardı. Evler içten ve dıştan fotoğraflanır, rölöveleri alınır, kapı, tavan, ocak gibi bezemeli elemanlar özellikle fotoğraflanır, iç mimariyi zenginleştiren sedir, yastık, örtü işlemleri, kilimler, kullandıkları eşya ve küçük elemanlara dikkat edilir ve belgelenirdi. Gittiğimiz köylerde, kasabalarda, evlerde yaşayanlarla konuşuyor, bazen evlerinde misafir oluyor, aileyi tanıyor, yaşam biçimlerini yakından görüyorduk.

Bunlar arasında doktora tezimin araştırmaları (Akpınar 1978) ile doçentlik tez çalışmalarım (Akpınar 1982) sırasında yaptığımız gezilerin özel bir yeri olduğunu, özveriyle çalışan, veri toplayan, rölöveler alan, mahalleliyle sıcak soh-

betlerde bulunan öğrencilerimi anmadan geçemeyeceğim. Evlerinde misafir edildiğimiz ailelerle paylaştıklarımızı, gün batarken ter ve kir içinde, sırtımız ağrıyarak yorgun argın geri döndüğümüzü, bahçeye girdiğimizde taşlıktan yüzümüze yansıyan serinliği, soğuk sularla elimizi yüzümüzü yıkadığımızı ve nasıl da kendimizi yeniden dünyaya gelmiş gibi hissettiğimizi, ailenin kadınlarıyla beraber hazırladığımız bölgesel yiyecekleri, arka bahçede salkımsöğütlerin altında yediğimiz akşam yemeklerini, somundan kopardığımız ev ekmeğinin tadını, dalından yediğimiz kirazları, dutları, elmaları, armutları, şafakla beraber uyandığımızda ev halkının yine bizden önce güne başlamış olduğunu ve onlara bakarak yine kendimizi yaşamda geride kalmış hissettiğimizi anımsıyorum.¹

Elde ettiğimiz bilgiler, konumu, doğası, ekonomisi ve daha birçok yönüyle farklılıklar gösteren bu yerleşmelerin ve evlerin, farklı bölgelerde de olsa, yeşil avlulu/bahçeli, alt katları sağır, üst katları kafesli pencerelerin ardından sokağa bakan ortak bir plan şemasına oturduğunu gösteriyordu. Avlu/bahçe sokak boyunca yüksek duvarlarla çevriliydi. Sokaktan bahçeye açılan kapı evin iç dünyasını yabancı dış dünyaya bağlıyordu. Bu kapıdan girildiğinde ağaçları, kuyusu, çeşmesi, önündeki taşlığıyla avlunun bir kenarına yerleşmiş iki katlı ev, bir yanda depolar, ahırlar, fırın vb. yer alıyordu. Evin sağır duvarlı avluya bakan alt katı önündeki taşlık avluyla bütünleşiyordu. Avludan genellikle açık bir merdivenle üst kattaki odalara ulaşılıyordu. Üst kat odaları, kafesli pencereleri ardından sokağa bakan odalardı. Kendi içinde çok amaçlı kullanılıyordu.

Anadolu yerleşmelerindeki düzensiz arazi mülkiyeti sonucu, düzgün olmayan bu parsellerde, üst katlarda düzgün mekânlar elde etmek için üst katlar alt katın sağır duvarları üzerinden taşıtılmıştı. Bu özellik yerleşmelerde ortak bir plastik görüntü yaratıyordu. Birkaç eve ulaşan çıkmaz sokaklar, cami, çeşme, hamam, mektep, fırın, kahve etrafında mahalleler oluşturunuyordu. Ev gruplarını bağlayan düzenli bir yol ağı ve yollarda ağaçlar yoktu. Dar sokaklardaki gölgeler, avlulardan dışarı taşan ağaçların gölgelikleriydi; renkli çiçekleriyle sarmaşıklar yüksek duvarları aşarak dışarı sarkıyordu (Eldem 1968, 1973; Kuban 1995).

Gezilerimiz mimarlık alanında sosyal araştırma niteliği taşıyordu. Gözlem, görüşme, soru yöneltme, kayıt alma gibi yöntemleri yerine göre farklı ortamlarda kullanıyorduk. Bir cihazla –o zamanlar daha çok teyp kaydı kullanılıyordu– kayıt almak bazen insanları rahatsız ediyor, bazen dikkatlerini dağıtıyor, söyleyeceklerini unutuyorlardı, bazen de ilerde ne olur endişesiyle ürküyorlardı. En çok kullanılan yöntem gözlem ve tespitti. Gözlemler akşam yazıya, notlara geçiriliyordu. Nadir de olsa, “Sorularını sor yavrum ben sana anlatayım,

1 Sedat Baydar ailesi, Osmaneli, 1982.

bak eskiden... biz..." diye isteyerek soruları cevaplamak isteyen yaşlılar da vardı, gençler ve çocuklar zaten hep hevesliydi. Gezilerde gözlemlediğimiz konular tümüyle öğreticiydi ve bize ışık tutuyordu.

Gezilerimiz, benim ülke dışındaki yeni işim nedeniyle bir süre askıda ama gönlümüzde kaldı.

1985'ten başlayarak on yıl süren Suudi Arabistan'daki öğretim üyeliği görevim süresince, dini inançların hâkim olduğu bir başka kültürde ev ve yaşam ilişkisi üzerine benzer çalışmalarla öğrenim devam etti.

1995'te ülkeye geri döndüğümde bu yana, yeni eğitim ortamlarında araştırma gezilerimiz sürmekte, sosyokültürel araştırmalar çağdaş eğilimler doğrultusunda kadınların yaşamıyla da ilgili konulara eğilmektedir.

Gezilerimizden Açınımlar

Hepimiz biliriz; insan ve mekân ilişkilerini anlayabilmek ve doğru mekânlar kurabilmek için mekânı kullananların aile yapısını ve kişilik özelliklerini, ailenin geçim kaynağını ve ekonomik koşullarını, inanç yapısını, gelenek, görenek ve değerlerini tanımak gerekir. Bu kültürel sarmalı çözümlemek eğitimde öğretici bir çıkış yoludur. Biz de araştırmalardan elde edilen verileri böyle bir bakış açısıyla değerlendirdik.

Bu öykü, araştırmalarımızın bir yönünü yansıtıyor, mekânda kadınların varoluş öyküsünü...

Gezilerimizde tanıdığımız kadınlar yaşamlarını, evlerini ve var oldukları anlamlı mekânları anlattılar.

Aile Yapısı ve Mekâna Etkisi

Aile yapısı, ailenin genel sosyal yapı içindeki yeri ve günlük yaşantının özellikleri gezdiğimiz evlerin ve yerleşmelerin mekânsal düzenini biçimlendiriyordu.

Anadolu'da aile yaşamına genellikle Osmanlı'nın İslam dinine dayanan geniş ataerkil aile yapısı hâkimdi.

Ataerkil geniş aile, aile büyüğü/reisinin otoritesi altında anne, baba, çocuklar, evlenen erkek evlatlar, gelinler, torunlar, evlenmemiş, dul veya boşanmış kadınların meydana getirdiği aile birliğiydi. En yaşlı erkek, ailenin reisi ve aile üzerinde mutlak hak sahibi ve yetkili kişiydi. Aile adına tüm kararları o veriyordu. Geniş aile bünyesinde üç kuşağın bütün üyeleri barınıyordu. Aile birlik-

te yaşıyor, çalışıyor, üretiyor ve birlikte tüketiyordu. Kadınlar birlikte dikeyiyor, birlikte kışık yiyeceğini hazırlıyor, birlikte geziyor eğleniyordu. Ailenin erkekleri inşaat ve tamirati, erzak alımını birlikte geniş aile için yapıyorlardı (Ortaylı 1984). Oğullar ayrı hane kursa da baba onların ihtiyaçlarını temin etmeye devam ediyordu. Bu gelenekle bir taraftan aile kurumunun birliği desteklenirken bir taraftan da baba otoritesi güç kazanıyordu (Erdentuğ 1972).

Paylaşılan ortak yaşam anlayışı içinde evler birkaç neslin bir arada yaşamasına uygun çok odalı yaşam birimleriydi. Üst katta yer alan ve ailenin özel kullanımına ait odalar, önünde ortak kullanımlı sofa mekânı ve odalar arasında eyvan olan bir plan düzeni. Her oda geniş ailenin parçası olan bir ailenin kullanımı için ayrılıyordu. Bir oda anne babanın, diğeri bir oğulla onun karısının, bir diğeri oda genç kızların veya kız çocukla büyükanne gibi.

Denne Pembesi ailesi ana, baba, oğul, gelin ve çocuklardan oluşan geniş bir aile. "Beraber yeriz, dokuruz, iş yaparız; torunlarla, pek güzel kızım." (Isparta, 1975)

Bu odalarda hem yatılıyor hem de oturuluyor olduğundan gündüzleri döşekler yerli dolaplara kaldırılıyor, gündüz yastıklarla çevrili yerli sedirlerde oturuluyordu.

Göynükte gezdiğimiz evlerde pencerelerin önünde sedirler, üzerinde çepeçevre rengârenk işlemeli yastıklar vardı. Yerde kilimler seriliydi. Pencerelerin üst kısmında sergen odayı dolanıyordu.

Odada ocağın bir yanında döşekler için yerli dolap, diğeri yanda yıkanma ihtiyacı için dolap içine yerleştirilmiş gusülhane bulunuyordu. Böylece üç nesil özel yaşamlarını kendi içlerinde sürdürerek bir arada yaşayabiliyordu (Kükerman 1973; Günay 1981).

Gezilerimizi gerçekleştirdiğimiz yıllarda Anadolu'da Osmanlı'nın toplumsal yapısının ve buna bağlı aile kavramının genelde devam ettiğine tanık olduk. Çeşitli nedenlerle kentleşmeyle yüzleşen yerleşmelerde geniş aile parçalanıyor, dolayısıyla evler ayrı kullanımlar için bölüşülüyor, değişime uğruyor, bazı mekânlar kapatılıyor, bazı mekânlar terk ediliyor, mekân kullanımları değişiyordu.

Süleyman Konur evi miras ayrımıyla kardeşler arasında paylaşılmış, ev bölünmüş, kiralanmış, kiracıların yaşamında yeni eşya ve yeni kullanım alanları oluşmuştu. Hakkı Konur evinin her iki ka-

tı ayrı ayrı kiralanmıştı, oralarda da yeni yaşam biçimleri görülüyordu. Komşularla ahabpık bile yapmıyorlardı. (İsparta, 1975)

İslam dininin özündeki cinsiyet ayrımı, Osmanlı toplumsal yapısında, ailenin yaşam düzenini şekillendiren en önemli etkeni. Kadının ve erkeğin dünyalarını ayıran bu sosyal yapının kuralları, kadına dışa kapalı özel yaşamı, erkeğe dışa açık kamusal yaşamı uygun görüyordu. Kurallar kadının tüm yaşamını, evlenme, boşanma, çocukların velayeti, giyim, kuşam, seyahat etme şekli, evde yaşamın düzeni, evin mimarisi ve çevre ilişkilerine kadar tanımlıyordu. Kurallara uyulmasından aile reisi erkek sorumluydu; uyulmaması halinde verilecek cezalar kadının yaşamsal alanlarını daha da kısıtlıyordu. Aile yaşantısı dışa kapalı gizli bir dünyaydı. Kadınların ve erkeklerin birbirlerini görmesi ve sözlü iletişim kurması koşullu veya yasaktı. Ev, aile yaşantısındaki gizliliği ve kadın-erkek ayrımını sağlamak üzere, kendi içine dönük ve bir avlu etrafında, alt katları dolu duvarlı, üst katları kafesli pencerelerin ardından sokağa bakan mekânsal düzende yapılanıyordu.

Gezilerimizde, dini nedenlere dayanarak biçimlenmiş Osmanlı evlerinin, Cumhuriyet döneminde dini kısıtlardan arınmış bir ortamda nasıl kullanıldığını izledik. Kadının ve erkeğin dünyasını ayıran toplumsal yasal kısıtlar ortadan kalkmış olmasına rağmen gelenekler ve görenekler hâlâ kadının yaşamını tanımlıyordu. Değişen dünyanın etkisiyle bu gibi tanımlar, değişmeye, dönüşmeye, belki terk edilmeye veya başkalaşmaya açık olup, zaman kadına yeni kimlikler ve yeni yaşam biçimleri getirecekti.

Gezilerimizde tanıdığımız kadınların günü, evin yabancı dış dünyaya kapalı olan alt katında ve alt katta yer alan mutfak veya mutfak odasında ve gün boyu avluda geçiyordu.

Kadınların ev içindeki yaşamı, yaşına, kimliğine, statüsüne ve ev halkı arasındaki yerine bağlı olarak değişiyordu. Aile reisinin karısı kadınlar arasında en söz sahibi olan kadındı. Kadın erkek evlat annesi ise konumu daha da ayrıcalık kazanıyordu.

Genelde kadının yaşamı aile reisi olan kocasının hâkimiyeti altındaydı, ama ev idaresinin tüm sorumluluğu ve yetkileri kadına aitti. Ev, kadının maddi ve manevi dünyasıydı.

Osmaneli'nde Sedat Baydar ailesinin evinde misafir olduk. Onlarla bölgedeki yaşam biçimini, ailelerin yaşamlarını, aile bireylerinin konumunu, iş bölümünü konuştuk. Beraber yaşayarak günlük yaşamı öğrendik.

Geçim Kaynağı

Geniş aile düzeninin esası, ailenin her türlü geçim kaynağını ailece ortak işletmesi ve ailenin ortak tüketmesidir. Aile birliğindeki dayanışma, oğulların evlilik nedeniyle aileden kopmayışı, ailenin mal varlığını ve ekonomik gücünü bir arada tutar ve ekonomik birliğin devam etmesini sağlar.

Anadolu'da genelde tarıma bağlı geçim kaynağı hâkimdi. Tarımsal faaliyetler geniş iş gücü gerektiriyor, bütün aile bireylerinin tarımsal faaliyetlere katılmasını zorunlu hale getiriyordu. Kadınlar ve çocuklar ekme, biçme, hasat, sürme, çapa gibi işler için gereğinde tarlada çalışıyorlar, genelde evde, avluda/bahçede çeşitli üretim faaliyetleriyle uğraşıyorlardı.

Bu faaliyetler yemek pişirme, bulaşık yıkama, çamaşır yıkama, asma, kurutma, temizlik işleri gibi günlük faaliyetler olduğu gibi, sebze kurutma ve konserveleme, tarhana, salça, erişte yapımı, peynir tenekeleme, meyve kurutma, pestil, pekmez, gülyağı, gülsuyu yapımı gibi mevsimlik, periyodik veya yıllık üretimlerdi.

İdrislerin ev halkı geniş aile iken evi büyük oğullarına bırakıp kendileri şehre yerleşmişler ama ailenin sahip olduğu topraklardan elde ettikleri ürünleri işliyor, serip kurutuyor, kış için saklıyor, bu gibi mevsimlik işleri avluda yapıyorlardı. (İsparta, 1975)

Mevsimlik işler yörenin özelliklerine göre değişiyordu. Üzüm bağları bulunan bölgelerde kadınlar bağbozumunun ardından, avludaki üzümlükte köşeye yığıldıkları üzümleri ayaklarıyla ezerek suyunu çıkarıyorlar, üzüm suyundan şıra, sirke yapıyorlar, kaynatarak üzüm ve dut pekmezi elde ediyorlardı; şaraplık üzümler şarap yapımına gönderiliyordu. Gül yetiştirilen bölgelerde gül yapraklarından gülsuyu, gül reçeli yapılıyor, gülyağı çıkarılıyordu. Ceviz ağaçlarının bol olduğu bölgelerde ceviz macunu, cevizli sucuk, ezme yapılıyor, ceviz kabuğu doğal boya vs.'de kullanılıyordu. Elde edilenler, yemeklerde ve tatlılarda kullanılıyor, bölgesel sofralara özellik getiriyordu.

Denne Pembesi evi ve Kavaf Kadirzade Ali Efendi evinde avluda kiler yanındaki üzümlükte üzümler depolanıyor, eziliyor, kaynatılıyor, pekmez yapılıyordu. Denne Pembesi avluda gözleme yapıyordu; bize de ikram etti, dürüp sıcak sıcak yedik; gözlemelerin bir kısmını kenara ayırmıştı; "Onların içine ezme ceviz koycam, sonra şerbete yatacam," dedi. (İsparta, 1975)

Kadının günlük işleri arasında en belli başlı olanı, üç neslin bir arada yaşadığı büyük ailenin beslenmesi için her gün tekrarlanan yemek pişirme faaliyetiydi. Yemek hazırlama ve pişirme evin zemin katında yer alan mutfakta/mutfak odasında veya bu mekânların açıldığı avlu/bahçede yapılıyordu. Mutfak/mutfak odası, kuzinesi veya ocağıyla mutfak, sedirleriyle de oturma odası olan bir mekândı; bitişiğinde de erzakın depolandığı kiler odası yer alıyordu. Mutfak işleri bazen diğer kültürlerdeki gibi iki aşamalı olabiliyordu: Sebzeleri soyma, yıkama, kızartma gibi işlerin yapıldığı kirli mutfak ve yemek hazırlığının son aşamalarının yapıldığı temiz mutfak (Akpınar & Aksugur 1992). Bazen de kirli işler mutfağın avluya açıldığı kısımda yapılıyordu. Mutfakta kullanılan kap, kacak, tencereler, tavalar, kazanlar kalabalık aileye yetecek şekilde büyük boyutlarda kocaman ve çok çeşitliydi. Et, balık, bol sarmısaklı yemekler için özel pişirme kapları kullanılıyordu.

Mutfakta çalışmanın düzeni ve bu düzenin kuralları vardı. Ailede en yaşlı kadının mutfaktaki bütün faaliyetten sorumluydu. O gün ne pişirilecek, ne malzemeler, ne kadar kullanılacak, neler eksik, kimler ne iş yapacak gibi... Geniş aile düzeninde yemek hazırlığı ailenin kadınları arasında işbölümüyle yapılıyordu. Ailedeki kadınlar yemeklik malzemeyi temizlemekten, soymaya, ayırmaya, kesmeye ve pişirmeye kadar yemek hazırlamanın her safhasına katılıyorlardı. Ailenin genç kızları, gelinleri, bir yandan şarkılar, türküler söyleyerek hep beraber neşe içinde çalışıyorlardı. Mutfak aile içi sosyalleşmenin odak noktası gibiydi.

Adapazarı evinde Binnaz Hanım her gün ne pişeceğine, kimin bez yaz, kimin esmer ekmek yiyeceğine kendisinin karar verdiğini söyledi. Kilerin kocaman anahtarı onda duruyordu. “Biz kalabalık bir aileyiz. Beş çocuk var, ablam, kocası, dul görümcem, onun kızı. Kilerdeki zahireyi kış için idare etmek lazım,” dedi. Çocuklar dahil herkes evde, bahçede onun verdiği bir işi yapıyordu. O ara çocuklardan biri, ortada duran içi su dolu kovanın üstünden atlayarak koşunca kıyamet koptu. “Taşları sileceğine bir de kovanın üstünden atlayıp kaçıyosun,” diye bağırmaya başladı. “Git de patatesleri soy bari.”

Mutfak ayrıca gençlerin ev işlerini öğrendikleri bir eğitim platformuydu. Burada ailenin genç kadınları mutfak kurallarını öğreniyorlardı; yemeğin hazırlanması, yapımı ve saklanmasıdaki kuralları, püf noktalarını, aileye özel yemek tariflerini, ailenin sevdiği yemekleri, tarifini yabancıya verilmeyen yemekleri, hangi yiyeceklerin beraber yendiği zaman daha yararlı olduğunu, men edilen zararlı karışımları, erzakı idare etmeyi ve mutfak bütçesine hâkim

olabilmeyi... Kilerin anahtarı mutfaktan sorumlu olan aile büyüğü kadında bulunuyordu, aile bütçesi onun denetimindeydi. Kilerin anahtarını taşımak aile içinde önemli bir statüydü. Evde işbölümü ve görevlendirmeler, ardındaki beklentiler ve statü hiyerarşisi aile içinde yaşayarak öğreniliyordu.

Mutfak faaliyetleri işlerin doğası nedeniyle çoğu zaman bahçeye/avluya taşıyordu. Aslında kadının yoğun çalışmalarını yürüttüğü ve bütün gününü geçirdiği mekân, evin bahçesi ya da avlusuydu. Kadın avluyu çeşitli üretim amaçları için kullanıyor, farklı ihtiyaçlara göre yeni kullanım alanları oluştuyordu. Avlunun çitle ayrılan bir bölümünde yemeklik yeşillikler, yeşil sebzeler, domates, biber ve yemek pişirmekte kullanılan baharatlı otlar yetiştiriyorlardı; bazen de karanfil, gül, aslanagözü, hatmi, fesleğen, şebboy gibi çiçekler, kedi, köpekten uzak tel çitler ardında yetiştiriliyordu.

Çerkez Müslümet Hanım evinin önündeki taşlığı tenekelere ektiği rengârenk çiçeklerle çevirmiş, adeta küçük bir bahçe yapmıştı. Biraz ötede tel çitle çevrilmiş bir de sebze bahçesi görünüyordu. “Tavuklar, horozlar eşelemesin diye,” dedi. “Kediler de fasulyenin, domatesin sırtıklarını deviriyorlar.” Gelinlerine seslendi, “Nisa, hele az gelsene...”

Haftanın günleri çeşitli işlere paylaştırılmıştı.² Her hafta belirli bir günde bir haftalık kullanıma yetecek ölçüde hamur yoğruluyor, avludaki fırında ekmek pişiriliyordu. Bazen de odun ateşinde sac üzerinde katmer, pide, gözleme pişiriliyor, üst üste dizilip peşkirlerle sarılarak saklanıyordu. Haftada bir gün semt pazarı kuruluyordu. Kadınlar o hafta ürettiklerini pazara götürerek satıyorlardı. Bunlar bahçede yetiştirdikleri semizotu, ıspanak, tere, maydanoz, fasulye, domates, pazı gibi yeşil sebzeler veya hindiba, kuzukulağı, radika, ısırgan otu gibi yemek yapılan toplama otlardı, ya da avlunun bir köşesindeki kümeden tavukların yumurtası, boşalmış yağ tenekelerine dikilen bahçe çiçekleriydi. Haftanın bir günü kirli çamaşırların yıkanmasına ayrılıyordu. Çamaşır yıkamak zorlu bir işti. Elbirliğiyle ev temizliği de yaptıktan sonra ertesi gün kadınlar ve çocuklar semt hamamına gidiyorlardı.

Günlük ev işlerini bitirdikten sonra genç kızlar ve gelinler dantel işleri, gergef, sarma, gölge işi işlemeler yaparak oyalanıyorlardı. İşlemeler iç mekânların sedirlerini, yastıklarını, masaları, aynaları süslüyor, eşyasız odaları renkli ve renkleriyle anlamlı mekânlara dönüştürüyordu. İşlemeli bohçalar, mendiller, başörtüleri, oyalar, dantel çarşaf takımları ve perdeler, yün çoraplar kadının el

2 Isparta’da yapılan görüşme kayıtlarından elde edilen bilgiler.

emeği çeyizlerdi. Bölgesel el emeği beceriler arasında dokuma işleri de yer alıyordu. Evlerde genellikle taşlıkta, saçak altına yerleştirilen el tezgâhlarında halı, kilim, bez dokunuyordu.

Ege’de birçok evde, Denne Pembesi evinde olduğu gibi, kadınlar günlük işlerini bitirdikten sonra tezgâhta halı dokuyorlardı, bazen de sabahdan akşama dek. Biri dedi ki, “Artık eskisi kadar para et-miyo, fabrikalar var şimdi, ordan alıyolar.”

Kadınlar avluda çeşitli işlerle uğraşırken bebekler gölgede uyuyor, çocuklar, torunlar annelerinin, büyükannelelerinin gözü önünde oynuyorlardı. Ne de olsa çocukların bakımı ve büyütülmesi kadının göreviydi.

Kadın avluyu/bahçeyi, mutfak mekânını çeşitli amaçlar için kullanıyor, ihtiyacına göre yeniden düzenliyor, mekânı yeni kullanımlar için dönüştürüyordu. Bu beceriler kadına ev yaşamında yeri doldurulması zor, güçlü bir kimlik ve varlık kazandırıyordu.

Sosyal İlişkiler, Gelenek ve Görenekler

Aile mahalleden ayrı düşünülemezdi. Mahalleli olmak sosyal ilişkilerin temeliydi. Mahalle halkının olaylardan haberdar olması, mahallelinin ne düşündüğü, mahallenin onayı, sevgiyi, sevinci ve başarıyı paylaşması önemliydi.

Genelde üretim mekânı olan avlu aynı zamanda ailedeki kadınların mahalle sakini diğer kadınlarla bir araya gelerek görüştükleri, eğlendikleri, kutlamalar yaptıkları sosyal bir ortamdı. Mahalleli kadınlar avludan avluya giderek birbirleriyle ilişki kuruyorlardı. Avlunun sokağa açılan kapısı (bazen büyük kapı içinde küçük kapı) ailedeki kadınları, sokağın dış dünyasına bağlayan bir eşikti. Mahalle sakini kadınlar arasında maddi ve manevi güçlü bir dayanışma vardı; birbirlerine yardıma gidiyorlar (yıl sonu artık zahireyi imece ile pişiriyorlar), işe, aşa birlikte el veriyorlar, sevinci, kederi paylaşıyorlardı. Bir fincan sabah kahvesinin kırk yıl hatırı olduğu söyleniyordu.

Arifiye’nin Neviye köyünde bağ bahçe içinde evimiz vardı; yazları giderdik; bazen komşular haber ederdi akşam imece yapacağız diye, toplanılırdı, hep beraber koza ayıklanır veya aşure yapılırdı. (1973)

Avlu gelenek ve göreneklerin de yaşandığı bir ortamdı. Doğum, düğün, sünnet, evlenme, ölüm gibi yaşam döngüsünden ritüeller değişmeyen kültürel

olaylardı. Bunların bazıları sadece kadınlar arasında kutlanıyordu. Doğumu kutlama geleneği gibi. Ailede bir çocuk doğduğunda avlu temizlenip paklanıyor ve misafir hanımları kabul etmek için hazırlanıyordu. Kadın akrabalar, ah-baplar, komşular giyinip kuşanıp, avluları birbirlerine bağlayan dar çıkmaz sokaklardan yürüyerek ziyarete geliyorlardı. Doğum kutlamasında misafirlere lohusa şerbeti ikram ediliyor, bebek için mevlit okutuluyordu.

Erkek çocukların sünnet düğünü de kadınlar arasında yapılan bir kutlamaydı. Çocuk süslü sünnet kıyafeti giydirilerek mahallede dolaştırılıyor, çocuğun büyümesi mahalleliyle paylaşıyordu. Avluya yatak kuruluyor, dantelli yatak takımlarıyla süsleniyor, sünnet çocuğun babasının yardımıyla avluda gerçekleştiriliyordu. Çocuk yatakta dinlenirken mahalle sakini kadınlar ve diğer çocuklar ziyaretine geliyorlar, sünnet çocuğuna hediyeler getiriyorlardı. Aile sünneti kutlamak için çocukları eğlendiren kuklalar, palyaçolar ve benzeri eğlenceler düzenliyordu. Sünneti kutsamak adına mevlit okutuluyordu. Anne ve baba oğullarının mürüvvetiyle gurur duyuyordu.

Kadınlar arası kutlamalar arasında evlenmenin ve düğünün ayrı bir yeri vardı. Düğün öncesinde gelinin çeyizi, üst kat odalarından geline verilen odada duvarlara asılıyor, sedirlere, yastıklara seriliyor, gerdiren iplere dolanıyordu. Mahalleli kadınlar gelin kızın çeyizini görmeye geliyorlardı; ayakkabılarını çıkarıp üst kata çıkıyorlar, çeyize baktıktan sonra avluya iniyorlardı. Gelin kız, çeyizin bulunduğu odada giyimli bekliyor, çeyiz görmeye gelenlerin sorularını cevaplıyordu.

Kalaycı köyünden Münevver Yanık köyündeki düğüne kardeşleri Fatma ve Hatice ile beraber gitmişti. Gelinin ailesi uzaktan akraba oluyordu; ev sahibi sayılabilirlerdi; merakla çeyiz görmeye yukarı çıktılar. Odanın her yanında çeyizler asılıydı; bunca sandık eşyası içerde ağır havasız bir ortam yaratmıştı; gelin giysisi içinde sıcaktan bunalmış, yanakları al al, onu görmeye gelenlerin sorularına cevap veriyor, meraklı gözlerden mahcup ve yorgun görünüyordu.

Kına gecesi avluda düzenleniyor, düğün mevlidi avluda okunuyor, düğün yemeği avluda yeniyordu. Gelin kız gelinliği ve duvağı içinde misafir hanımlar arasında avludaki kutlamaya katılıyor, hanımların danslarını izliyor, geline tebriklerle hediyeler veriliyordu. Gelenek ve görenekler doğrultusunda sürdürülen bu kutlamalar ayrıntılarda bölgesel farklılıklar gösteriyordu.

Gözlemlerimizde ortak bir saptama vardı: Özünde kadınlar ev mekânlarını eylemin doğasına göre dönüştürüyorlardı.

İnanç Yapısı

Din ve dünya işlerini birbirinden ayıran özellikle Hristiyan toplumlarda din, makro düzeyde çevreyi biçimlendirici ve insan yaşamına hükmeden bir etken gibi düşünülmemektedir (Hammond 1985; Wilson 1985). Hristiyan dünyanın dışındaki toplumların birçoğunda ise din ve sosyo-politik kurumlar kesin olarak ayrılmamış olduğundan inanışlar, değerler, gelenek ve görenekler dini bakış açısıyla yorumlanmaktadır. Din kadının yaşamını biçimlendiren evlilik, ayrılık, miras, veraset ve benzeri konuları ve bunların gelenek ve görenekler kapsamında günlük yaşamdaki uygulama şeklini de tanımlamaktadır (Duben 1984).

Bizim toplumumuzda makro düzeyde kadınların toplumsal bir ortamda ibadet etmesi olanaksızdı. Kadınların camiye gitmesi hoş görülmemekte ve camide kadına ayrılan sınırlı özel mekânlarla ve belirli zamanlarla koşullandırılmaktaydı. Bununla beraber türbelere, yatır ve evliya kabirlerine ziyaretlerde bulunur, dua ederek adak adar, adakları yerine geldiğinde buralarda dualar okuturlardı.

Din ve inanç yapısı, Anadolu evinin mekân kurgusunu belirleyen ve kadının yaşamına hükmeden güçlü etken olmasına karşın, ev mekânları, bazı kültürlerdeki gibi ibadet için ayrılmıyor, dini anlam ve kimlik taşımıyordu. Evde ibadete ayrılmış özel bir mekân bulunmuyordu. Kadınlar genellikle üst katta kendi odalarında ibadet ediyorlar, namaz kılıyor, dua ediyorlardı. Bu odalar evin diğer mekânlarından daha temiz tutuluyor ve ayakkabıyla girilmiyordu. Kutsal kitap genellikle yatak başının üstüne gelecek şekilde duvarda asılı duruyordu.

Kadınların dini yaklaşımları mutfakta da etkiliydi. Dinin haram kabul ettiği yiyecekleri mutfığa sokmuyorlardı. Ayın belli günlerinde kadın kirli sayılıyor, dini toplantılara katılmıyordu.

Eve bereket getirmesi için, nazardan ve kem gözlerden korunmak için evin ve avlunun girişine bir torbacıkta sarmısak, piriç, göz boncuğu ve dualar asarak evi kutsadıkları inancı vardı.

Evde çeşitli zamanlarda dua günleri düzenleniyor, hanım hoca davet ediliyor, mahalleli hanımlar bir araya gelerek kutsal kitaptan okunan duaları veya mevlit dinliyordu. Böyle toplantılar kadınların aileden olmayan diğer kadınlarla görüşmesine olanak sağlayan ve kadınlar arası sosyal ilişkileri pekiştiren olaylardı. Böylesi sosyal ilişkiler dinin biçimlendirici olduğu diğer kültürlerde de benzer şekilde yaşanmaktadır (Fernea & Fernea 1972; Beck 1980; Betteridge 1987).

Gezilerimizden bir gözlem: İnanışlar ve dini inançlar ile gelenek ve görenekler, karşılıklı etkileşim içinde, zaman zaman birbirlerini güçlendirerek, zaman zaman biri diğerinden öne çıkarak mekânlarda izlerini sürdürmektedir.

Gezilerin Öyküsünü Bitirirken: Gördük ki...

Tarihsel süreçte uzun yıllar Anadolu toprağının kutsal varlığı olmuştur kadın; **tanrıçadır**; doğurganlığın, bereketin, yaşamın devamlılığının simgesidir. Bu özellikler kadına çok saygın bir konum kazandırmıştır. Anadolu toprağı baştan başa tanrıça kültü kadınlarla zengindir. Ana Tanrıça figürinleri inanç dünyasının yaratıcı gücünü belirtirler. Tapınaklarda ve evlerde Ana Tanrıça'ya ayrılan mekânlar ve ifade şekilleri, ona verilen ayrıcalığı ve tanrıçanın hâkimiyetini göstermektedir. Ana Tanrıça düşünce ve inancı, yani kadın, 9000 yıl boyunca Anadolu'da hemen her şeye hâkim olmuştur (Belli 2001). Zaman içinde inanç yapısındaki değişmelerle, kadının dünyası kısıtlanmış, değişmiş, dönüşmüş ve dönüşmeye devam etmektedir. Bugün kadın hâlâ evinin direğidir, mekân içinde mekânlar yaratmakta ve mekânda varlık alanları yaratmaktadır. Kadının yaşadığı kültürü çeşitlendirerek sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, A. (1978) *Kültür Mekân İlişkileri ve Kültür Değişimleri Açısından Mekân Uygunlaştırmasına Bir Yaklaşım: Isparta'da 5 Konutta Uygulama*. Doktora tezi. Mimar Sinan Üniversitesi.
- _____. (1982) *Geleneksel Konut Mimarisi ve Çevre Dokusu Korunmasına Bir Örnek: Osmaneli*. Doçentlik tezi. Mimar Sinan Üniversitesi.
- Akpınar, A. & Aksugur, N. (1992) *Architecture of Hospitality: Family-Guest Relations in Contemporary Saudi Houses. Traditional Dwellings and Settlements Review*. IASTE, University of California at Berkeley.
- Beck, L. (1980) The religious lives of Muslim women. In J. I. Smith (ed.) *Women in Contemporary Muslim Societies*, pp. 27-60. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Belli, O. (2001) *Anadolu Tanrıçaları*. Promete Kültür Dizisi, İstanbul.
- Betteridge, A. H. (1987) Muslim practices. In M. Eliade (ed.) *Encyclopedia of Religion*, vol. 4, 404-407. New York, NY: MacMillan.
- Csikszentmihalyi, M. & Rochberg-Halton, E. (1981) *The Meaning of Things: Domestic Symbols and the Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duben, A. (1984) 19 ve 20. yy'da Osmanlı-Türk Aile ve Hane Yapıları, Türkiye'de Ailenin Değişimi. Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Eldem, S. H. (1968) *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.
- _____. (1973) *Türk Bahçeleri*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Erdentuğ, N. (1972) *Türkiye Türk Topluluklarında Kültürel Antropolojik (Etnolojik) İncelemeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını.
- Ferne, R. & Fernea, E. (1972) Variations in religious observance among Islamic women. In N. Keddie (Ed.) *Scholars, Saints and Sufis: Muslim religious institutions since 1500*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Günay, R. (1981) *Safranbolu Evleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 456.
- Ilammond, P. E. (ed.). (1985) *The Sacred in a Secular Age*. Berkeley, CA: University of California Press.

- Hummon, D. M. (1984) *House, Home & Identity: Sociological Observations on Recent Research*. An International and Interdisciplinary Conference on Built Form and Culture Research. KU Press, Lawrence, Exxon Education Foundation.
- Kuban, D. (1995) *Türk Hayatlı Evi*. İstanbul: Ziraat Bankası Yayını, MTR.
- Küçükerman, Ö. (1973) *Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekân Organizasyonu Açısından Odalar*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını.
- Mead, G. H. (1934) *Mind, Self and Society*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Ortaylı, İ. (1984) *Osmanlı Toplumunda Aile. Türkiyede Ailenin Değişimi*, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Prohansky, H. M., Fabian, A. K. & Kaminoff, R. (1983) Place identity: physical world and socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology* 3, 57-83.
- Relph, E. (1976) *Place and Placelessness*. London, UK: Pion.
- Rochberg-Halton, E. (1984) Object relations, role models, and cultivation of the self. *Environment and Behavior*, 16 (3), 335-368.
- Tuan, Y. (1974) *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitude and Values*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- _____ (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis, MN: The University of Minnesota Press.
- Wilson, B. (1985) Secularization: The inherited model. In P. E. Hammond (ed.) *The Sacred in a Secular Age*. Berkeley, CA: University of California Press.

KADIN ELİ DEĞERSE...

Kadın ve mekân ilişkisi üzerine yazmaya başlarken, önce çevremdeki mekânlarda kadının ne ölçüde yer aldığına bir göz gezdirdim. Evlerin dışında, pazar, market, banka, okul, hastane gibi ortak kullanım alanlarına baktım; kadınlar ve erkeklerin sayısı hemen hemen eşit görünüyordu. Gözlerimi kamu alanına, özellikle de üst düzeydeki yöneticilerin mekânlarına çevirdiğimdeyse buralarda kadınların sayısının gittikçe azaldığını, piramidin tepelerine, toplumun tüm katmanlarını etkileyen karar mekanizmalarına doğru tırmandıkça da kadınların neredeyse tamamen gözden kaybolduklarını –adeta yok olduklarını– bir kez daha tespit ettim. Cumhurbaşkanlığı makamında, başbakanlık koltuğunda, bakanlık görevlerinde –tek kadın bakan hariç–** hep erkekler oturmaktaydı. 81 ilin valileri arasında bir kadın vali, belli başlı kentlerimizde bir kadın belediye başkanı yoktu. Bakanlık birimlerinin, kamu kuruluşlarının, hatta sivil toplum örgütlerinin başında, başkanlık düzeyinde kadınlara rastlamak da pek olası değildi. Özetle, sorumluluk gerektiren belli başlı makamlar, dolayısıyla mekânlar hep erkeklere ayrılmıştı!

İşte 1991 yılının temmuz ayında, böyle bir ülkenin ilk kadın valisi olarak Muğla'ya doğru yola çıktığımda, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri hiçbir kadın o güne kadar Türkiye'de valilik koltuğuna oturmamıştı ve ben, sadece erkeklere ait bir dünyanın eşiğinde durmakta olduğumu hissediyordum. Yeni atanan diğer valilerle birlikte Ankara'da gerçekleştirdiğimiz ilk resmi ziyaretler de önsezilerimi haklı çıkardı. Devletin en üst kademelerindeki bürokratlar –ki hepsi erkekti–, ilk kez karşılaştıkları bir kadın valiye nasıl hitap

* Dr. Lâle Aytaman: Ankara ve Boğaziçi üniversiteleri eski öğretim görevlisi. Muğla eski valisi (1991-1995), 20. dönem Muğla milletvekili.

** 60. hükümette yapılan kabine değişikliğinden sonra halen iki kadın bakan görevdedir. [ed. notu.]

edecekleri konusunda dahi tereddüt yaşıyorlardı. Eski alışkanlıklarına dayanarak kimileri “Vali Bey”, kimileriye “Valiye Hanım” diyorlardı. Dört buçuk yıllık valilik anılarımı anlattığım *İğneli Koltukta Dört Buçuk Yıl* adlı kitabımda da dile getirdiğim gibi devletin zirvesindeki fotoğrafta kadının yeri yoktu! Oysa şimdi bir kadının valilik koltuğunda yer almasıyla, asayişten yönetim meselelerine kadar her türlü ciddi konunun tartışıldığı ortamda bir de kadın bulunacaktı.

Ülkemizin geçirdiği toplumsal değişim sürecinde bana da tarihi bir görev düşmekteydi. Valilik makamının sadece erkeklere ait olmadığını, kadınlar tarafından da doldurulabileceğini kanıtlamalı ve olumlu bir rol modeli oluşturmalydım.

Tarihte Muğla’nın Kadınları

Tarihe dönüp bakacak olursak Muğla ve çevresinde antik çağlardan beri kadının önemli konumlarda bulunduğunu görebiliriz. Bodrum Kalesi’nde kendisine ait olduğu tahmin edilen kemiklerden etlendirilmiş bir heykeli bulunan ve Karya Prensesi olarak da bilinen Kraliçe Ada, bundan 2400 yıl önce bu bölgede hüküm sürmüştür. Kraliçe, halkına adil davranması ve ülkesini düşmana karşı cesur bir biçimde savunmasıyla ünlenmişti.

Yüzyıllar boyu farklı medeniyetlere beşik olmuş Muğla’nın Milas ilçesindeki Kapıkırı köyü çevresinde Beşparmak Dağları’na yayılan alanda tarihöncesi döneme ait kaya resimlerinde de ilginç sahneler rastlanır. Bölgede uzun yıllardan beri araştırmalar yapan antropolog Prof. Anneliese Pechlow, bu resimlerde aynı dönemdeki diğer kaya resimlerinden farklı sahneler bulunduğuna dikkat çeker. Latmos bölgesi adı verilen bu bölgedeki resimlerde, olağan kült ve savaş motifleri yerine aile motifleri vardır ve kadınlar ön plandadırlar. Tarihöncesi dönemlerde bu yörede kadınların önemli bir konuma sahip olduklarına tanıklık etmektedirler.

Günümüzde Latmos bölgesinde bulunan Çomakdağ köyü de gerek kendine has mimariye sahip evleri gerekse renkli köy halkıyla çevre köylerden farklı bir manzara sergiler. Taştan yapılan evlerin iç ve dış mekânlarında renkli tahta oymacılığının en güzel örneklerine rastlanır. Geleneklerine oldukça sadık kalan Çomakdağ’ın kadınları yöreye özgü renkli yerel giysileriyle dikkat çekerler. Geleneklerinden biri de uğur getirdiğine inandıkları çiçekleri başlarına iştirmeden güne başlamamalarıdır. Kulak arkasına bir minik gül, bir kımızı sardunya yerleştiren erkeklere de rastlamak mümkündür. Evlerinin renkli mimari tarzı kılık kıyafetlerine de yansımış gibidir. Köye yaptığım bir ziya-

rette karşılaştığım, başlarındaki taze çiçekleriyle el ele tutuşarak köy meydanına doğru yürüyen yaşlı çift hiç gözümün önünden gitmez. Beşparmak Dağları'nın sırtına dayanan gizemli antik bölgenin bu insanları kadını saklamıyor, aksine tıpkı o tarihhöncesi kaya resimlerinde olduğu gibi günlük yaşamın doğal bir parçası olarak, üstelik de süslü bir biçimde karşınıza çıkartıyordu.

Yeşilyurt dokumalarından ürünler ve giysiyle

Kadın Valinin İlk Günleri...

1991 yılının 6 Temmuz günü görkemli bir devir-teslim töreniyle valilik koltuğuna oturdum. Dalaman Havaalanı'nda, çoğunluğunu kadınların oluşturduğu coşkulu bir grup tarafından karşılandım. Konvoyumuz Atatürk heykeli, Vilayet Konağı ve Valilik Konutu'nun bulunduğu Muğla'nın güzel meydanına vardığında, belediye bandosu *Harbiye Marşı*'nı çalmaktaydı. Dört buçuk yıl boyunca çalışma ve özel yaşamımın büyük bir bölümünü geçireceğim bu meydan ve çevresi, özellikle de bu iki tarihi bina, beni daha ilk bakışta heyecanlandırmıştı.

İlk günlerde basın ve tüm medya beni, evde yemek yaparken, eşime kahve ikram ederken, daha çok kadınsı rollerde görüntüledi, ben de ricalarını kıramadım. Sonraki yıllarda, daha çok yaptığım işlerle öne çıkmaya başladıkça bu tür talepler de son buldu. Artık bir 'kadın vali' olarak değil, 'vali' olarak görülmeğe başladım. Muğla meydanına ayak bastığım gün benim istediğim de zaten buydu; ancak her şeyin doğal seyrinde gelişmesi için zaman gerekiyordu.

Çocukluğumdan beri meraklı ve gözlemci kişiliğim, Hamburg Üniversitesi'nde aldığım Alman Dili ve Edebiyatı'nın yanı sıra Sanat Tarihi eğitimim bana, çevremdeki binaları, yerleşim düzenini ve sanat eserlerini farklı bir gözle inceleme alışkanlığı kazandırmıştı. Dünyanın pek çok ülkesinde gördüğüm farklı medeniyet ve yaşam biçimleri, değerlerini koruyarak yaşatan toplumların geldiği nokta, ülkemizin zengin kültür değerlerini koruma ve yaşatma arzumu perçinlemişti. Belki de bu nedenle Muğla'ya ayak basar basmaz beni etkileyen bu güzel kente ve kültürel varlıklarına sahip çıkmaya karar verdim.

Valilik Projelerinin Esin Kaynağı Saburhaneli Kadınlar

Muğla'daki ilk günlerimde, kentteki dokuyu ve yaşam biçimini tanımak amacıyla yaptığım ziyaretler sırasında, tarihi Muğla evlerinin yoğun olduğu Saburhane semtinde büyük kent insanının hayal dahi edemeyeceği bir doğallıkla karşılaştım! Bembeyaz badanalı evlerden birinin kapısının açık olduğunu görüp avluya girdiğimde içeride bir grup kadın arı gibi çalışmaktaydı. Beni henüz tanımamalarına rağmen güler yüzle karşılayıp içeriye buyur ettiler. Yanımdaki koruma görevlisinden vali olduğumu öğrendiklerinde önce şaşırdılar, sonra telaşlandılar. Ev sahibesi hanım, "Hayatımda ilk kez bir vali evimize geliyor. Ben şimdi ne yapsam, ne ikram etsem gari!" diye koşturmaya başladı. Vali hanımın mahalleye geldiğini duyan komşular da avluya doldular. Habersiz girdiğim için özür dilediğimde, "Vali Hanım, bizim kapımız zaten hep açıktır. Muğla'da kapı kilidi kullanılmaz. Hırsızlık olayı yaşanmaz. Son zamanlarda kentteki yabancıların sayısı arttığından biraz tedirgin olmaya başladık, ama büyüğlerimiz hiçbir zaman kapılarına kilit vurmazlardı," dediler.

Rasgele girdiğim bir mekânda sadece kadınların paylaştığı özel bir ortama tanık oluyordum. Vali olduğumu unutarak beni kendilerinden biri olarak kabullendiler ve yaşamlarını paylaştılar. Muğla evlerinin geleneksel yapısından tutun da, mahalledeki yaşam tarzına, hayat pahalılığından çevre sorunlarına kadar her konuda bilgi vermek için adeta yarışıyorlardı. Çoğu erkek olan mesai arkadaşlarımla kent sorunları ve buradaki yaşam biçimiyle ilgili verdikleri bilgiler sadece erkek bakış açısını yansıtıyordu. Oysa görevimin bu ilk günlerinde, kadınlarla böylesine özel bir ortamda yaptığım samimi görüşmeler farklı bir pencere açmıştı önümde. Muğla'nın geleneksel ev ve yaşam kültürü canlı olarak karşıma çıkmıştı burada. O gün görüp duyduklarım, sonraki yıllarda

Tayland 1982, Dağ köylüleriyle Chiang Mai

Muğla'da gerçekleştireceğim bazı uygulamalara ilham kaynağı oldu.

Saburhane bölgesi Muğla'daki yıllarım boyunca her fırsatta zevkle ziyaret ettiğim ve Muğla'ya gelen yerli-yabancı tüm konuklarımı gönderdiğim özel bir mekân oldu benim için. Burada, bembeyaz badana veya kireç boyalarıyla sadece

evler değil, sokaklar da pırl pırlıdır. Kadınlar, tıpkı annelerinden gördükleri gibi, sokakları da temizleme alışkanlığını sürdürürler. ‘Kuzulu Kapı’ adı verilen iki kanatlı kapıdan geçerek avluya girildiğinde, kadınların hummalı bir çalışma içinde oldukları görülür. Aynı saatlerde mahallenin erkeklerinin bir kısmı kentteki işyerlerindedir, ama bir diğer kısmı da kahvede oturmaktadır.

Kadınlar, evlerini ve avlularını ortak bir çalışma mekânına çevirmişler, işbölümü yaparak üretime geçmişlerdir. Biraz yaşlıca olanlar geleneksel dokuma tezgâhlarının başında ev için gerekli olan perde, mintan, kırlent vs. üretmekte, genç kızların çeyizliklerini hazırlamaktadırlar. Daha genç olanlar yün veya oya örüyordur; diğerleri rengârenk sebzeleri zincir gibi ipe diziyor, bunları kışın kullanmak üzere beyaz duvarlara asıp güneşte kurutmaya hazırlanıyorlardı. Kısacası, ailenin gereksinimi olan pek çok şey, elbirliğiyle çalışan kadınlar tarafından kışın keskin soğuğu bastırınca dek buralarda hazırlanmaktadır.

Bu manzara Muğla’nın pek çok yöresinde, özellikle de kırsal kesimde karşımıza çıkar. Muğla’nın kadınları hem tarlada çalışmakta, hem de evlerinde aile içi tüketime yönelik üretim yapmaktadırlar. Özellikle iki büküm eğilerek yapılan tütün toplama işlemi, kadınların sorumluluklarının ne kadar ağır olduğunu gösterir. “Sizin erkekleriniz nerede?” diye sorduğumda, sanki erkeklerini himaye etme içgüdüsüyle, “Onlar yemek zamanı geldiğinde bize erzak getirirler,” yanıtını verdiklerini hatırlıyorum. Valiliğimin ilerleyen yıllarında önceliklerim arasında yer alan tütün üretimine alternatif projelerin geliştirilmesinde, o gün tütün tarlasındaki kadınlarla yaptığım sohbetin ve onların arasına karışarak bizzat tütün fidesi dikmeye çalışmış olmamın büyük katkısı vardır.

“Ev Yapacaksan Tuğladan, Kız Alacaksan Muğla’dan”

Muğlalı kadınlarla kurduğum yakınlık yaz aylarında bir grup kadından aldığım Muğla yaylasına davetle daha da pekişecekti. Genelde yaylalar, yazın serinlemek için ‘çıkılan’ yüksek yerlerdir. Muğla’nın Karabağlar Yaylası ise Muğla’dan aşağıya ‘inilen’ bir yerd. Flora ve fauna bakımından oldukça zengin olan yayla, şehir merkezine de sadece üç kilometre uzaklıktaydı. Muğla halkı sıcak yaz günlerinde yaylaya ‘inerek’ serinlemeyi bir gelenek haline getirmişti. Sıcak bastırıldığında, kent merkezinde ancak klimayla serinlemek mümkünken, yayla öylesine serin olurdu ki, gece yorgan örtünmek zorunda kalırdınız. Tarihi yayla evleri de tıpkı Muğla evleri gibi özel koruma altındaydılar.

Hanımların ince davetini kıramayarak yayla sefasına katıldım. Özgün yöresel isimleriyle ‘Süprüoğlu’ ve ‘Keyif Oturağı’ adlı kır lokantalarında nefis ‘bür-yan’ı tattım. Yöreye has gözleme hamuru açan hanımlar, vali hanımın da eline

oklavayı alıp hamur açmasını görmek istediler. O güne kadar hiç hamur açmamış, ama 'elinin hamuruyla' erkek işlerine karışmış bir vali hanım olarak, yere serilen tertemiz bezin üzerine çömeldim, açtığım hamurun içine yörenin otlarını yerleştirerek ilk gözlememi yaptım.

Muğlalılar yazın büyük bir kısmını yayladaki evlerinde geçirirlerken, kadınlar da burada kış mevsimi için gereken erzakı hazırlarlardı. Sucuklar yapılır, kavurmalar, tarhanalar pişirilip kurutulur, domates, biber ve patlıcanlar iplere dizilerek duvarlara asılırdı. Yemyeşil doğayla bütünleşen bu evlerin beyaz duvarlarında birer gerdanlık gibi asılı duran rengârenk sebzeler ressamalara ilham kaynağı olacak güzellikteydi. Ailenin büyüğü yaşlı hanımlar köşelerine çekilip oturmak yerine, tatil aylarında geleneksel dokuma tezgâhlarının başına geçer, evin ihtiyaçlarını ve genç kızların çeyizlerini dokumaya devam eder, aile içi üretime katkılarını sürdürürlerdi.

Bütün bu hummalı çalışmaların neticesi olarak, Muğlalı ailelere güvey giren damatlar yiyecek, giyecek gibi malzemelerin çoğunu hazır bulurdu. Ziraatın altın değerinde olduğu günlerde erkek evlatlara tarlaları, kızlara ise deniz kenarındaki arsaları ve meyve bahçelerini veren büyükler sayesinde damatlar sadece varlıklı bir eşe kavuşmakla kalmayıp, hanımdan gelen mal mülk sayesinde, daha sonra turizme açılan bu yörelerde yeni iş olanakları yaratabildiler. "Ev yapacaksan tuğladan, kız alacaksan Muğla'dan" sözünün arkasında işte bu miras paylaşımının yattığı söylenir.

El Emeği Göz Nuru Muğla Dokumaları

Cumhuriyet tarihinin ilk kadın valisinin icraatı doğal olarak yakından izleniyordu. Bu kapsamda, kadınlara yönelik gerçekleştirilen projeler en fazla ilgi çeken faaliyetler olarak öne çıkıyordu. Yöre kadınlarıyla kurduğum iletişimin bu çalışmalarda büyük rolü olmuştu. Özellikle köylerde katıldığım etkinlikler sırasında kadınların el becerilerindeki inceliğe ve ustalığa hayran kalmıştım. Ancak halı ve kilimler hariç, diğer geleneksel ürünler toplumsal hayatın dışında kalıyor, sadece aile içi tüketime yönelik üretiliyordu. Bu üretimi bir gelir kaynağına dönüştürme fikri gelişmeye başladı. Bölgenin kalkınmasına hizmet etmeyi amaçlayan bir kamu görevlisi olarak erkeklerin yanında kadınların istihdamına da katkıda bulunacak projeler gerçekleşmeliydi. Bütün mesele, zaten üreten kadının emeğinin kendisine olduğu gibi aile ekonomisine, dolayısıyla ülke ekonomisine daha büyük bir katkı sağlamasına yardımcı olma.

O yıllara kadar devlet tarafından yoğun olarak desteklenen tütün yetiştiriciliği, ihtiyaç fazlası tütün yetiştirilmesine neden olmuş ve nihayet devlet des-

teğine son vermek gerek-
mişti. Bunun sonucunda
öteden beri tütünden ge-
çinen Muğla'da alternatif
geçim olanaklarının yara-
tılması zorunlu hale gel-
di. Bağcılık, seracılık, arı-
cılık, aromatik bitki ekimi
gibi faaliyetlerin yanı sıra,
geleneksel el sanatları-
nın da valilikçe destek-
lenmesinin uygun olaca-
ğını düşünmeye başla-
dım. El emeği göz nuru o
güzelim geleneksel el do-
kumaları sadece sandık-

Lâle Aytaman Çomakdağlı kadınlarla bir sergi açılışında (2008)

larda kalmamalı, gün ışığına çıkartılmalı, modern tasarımlarla piyasaya sürül-
meli, gelir kaynağı haline getirilmeliydiler. Böyle bir projeyle bir taşla iki kuş
vurulabilirdi. Bir yandan geleneksel el dokumacılığının yaşatılması ve gelecek
nesillere aktarılması sağlanırken, diğer yandan da kadın işgücünün istihdamı-
na katkıda bulunulabilirdi.

Bir dönem eşimin büyükelçilik görevi nedeniyle bulunduğumuz Tay-
land'da, Kraliçe Sirikit'in geleneksel el dokumalarını –özellikle de Tay ipeğini-
yaşatma projesi çok ilgimi çekmişti. Dağ köylerinde yaşayan ve afyon yetiştiren
köylülere alternatif olarak sağlamak için geliştirilmişti bu proje. Modern
renk ve şekillerle canlandırılan otantik el dokumaları kraliçenin himayesinde
kurulan vakfa ait mağazalarda turistik eşya olarak pazarlanıyordu. Böylelikle
kırsal kesimdeki köylülerin istihdamına büyük katkı sağlanıyordu. Belleğimde
henüz taze olan bu deneyimden esinlenerek Muğla'da da tütüne alternatif ola-
rak geleneksel el sanatlarının istihdama katkı sağlaması için kolları sıvadım.
1992 yılında başlattığımız proje çok başarılı oldu.

1995 yılının sonunda Muğla milletvekili olarak Muğla valiliği görevine ve-
da ederken, geleneksel el dokumalarını korumak ve pazarlamak üzere kurmuş
olduğumuz MELSA'dan (Muğla El Sanatları Şirketi) yüzlerce kadın ekmek ye-
mekteydi. Muğla'nın farklı ilçelerinde dokunan kumaşlarla Fethiye'nin Üzümlü
beldesinde dokunan 'dastar bezi' fuarlarda ve ünlü mağazalarda sergilen-
mekte ve satılmaktaydı. Ben de giysilerimi dahi el dokumalarından seçmeye
özen gösteriyordum. O yıllarda Muğla'da uygulanan bu örnek başka illerimiz-
de de benzer projelerin uygulanmasını sağladı.

Bir kadın yönetici olarak kadınların dünyasına girerek edindiğim izlenimlerden yola çıkmam isabetli olmuş, sandıklarda kaderlerine terk edilen dokümanlar gün ışığına çıkmış, birer modern tüketim malzemesi ve turistik eşya haline dönüşmüştü.

Her detayla bizzat ilgilenerek, çok değer verdiğim bu projenin başarıya ulaşması için adeta bir pazarlamacı gibi çalıştım. Sanırım detaycılık daha ziyade kadınlara has bir özellik... Belki de bu nedenle proje, daha sonraki erkek yöneticilerin öncelikleri arasında yer almadı ve planlanan hızla ilerleyip gelişemedi.

Valilik Makamında/Mekânında Bir Kadın

Özgün dokümanları öne çıkarmak amacıyla, o yıllarda kapsamlı bir onarımdan geçirilen Muğla'nın tarihi Valilik Konutu da yerel dokümanların sergilendiği bir mekân haline getirildi. Cumhuriyet döneminde yabancı ustalar tarafından yapılmış olan, 1993-1994 yıllarında tamamı yerli ustalarca onarılan ve yöre kültürünü daha görkemli bir biçimde yansıtmaya başlayan konağın yerli ve yabancı konuklara açılmasını tasarlıyordum.

Yoğun bir işgününün ardından eve geldiğimde, tıpkı kendi evimde yaptığım gibi odaları tek tek dolaşır, eşyaya dokunur, yerli yerinde olup olmadıklarını kontrol eder, kişisel dekoratif eşyaları düzenlerdim. Fırsat buldukça yeniden tanzim ettiğimiz bahçedeki ağaçlar, çiçeklerle ilgilenirdim. Valilik Konutu böylelikle benim için artık bir 'yuva' olmuştu. Görevi devrederken, benden sonra Muğla'ya gelecek olan meslektaşlarımin da karşılarında sıcak bir ortam bulmalarını sağlamaya çalışıyordum.

Vilayet Konağı'ndaki valilik makam odasında da bazı değişiklikler yapmıştım. Bu mekân yıllar boyunca erkek yöneticilerin görev alanı olmuştu. Odayı, duvarları koyu kahverengi ahşap lambriyle kaplanmış bir biçimde buldum. Koyu kadife perdeler o sıcak iklimde odanın havasını daha da kasvetli hale getiriyordu. Bu atmosferden benim kadar ziyaretçi vatandaşlar da rahatsız oluyordu. Bir süre sonra lambrieleri söktürerek duvarları beyaza boyattım. Koltukların koyu kılıflarını açık renklilerle değiştirttim. Masaların üzerine elışı örtüler koydurdum. Her gün konutun bahçesinden taze bir gül getiriyor, masamdaki minik vazoya yerleştiriyordum. Valinin makam odası aydınlık, sıcak bir yere dönüşmüştü. Ziyarete gelenler değişikliği fark ediyorlar, "Ne iyi ettiniz Sayın Valim, sıcak bir ortam yarattınız," diyorlardı; üstelik de böyle diyenlerin çoğu erkekti! Demek ki Türk bürokrasisinin neredeyse simgesi haline gelen koyu kahverengi 'lambripli duvarlar' halkın valisiyle sağlıklı bir iletişim kurması için şart değilmiş! Bu ufak kadını uğraşlar, valilik görevleri arasında öncelikli

yer tutan terör, çevre, turizm gibi sorunlu konuların yoğun gerginliğini hafifletiyordu. Küçük dokunuşlar halkla yönetici arasındaki mesafeyi sanki daraltıyor, valiliği erişilebilir kılıyordu.

Muğla'da, tarihin soluğunun her an hissedildiği bu ilde yaşadığım valilik dönemi, kadınların yarattıkları mekânları daha yakından tanımamı sağladı. Muğlalı kadınların elinin değdiği mekânlar; evleri, avluları, hatta sokakları, yaylaları, binlerce yıldır birçok kültüre ev sahipliği yapmış bir bölgenin tüm birikimini yansıtmaktaydı. Muğla'ya değen kadın bir valinin eli de, onların eşsiz dokumalarındaki yaratıcılıklarından ve yaşattıkları yöresel geleneklerden aldığı ilhamla, bu yöreye bir katkı sunmuş ve mekânlarını zenginleştirmiştir diye umuyorum.

ANTİK ÇAĞDA KENT İMAR EDEN KADINLAR

Antikçağda sıradan kadının mekân içindeki yeri ve mekânla ilişkisine dair bilgi birikimimiz birçok yönden noksandır. Yunanistan anakarasındaki kadınların yaşamı, Yunan yazarların günümüze erişmiş eserleri ve vazo resimleri, mezar stelleri gibi arkeolojik buluntuların yardımıyla kısmen aydınlatılabilmektedir. Söz konusu bölgede kadının yalnızca ailesine yönelik sorumluluklar taşıdığı, büyük ölçüde evinin duvarlarıyla sınırlı bir hayat sürdüğü anlaşılr. Bu durumda Yunanistan anakarasındaki kadın için öncelikli mekân, onun evidir.

Anadolu'daki çağdaşlarının yaşamıysa bizler için daha belirsizdir. Gerek yazılı kaynaklar, gerekse betimler Anadolu'daki sıradan kadının yaşamına ışık tutmaktan uzaktır. Anadolu'daki arkeolojik kazıların ortaya çıkardığı konutlarda da kadının yaşadığı mekânlar kesin bir biçimde belirlenememiştir.

Antikçağ Anadolu'sunda, yalnızca seçkin kadınların yaşamı hakkında bazı bilgilere sahibiz. Bıraktıkları eserlerden, bu kadınların evlerinin dışında da sorumluluklar üstlenip toplum yaşamına katılabılme fırsatı bulmuş olduklarını anlıyoruz. Dolayısıyla kentin, kamusal alan ve mekânların havasını solumuş, hatta kimisine damgalarını vurabilmişlerdir. Bu bağlamda, birbirinden farklı iki seçkin kadın örneğini anabiliriz: Bunlardan biri, MÖ 4. yüzyılda eşi Mausollos'un ardından eyalet valisi olan ve onun için Halikarnassos'ta anıtsal bir mezar yapısı inşa ettiren Artemisia, diğeri ise MÖ 2. yüzyılda Kyme kentinin meclis binasını yaptıran Arkhippe'dir. Artemisia, Pers kralına bağlı bir yöneticidir ve yönetimi devraldığı eşi adına yönetim merkezinde bir mezar anıt yaptırmış olmasının ötesinde, hem o kişinin gücünü ve iktidarını hem de kendisi-

* Prof. Dr. İnci Delemen: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji A.B.D.

nin onunla ilişkisini yücelten bir yapıya imza atmış olması bakımından da ilginç bir örnektir. Oysa Arkhippe'nin eseri kente bağışlanmış, kenti ve kentlilerin yaşamını doğrudan etkilemiş bir yapıdır; bu yönüyle, Yunan kentlerinde –bilhassa Anadolu'dakilerde– varlıklı kişilerin kent yararına kendi imkânlarıyla gerçekleştirdikleri bağış faaliyetlerinin bir parçasını temsil eder.

Kentin yararına dönük bireysel hizmetler, Anadolu'nun Roma egemenliği altında olduğu evrede, MS 1. yüzyıldan itibaren artarak devam etmiştir. Anadolu'da açığa çıkarılmış birçok yazıt, çeşitli bağış faaliyetlerini, hizmet anlayışının aynı ailede bir kuşaktan diğerine aktarıldığını ve bağışçıların hizmetleri karşılığında heykelleri dikilerek onurlandırıldığını ortaya koyar. Bağışçılar arasında, Arkhippe gibi kenti için inşa faaliyetlerine girişen kadınlar yine karşımıza çıkmaktadır.

Perge ve Plancia Magna

Onlardan biri olan Plancia Magna, MS 1 ve 2. yüzyıllarda Pamphylia bölgesindeki Perge kentinde (Antalya, Aksu) iz bırakmış İtalya kökenli Plancius ailesinin kızıdır. Babası M. Plancius Varus senatörlük ve eyalet valilikleri yapmıştır. Olasılıkla başkentle iyi ilişkiler kurulmasını sağladığından, Perge'de onun adına bir şenlik düzenlenmiştir. MS 120-126 yıllarında, M. Plancius Varus'un kızı olan Plancia Magna da kentinin yaşamında etkin bir rol oynar.

Yazıtlarda geçen 'kentin en üst yöneticisi', 'Artemis rahibesi', 'Tanrılar Anası rahibesi' ve 'imparator kültü başrahibesi' unvanlarından anlaşıldığına göre, Plancia Magna bir yandan siyasal, dinsel ve sosyal amaçlı görevler üstlenirken, bir yandan da –ve aslında aynı amaçlarla– Perge'yi imar etmeye girişmiştir. Bu bağlamda kentin yuvarlak kuleli Helenistik Güney Kapısı'nın ardındaki kompleks özellikle önemlidir. İyi araştırılmış olan bu kesimde, Helenistik kulelerin arasına Erken İmparatorluk Dönemi'nde (MS 1. yüzyıl) iki katlı, kemerli bir kapı eklendiği ve bir avlu meydana getirildiği saptanmıştır. Plancia Magna ise inşaat programıyla avluyu yeniden ele alır. Oval avlunun yüksek duvarları mermerden sütunlu bir fasad içerecek biçimde düzenlenerek, iki kattaki toplam 28 nişe Perge'nin kurucularına (ve tanrılarına?) ait heykeller yerleştirilir. Söz konusu kurucular, efsanevi şahsiyetlerin yanı sıra, Plancia Magna'nın babası M. Plancius Varus ve erkek kardeşi C. Plancius Varus gibi Perge'ye yaranı dokunmuş kişileri kapsar. Avlunun kuzey kenarı ise Roma mimarlığına özgü bir takla sınırlandırılmıştır. Üç gözlü tak tipini bazı değişikliklerle yineleyen yapıda, kemerli geçitlerin korkuluklarla kapatıldığı saptanmıştır. Tak, Roma imparatorları ve yakınlarının heykelleriyle donatılmıştır. Ayrıca yapıda Roma İmparatorluğu'nun

propaganda programında sık kullanılan zafer tanrıçasının, kentin baş tanrıçası Artemis Pergaia'nın ve Perge kent tanrıçasının heykellerine de yer verilmiştir.

Kompleksin mimarisiyle ilgili olarak hemen dikkati çeken özellik, kentin aslında güney girişini oluşturan noktada geçitlerin daraltılıp kapatılarak, içedönük bir mekân yaratılmasıdır. Kemerli bir kapı, avlu duvarları ve korkuluklara sahip bir tak ile sınırlanan avlu, Roma mimarlığına özgü 'içedönük mekân' ilkesinin Perge'deki izdüşümlerinden biri olarak belirmektedir. Kişiyi kuşatan bu mekân çok sayıda eserin varlığıyla bir tür heykel galerisine dönüşmüştür. Efsanevi kurucuların heykelleri, Perge'nin Panhellen Birliği'ne katılmasını sağ-

Perge, Güney Kapısı kompleksi. Hellenistik kulelerin arkasında oval avlu ve tak (www.antalyakulturturizm.gov.tr).

layan Yunan kökenini ve efsanevi geçmişini ifade ederken, İtalya kökenli bağışçıların heykelleri de kentin imparatorluk merkezi İtalya ile bağlantısını ve bağışçı Plancia Magna'nın soyunu yüceltmıştır. Artemis Pergaia ve kent tanrıçası heykelleriyse doğrudan kentin kimliğini temsil eder. Öte yandan, imparator heykelleri ve zafer tanrıçası figürlerinden güçlü ve muzaffer Roma iktidarını ve kentin iktidarla iyi ilişkilerini okumak mümkündür.

Yapı, zenginlik, soylu geçmiş ve merkezi erkle yakın ilişki öğelerini vurgulayarak, Perge için çağın ölçütlerine göre geçerli ve etkili bir imaj yaratmaktadır. Bu durumda, Plancia Magna'nın sıradan bir bağışçı gibi herhangi bir yapı inşa ettirmekle kalmadığı, modern uluslararası terimle bir 'image-maker' gibi çalışarak kente propagandist bir mekân sunduğu belirtilmelidir.

Perge'deki arkeolojik çalışmalar, Plancia Magna'nın bağışlarıyla-

Perge, oval avlu ve önde
taka ait kalıntılar (www.e-turkey.net).

la ilgili yazıtların yanı sıra, onu katkılarından dolayı onurlandıran iki heykel ve dokuz yazıtı açığa çıkarmıştır. Heykellerin kamusal merkezde, fakat MS 2. yüzyıl sonlarına, yani Plancia Magna'nın kentteki faaliyetlerinden yaklaşık 70 yıl sonraya ait bir eklentide bulunması, onun Perge için taşıdığı anlamı ve Pergeliler tarafından unutulmadığını açıklikle göstermektedir. Onurlandırma yazıtlarıysa, Plancia Magna'nın yönetsel ve dinsel görevlerini sıralamaktan başka 'kentin kızı' sıfatına yer vermiştir. 'Kentin kızı' sıfatının, çok sık olmamakla birlikte, kentiyle bütünleşerek onun yararına önemli faaliyetlerde bulundukları anlaşılan başka kadın başlıca kadınlara da atfedildiği izlenir.

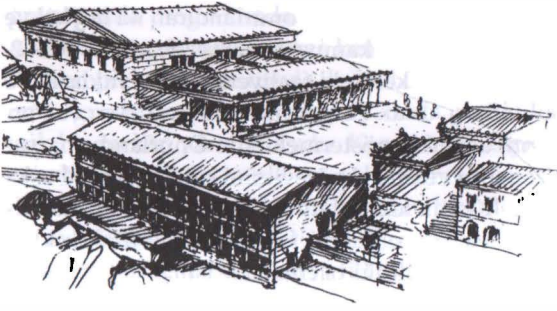
Selge ve Motoksaris

Yaklaşık 100 yıl sonra, Perge'nin kuzeydoğusundaki dağlık Selge (Antalya, Zerk/Altınyaka) kentinde, Plancia Magna ayarında bir başka kadınla tanışıyoruz: Plancius Magnianus ailesinden Motoksaris. Plancius Magnianus'ların yukarıda değindiğimiz İtalya kökenli Plancius'larla akraba olduğu anlaşılır. Bununla beraber, ailede Latin adlarının yanı sıra Motoksaris gibi Anadolu'lu yerel adlar kullanılması, yerli-yabancı evliliğiyle açıklanabilmektedir. Motoksaris'in babası P. Plancius Magnianus Ksenon, Selge'de yüksek siyasal ve dinsel görevler üstlenmiş önemli bir kişidir; kızının da kentin siyasal yaşamında rol almasını amaçlayarak kent yönetimine ve tahıl dağıtımına yönelik bazı görevlerini/unvanlarını kimi zaman onunla paylaşmıştır.

Fakat belki de en önemlisi, MS 3. yüzyıl başında, Motoksaris'in doğrudan ailesinden aldığı güçle yaklaşık 800 metre rakımlı Selge'nin tarihinde görüp göreceği en görkemli yapı faaliyetine girişmesidir. Masraflarını bizzat karşılayarak yerleşmenin güneydoğusundaki tepede mermerden inşa ettirdiği Yukarı Agora, kare planlı geniş bir meydan etrafında geliştirilmiştir. Meydanı üç katlı bir pazar yapısı, sütunlu bir galeri, denetçilerin görevlerini sürdürdükleri bir agoranomion, çeşitli toplantıların yapıldığı bir odeion ve kent tanrıçasına ayrılmış bir tapınak kuşatır.

Plancia Magna heykeli, Antalya Müzesi env. A3459 (Perge Kazıları Arşivi).

Selge, Yukarı Agora için Mac-hatschek – Schwarz tarafından önerilen restitüsyon. En arkada odeion, hemen önünde sütunlu galeri, karşısında yan yana konumlandırılmış agoranomion ile Tykhe Tapınağı, ön planda üç katlı pazar yapısı (Nollé 1994: 240).

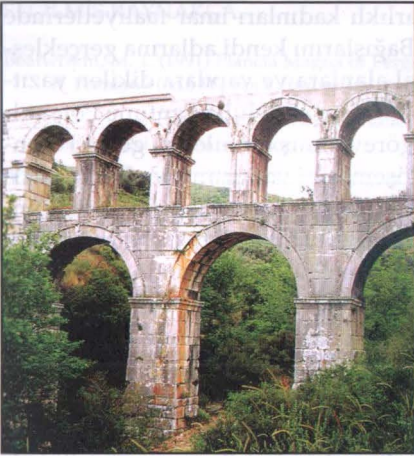
Yapıların karakteri, kompleksin ekonomik, siyasal, sosyal ve dinsel işlevlerine işaret eder. Bu çok işlevli komplekste Plancius Magnianus ailesini onurlandıran anıtlara da yer verilmiştir. Yukarı Agora gibi bir kompleksin yapımıyla çok yönlü bir odak oluşturarak kentin imarına ve toplumsal yaşama tek başına katkıda bulunan Motoksaris ise, minnettar Selge kenti tarafından özellikle yüceltilmiştir. Agora bünyesi içerisinde açığa çıkarılan bir ithaf yazıtında Motoksaris, 'kentin kurucusu' ve –Plancia Magna'dan farklı olarak– 'kentin anası' sıfatlarıyla onurlandırılır.

Sillyon ve Menodora

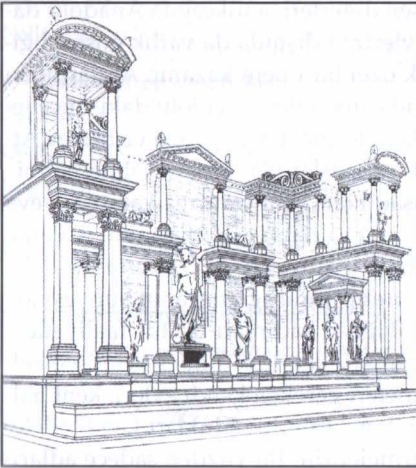
Perge'nin doğusuna, Selge'ninse güneybatısına rastlayan Sillyon da inşaat faaliyetlerine yönelen bir bağışçı kadın yetiştirmiştir. Onlar gibi kent yaşamında söz sahibi, köklü ve varlıklı bir aileden gelen Menodora'nın Sillyon'daki etkinliği MS 2. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Birçok yönetsel ve dinsel unvanlar alan, halkı tahıl ve para dağıtımlarıyla destekleyen Menodora, kendi cebinden 'sütunlu galerilere sahip' bir tapınak yaptırarak kent tanrıçasına **adamış** ve kentinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Ayrıca ikinci bir tapınağı inşa veya tamir ettirip içerisindeki **gümüş kült heykellerinin** masrafını karşıladığı bir yazıtta bildirilir. Söz konusu yapı ve heykellere dair herhangi bir kalıntı henüz ele geçmemiştir.

Ve Diğerleri...

Kentlerinin imar faaliyetlerine önderlik eden veya faaliyetlere katılan kadınlar yalnız Anadolu'nun güneyine özgü değildir. Roma İmparatorluğu'nun önemli ve zengin eyalet merkezi Ephesos'ta, bir yandan kalabalık toplum yaşa-

Ephesos yakınında Dervenddere sukemeri. Ofillia Bassa ve eşi Sextilius Pollio tarafından inşa ettirilmiştir (Scherrer 1995: 228).

Ephesos, Traianus Çeşmesi. Kentlilerin su gereksinimini karşılarken, kentin görünümüne görkem katan çeşme yapısı Iulia Lydia Laterane ve eşi Tiberius Claudius Artistio tarafından ithaf edilmiştir (Scherrer 1995: 119).

minı rahatlaştırarak diğer yandan kentin görünümüne güzellik ve görkem katarak metropolis imajının oluşmasını sağlayan birçok kamusal yapı inşa edilmiştir. MÖ 1- MS 2. yüzyıllarda 58 yapının bireyler tarafından ithaf edildiği kesinleştirilebilmektedir. Bu evreye ait yapı ithaf yazıtlarında kadın adlarına sık rastlanmasına karşın, kadınların çoğunlukla erkeklerle birlikte ortak bağışçı oldukları göze çarpar; kadın bağışçı, erkek bağışçının ya eşi ya da kızıdır. MS 1. yüzyıl başında Sextilius Pollio bir bazilikayı ve Dervenddere'deki iki katlı su kemerini eşi Ofillia Bassa ile birlikte; MS 1. yüzyıl ortalarında Stertinius Orpex, stadyumu kızı Stertina Marina ile birlikte; MS 2. yüzyıl başında Tiberius Claudius Aristio, Yukarı Agora yakınındaki Sokak Çeşmesi'nin yanı sıra, cephesi iki katlı sütun mimarisi ve heykellerle süslü Traianus Çeşmesi'ni eşi Iulia Lydia Laterane ile birlikte inşa ettirmiştir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak yazıtlar ortak bağışların ayrıntılarını bildirmediklerinden, kadına ait katkının niceliği ve niteliğine dair sorular da yanıtsız kalmaktadır. MÖ 1-MS 2. yüzyıllarda farklı bir durum, yalnızca, Ephesos'ta büyük önem taşıyan Artemis kültü rahibelerinin ithaflarında karşımıza çıkar. Örneğin Tryphosa, stadyum yarışlarının başlama blokundan başka beş heykelle sunağın masrafını kendi cebinden karşılamıştır. İnşaat veya onarım faaliyetleriyle ilgili olarak Vipsania Olympias, Helvidia Paula ve başka Artemis rahibelerinin de adları geçmektedir.

MS 3. yüzyılla birlikte Ephesos'un varlıklı kadınları imar faaliyetlerinde tek başlarına hareket edebilmeye başlar: Bağışlarını kendi adlarına gerçekleştirir ve tıpkı erkek bağışçılar gibi kamusal alanlara ve yapılara dikilen yazıtlarla kent tarafından onurlandırılırlar. Bunlar arasında Iulia Pantime Potentilla bir adım öne çıkar. Kent yönetiminde görev almış bir aileden gelen Potentilla, kitaplığın önündeki meydanın taş döşemesini yaptırtmış ve Ephesos Tiyatrosu'ndaki çeşitli onarımlar için bağışta bulunmuştur. Bağışların yeni inşaatları değil, yalnızca onarımları kapsaması dikkati çekebilir. Ancak MS 3. yüzyılda Ephesos'taki inşa faaliyetlerinin geneline bakıldığında da, önceki yüzyıllardaki gibi büyük projelere girilmediği, onarım ve düzenlemelerle yetinildiği görülecektir. MS 4. yüzyıl sonunda başka bir kadının adı da benzer bir bağlamda zikredilir: Skholastikia "çok altın harcayarak" Varius Hamamları'nın yıkılmış bölümlerinin ayağa kaldırılmasını sağlamıştır.

Batı Anadolu'nun kentleri Roma egemenliği altında gelişirken, Ephesos, Aphrodisias ve Kyme gibi merkezlerin yanı sıra Kilis gibi nispeten mütevazı yerleşmelerin de benzer girişimlerden pay aldığı izlenebilmektedir.

Plancia Magna, Motoksaris ve adı bağışçı olarak günümüze erişen diğerleri, antikçağda Anadolu'daki kadınların evlerinin dışında da varlık gösterdiğini örnekleyerek özel bir önem kazanır. Aralarından bazıları, yukarıda değinilen Anadolu'daki öncelleriyle ya da başkent Roma, İtalya geneli ve Kuzey Afrika'daki kimi çağdaşlarıyla kıyaslayabileceğimiz bir biçimde, yaşadıkları kent yararına kamusal veya dinsel bir yapının inşaatını veya onarımını üstlenir. Bazılarıysa maddi güçlerinin de yardımıyla daha büyük projeler üretip yarattığı mekânın bünyesinde kenti tanımlar. Bağışçı kadınları bu tür faaliyetlere iten nedenlerden biri, kentle bütünleşmeleri ve belki kenti, yönetmeleri gereken kendi evleri, kent halkını da bakımından sorumlu oldukları kendi aileleriyle özdeşleştirmeleridir. Bu yüzden sadece adlarının zikredilmesinin dışında onlara 'kent'in kızı' ya da 'kent'in anası' sıfatları layık görülmüş, böylece kente kan ve duygu ilişkisi bağlamında olabildiğince yaklaştırılmışlardır.

Ephesos, Skholastikia heykeli. Skholastikia (veya Varius) Hamamları'nın soyunma odasında bulunmuştur. Heykel kaidesindeki yazıtta Skholastikia'nın hamam için 'çok altın harcadığı' bildirilmektedir (Scherrer 1995: 123).

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

- Boatwright, M. T. (1991) Plancia Magna of Perge: Women's Roles and Status in Roman Asia Minor. S. B. Pomeroy (ed.) *Women's History and Ancient History* 2, pp.49-272. Chapel Hill – London.
- _____ (1993) The City Gate of Plancia Magna in Perge. E. D'Ambria (ed.) *Roman Art in Context*, pp.189-207. New Jersey.
- Börker, C. et al. (1979). *Inchriften von Ephesos* 2. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 12.2. Bonn.
- Bulgurlu, S. (1999) *Perge Kenti Hellenistik Güney Kapısı ve Evreleri*. Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul.
- Bulgurlu Gün, S. (2008) Die Nischen der Plancia Magna an der Aussenmauer der Palästra der Südhermen in Perge. *Euergetes. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı*, s. 233-258. İstanbul.
- Chi, J. Y. (2002) *Studies in the Programmatic Statuary of Roman Asia Minor*. Doktora tezi. New York.
- Cramme, S. (2001) Die Bedeutung der Euergetismus für die Finanzierung städtischer Aufgaben in der Provinz Asia. Doktora tezi. Köln.
- Darga, M. (1976). *Anadolu'da Kadın*. İstanbul.
- _____ (1993) Roma Uygarlığında Kadının Yeri. *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın*, s. 121-124. İstanbul.
- Engelmann, H. (1976). *Inchriften von Kyme*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 5. Bonn.
- Gauthier, P. (1985) Les cités grecques et leurs bienfaiteurs. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Suppl. 12. Paris.
- Hemelrijk, E. (2004) City Patronesses in the Roman Empire. *Historia* 53, 209-245.
- Machatschek, A.; M. Schwarz. (1981). *Bauforschungen in Selge*. Wien.
- Nollé, J. (1994) Frauen wie Omphale? Überlegungen zu 'politischen' Ämtern von Frauen im kaiserzeitlichen Kleinasien. M. H. Dettenhofer (Ed.) *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt*, pp.229-259. Köln.
- Özdizbay, A. (2008) *Perge'nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi*. Yayınlanmamış Doktora tezi. İstanbul.
- Quaß, F. (1993). *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens*. Stuttgart.
- Rogers, G. M. (1992) The Constructions of Women at Ephesos. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 90, 215-223.
- Rotroff, S. I.; R. D. Lamberton. (2006) *Women in the Athenian Agora*. Athens.
- Scherrer, P. (1995). *Ephesos. Der neue Führer*. Wien.
- Şahin, S. (1996) Perge Kentinin Kurucuları ve Plancia Manga. *Adalya* 1, 45-52.
- _____ (1999) *Inchriften von Perge* 1. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 54. Bonn.

FİZİKSEL ÇEVRENİN OLUŞUMU VE KULLANIMINDA KADININ YARATTIĞI FARK: CUMALIKIZIK ÖRNEĞİ

Kadınlar, tarih içinde, yapılı çevrenin oluşumu, kullanımı ve bakımında önemli, ama genelde fark edilmeyen bir rol üstlenmiştir. İlk barınakların yapımından sorumlu olmaları nedeniyle kadınlar tarihteki ilk yapı ustaları (*builder*) olarak tanımlanabilir. Ancak, mimarlığın gelişim sürecinde kadınlar yapılı çevrenin oluşumunda marjinal bir rol üstlenmek zorunda kalmışlardır (Torre 1977, s. 11). Günümüzde ise artık daha fazla kadın mimarlık veya mimarlığa yakın disiplinlerde eğitim görmekte, profesyonel mimar, plancı ve tasarımcı olarak giderek daha fazla söz sahibi olmaktadır. Ayrıca, günlük yaşamlarında kadınlar yapılı çevreyi kullanmakta, çalışma, dinlenme, eğlenme gibi aktivitelere katılmakta, bu süreçte çevreyi değiştirebilmektedir.

Kadının tarih içinde yapılı çevrenin oluşumundaki rolü irdelenirken, dünya genelinde inşa edilmiş çevrenin ancak yüzde 5'inin mimarlar tarafından üretildiği ve kadın mimarların oranının daha da düşük olduğuna bakılırsa, kadının daha ziyade kullanıcı olarak ele alınmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Yapılan araştırmalara göre dünyadaki hane halklarının üçte birinin reisi kadındır. Bu nedenle, özellikle konut alanlarının oluşumunda kadın kullanıcıların istekleri önem kazanmakta, var olan ataerkil norm ve geleneklerin dışındaki kadınların özel konut gereksinimlerine yanıt verebilecek yasaların çıkarılması ve farklı konut tasarımlarının geliştirilmesi gerekmektedir. Gerek kentsel, gerekse de kırsal alanda çocuklarının bakımından ve ev işlerinden sorumlu olan orta ve alt gelir grubundaki kadınların, evlerini aynı zamanda gelir getirici işler için kul-

* Prof. Dr. Neslihan Türkün Dostoğlu: Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi.

lanması da konuttan beklentileri farklılaşmıştır. Dünyada pek çok kadın için ev, sadece geceleri uyunacak bir yer değildir; yaşamın ta kendisidir, çünkü kadınlar hemen hemen tüm zamanlarını evde geçirirler. Ancak, eğer ekonomik olanakları yoksa, kadınlar konut tasarımında genellikle göz ardı edilirler. Dolayısıyla, konut araştırmalarının odaklanması gereken konulardan biri de kadınların konutlarının tasarım sürecinde yer alma yöntemlerinin saptanmasıdır (Dandekar 1996, s.33-51). Burada vurgulanması gereken bir başka konu da kadınların tek bir kategori halinde ele alınmasındaki sorunlardır. Kırsal ve kentsel alanlarda yaşayan kadınların değişik sorunları olduğu gibi yaşlı veya tek başına yaşayan kadınların sorunları da birbirinden farklıdır ve fiziksel çevrenin oluşumunda özgün çözüm arayışları gerektirmektedir.

Cumalıkızık'ın Bursa'yla ilişkisi.

Bu makalede Osmanlı dönemi kırsal mimarisinin önemli bir örneği olan ve rastlantısal da olsa, günümüze kadar korunarak ulaşan Bursa yakınlarındaki yedi yüz yıllık Cumalıkızık köyü ele alınarak, zaman içindeki gelişimi ve korunarak yaşatılması için başlatılan çalışmalar sürecinde kadınların yapıli çevrenin oluşumu, kullanımı ve bakımındaki rolü irdelenecektir. Makalenin amacı Cumalıkızık'taki kadınların katkı ve gereksinimlerini daha iyi anlayabilmek, kadın olmanın düşünce sistemlerini ve deneyimlerini nasıl etkilediğini ortaya çıkarmaktır.

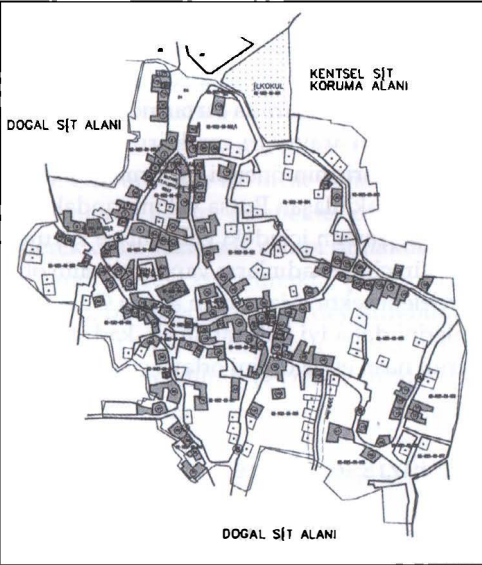
Bu makalede Osmanlı dönemi kırsal mimarisinin önemli bir örneği olan ve rastlantısal da olsa, günümüze kadar korunarak ulaşan Bursa yakınlarındaki yedi yüz yıllık Cumalıkızık köyü ele alınarak, zaman içindeki gelişimi ve korunarak yaşatılması için başlatılan çalışmalar sürecinde kadınların yapıli çevrenin oluşumu, kullanımı ve bakımındaki rolü irdelenecektir. Makalenin amacı Cumalıkızık'taki kadınların katkı ve gereksinimlerini daha iyi anlayabilmek, kadın olmanın düşünce sistemlerini ve deneyimlerini nasıl etkilediğini ortaya çıkarmaktır.

Cumalıkızık'ta Fiziksel Çevre

Osmanlı kültürel mirasının izlerini koruyan en önemli yerleşmelerden biri olan Cumalıkızık, 1300'lü yılların başında Tokat bölgesinden Bursa yakınlarına gelen ve Karakeçili aşiretinden yurtluk isteyen Oğuz boylarından Kızıkların, Bursa'nın doğusunda Uludağ yamaçlarında oluşturduğu yedi Kızık köyünden biridir. Cumalıkızık kurulduğunda, Bursa Bizanslıların egemenliğinde kale içinde küçük bir kenttir. Osman Gazi'nin Bizans'a karşı genişleme politikası doğrultusunda Bursa kuşatılmış ve onun ölümü üzerine oğlu Orhan Gazi tarafından 1326 yılında Osmanlı topraklarına katılarak Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak

Cumalıkızık'da yerleşim dokusu
(Ümit Yılmaz arşivi)

ilan edilmiştir. Cumalıkızık ve diğer Kızık köylerinin 1300'li yılların başında Bursa yakınında kurulması, bölgede Müslüman nüfusu artırarak Bursa'nın Osmanlı topraklarına katılma sürecinde kolaylaştırıcı rol oynamıştır. 13. yüzyıl sonunda Anadolu'da sıkışıp kalan Türkmen aşiretlerinin kendilerine yerleşim yeri ararken Osman Gazi'nin egemenliği altındaki topraklarda bir vakıf köyü olarak kurdukları Cumalıkızık'la ilgili ilk belge, 1339 tarihli Orhangazi Külliyesi vakfiyesidir. Bu vakfiyede köyün ilk ismi 'Kızık Şihlar' olarak geçmektedir. 18. yüzyıl Bursa sicillerinde ise köyün ismi, bölgede kurulan diğer Kızık köylerinde muhtemelen mescit bulunmaktayken sadece burada cami olması nedeniyle Camili Kızık haline dönüşmüş, zaman içinde de Cumalıkızık olarak şekillenmiştir (Oğuzoğlu 2007, s. 226-227).

Günümüzde tarihsel dokusunu büyük ölçüde koruyan Cumalıkızık, doğal güzelliklerinin yanı sıra Bizans dönemine ait kilise kalıntıları, Osmanlı döneminden kalan cami, hamam gibi anıtsal binaları, organik sokak dokusu

ve özgün konut mimarisiyle ulusal ve uluslararası ölçekte önem taşıyan bir yerleşmedir. Cumalıkızık 1989 yılında Yıldırım Belediyesi'ne mahalle olarak bağlanmış, ancak tarihi kimliğini bu süreçte de korumuştur.

Kayrak taşı döşenmiş organik, dar sokaklardan oluşan Cumalıkızık'ta sokakların altında Osmanlı döneminden kalma kanallar yer alır, sokakların ortasında oluşturulmuş derzlerden Uludağ'dan kaynaklanan soğuk sular akar. İki,

iki buçuk metre genişliğindeki sokaklar, insanların ve atlı arabaların geçişi için yapılmış, sokak köşelerindeki konutların duvarları dönüşleri rahatlatmak için pahlanmış. Kimi zaman çıkmaz sokak haline dönüşen, kimi zaman Cin Aralığı'nda görüldüğü gibi 55-60 santimetreye kadar daralan sokakların kesiştiği yerlerde küçük meydancıklar oluşmuştur. Köyde, ayrıca, iki ana meydan bulunur. Bunlardan biri tarihi mezarlıkların duvarları arasından köye girişte görülen meydan, diğeri de cami ve kahvehanelerin bulunduğu, yerleşmenin toplayıcı merkezi sayılabilecek meydandır (Dostoğlu 2002, s. 265).

Cumalıkızık'taki konutların önemli bir kısmı kullanıcıları veya ustalar tarafından yüz ila iki yüz yıl önce inşa edilmiş olup, Osmanlı döneminin sosyokültürel ve ekonomik yapısı ve teknolojik olanakları doğrultusunda şekillenmiştir. Bir zamanlar 350 olan konut sayısı günümüzde yıkıntı halindekiyle birlikte 290 adettir, ancak bu konutlardan 180 tanesinde yaşanmaktadır. Sokakların iki yanında bitişik olarak inşa edilen, fakat birbirlerinin manzarasını engellemeyen geleneksel konutlar iki veya üç katlı olup, zemin katlarının sokak cepheleri hem savunma hem de İslamiyet'in gerektirdiği mahremiyeti sağlamak amacıyla ahşap hatıllı kaba yonu taşlarla örülerek dışa kapatılmıştır. Kadınların yaşantısındaki sınırlamalar nedeniyle konutların zemin katları ahır, samanlık gibi dışa kapalı veya küçük pencerelerle yetinebilecek işlevleri barındırır. Üst katlar ise kestane ağacından yapılmış ahşap çatkılar arasında kerpiç kullanılarak inşa edilmiş, sokakla bütünleşmeyi sağlayan cumbalar eliböğründelerle desteklenmiş, pencerelerde hem dışarıdan içerisinin görünmesini engelleyerek mahremiyeti sağlayan, hem de bir güneş denetim öğesi olan kafesler kullanılmıştır. Bu katlardaki odalar işlevlerine göre ayrılmazlar, günün değişik saatlerinde yemek yeme, oturma veya yatma gibi farklı işlevler için kullanılabilirler ve genellikle açık veya yarı açık bir mekân olan hayata açırlar. Odaların bazılarında yıkanmak için dolap içinde gusülhane, bazılarında ise ısınmak için ocaklar bulunur.

Üç katlı olan konutlarda kışlık ara kat, kışın kolay ısıtılmak amacıyla alçak yapılmış, pencere ve kapıları daha küçük açılmış, kimi zaman da ısıdan yararlanabilmek için ahır üzerine yerleştirilmiştir. Yazlık üst kat ise yüksek tavanlıdır ve bazılarında tepe pencereleri açılmıştır. Cumalıkızık'ta yaklaşık on konutta görülebilen tepe pencereleri on yedinci yüzyılın ilk yarısındaki Türk konutlarının özelliklerini yansıtmakta (Coşkun 1984, s. 417), dolayısıyla kesin olmamakla birlikte kimi konutların tarihi üç yüz yıl öncesine götürülebilmektedir. Geçmişte kullanıcılar ve ustaların ortak ürünü olan konutlarda kadınların da inşaat sürecinde rol aldığı bilinmektedir. Ancak, Cumalıkızık'ta yeni binaların inşaatında veya restorasyon uygulamalarında kadınlara aktif bir sorumluluk düşmemekte, Cumalıkızıklı kadınların fiziksel çevrenin biçimlenmesinde daha çok kullanıcı olarak etkileri görülmektedir.

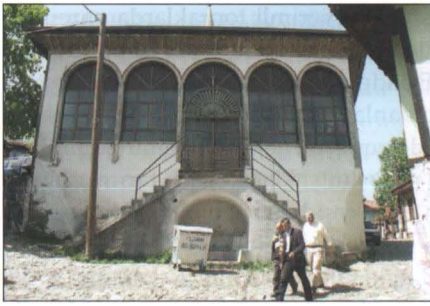
Cumalıkızık evlerinde genelde iki plan tipi uygulanmış, her iki tip de kadının toplumdaki ve ailedeki konumuna uygun olarak şekillenmiştir. Birinci tipte sokakla konut arasında yüksek duvarlarla çevrilerek dışa kapanan, zemini toprak veya kayrak taşıyla kaplı olan bir dış avlu bulunur. Özel tokmakların süslediği iki kanatlı ahşap dış kapılardan ulaşılan bu avludan geçilerek hayata ve konutun kapısına ulaşılır. Tarladaki üretim eylemlerinin devam ettiği avlular, konutun farklı kotlarında yer alan yaşama alanlarıyla çevrili olup,

aşhane, fırın, tuvalet, depo, kümes ve ahır gibi çeşitli işlevleri barındırır. Bu avlular ekmek pişirmekten sebze yetiştirmeye, pekmez kaynatmaktan çamaşır yıkamaya kadar farklı işlevlerle kullanılır. Bazı avlularda bir zamanlar ipekböceği yetiştirildiği de bilinmektedir.

Diğer konut tipinde ise sokaktan direkt olarak avluya değil, evin hayat kısmına ulaşılır. Bu tür evlerde dış kapı üzerinde bulunan camsız, ahşap ızgaralı bir boşluktan hayatın aydınlatılması ve havalandırılması sağlanır. Hayat bölümünden merdivenlere ve depo, ahır gibi mekânların yer aldığı iç avluya ulaşılır. Hayat bölümü Cumalıkızık evlerinde en çok kullanılan mekândır.

Tarladan toplanan ürünler, kışlık odunlar burada depolanır, düğünler burada yapılır. Dolayısıyla, Cumalıkızık yerleşim dokusunda sokaktan avluya veya hayata, avlu veya hayattan konuta, genel - yarı özel - özel sıfatlarıyla tanımlanabilecek hiyerarşik bir düzenden söz etmek mümkündür. Avlular son yıllara kadar kadınların sokaktan görülmeden açık havada üretim eylemlerini yürüttükleri, komşuları ve ev halkıyla sosyalleştikleri yarı özel mekânlar olarak kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde genel olarak konutlar ve konut alanları gündüz saatlerinde çoğunlukla kadın, yaşlı ve çocuklara hizmet ederken, anıtsal binalar erkekler tarafından kullanılmıştır. Bu gelenek Cumhuriyet döneminde, özellikle kentlerde değişime uğramış, ancak mahremiyet nedeniyle cami ve hamam gibi anıtsal binaların kullanımında kısıtlamalar devam etmiştir. Cumalıkızık'taki anıtsal binalardan biri olan caminin üç yüz yıllık bir geçmişi bulunduğu ve köyün ilk camisinin yerine yapıldığı belirlenmiştir. Pek çok camide olduğu gibi Cumalıkızık Camisi'nde de cuma ve bayram namazlarında sadece erkekler ibadet etmekte, diğer günlerdeyse kadınlar müezzinliğin üstündeki asma katta kendilerinin kullanımına ayrılmış olan kısımda, kumaş bir perde arkasında alt kattan görülme-

Cumalıkızık camisi.

den namaz kılabilmektedir. Aptes alabilmek için erkekler caminin yakınındaki tuvaletleri kullanabilirken, kadınlar için böyle bir olanak yoktur. Ancak, mevcut Cumalıkızık Müzesi'nin bitişiğindeki boş parselde yapılması planlanan muhtarlık binasında kadın ve erkekler için aptes alma olanağı da bulunan tuvaletler yer alacaktır.

1983 yılında restore edilen köy hamamının yapılış tarihi hakkında kesin

Cumalıkızık'ın hamamı.

bir bilgi bulunmamaktadır. Odunla ısıtılan bu hamam, otuz yıl öncesine kadar uzun süre haftanın farklı günlerinde kadınlara ve erkeklere hizmet etmiştir. Yazılı metinlerden elde edilen bilgilere göre Osmanlı döneminde konut dışı yaşamları sınırlandırılmış olan kadınlar, hamamlara sadece temizlik amacıyla değil ahabplık etmek için de gitmiştir. Kadın gezginlerin anılarında Osmanlı döneminde kadınların genellikle çocuklarıyla birlikte ailece hamama gittikleri ve tüm günlerini hamamda geçirdikleri belirtilmektedir. Gelir durumlarına göre bazı kadınların yıkandıktan sonra dış odalarda sırma işlemeli ipekliler içinde sedirle oturarak, yüzleri açık bir biçimde kahve ve sigara içtikleri de anlatılmaktadır (Muller 2000, s. 184). Bu durum özellikle büyük hamamlarda görülmektedir. Cumalıkızık'ta bulunan küçük ölçekli hamam otuz yıl öncesine kadar haftada dört gün erkeklere, üç gün de kadınlara hizmet etmiş, zaman içinde işlevini yitirerek kullanım dışı kalmıştır. Cumalıkızık'ta nüfusun 350 haneden 180 haneye düşmesiyle hem hamamı kullananların sayısının azalması hem de konutlarda şofbenli bireysel banyoların çoğalması, hamamın işletilmesine olanak bırakmamıştır. Bir dönem sadece köyde yapılan düğünler sırasında gelin ve damat hamamları için kullanılan bina, uzun bir süredir boş olarak durmaktadır.

Cumalıkızık'ta Sosyokültürel ve Ekonomik Yapı

Günümüzde nüfusu 850 kişi olan Cumalıkızık, su kaynakları bakımından zengin, verimli topraklar üzerine kurulmuş olup, tarih içinde geçim kaynağını

bahçe tarımı ve hayvancılık oluşturmuştur. Bu verimli topraklarda narenciye dışında her türlü meyve ve sebze üretilmektedir. Özellikle ahududu, böğürtlen ve kiraz en yaygın ürünlerdir. Eskiden ipekböceği ve kestane üretimi köyün en önemli kazanç kaynağıyken zamanla hastalıklar nedeniyle bu sektörler yok olmuştur. Ne var ki günümüzde de yerleşmedeki en önemli geçim kaynağı tarımdır. Yarıları kadınlardan oluşan nüfusun yaklaşık %80'i tarımla uğraşmakta, özellikle ürün zamanı yetiştirilen ürün çeşidine bağlı olarak değişen sürelerde tüm aile bireyleri birlikte tarlaya giderek çalışmaktadır.

Osmanlı döneminde kadınlar açısından kentlerde ve kırsal alanlarda farklı yaşam biçimleri söz konusu olmuştur. Cumalıkızık örneğinde görüldüğü gibi kırsal alanda tarımdan geçimini sağlayan ailelerin ekonomik statüsünde kadının varlığı hep önemli olmuştur. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Cumalıkızık'ta kadınlar bir yandan tarlada çalışıp aile bütçesine katkıda bulunurken, diğer yandan ev işleri ve çocuk bakımı konularında da sorumluluk üstlenmektedir. Kentsel alanlarda ise kadınların genellikle ev işlerinden sorumlu olduğu, erkeklerin de evin geçimini sağladığı bilinmektedir. Öte yandan, Osmanlı döneminde kentlerde değişik nedenlerle hane reisi görevini üstlenen ve para kazanan kadınlar bulunmaktadır. Örneğin kayıtlarda 17. yüzyılda Bursa'da kadın bir tüccara ait bir mal deposundan söz edilmektedir. Bunun yanı sıra varlıklı kadınların evlerine giyecek, mücevher, örtü gibi ürünleri satmak üzere getiren bohçacı kadınlar da Osmanlı toplumundaki ticaret ilişkilerinin içinde yer almaktadır. Bu kadınlar satışla birlikte haber de taşımakta, bu anlamda kent bilincinin oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Faroqhi 1995, s. 126-127).

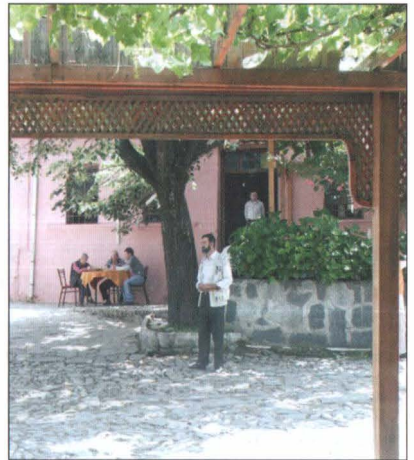
Kadınların Osmanlı döneminde Bursa kent merkezindeki çarşıya ancak çok gerektiğinde gidebildiği, kendi mahallelerindeki dükkânlardan ise daha sık alışveriş yapabildiği bilinmektedir. Bu dönemde alışveriş için çoğunlukla çocuklar veya üst gelir grubu ailelerde uşaklar çarşıya gönderilse de, kadınlar için komşu ve akraba ziyaretlerine ek olarak alışveriş konuttan dışarı çıkmak için bir vesile olmaktadır. Kadınlar özellikle dikiş-nakış ve yemek için gerekli olan malzemeleri satan dükkânlara uğramakta, bazı dükkânların sahipleri ise sattıkları ürünlerden bir kısmını konutlarında üretim yapan kadınlara sipariş etmektedir (Faroqhi 1995, s.167). 17. yüzyılda Bursa'da kadınların kendi yaptıkları elişlerini satışa sundukları bir de çarşı bulunmaktadır (Faroqhi 1995, s.135).

Kısacası, Osmanlı döneminde –Tanzimat öncesinde– kadınların yaşamları son derece kontrollüdür. Örneğin 1700'lü yıllardan kalan Osmanlı belgelerinde kadınların sokağa çıkmaları, camilere girmeleri, hamamları kullanmaları, giysileri gibi konular hakkında çeşitli kısıtlayıcı hükümler bulunmaktadır. Bu belgelerde kadınların bayram günlerinde erkekler arasına karışmalarının uygun olma-

dığı, böyle bir girişimin yakışıksız davranışlara neden olduğu, kadınların uzun yakalı ferace giyerek pazarda dolaşmalarının şehvet hissi uyandırdığı ve şeytan tuzakları kurduğu belirtilmektedir (Umur 1988, s. 13-15). Osmanlı'daki bu yaklaşım geleneksel İslam toplumlarının genel yapısını yansıtmaktadır. Geleneksel İslam kentlerinde kadının varlığı arka planda hep hissedilir, ancak hiçbir zaman yönlendirici olmaz. Mahalleler ve mahallelerdeki konutlar kadına ve ailenin iç dünyasına aitken, kent ve kentteki irade erkeğindir (Kuban 1996, s. 45-46).

Kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak son dönemlerinde, Batılılaşma ve modernleşme sürecinde toplumsal yaşama katılabilmişlerdir. Cumhuriyet'in ilanından sonra özellikle büyük kentlerde kadının kamusal alanda belirgin bir şekilde görünür hale gelmesi, eğitimde ve iş hayatında erkeklerle eşit haklara sahip olması kırsal alanlara aynı hızda yansımamış, kadın toplumsal yaşamın tüm olanaklarından yararlanamadan yaşantısını sürdürmüştür. Cumalıkızık örneğinde görüldüğü gibi tarımdan geçimini sağlayan ailelerde kadınların rolünün geçmişte olduğu gibi günümüzde de çok önemli olmasına, kadınların, son yıllarda, aile bütçelerine evde hazırladıkları ürünlerin satışıyla da katkıda bulunmalarına rağmen bazı kamusal alanları kullanmalarında kısıtlamalar bulunmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği kadınların Cumalıkızık'taki kahvehanelerde tek başlarına veya aileleriyle birlikte oturmalarının uygun karşılanmamasıdır. Hatta iki kahvehanenin karşılıklı yer aldığı üst meydanın kadınların geçmelerinin uzun süre aileler tarafından yasaklandığı, günümüzde bile bazı ailelerin bu geleneği sürdürdüğü belirlenmiştir.¹

Kadınların Cumalıkızık'taki ekonomik yaşama katkıları 1990'lı yıllarda oldukça önemli bir değişime uğramıştır. Eskiden sadece tarımla ve ev işleriyle uğraşan kadınlar, Botanik Park'ta kurulan tesislerde, Cumalıkızık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi'nin desteğiyle 1994-1999 yılları arasında altı kişilik gruplar halinde gözleme, reçel gibi köy ürünlerini pazarlamışlar ve havuzda toplanan paradan pay almışlardır. Ancak, beş yıl sonra yeni seçilen belediye yönetiminin Botanik Park'taki binaları ihale usulüyle kiraya vermesiyle birlikte kadınlar buradan ayrılmak durumunda kalmışlardır.²

1 Cumalıkızık'ta yaşayan kadınlarla görüşme, Haziran 2008.

2 Cumalıkızık Muhtarı Ahmet Kuş ile görüşme, Haziran 2008.

Botanik Park deneyiminin başa-
rısı Cumalıkızık halkının benzer bir
deneyimi kendi köylerinde uygula-
maya koymaya karar vermelerine
yol açmış ve giriş meydanında Yıl-
dırım Belediyesi'nin katkılarıyla ta-
sarlanan stantlarda Cumalıkızıklılar
el ürünlerini ziyaretçilere satmaya
başlamıştır. Bu stantlardaki satış so-
rumluluğu da stantlarda satılan
ürünleri ortaya çıkaran kadınlar ta-
rafından üstlenilmiştir. Kadınların

aile bütçelerine katkılarının be-
lirgin hale gelmesi nedeniyle ai-
leler kadınların kamusal alan-
larda daha fazla görünmesine
sıcak bakmaya başlamıştır. De-
ğişim sadece giriş meydanının
kullanımıyla ilgili değildir. Ko-
nutların avlu ve hayatları da bu
süreçte giderek anlam değiştir-
miştir. Önceleri sokaklardan ka-
palı kapılarla ayrılan ve aileyle
yakınlarının kullandığı yarı-
özel nitelikteki avlu ve hayatla-

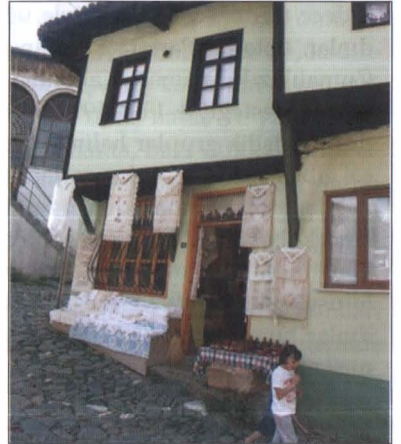
rın kapıları açılmış, avlular sokakla bütün-
leşerek yarı-genel bir nitelik kazanmıştır.
Ekonomik sorunlar aileleri o kadar zorla-
mıştır ki, yıllardır sokaklara kapalı olan ka-
pılar artık sürekli olarak açık bırakılmakta-
dır. Hemen hemen her evin avlusunda bir-
kaç masa görülmekte, kadınların yaptıkları
gözleme ve diğer yiyecekler bu masalarda
müşterilere sunulmaktadır. Plan şeması uy-
gun olan evlerin bazılarında da zemin katın
bir kısmı dükkân olarak ayrılmıştır ve bu
dükkânlarda yine kadınlar el ürünlerini sa-
tış için sergilemektedir.

Giriş meydanında tezgâhlar.

Sokağa açılan avlu.

Konutun zemin katında dükkan.

Tarihi evlerle ilgili değerlendirmeler ziyaretçiler ve yaşayanlar açısından farklılıklar göstermektedir. Ziyaretçiler tümüyle korunmuş 700 yıllık bir köy ortamından etkilenmekte ve evleri hayranlıkla izlemektedir. Hatta Cumalıkızık'ın bozulmamış hali çeşitli filmler ve televizyon dizileri için de doğal bir ortam yaratmaktadır. Burada çekilen *Kurtuluş*, *Uzakta Bir Köy Var*, *Osmancık*, *Ateşten Gömlek* gibi filmler ve *Kınalı Kar* gibi televizyon dizilerinden sonra çok sayıda kişi dizilerin çekildiği mekânları görmek amacıyla buraya gelmektedir. Popüler kültür değerleri Cumalıkızık'ı da etkisi altına almaya başlamış, belli bir süre, buraya gelecek minibüslerin üzerinde 'Kınalı Kar' ifadesi kullanılmış, havlu, vazo gibi hediyeliklerin önemli bir bölümünde 'Kınalı Kar' yazısı görülmeye başlanmıştır (Şener ve diğerleri 2005, s. 124; Akıncıtürk 2007, s. 231). Yaşayanlar açısından ise özellikle evlerdeki ıslak mekânların yetersizlikleri ve ısıtmanın soba ile yapılması bazı sıkıntılar yaratmaktadır. Evleri restore edilenler bu sorunları daha az yaşamakta, ancak evleriyle ilgili henüz bir iyileştirme yapmayanlar Uludağ yamaçlarına yaslanan köyde sert geçen kış aylarında zorluklarla karşılaşmaktadır. Hatta evlenme taleplerinde kızlar Bursa'da evi olanları tercih etmektedir.

Cumalıkızık'taki sosyal yaşamda en önemli ortak eylemlerden biri muhtarın her ay düzenlediği bilgilendirme toplantılarıdır. Her ay sırayla üst meydanı çevreleyen kahvehanelerden birinde yapılan işlerin ve projelerin aktarıldığı, tartışmaların yapıldığı bu toplantılar, halkın yerleşmeyle ilgili karar sürecine katılmasını sağlamaktadır. Ne var ki kahvehanelerde geceleri yapılan bu toplantılar sadece erkeklerle yöneliktir. Aslında muhtar, erkeklerle olduğu gibi her ay kadınlarla ayrı toplantılar yapmak üzere girişimlerde bulunmuş, bu toplantıların erkeklerin egemenliği altındaki kahvehanelerde değil, ilköğretim okulunun bitişiğindeki çok amaçlı salonda yapılması planlanmıştır. Ancak kadınlar toplantılara katılmamış, dolayısıyla muhtar da bu girişimlerinden şimdilik vazgeçmiştir.

Cumalıkızık'ta evlenme törenleri de önemli değişimler geçirmiştir. Geçmişteki düğünlerin perşembe gününden başladığı söylenmektedir. Perşembe günü evlenecek çiftin evine geli-

Kınalı Kar dizisinin çekimlerinin yapıldığı konak.

nin eyizinin asıldığı, cuma günü yemeklerin piştiği, lokumların hazırlandığı, kızların gelinle birlikte köyün hamamına giderek yıkanıp eğlendiği ve akşam ilk kına seremonisinin yapıldığı, cumartesi günü davullar ve çalgılarla erkekler için eğlence, kadınlar için ikinci kına seremonisinin tertiplendiği, pazar günü damat hamamının yapıldığı ve atlıların eğliğinde, önceleri kağnı arabalarıyla, daha sonralarıysa yaylı arabalarla gelinin köye getirildiği anlatılmaktadır. Günümüzdeki düğünler ise kentteki düğünlerle benzerlikler taşıtmaktadır. Artık kentte bir düğün salonu kiralanmakta ve düğünler burada yapılmaktadır. Eski evlilik törenlerinin tarihleri mahsulün toplanmasıyla ilgili srelere göre belirlenirken, günümüzde düğün salonlarının verdikleri tarihler kararları etkilememektedir. Ancak kadınlar kına gecesi geleneğini sürdürmekte, yaz düğünlerinde sokaktan görülmeyecek şekilde okulun arka bahçesini, kış düğünlerinde de okulun bitişindeki çok amaçlı salonu kına eğlencesi için kullanmaktadır.

Cumalıkızık'ta tipik bir kadın yaşamı oldukça yorucudur. Kadınlar 5:30-6:00 gibi kalkıp namazını kıldıktan sonra aile bireyleri için kahvaltı hazırlar, temizlik ve yemek işlerinden sonra günlük bakım için tarlaya giderler. Öğleden sonraları da Cumalıkızık giriş meydanında ve ara sokaklarda kurulan tezghlarda veya kimi konutun zemin katında yer alan dkknlerde satış yaparlar. Satışa sunulanlar arasında bulunan tarhana, erişte, kuskus gibi ürünler kadınlar tarafından imece usul gruplar halinde hazırlanır. Bir başka deyişle, bir gün bir kadın için diğer bir gün başka bir kadın için toplu üretim yapılır. Kadınların sosyalleşme için kendilerine ayırdıkları zaman akşam yemeklerinden sonradır. Evin erkekleri kahvehaneye yönlenirken kadınlar da gece oturmasına komşularına gider, çay içip sohbet ederler. Kadınların kendi ürettiklerinden para kazanmaya başlamasıyla birlikte erkeklerin bağı özel harcamaları için eşlelerinden para istemeye başladıkları da ifade edilmektedir.³

Günümüzde Cumalıkızık'ta yaşayan kadınların bir kısmı çarşaf bir kısmı ise yerel giysiler ve başörtüsü kullanmaktadır. Kökeni araştırıldığında, çarşafın 1880'lerden sonra Osmanlı topraklarında, özellikle büyük kentlerde yaşmak ve feracenin yerini aldığı görülmektedir. Farsça *ar-şeb* (gece örtüsü) kelimesinden türeyen arşaf, İran'da tarih boyunca yaygın olup Emeviler ve Abbasiler döneminde Irak ve Suriye'de de kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na önce hacılar aracılığıyla giren çarşaf, dekolte biçimleri görülen yaşmak ve feracenin 1881 yılında yasaklanmasından sonra, Osmanlı kentlerinde yaygınlaşmış ve özellikle tutucu kesimin tercih ettiği bir üstlük olmuştur. Giyenlerin yaşına ve toplumsal konumuna göre çarşaflar çeşitli kumaş, renk ve biçimde yapılmıştır. Osmanlı toplumunda 12-15 yaşındaki genç kızların çocukluktan evlenme ağı-

3 Cumalıkızık'ta yaşayan kadınlarla görüşme, Haziran 2008.

na geçtiklerini vurgulamak için çarşafa bürünmeleri bir gelenek olmuştur. Anadolu'da kırsal kesimde çok az tutulan çarşaf, kentlerde Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yaygın olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Kıyafet Devrimi'nin de etkisiyle kentlerde kadınlar modern Türkiye'nin temsilcileri olarak daha çağdaş giysileri tercih etmişlerdir. 1950'lerden itibaren kırsal alanlardan kentlere hızlı göç nedeniyle kent çeperlerinde giderek genişleyen alt gelir gruplarının konut alanlarında ve kırsal alanlarda yaşayan bazı kadınların bu giysiyi günümüzde de kullandıkları görülmektedir. Cumalıkızık'ta ise genç kuşak çarşaf yerine örtüyü benimsemiştir ve giderek çarşaf kullanan kadınların sayısı azalmaktadır. Köy içinde çarşaf ve şalvar giyen kadınlar bile kente gittiklerinde genellikle manto ve eşarp kullanmayı tercih etmektedir.

Kadınların farklı giysileri.

Cumalıkızık'ta Koruma Yaşatma Süreci

Cumalıkızık, 700 yıllık geçmişi boyunca doğal afetlerden ve insanlardan kaynaklanan bozulmalardan, Türkiye'de özellikle 1950'lerden sonra görülen hızlı değişimden kendini genel anlamda koruyabilmişse de, köyün akademik ve idari çevreler tarafından fark edildiği 1980'li yılların başında, çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldığı gözlenmiştir. O yıllarda Cumalıkızık, sosyoekonomik nedenlerle köyde yaşamın güçleşmesine bağlı olarak, terk ve bakımsızlık gibi fiziksel bozulmaya neden olan gelişmelerden etkilenmiştir. 1950'li yıllarda Cumalıkızık'ta 1000 kişi olan nüfus 1980'lere kadar giderek azalmış, Bursa'daki iş olanakları nedeniyle genç nüfus kente göçmüş, köyde ise daha çok yaşlı insanlar kalmıştır (Saker ve diğerleri 1999, s. 7). Zaman içinde konut planlarında değişiklikler yapılmış, çok işlevli odalara belirgin işlevler verilmiş, yunmalıkların yerini banyolar, aşhanelerin yerini mutfaklar almıştır. Pek çok konut da bakımsızlık ve ilgisizlikten yanmış veya yıkılmıştır.

Cumalıkızık köyünü kendi halinde eskimeye ve yok olmaya bırakmadan, bu mirasa sahip çıkma düşüncesiyle yapılan koruma amaçlı ilk resmi çalışma

köyün 1980 yılında koruma altına alınmasıyla başlar. 1981 yılında Cumalıkızık, 'Kentsel ve Doğal Sit' olarak ilan edilmiştir. 1983 yılında Ağa Han Vakfı ve Mimarlar Odası tarafından açılan proje yarışması aracılığıyla pek çok kişi ve kuruluşun Cumalıkızık'ı tanıması sağlanmıştır (Adam, 1983, s. 3; Ünlü, 2007, s. 223-224). 1990 yılında Cumalıkızık'ta cami ve hamamdan oluşan iki anıtsal yapı ile mezarlık alanı, iki anıtsal çınar ağacı ve 57 sivil mimarlık örneği tescil edilmiştir. 1992 yılında da Yıldız Teknik Üniversitesi tarafından Cumalıkızık Koruma Amaçlı İmar Planı hazırlanmıştır.

Cumalıkızık konusunda 1980'li yıllarda başlayan duyarlılık 1990'ların ikinci yarısında ivme kazanmıştır (Saker ve diğerleri 1999). 1996 yılında Mimarlar Odası Bursa Şubesi tarafından kiralanan bir konutun, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve Mimarlar Odası işbirliğiyle öğrenciler tarafından rölövesi hazırlanmış, daha sonra bu konut Mimarlar Odası Bursa Şubesi'nin katkılarıyla restore edilmiştir. 1998 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin satın aldığı üç konutun rölöveleri Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü öğrencileri tarafından hazırlanmış, üç konutun restorasyon projeleri ise ÇEKÜL Vakfı'nın katkılarıyla tamamlanmıştır.

Cumalıkızık'ta ayrıca 2000 yılında Bursa Valiliği'nin ve Büyükşehir Belediyesi'nin girişimiyle ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası ve ÇEKÜL Vakfı'nın desteğiyle bir onarım süreci başlatılmıştır. Bu çerçevede, 2001 yılında yerleşimin girişinden başlamak üzere iki sokak ele alınmış ve basit onarım kapsamında çatı, doğrama, sıva ve boya yenileme çalışmaları toplam 26 konut üzerinde uygulanmıştır.

Bu çalışmalar, 21. yüzyıl başında yeni yönetim modeli anlayışıyla kurulan Cumalıkızık Tarihi Çevre Koruma ve Yaşatma Ortakları tarafından 'Cumalıkızık Koruma Yaşatma Projesi' kapsamına alınmıştır. Fiziksel düzenlemelerin tek başına koruma-yaşatma için yeterli olamayacağı düşüncesiyle köy halkının da katılımıyla ekonomik ve sosyokültürel kalkınma için çalışmalar sürdürülmektedir.

Sonuç Yerine

2007 yılına gelindiğinde, Cumalıkızık'la ilgili 1983'te açılan ilk yarışmanın temasının 'Cumalıkızık 2007' olduğu da düşünülerek, yaklaşık çeyrek asır sonra 700 yıllık Osmanlı köyü Cumalıkızık'ı 3. binyıla taşımak amacıyla, '3. Bin Yılda Yaşayan Osmanlı Köyü – Cumalıkızık Fikir Proje Yarışması' düzenlenmiştir. Yarışmanın sonuçlanmasından sonra yapılan toplantıda vurgulandığı gibi geçmişten günümüze, özgünlüğünü büyük ölçüde koruyarak ulaşan ve fiziksel, sosyokültürel ve doğal özellikleriyle bir dünya mirası niteliğinde olan

Cumalıkızık'ta sürdürülebilir bir gelişmenin gerçek anlamda sağlanabilmesi için sürdürülebilirlik bileşenlerinin sosyal, kültürel, ekolojik, ekonomik ve politik boyutlarıyla ele alınması gerekmektedir. Bu çerçevede, Cumalıkızık yerleşmesinin orada yaşayanlar açısından irdelenmesi ve Cumalıkızık halkının sosyal, ekonomik ve fiziksel gereksinimlerinin ele alınarak çıkarlarının gözetilmesi büyük önem taşımaktadır (Çahantimur 2007, s. 219). Çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından çok ortaklı bir model olarak 1990'lı yıllarda Cumalıkızık'ta başlatılan pilot çalışma, Cumalıkızık'ı yaşatmayı ve gelecek kuşaklara miras olarak bırakmayı amaçlamaktadır. Yerleşmeyi bir açık hava müzesi haline getirmeden kültürel ve fiziksel yapısını korumayı amaçlayan bu süreçte en önemli aktörler ise, ekonomik ve sosyal yaşamda çok önemli bir rol üstlenen kadınlar olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adam, M. (1983) Cumalıkızık Köyü / 2007 Yılı İçin Öneriler adlı yarışma üzerine. *Mimarlık* 5-6, s. 3.
- Akıncıtürk, N. (2007) Kaybolan Değerler ve "Cumalıkızık." 3. Bin Yılda Yaşayan Osmanlı Köyü – Cumalıkızık Fikir Proje Yarışması Kitabı. Bursa: Yıldırım Belediyesi, s. 228-233.
- Coşkun, R. (1984) Cumalıkızık. *Bursa Ansiklopedisi*, c. 2. Bursa: Bursa Hâkimiyet, s. 416-418.
- Çahantimur, A. (2007) Cumalıkızık'ta Sürdürülebilir Bir Gelecek İçin Tarihi Mirasın Korunması: Cumalıkızık. 3. Bin Yılda Yaşayan Osmanlı Köyü – Cumalıkızık Fikir Proje Yarışması Kitabı. Bursa: Yıldırım Belediyesi, 219-222.
- Dandekar, H. C. (1996) Kadın ve İskân: Geçmişteki Düşünceler, Gelecekteki Yönelimler. E. M. Komut (derl.). *Diğerlerinin Konut Sorunları*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, s. 33-51.
- Dostoğlu, N. (2002) Cumalıkızık: Yediyüz Yıllık Bir Osmanlı Vakıf Köyünün Korunarak Yaşatılması. 1. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı, 4-6 Nisan 2002, cilt 1. Bursa: Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, 263-272.
- Farooqi, Suraiya. (1995) *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kuban, Doğan (1996) Kadın ve Kent Kültürü. *Yapı* 170, s. 45-46.
- Muller, G. M. (2000) Bursa. *Letters from Constantinople*, London, 1897. N.
- Günaydin ve R. Kaplanoglu (derl.) *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa: Bursa Ticaret Borsası Yayınları, s. 180-185.
- Oğuzoğlu, Y. (2007) Kızık Adının Anlamı ve Cumalıkızık Köyü'nün Kuruluşu. 3. Bin Yılda Yaşayan Osmanlı Köyü – Cumalıkızık Fikir Proje Yarışması Kitabı. Bursa: Yıldırım Belediyesi, s. 225-227.
- Saker, E. ve diğerleri (haz.) (1999) *Bursa Yerel Gündem 21 Cumalıkızık Koruma-Yaşatma 98 Projesi El Kitabı*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Şener, E. G. ve diğerleri (2005) Cumalıkızık: Present and Future. Y. D. Yüksel ve diğerleri (ed.ler) *City Architecture in between Past and Future*. İstanbul: İTÜ HREC, s. 119-133.
- Torre, S. (1977) *Women in American Architecture*. New York: Whitney Library of Design.
- Umur, S. (1988) Osmanlı Belgeleri Arasında: Kadınlara Buyruklar. *Tarih ve Toplum* 58, s. 13-15.
- Ünlü, A. (2007) Cumalıkızık 1983-2007. 3. Bin Yılda Yaşayan Osmanlı Köyü – Cumalıkızık Fikir Proje Yarışması Kitabı. Bursa: Yıldırım Belediyesi, s. 223-224.

EVİN DİREĞİ, SOKAĞIN BEKÇİSİ

“Önce biz binalarımızı biçimlendiririz, sonra da binalar bizi...” Her ne kadar Winston Churchill, ne mimarlara övgü düzmek ne de sosyal ve kültürel artalanlarımızın çevremize olan etkisini vurgulamak için bu sözü söylemişse de, bu özdeyiş, hiç beklenmedik bir şekilde, yapısal çevre ve insan arasındaki ilişkinin doğasını açıklar hale gelmiştir. Gerçekte Churchill, 10 Mayıs 1941’de bombalanan Avam Kamarası’na ait meclis salonunun aslına uygun restore edilip edilmemesiyle ilgili kaygısını ifade etmekteydi. Ona göre, salonun eskisi gibi tamir edilmesi meclis geleneğinin devamını sağlayacaktı. Nereden nereye...

Biz mimarlar yine de severiz bu ifadeyi... Biçimlendirdiğimiz binalar ve çevrelerin insanlar üzerindeki yönlendirici etkisi, hatta başkalarının hayatlarını etkiliyor olmak bizi mutlu eder. Gizli hayalimiz yüksek binalar inşa etmek, büyük şehirler kurmak olsa da, biçimlendirdiğimiz veya bizi biçimlendiren binalar döngüsü içinde en iddiasız çoğunluğa sahip olan evlerimizi ayrı bir yere koyarız. Çünkü evlerimiz, içerdikleri anlamlar ve semboller açısından en karmaşık olanlarıdır. Örneğin geleneksel toplumlarda yerleşim örüntülerinin yapısı ya da anıt, tapınak, türbe, dağ, yayla gibi çevresel semboller, genellikle evlerin kendisinden daha çok anlam içerir. Diğer yandan, Batı toplumlarında durum tam tersidir. Gerek evin kendisi gerekse içindeki eşya bireysel kimlik ve kendini ifade sembolleri olarak kabul edilir. Doğu ile Batı, modern ile geleneksel, din ile kültür arasında sıkışıp kalan bizim coğrafyanın insanları da evlerine, sokaklarına biraz ondan biraz bundan atfederek yaşar giderler. Kıyıda köşede kalmış köylerimizde, kasabalarımızda, dallarına çaputlar bağlanmış ağaçlarda, o büyük zorluklarla alınmış televizyonların üstüne örtülen dantellerde, buzdolaplarının kapısına asılan örgü karanfil biçimli tencere tutacaklarında, misafir odasının gümüşlüğünde sergilenen ıvır zıvırdaki bu izleri görürüz.

Araştırmacılar, sosyologlar, antropologlar ve diğerleri eve ait çeşitli çıkarım-

* Yrd. Doç. Dr. Erincik Edgü: Uluslararası Kıbrıs Üniv. Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyesi.

larda bulunurlar. Örneğin Hummon'a (1984) göre evler, sınırları belirleyen, duyguları, düşünce yapısını ve sosyal süreçleri ifade eden, ayrıca fiziksel barınak oluşturduğu gibi kültürel işlevleri de yerine getiren ortamları sağlayan, anlamlı sosyal ve kültürel objelerdir. Örneğin evler kendi iç düzenlerinden oluşturdukları şehir ölçeğindeki çevrelere kadar insan yaşamı, insan davranışlarını ve toplum düzenini etkileyecek güce sahiptir. Evler bireylerin kişisel başarılarını, dünya görüşlerini yansıtan ve yaşam döngüsü sürecinde gerek duyduğu molaları verebileceği bir duraktır.

Oysa evlerimiz kendilerine atfedilen bütün bu ulvi özelliklerine rağmen, tek başlarına ilginç değildirler. Ancak bir arada oldukları zaman, yani bir sokak, bir meydan etrafında sosyal ortam yaratırları, yaşam çevresi oluşturdukları zaman, devreye giren kültürel artalanların etkisinde ilginçleşmeye başlarlar. Yapılan araştırmalara göre kadınlar, erkeklere oranla evleri daha çok kendilerini ifade edebilme ortamı olarak görürler. Kadınlar bireysel kimliklerini ortaya koyabilecekleri düşüncesiyle, erkeklerse sorumluluk duygusunun ağırlığı altında, ailelerine ait bir yer sağlamak amacıyla ev sahibi olmayı isterler (Hummon 1984). Demek erkekler evleriyle daha faydaya yönelik bir ilişki kurarken, kadınlar daha anlamsal ve içsel bir sıkıntının çözümü peşindedirler. Ne kadar ilginçtir, kadınlarla erkeklerin ayrı sosyal ve mekânsal algılara sahip olmaları ve buna rağmen birbirlerinden beslenmeleri... Aslında işler hiç de böyle başlamamıştır...

Antropologlara göre doğurganlığı ile yüceltilmiş ve tanrı katına çıkarılmış olan kadınlar ve dünyevi erkekler arasındaki sosyal kurallar ve işbölümünün kökleri ilk çağlara kadar uzanır. Avcılık toplayıcılık dönemlerinde kadınların doğurdıkları çocukları emzirme zorunluluğu, hatta ağlayan çocukların avları ürkütmesi nedeniyle geride bırakılmış olmaları, gönülsüz de olsa bir işbölümünü gerektirmiştir. Av bitmeden hiçbir erkeğin yerleşim yerine geri dönmemesi ise, aslında av sırasındaki takip ve olası yaralanmalar için gerekli işgücü ihtiyacından kaynaklansa da, sonradan namus gibi kavramlarla özdeşleştirilmiştir.

Göçebe hayattan yerleşik tarım düzenine geçildiğinde bile doğurulan çocukların beslenme ve bakım zorunluluğu devam etmektedir. Böylece tarla, bahçe işleri ve devamında gelen ottan böcekten ilaç yapım teknikleri ile hasta-bakıcılık, yani ev mekânı ve yakın çevresinin sorumluluğu kadına, çobanlık, savaşçılık gibi görece uzak çevrelerdeki mücadeleler de erkeğe bırakılmıştır. Ünlü televizyon şovunda Jerry Seinfeld, erkeklerin televizyon kumandasıyla yaşadıkları 'zap'lama ilişkisini de bu tarihi gerçeğe gelip dayandırır üstelik: *"Women nest, men hunt"*; yani erkekler avlanır, kadınlar yuva kurar; televizyon kanalları arasında bile. Kadının evin direği, yani ev çatısının ana taşıyıcısı olması işte aşağı yukarı bu işbölümünün ortaya konulduğu dönemlere denk ge-

lir. Yuvayı yapan dişi kuş, evi yuvaya çeviren üstün varlık, yani kadın, bir anlamda mecbur kalmıştır bütün bu etiketleri üstüne yapıştırırmaya...

Avcılık ve toplayıcılığa dayalı göçebe hayattan tarıma dayalı yerleşik düzene geçtiğimiz bir noktada, kadınların eşit hak ve özgürlüklerinin nasıl olduysa kısıtlandığını, kontrol altına alındığını, aradan geçen binlerce yıla rağmen hâlâ toparlanamadığımızı biliyoruz. Demek ta mağarada otururken yapılan bu iş-bölümü genç kuşaklara o kadar iyi öğretilmiş, o kadar kusursuz aktarılmış ki, hâlâ toprak ananın nimetlerinden bahsediyoruz, sözcüklerinde dişil/eril ekleri olan dillerde bile toprağın, ülkenin, vatanın kadın olduğunu görüyoruz. Mekânın da böyle olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Kadın mekânı değiştirebilir, keyfine göre düzenleyebilir, bozabilir, yıkıp yeniden yapabilir; çünkü kadın mekânın sahibidir, aslında kadın mekândır. Ne de olsa, anılarımızdaki Neri-man Köksal bile 'devlet gibi kadın' dır...

Çocukluğumun geçtiği Maltepe'deki minyatür mahalle, iki katlı bahçeli yığma evlerden oluşuyordu... Her binada dört minicik daire, bir '*cul de sac*'¹ etrafında toplam altmış dört aile... O zamanlar yığma nedir, betonarme nedir bilmezdim elbette; ama bizim evlerin hemen çeperindeki binalar sanki daha bir heybetli, daha bir geniştir. Oysa bizim evlerimiz gibi sokaklarımız da küçücük-tü... Elbette o zamanlar durumun farkında değildik, ama şanslı çocuklardık. Ne bireysel mülkiyet duygusunun çok güçleneceği müstakil evlerde ne de aidiyet duygusunun tanımsızlaşacağı çok katlı apartmanlarda oturuyorduk. Bizim mahallemiz tam kararındaydı. Hani neredeyse ders kitaplarına örnek gösterilecek yoğunlukta, düzende ve homojenlikte yaşıyorduk. Lawrence (1988) der ki, "Özel ve kamusal alanların ayırt edilmesi de evlerin fonksiyonlarından birisidir. Bu alanlar arasındaki ilişkiler, oturanların, komşuların, misafirlerin ve yabancıların idari, kültürel, yargısal ve sosyo-politik haklarını belirler." İçinde bulunduğumuz zaman, bize öğretilen kurallar, sokağımıza, bahçemize sahip çıkmamızı gerektiriyordu. İzin almak koşuluyla yan bahçenin ağaçlarındaki meyveler de bizimdi elbette... Ama izin verilmeyebileceğini kimse düşünemezdi. Ne de olsa anahtarları kapının üstünde bırakılan evlerde yaşıyorduk biz, postacı ya da sütçü dışında kimse zili çalmazdı ki... Hatta zili çalan olunca yabancı biri geldi diye telaşlanırdı daha çok...

Mahremiyet kişiler arasındaki ilişkiyi kontrol etme ve istenen ilişkiyi sağlayabilme yeteneğidir (Rapoport 1969). Şehirlerden binalara, evlerden odalara kadar her ölçekteki mekânsal düzen kişilerin ilişkilerine dayanır ve bu ilişkiler de kültüre bağlıdır. Bizim mahallenin homojen kültüründe ise kapıda anahtar

1 Cul de sac: Bir eğri içinde başladığı noktaya geri dönen, kendi içinde kapalı yaşam alanı oluşturan bir tür çıkmaz sokak.

bırakmamak, kendini diğerlerinden soyutlamak, yabancılaşmak, hatta üstün görmekle eşdeğerti. Kadınlar özellikle gündüz saatlerinde, yani erkeklerin büyük olasılıkla evde olmadığı saatlerde birbirlerinin evlerine teklifsizce girip çıkabilirlerdi. Yine de girişte, "Komşum ben geldim," demek âdetlendi elbette. Çalışan kadın sayısının azlığı, mahallenin kendi içine kapalı yapısı ve sokakta araç trafiğinin neredeyse olmaması, çevreyi oldukça korunaklı yarı özel mekânlar haline getirmişti. Sokaklar, kapı önleri ve bahçeler hem kadınların hem de çocukların gün içinde toplanıp zaman geçirdikleri yerlerdendi. Mahremiyet duygusu daha toplumcu olduğu için güvenlik, gözlem ve kontrol de kolektif yapıdaydı. 70'li yılların çalkantılı döneminde biz güvendedik, çünkü bütün evler, çocuklar, bahçeler ve sokaklar, omuzlarına hırkalarını atmış kadınların-annelerimizin gözetimindeydi.

İşte ilk toplumsal faydaya yönelik girişimim de o gözlenen sokaklardan birini süpürüp, mümkünse tertemiz yapıp, sanki başka yer yokmuş gibi oturma mekânı oluşturmaktı... Ya da, "Burası bizim evimizin önü, dolayısıyla burası bizimdir," demek, sınırlarımızı belirlemek, kamusal alana sızmak, hatta başka çocukları orada oynatmamak da gizli amaçlardan olabilirdi. Rohe ve Basolo (1997), "Çevresinden hoşnut olma hali, çevreyi kontrol edebilme yeteneğine de bağlıdır," der. Cooper ve Rodman (1994) ise kullanıcıların konut çevrelerinde algıladıkları sosyal kontrolün, algıladıkları fiziksel kontrolden daha önemli olduğunu ileri sürerler. Derler ki, "Kullanıcıların kendi yaşam kalitelerini sürdürme veya iyileştirme becerileri, gündelik hayat koşulları üzerindeki kontrol yeteneklerine bağlıdır." Bizim de mekânsal algılarımızdan çok sosyal kontrolümüzün gelişmeye başladığı bir dönemdi. Sokakta borumuz öttükçe orası bir cennete dönüşmekteydi... Biz dört kız, elimizde süpürgelerle öğlene kadar uğraşmıştık bir yaz günü. Arada gelip geçen anneler, komşular takdirle karşılaşmışlardı çabamızı. Belki hamarat ev kızları yetiştirmekte olduklarını düşünerek ve belki gurur da duyarak. Sıcak ve yuttuğumuz toz başımızı döndürmeye, midemizi bulandırmaya başladığı zaman ancak 7-8 m²'lik bir yeri istediğimiz gibi temizleyebilmiştik. Anneler tam zamanında yemeğe çağırmasaydı bile, görünen o ki birer birer caymaya niyetliydik misyonumuzdan. Sanıyorum hiçbir kalıcılığı olmayan rutin ev işlerine karşı ilk ciddi çatışmam orada, o sokakta filizlendi.

Canter der ki, "Bir ev kadını, içinde yaşadığı mahalle hakkında son derece belirgin bir kanıya, net ve güçlü bir şemaya sahip olabilir. Ancak, ev ve işyeri arasında gidip gelen, nadiren yerel dükkânlardan alışveriş eden veya komşularla görüşen eşi ise içinde yaşadığı yer hakkında çok dağınık fikirlere sahiptir." Oturduğumuz mahallede anneler genellikle evdeydiler, çalışan anne yok denecek kadar azdı, lise mezunu anne de öyle... Hele benimki gibi üniversite öğrencisi anne iyice tuhaf bir durumdu. Ama ben zaten tuhaf bir kıyım, adım

tuhafı, tipim tuhafı, pembe giysilerim yoktu, dantelli, kirazlı çoraplarla oyun oynamaya çıkan kızlardan değildim. Hamarat ev kızı özelliğim hiçbir zaman olmadı, annesine yemekte, ev işlerinde yardım eden biri olamadım hiç... Rutine bağlı, yapılmadığı zaman göze batan, ama yapıldığında da kimseden takdir görmediğiniz ev işleri, bilinçsiz de olsa, ta o zamanlardan canımı sıkmaya başlamıştı... Ama halı yıkanacağı zaman, araba yıkanacağı zaman istekli olurdum, ikisinde de oyun vardı öncelikle... Köpüklü halının üstünde oynamak, arkası tahta yer fırçalarının üstünde buz pistinde olduğunu hayal etmek, arabanın köpüklü arka camından aşağı kaymak, o aktiviteleri iş olmaktan çıkarıyordu. Üstelik sık sık yapılmıyorlardı da, yani değiştikiler... Kardeşimin, konusu olduğunda hâlâ dalga geçtiği gibi killi çamurlarla oynarken elma armut yapmak yerine taneleriyle üzüm salkımı yapmaya kalkışan, herkesin en fazla gül, papatya, karanfili seçtiği isim tutuşmacalarda kartopu, mimoza, ful seçip, istisnasız ebelenenlerdendim daha çok... Atletik yapılı, en yükseğe hoplayan zıplayanlardan da değildim. Çıkılması çok zor olmayan ağaçlara çıkabilirdim, ama inerken epey zorlanırdım mesela. O yüzden de uzun zaman inmez, ağaçta otururdum, hayal kurardım...

70'lerin sonlarında Göztepe Parkı'na, ya SSCB ya da Balkan ülkelerinin birinden bir buz revüsü gelmişti. Buzda dans edenlerin büyüğü bir yana, fotoğraf çekirmek için kucağıma verilen kırmızı çizgili tulum giydirilmiş maymunun pek de hoş olmayan kokusu da hâlâ burnumdadır. Hani her çocuğu hayatının bir döneminde para kazanma hırsı basar da eski oyuncaklarını, sağdan soldan topladığı ıvrır zıvırları satarak harçlık çıkarmaya çalışır ya... İşte o ağaçtan inecek cesareti toplamaya çalıştığım günlerden birinde, benim girişimci ruhum da mahallemizde eksikliğini hissettiğimiz eğlence alanını yaratacak lunapark (!) işletmeciliği üzerine odaklanmıştı... Önerimin kabul görmesi üzerine birkaç kız hemen işe koyulmuştuk. Zaten erkeklerle kukalı saklambaç, yakartop gibi rekabet gerektiren oyunlar dışında pek de birlikte takılmazdık. Yan komşumuz olan Fikriye ciciannemlerin bahçesini inşaat alanımız olarak belirlemiştik, izin bile aldığımızı sanmıyorum. Hemen bir ağaç dalına salıncak kurulmuş, kenara atılmış bir şilte tramboline dönüştürülmüş, boş bir varil yana devrilip üstüne konan kalasla tahterevalli yapılmış, bir başka kalas kömürlük damına dayanarak kaydırak işi halledilmişti. Ciciannemin eşi ve oğulları içki içmeyi severlerdi, Hasan dedem bütün o boş rakı ve bira şişeleriyle bahçenin tarhlarına sınırlar çizmişti, şişeleri dikine dikine yerleştirerek. Birkaç tanesi yerinden çıksa dünyanın sonu gelmezdi ya... Şişelerden atış talim yeri yapılmış, kazanana çikletten çıkan çıkartmalar ödül olarak verilmişti. İşler iyi giderse köpüklü halı üzerinde kayma deneyimimi buz pisti olarak değerlendirmeyi de düşünüyordum aslında. Lunaparkımıza 5 lira giriş ücreti aldığımızı, hatta birkaç annenin bu yüzden bizi ayıpladığını da hatırlı-

yorum hayal meyal... Ayıplanmak hiç işime gelmediği için giriş ücretinden vazgeçip lunaparkımızı yap işlet devret modeline çevirdiğimizi de, hayatım boyunca ticaretten anlamadığımı da ayrıca belirtmeme gerek yok.

Mekânı yaratmak, değiştirmek ve geliştirmek üzerine bilinçsiz çabalar mıydı bunlar, yoksa sadece basit çocuk oyunları mı, kim bilir? Ama gerçek olan şu ki, erkek çocuklar gibi öbür mahalleleri keşfetmeye, başka mahallelerle maç yapmaya, olay çıkarıp kavga etmeye gitmezdik biz. Biz annelerin gözü önünde oynardık, seslendiklerinde duyabileceğimiz mesafe görünmez sınırlarımızı oluştururdu. "Yere bağımlılık –*place attachment*– kadınlarda daha fazladır," derler. Öyle olmaması mümkün değil ki... Aile birliğini ayakta tutmaya ve rutin ev-bahçe işlerine odaklanmış hayatlar, nasıl bütün zamanlarını adadıkları bir ortamı-mekânı bırakıp da gidebilirler? Kadın mecburdur yere bağımlı yaşamaya, dünyasını o mekânda kurmaya ve ister istemez detaycı olmaya... Bir yere ya da mekâna bağımlılık güvenlik duygusunu da artırır. Zamanla güvenlik duygusu ve yere bağımlılık birbirinin yerine geçmeye başlar ve bu kısırdöngüde mutlu olursunuz. Annelerimiz mutluydu, bizler de kapımızın önünde oynarken, en fazla yan komşunun bahçesini oyun alanı olarak düzenleyebilirken mutluyduk, ya da mutlu olmayı öğreniyorduk.

Sonrası ise biraz bulanık... Ergenlik dönemlerinde evden dışarı çıkmak istemediğimi, günlük rutinimi bozmaktan hoşlanmadığımı biliyorum. Çevremle ilişkimin durağanlık ve değişmezlik üzerine kurulu olduğu yıllar... Hatta öyle ki, yeni yerleri gezip görmeyi ısrarla reddediyorum, ta ki mimarlık öğrencisi olana kadar... Projeler, ödevler, gezilip görülmesi, fotoğraflanması, ölçülüp biçilmesi, envanterlenmesi gereken yerleşimler, sokaklar, binalar, kendilerine sollar sorulması, birlikte anketler doldurulması gereken çevre sakinleri...

Günümüzde her ne kadar kadın, avcılık toplayıcılık döneminde kaybettiği haklarına hâlâ tam anlamıyla ulaşamamış olsa da, bugünkü toplumun sosyal boyutunda ipler kadınların elindedir. Evin içinde sahip oldukları sosyal ve fiziksel kontrolün yanı sıra, evin yakın çevresinde ve sokak ölçeğinde de kadının azımsanmayacak gücü vardır. Kadının yakın çevresindeki sosyal ve fiziksel kontrolünün boyutları ve bu kontrole bağlı olarak gelişen mekânsal tercih ve dönüşümler dikkate değer sonuçlar ortaya koyar.

Kültürümüzde erkeklere atfedilen evin direği ve sokağın (namus) bekçisi ifadeleri, kırsal kesim bir yana, şehir hayatında bile aslında kadının farkında olmadan elde ettiği statülerdir. Tarih boyunca kurulan şehirlerde ve oluşturulan mekânlarda erkekler söz sahibi olmuşlarsa da, örneğin günümüzde inşaat ve emlak sektörü kadınları hedefler. Eğer kadın tercih eder ve isterse satışa çıkarılan emlak prim yapar, satılan konut sitesi yaşar, alışveriş merkezi iş yapar, büro binası dolar. İşçi de olsanız işveren de, mülk sahibi de olsanız kiracı da, an-

cak kadın isterse belli bir yerde barınabilirsiniz. Ve ancak eğer kadın izin verirse mahremiyetlerine girebilirsiniz.

Ne okuldan, dekanlıktan alınan öğrenci belgeleri, ne belediyeden, muhtardan alınan izin belgeleri... Hiçbiri ama hiçbir işe yaramazdı, camdan bakan yaşlı teyzelerin güvenini kazanmadıkça. Hiçbir mahallenin, hiçbir sokağın, hiçbir evin kapıları açılmazdı size. Kandilli, Arnavutköy gibi Boğaz köylerinde de böyleydi bu, Fener, Balat'ın dik yokuşlarında da, Ataşehir'in orta halli yüksek bloklarında da, Tarlabası'nın tedirgin arka sokaklarında da, hayatımın otuz beş yazının geçtiği Altınoluk'ta da...

Elinizde zaman zaman açıp zaman zaman katladığınız koca pafta, boynunuza asılı fotoğraf makinesi, ağzınızın bir kenarına sıkıştırdığınız kurşunkalemle gayet araştırmacı kılığında olduğunuzu sandığınız bir durumdasınız. Kahvehanede oturan erkekler topluluğu bakarlar size, ama asla sormazlar, "Neden buradasın, nereden geldin, birini mi, bir yeri mi arıyorsun?" Gözleri merak doludur oysa... Kadınlar ise korumacı tavırlarıyla, sizin yabancı, kendilerinin ev sahibi olduğunu bilmenin verdiği güvenle sorarlar... "Kızım, belediyeden mi geliyor sun?" Dünyada her yerden gelebilirsiniz... Her çeşit iş için gelebilirsiniz, yeter ki belediyeden gelmeyin... Ben üniversitenin 2. sınıfında öğrendim bunu... "Belediyeden gelmiyorum, öğrenciyim ben teyze..." Bir tür güven mektubudur sunmanız gereken, çünkü belediye demek bela demek, muhakkak ucu teyzelere dokunan akçeli işler demek... Belediyeden falan gelmeyin...

Kadınlar belalıdır belediyenin aslında; çöp toplanmazsa ortalığı ayağa kaldıranlar, sağlıksız gıda satışıyla savaşırlar, kaldırım yol yapımını kontrol edenler, izinsiz ağaç kesimlerini ihbar edenler hep kadınlardır. Erkekler ise ağaç kestirendir; ya manzarasını kapamıştır, ya kıymetli arabasının üzerine dutun, çamın sakızı, reçinesi gelmiştir, hiç olmadı üstüne kuş beyinlinin biri pislemiştir. Ağaç kesilsindir, işte o kadar... Yapılan araştırmalar da gösteriyor ki, işte bu yüzden parası olan erkek otomobil alır, parası olan kadın ise ev...

Benim kadınlarım ise ev alan, alabilen cinsten değildi, onlara evleri ya babadan ya kocadan kalırdı daha çok. Ev alma konusunda pek tercih hakları olmamış olsa da, evin kendisi bir yana, oturdukları sokağın hâkimiyeti onlardaydı ya da diğer hemcinsleriyle paylaşıyorlardı hâkimiyeti. Meydan, kahve, cami erkeklere bırakılsa da sokaklar, kapı önleri, bahçeler, avlular kadınlarındı. Örneğin sokağın bir tarafından diğerine asılı çamaşırlar dizisi altında ilerlerken kapı önlerinde toplanmış Fener, Balat, Tarlabası kadınlarını görürdünüz. Çıkmalardan, balkonlardan, pencere önlerinden, kapı eşiklerinden, merdiven sahanlıklarından gözlediğinizi bilirdiniz. Sağdan, soldan ve yukarıdan kapalı, son derece kişiselleştirilmiş bu koridorda gidilebilecek tek yön ileri doğrudur. Size düşen sessizce terk etmektir mekânı. Ya da bir Ege kasabasında bulurdu-

nuz kendinizi, çiçek saksılarıyla bölünmüş, üstü asmalarla örtülmüş sokaklarda... Yaratılan bu iç bahçelerde kapı önü sohbetleri sürerken, misafir hanım kıza çay ikram edilirdi genellikle. Reddetmek de ayıptı, ama bu derece sahiplenilip kişiselleştirilen bir mekânda kendinizi ait olmadığınız bir yere izinsiz girmiş gibi hissedersiniz, tedirgin olurdunuz.

Derler ki kişiler, kültürel gerekleri yerine getirmek için fiziksel konfordan önemli ölçüde vazgeçebilir. Kuzey Afrika'da zamanında bir Fransız şirketinin köylere su tesisatı kurması, toplumda hiç umulmayan bir hoşnutsuzluğa ve isyana yol açmış. Çünkü Müslüman kadınlar evlere kapalı bir hayat sürdürdükleri için köy meydanındaki kuyular onlara dışarı çıkma ve sosyalleşme imkânı tanırken, evlere gelen su tesisatıyla bu imkânları ellerinden alınmış (Rapoport 1969). Kuyu onarıp musluklar devre dışı bırakılınca hoşnutsuzluk da sona ermiş. Acaba bizim kadınlarımız bu hikâyedeki gibi mi davranırlardı, yoksa 'evin direği, sokağın bekçisi' başka bir ara çözüm mü bulurdu? Toplum değişirken kadın da değişiyor kuşkusuz, ama sokakların fiziksel ve sosyal kontrolüne sahipken, acaba eve geri dönmek mi istiyoruz, yoksa meydanlara çıkmak mı?

KAYNAKÇA

- Canter, D. (1977) *The Psychology of Place*. New York: St. Martin's Press.
- Cooper, M., Rodman, M. C. (January 1994) Accessibility and Quality of Life in Housing Cooperatives. *Environment and Behavior*, vol. 26,1, 49-70. Sage Publications, Inc.
- Edgü, E. (1996) *Altınoluk'un Ekonomik ve Kültürel Gelişmesinde Turizme İlişkin Mimari Değerlendirme ve Öneriler*. Master tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Hummon, D. M. (1984) House, Home & Identity: Sociological Observations on Recent Research. *An International and Interdisciplinary Conference on Built Form and Culture Research*, 18-20 October 1984, KU Press, Lawrence, Exxon Education Foundation.
- Lawrence, R. J. (1988) Translating Anthropological Concepts into Architectural Practice. In S. M. Low, E. Chambers (ed.) *Housing, Culture and Design-A Comparative Perspective*, pp.89-115. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Rohe, W. M., Basolo, V. (1997) Long-Term Effects of Homeownership on the Self-Perceptions and Social Interaction of Low-Income Persons. *Environment and Behavior*, vol. 29, 6, 793-819. Sage Publications Inc.
- Rapoport, A. (1969). *House Form and Culture*. NJ: Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs.
- Saleh, M.E.A.E. (Spring 2001) Planning and Designing for Defense, Security and Safety in Saudi Arabian Residential Environments. *Journal of Architectural and Planning Research*, 18, 1. H. W. Wilson Company.
- Unlü, A., Alkışer, Y., Edgü, E. (2000) *Fiziksel ve Sosyokültürel Değişim Bağlamında Beyoğlu'nda Suç Olgusunun Değerlendirilmesi*, İTÜ Araştırma Fonu, proje no: 1094.
- Unlü, A., An, H. (2000) An Urban Neighbourhood as a 'Stepping Stone', Gender Roles and Crime. Çalışma makalesi no. 3. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.

GEÇMİŞTEN BUGÜNE ANADOLU KIRSALINDA KADIN-MEKÂN İLİŞKİLERİ

Bir arkeolog olarak beni çok etkileyen ve çarpıcı bulduğum bir yazarın sözleriyle başlamak istiyorum. Amerikalı arkeolog Ruth Tringham bir yazısında (1991) 'tarihöncesi mekânlarda yüzleri aramak'tan söz etmişti. Kazıp ortaya çıkardığımız mekânlar, birilerinin inşa ettiği, yaşadığı, izler bıraktığı mimari birimlerdi o güne dek, o mekânların içinde yaşamış olanları, bilimsellik çerçevesinde 'yüzleri ve cinsiyetleri olmayan bireyler' olarak varsaymış, gözümüzde canlandırmaya çalışmaktan bile kaçınmıştık. Mekânlardaki buluntulara bakarak o mekânların ne işe yaramış olduğunu düşünsük ve adlandırsak bile (işlik, avlu, ev, mutfak vb.), içine bireyleri yerleştirmekten uzak durmuştuk, mekânlar boştu! Tringham yazısında, cinsiyeti ve insan yüzlerini, bulduğumuz mekânlara, mimari yapılara yerleştirmedikçe, tarihöncesi 'cinsiyetsiz' ve 'yüzden ari' tasarladıkça, sosyal, politik, ideolojik ve ekonomik düzenlemeleri de hayal edemeyeceğimizi vurgulamaktaydı. Bu yaklaşım, daha önceki yaklaşımdan, özellikle 'ana tanrıça' heykelticiklerinden yola çıkan ve eşitlikçi, barışçı 'anaerkil' toplum varsayımını (Gimbutas ekolü) destekleyici veriler aramaktan farklı bir yol önermekteydi. Etnoarkeolojik ve etnografik çalışma verileriyle desteklenen, mekânlara ve içinde yaşamış hane halkının ürettiği işlere, diğer kalıntılara (mikro ve makro kalıntılar) bakarak, işbölümüne, sosyal düzenlemelere ait verileri birleştirmeyi, sanal da olsa cinsler ve yüzleri bu mekânlara yerleştirmeyi önermekteydi. Zor, zor olduğu kadar da çekici bir öneriydi.

İncelediğimiz mekânlarda "Kim/ler yaşamıştı?" sorusu, "Kadın mıydı, erkek miydi, bir çift miydi, nasıl biri/leri/ydi, birliktelik tekeşli miydi, çocuk/lar var mıydı, nasıl yaşamış, kaç yaşındaydı, ne giyerdi, ne yer-içerdi, ne ürettirdi,

* Dr. Füsun Ertuğ: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür Sektörü Projesi Etnobotanik Çalışmaları Danışmanı.

nasıl izler bıraktı?” gibi sorulara yol açan temel soruydu ve beni bugün benzer mekânlarda farklı yaşamları izlemeye, gündelik yaşamları araştırmaya yönlendirdi. Elbette mekân dediğimizde bunu sadece ‘oda’ ya da ‘ev’ olarak değil, içinde yaşanan çevre, yaşam biçimi, ilişkiler olarak algıladığımı da eklemeliyim.

Bu kitabın amacı içinde yer alan, [kadınların] kendilerine verilen mekânı ve dolayısıyla dünyalarını, hangi yollardan değiştirmeye ve yeniden üretmeye giriştiklerini, ellerindeki kısıtlı olanaklarla kendilerini ve ailelerini nasıl var edebildiklerini, sınırları çizilmiş mekânlarda kendilerini nasıl dile getirdiklerini yansıtmak ifadesi beni, Anadolu kırsalında kadınların dünyalarının bir bölümünü nasıl oluşturduklarını paylaşmaya yöneltti.

Ev içiyle, tarla ya da bağ-bahçeleriyle, giderek köyün sınırlarıyla görünmez biçimde çizilen sınırlar vardır yaşamlarında kadınların. Buna karşılık sahip oldukları çok önemli bilgilerle, yaratıcılıklarıyla, dirençleriyle onlar bu sınırları değiştirmeye, genişletmeye, açmaya ya da işlerine geldikince kapatmaya, yeniden tanımlamaya çalışırlar. Bunları yapanlar ‘yüzleri ve bedenleri’ olan, yaşayan, kavga eden, okşayan, birbirlerinden farklılıkları belirgin, her yaşta kadınlardır. Bunun farkında olarak ve onları ‘kırsal Anadolu kadını’ gibi bir genel tanım içinde eritmemek koşuluyla, bu sınırlı, ancak sınırları her gün yeniden çizilen, değişen dünyanın mekânlarından söz etmek istiyorum.

Toplayıcı Kadınlar

1990’ların başlarında Orta Anadolu’da Aşıklı Höyük olarak adlandırılan bir neolitik yerleşimde İstanbul Üniversitesi’nden bir ekip tarafından başlatılan kazılar, yaklaşık 25-30 kuşak boyu yerleşik bir yaşam süren avcı, toplayıcı ve tarımcı insanlara ait kerpiç bir mimari ve çok zengin buluntuları ortaya çıkarttı (www.asiklihyok.org). Höyüğün yanı başında, aynı çevreyi en az 25 kuşaktır paylaşan, tarım ve hayvancılıkla geçinen 300 haneli Kızılkaya köyü bulunmaktaydı. Bu köyde iki yıla yakın yaşayarak günümüzden 10.000 yıl öncesindeki yaşamlara ait ne tür izler bulabileceğimizi araştırdım (ki buna etnoarkeoloji diyoruz) (Ertuğ 1997).¹

1 Aksaray’ın güneydoğusunda, denizden 1100 metre yükseklikte, etrafı Hasan Dağı, Melendiz Dağları ve Göllü Dağ gibi volkanik dağlarla çevrili Melendiz Vadisi’nde 1994-1995 yıllarında sürdürülen çalışmada geleneksel yöntemlerle yapılan tarım, hayvancılık, avcılık ve toplayıcılığı da kapsayan geçim ekonomisi araştırılmıştır. Çalışmada Kızılkaya köyü ve yakın çevresinin yanı sıra bu vadinin çevresindeki Kitreli, Helvadere, Sevinçli, Gücünkaya, Gülağaç, Akyamaç ve Güzelyurt sınırları içindeki alanda da halkın bilgilerine başvurulmuştur. Kızılkaya köyü ve yakınındaki köy adlarına erken 16. yy. kaynaklarında rastlanmaktadır.

Bir neolitik yerleşimle, günümüzde elektriği, yolu, motorlu araçları ve dış dünyayla her türlü iletişimi olan bir köy nasıl karşılaştırılabilir, ne tür ortak paydalar bulunabilir? Bunun yanıtı Kızılkayalıların geleneksel tarım, hayvancılık, avcılık ve takas yöntemlerinde, çevrelerindeki doğayı, suyu, taşı, toprağı nasıl kullandıklarında ararken, en önemli yanıtı 'ot dişirmeye² giden' kadınlarda buldum. Bu çevrede var olan doğal bitkilerden hangilerinin yendiğini ya da hayvana verildiğini (verilmemesi gerektiğini!), ilaç olarak kullanıldığını, süpürge ya da boya yapıldığını, hasır ve sele dokunduğunu kadınlardan öğrendim. Kadınlar sadece bitkilerin etkin maddelerini, nasıl kullanılabildiklerini değil, nerede hangi bitkinin bulunduğunu, ne zaman toplanması gerektiğini de kuşaktan kuşağa aktarmışlar, doğal bitkileri mekân ve zaman boyutunda yaşamlarına katmışlardı. Doğadaki bitkileri bahçelerinde yetiştirdikleri bitkiler kadar iyi tanıyorlardı kadınlar, sanki doğayı evcilleştirmişlerdi! Günümüzden yaklaşık 12.000 yıl önce neolitik dönemde bitki ve hayvanların evcilleştirildiğini biliyoruz. O zamandan bugüne dek tarımcı olarak yaşayan 600 kuşak³ insanın çevrelerindeki bitkilerin büyük bölümünü evcilleştirmeye gerek görmeden⁴ toplayıcılığı sürdürmesinin bir anlamı, nedeni olmalıydı. Kadınların topladıkları bitkileri neden bahçelerinde yetiştirmeye gerek duymadıklarını bu 'ot dişirme' gezilerinde anladım. Bahçeye dikilen bitkiler sulandığı için tadı değişiyordu; ayrıca gerek yoktu bunları yetiştirmeye. Nerede ne zaman yetiştirdiğini bildiğin bitkileri ekmeye, dikmeye, yetiştirmeye emek harcamadan gidip toplamak daha kolaydı!

Kolaylık göreceydi elbette. Sonbahardan yaza dek çamurda, yağışta, soğukta saatlerce yürüyüp, eğilip kalkarak ot toplamak, bunları taşımak, ayıklamak, yıkamak hiç de kolay bir iş değildir. Küçük gruplar halinde ota giden kadınlar köyden en fazla 1-1,5 km. uzaklaşır ve 2-3 saat içinde bir ailenin yaklaşık 3-5 gün yiyebileceği ot devşirebilirler. Köy sınırları dışına çıkıldığında diğer köy bekçileri müdahale edebileceğinden, kadınlar köy sınırını aşmamaya özen gösterirler. Yazın ve erken sonbaharda bahçelerde yeşillik bolken ve iş yoğunken ota gidilmez. Zaten bu zamanda otların çoğu kartlaşmıştır, ancak tarlada ya da bağda çalışılırken rastlanan taze otlar, yumrular toplanır.⁵ Toplanması eziyetli ol-

2 Dişirmek, devşirmek, toplamak anlamında kullanılan yerel deyiştir.

3 Jules Pretty (2003) her kuşağı 20 yıl sayarak 600 kuşak tarımcı, buna karşın günümüzden 7 milyon yıl önce ilk insanlardan başlayarak 350.000 kuşak avcı-toplayıcı bir yaşam sürdürdüğümüz saptamasını yapar.

4 Günümüzde her türlü gereksinim için tarımı yapılan bitkilerin tür sayısı 60-70 civarında iken Anadolu'da sadece yenen-içilen doğal bitkiler 1000 kadardır.

5 Ot toplamanın özellikle bahar aylarında yapıldığı genel bir inançtır. Oysa sonbaharda yağmurlarla birlikte otlar yeşerir ve bu taze yapraklar, çiçeklenmeye başladığı hazirana dek giderek çeşitlenir, ancak çiçeklenme başladığında çoğu ot kartlaşır, yenmez olur. Kışın sert geçtiği bölgelerde bile su boylarında kar tutmayan yerlerde ve suda yetişen otlar toplanır, yenir.

makla beraber komşu ve akraba gruplarıyla yapıldığı için keyifli bir soluk alma-ya dönüşen, bu arada köyde olan bitenin tartışıldığı, tarlaların durumu, bağ-bahçelerde yapılacak işler, hayvanlar ve diğer konulardaki gözlemlerin, sohbetlerin yapıldığı gezilerdir bunlar. Kadınlar arası paylaşımın, dayanışmanın pekiştirdiği, fikir ve bilgi alışverişlerine olanak veren bu birkaç saatlik yürüyüşler kışın yağışta, soğukta da yapılırsa, aileleri için yararlı bir iş yaparak açık havada vakit geçirme fırsatı vermektedir. Ot toplamak, sosyal kabul gören sınırlar içinde kadınlara kendilerine ait bir paylaşım ürünü de sağlamaktadır.⁶ Toplanan otların toplamaya gidemeyenlerle paylaşımı, bu vesileyle yapılan komşu, akraba ziyaretleri ve hatta kent pazarında satış olanağı vermesi,⁷ otun besin ve tat değerinin çok üzerinde bir özellik kazanmasına yol açar.

Erkeklerle özgü bilgilerle kadınların devraldıkları farklıdır.⁸ Erkek çocuklar mantar ve yumrulu bitkileri toplamayı babalarından, dedelerinden öğrenirken, kız çocuklar analarıyla 'ot dişirmeye' giderek yenen otları yenmeyenlerden ayırmayı, yenenleri toplamayı, pişirmeyi ya da ilaç edilen bitkileri, yünlere renk verenleri, hasır dokunanları öğrenirler. Sonbahardan yaza dek köy sınırları içindeki tarlalarda, otlak alanlarda, bağ-bahçeler arasında, her yaş ve gelir düzeyinden kadının küçük gruplar halinde en az haftada bir pişirdiği otlar, sadece kendi aileleri için değil, konu-komşu, hasta yakınlar ve misafirlerle de paylaşılan bir ganimettir. Yıkanıp ayıklandıktan sonra sofraya 'ot çıkısı' içinde getirilen otlar, kış boyu karbonhidrat ağırlıklı (yufka, bulgur, tarhana, vb.) beslenen köylüler için sağlıklı beslenmenin önkoşuludur. Her çıkıda en az 10-15 çeşit farklı ot bulunur; herkes sevdiği otları tuzlayarak yufka ekmek arasında dürünür. Otlardan bazıları 'cacık' olarak adlandırılan soğan ve bulgurlu, sulu bir yemek biçiminde, genellikle yoğurtla birlikte yenir, baharda toplanan mercimek (madımak) ve temizlikotu (semizotu) gibi birkaç bitki türü kurutularak ertesi kışa saklanır. Bazı bitkiler içlerinde zehirli maddeler taşırlar; bunlardan arındırarak yenebilir hale getirme yöntemleri de (doğrama, haşlama, suda bekletme gibi) kadınlarca bilinir ve uygulanır. Her bitkinin ham protein değeri

6 Anadolu'da ot toplama geleneğinin cinsler açısından daha kapsamlı değerlendirilmesi için bkz. Ertuğ 2003 ve bitkiler-kadınlar-mekânlar ilişkisinin başka ülkelerdeki örnekleri için bu kitaptaki diğer makaleler.

7 Anadolu'nun pek çok yöresinde doğadan toplanan otların, yumruların, meyvelerin ve mantarların satışı kadınlarca yapılır. Köylerinden gelip kasaba pazarlarında süt ve bahçe ürünlerini de satan bu kadınların pazarda bulundukları yere genelde 'kadınlar pazarı' adı verilir. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Kalyoncu 2002.

8 Avcılık ve balıkçılık yapan erkekler ve çobanlar da zaman zaman ot toplar, ancak erkeklerin bitkilere ilişkin bilgileri kadınlara oranla oldukça kısıtlıdır. Mantar ve yumrulu bitkiler görece uzak alanlarda, yüksek tepelerde bulunabildiğinden, bunların toplanması işi bu yörede erkeklere aittir.

'Ot dişiren' kadınlar, Kızılkaya köyü, Aksaray, 1994.

den kaynaklanmaktadır. Kadınların toplayıcı rolleri sadece beslenmeyle sınırlı kalmayıp şifacılıkla el ele gitmiştir kuşaklar boyu: 'Ocak' denen kadınlar çeşitli tedavi yöntemleriyle, birbirlerine el vererek türlü hastalıkları tedavi etmişler; kimi kez bitkilerden yararlanmışlar, kimi kez orakla çizerek kan akıtma, sülük tutma, okuyup üfleme gibi yöntemleri kullanmışlar; kadınlar, özellikle ebelik, kısır kadınları çocuk sahibi etme, kürtaj, çocuk ve hayvan hastalıklarında uzmanlaşmışlar; ineğin bacağındaki (memesi) yarayı sağaltmak da, emziren kadınların göğüslerindeki, topuklarındaki derin çatlakları kapatmak da kadınların deneyimlerini birbirine aktarmalarını gerektirmiştir. Ebe kadınların bir zamanlar doğumu kolaylaştırmak için kullandıkları bir bitki 'Havva Ana Eli' ya da 'Fadime Ana Eli' olarak anılır (Örnek 1977, s. 139). Filistin, Suriye ve Afrika'da yetişen ve hacca gidenlerce getirilen bu kuru bitkinin (*Anastatica hierochuntia*) dalları suya

Fadime Ana Eli bitkisi, Sivas'tan Müjân Üçer'den armağan, 2002.

ve farklı minerallerce zengin oluşu beslenmedeki önemini artırmakta ve yemeklerin çeşitli tatlarla zenginleşmesini sağlamaktadır.

Yenen otların bazıları 'şifalı' olarak kabul edilir. Sivas'ta yabani bitkilerin yedi çeşidinden hazırlanan yemeği baharda gök gürlemeden yiyenlerin o yıl hiç hastalanmayacaklarına inanılır (Üçer 1996). Aynı inanca pek çok yörede rastlanması, otların sağlıktaki yeri konusundaki bilgi-

den kaynaklanmaktadır. Kadınların toplayıcı rolleri sadece beslenmeyle sınırlı kalmayıp şifacılıkla el ele gitmiştir kuşaklar boyu: 'Ocak' denen kadınlar çeşitli tedavi yöntemleriyle, birbirlerine el vererek türlü hastalıkları tedavi etmişler; kimi kez bitkilerden yararlanmışlar, kimi kez orakla çizerek kan akıtma, sülük tutma, okuyup üfleme gibi yöntemleri kullanmışlar; kadınlar, özellikle ebelik, kısır kadınları çocuk sahibi etme, kürtaj, çocuk ve hayvan hastalıklarında uzmanlaşmışlar; ineğin bacağındaki (memesi) yarayı sağaltmak da, emziren kadınların göğüslerindeki, topuklarındaki derin çatlakları kapatmak da kadınların deneyimlerini birbirine aktarmalarını gerektirmiştir. Ebe kadınların bir zamanlar doğumu kolaylaştırmak için kullandıkları bir bitki 'Havva Ana Eli' ya da 'Fadime Ana Eli' olarak anılır (Örnek 1977, s. 139). Filistin, Suriye ve Afrika'da yetişen ve hacca gidenlerce getirilen bu kuru bitkinin (*Anastatica hierochuntia*) dalları suya konulduğunda yavaş yavaş açılır, bu açılış doğum yapan kadına izletilir ve bu sudan içirilir (Baytop 1999, s. 225). Bu bitkinin 1970'lere dek Sivas'ta ve Anadolu'da birçok yerde ebe kadınlarca kullanıldığı bilinmektedir (Üçer 1975, s. 6).

Göçerlerde de sağlık işlerinden 'toktor karı'lar sorumludur. Johansen, Toroslar'da Yörüklerle yaptığı uzun soluklu çalışmasında sağlık konusundaki gözlem-

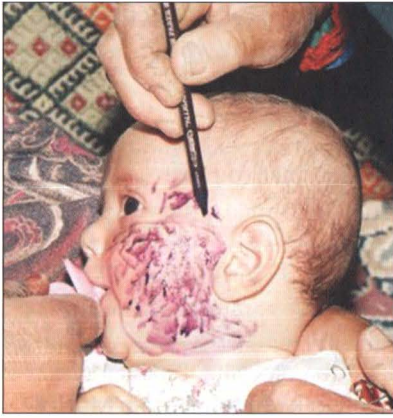
lerini şöyle aktarır: “İnsan sağlığını ilgilendiren tıbbi bilgiler ve bununla birlikte birtakım büyüsel uygulamalar belirli ailelerde anneden kız çocuğuna miras yoluyla geçen birikimlerdi” (Johansen 2005, s. 78).

Buldan’da sarılık, termiye, gözde çıkan sirkence, siğil, karın ağrısı gibi hastalıkları tedavi eden ‘ocak’ kadınların yanı sıra, orta yaşlardaki kadınların çoğu bitkilerden çeşitli yakılar hazırlayarak soğuk algınlığı, halsizlik ve çeşitli ağrıları tedavi etmeyi bilirler (Ertuğ *et al* 2004). Bu yakıların iki çeşidi vardı, yakı ve ‘söylenmez yakı.’ Tiksinme, iştahsızlık ve mide bulantısı gibi durumlarda söylenmez yakı yapılır. Ocağın külü süpürülür, yumurta kırılır, ufak bir soğan çentilir, un konur, hiç söylenmeden bunlar karıştırılıp hamur edilir. Kadınlar yakı yaparken ya da ocak olarak tedavi ederken kimi zaman ‘Fadime Ana’ adını anarlar, çoğunlukla da el aldığı kişilerin adına dua okurlar. “Bu eller benim elim değil, kaynanamın elleri,” demişti yılancık ocağı kadın; siğil ocağı Mürüvvet Hanım da, “El benim ellerim değil, Kâmile gelin ananın elleri,” dedi. Kâmile gelin ana, gelin gittiği evde komşularıymış, siğil ocağı elini ondan almış, on altı yaşındayken su içmiş elinden. Mürüvvet Hanım bir ocak süpürgesinin dallarını kırarak siğili tedavi ediyordu, kaç dal kırdığını sorduğumda sır diyerek söylemedi. “Onu sene anmam gayrı, hiç kimseye anmadım, gücenmek yok!” dedi. Söylenmez yakı gibi, ocaklık da el verilerek aktarılan, kadından kadına geçen özel bilgilerden oluşur. Kimi kez erkekler de ‘ocak’ olur ve kızına el verir. Aksaray’ın bir dağ köyünde çocukların yüzlerindeki termiye denen kızartılara sabit kalemle⁹ yazılar yazan bir kadına bir bebek götürmüştük. Dualar eşliğinde bebeğin yüzüne eski yazı benzeri yazılar yazan Gülfidan Hanım’a ne yazdığını sorduğumda, “Benim okuma yazmam yok, babam bilirdi, dualar yazardı, bana el verdi, ben gördüğüm gibi yapıyorum,” demişti. Kadınlar tedavi geleneklerini, ebelik uzmanlıklarını ya da yemek yapma becerilerini kâh Havva Ana’ya bağlamışlar, kâh Hz. Peygamber’in kızı ve Hz. Ali’nin karısı olan Fatma/Fadime Ana’ya. Her durumda kuşaklar boyu el alıp el vererek, bilgileri paylaşarak sürdürmüşler uğraşlarını.

İşleyen, Yaratan, Saklayan, Bezeyen Kadınlar

Çevreyi, mekânı, elde var olan sınırlı olanakları kullanmak dendiğinde yine kadınların bilgileri, yaratıcılıkları girer devreye. Hayvan tersinin tezeğe/yakaçağa; sütün yağa, peynire, yoğurda dönüşümü; basit bir ağaç parçasıyla kolan

⁹ Daha sonra Aksaray’da konuştuğum bir doktor, eskiden sabit kalem içindeki kurşunun toz olarak bazı cilt hastalıklarında kullanıldığını bildiğini söylemişti.

Bebeğin yüzüne Gülfidan Hanım'ın yazdığı dua, Aksaray, 1994.

Yufka ekmeği yapan kadınlar, Kızılkaya köyü, Aksaray, 1994.

dokuma; ip eğirme; ekinin tohumluğunu ayırma, un, bulgur, aşlık ve ekmek etme; ekin biçme, desteleme ve savurma gibi işler de kadınlara aittir. Bu yaşamsal ve mekânsal bilgiler, elbette bir cinse özel, saklı gizli değildir. Ancak, yine de bunları her gün tekrarlayan, uygulayan, hayata geçiren kadınlar olduğu için onlara özgüdür.

Kadınlara özel araç gereçler de vardır; bunların kimisini kadınlar yapar, mülkiyeti onlara aittir ve kızlarına bırakırlar. Örneğin el değirmenleri, ezgi taşları (tahıl öğütmede kullanılan), et işleme taşları (köfte taşı), ahşap sokular, dibekler ve yayıklar kadınlarındır. Bunların çoğu tek bir iş için kullanılmayan, çoklu kullanımı olan araçlardır. Örneğin el değirmenlerinde bulgur (aşlık, bulgur, düğcük) ve un elde edilebildiği gibi, baklagiller, kayatuzu, tıbbi kökler ve kök boya bitkisi de öğütülür (Ertuğ 2002). Konuştuğum kimi kadın evlendiklerinde dibeklerini, el değirmenlerini baba evinden getirdiklerini aktardılar. Kimisi de köfte taşı dedikleri düz taşları dağdan kendilerinin bulup getirdiklerini, biçimlendirdiklerini anlattılar. Bu araç gereçler, evlerde genellikle mutfak, ocaklık, tandır damı ve ambar-kiler gibi kadınların en yoğun kullandığı, onların denetim ve gözetimindeki mekânlarda bulunur.

Ahşap dibekte biber döven kadın, Kızılkaya köyü, Aksaray, 1994.

Aksaray'a özgü bir teknikle hasırdan saklama selesi dokumuş ve bunu kumaş parçalarıyla bezemış olan Saima Kartal (69), Gülağaç, Aksaray, 2007.

Tandırıcı kadının bezemeli tandır-ları, Hasankeyf, Batman, 1998.

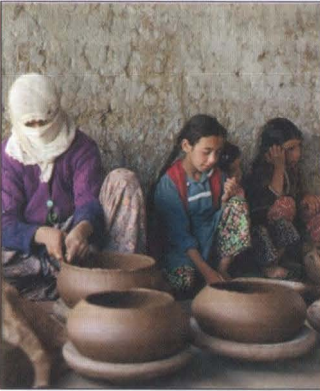
Yaşamın sürdürülmesinde gerekli olan işle-
den ev temizliği, çocukların bakımı, yemeğin ya-
pılıp sofraya konulması, bulaşıkların ve çamaşırların yıkanması, giysilerin dikilmesi, onarımı, kışlık yiyeceklerin hazırlanması ve saklanması da hep 'onların işidir.' Saklama kapları, selesi üretmek, tandır ve ocak yapmak, yani kili yoğurup şekillendirerek, bitkileri öreerek, hayvan terisini samanla karıştırarak kışlık yiyeceklerin saklanacağı, işlenip pişirilebileceği araçları üretmek de onların sorumluluğu, bilgisi, becerisi kapsamındadır. Ev içi kullanıma ait ve basit, atölye istemeyen el sanatlarının tümü bir zamanlar kadınlara özgü işlerden sayılırken (ip bükme, dokuma, çömlekçilik, hasır, sepet-sele örme gibi) işin içine teknoloji girdiğinde ve atölyede üretim başladığında erkek işi sayılır.

Elazığ'da bir köyün tüm kadınları bundan yirmi sene öncesine dek el yapımı çömlekler üretti. Kadınlar evlerinde kili yoğurur, ayak parmaklarıyla döndürdükleri basit bir kilden altlık üzerinde üretirlerdi kaplarını. İnsan boyunda zahire ambarları, güveçler, testiler ve her boydan çanaklar bu basit yöntemle üretilirdi. Onların ürettikleri kapları kocaları, babaları açıkta ateşte pişirir, katırlara yükler, köy köy dolaşarak tahıl karşılığı takas ederdi ve köyün ana geçim kaynağı buydu (Ertuğ 2004). Sadece Elazığ'da değil, Sivrice'den trenle çevre illere gidebildiklerinden, Doğu Anadolu'nun birçok ilinde satılırdı Uslulu kadınların çömlekleri.

Kadınlar, yaşam için gerekli nesneleri üretmekle kalmayıp çoğu zaman yaşadıkları mekânları süsleyen, bezeyen unsurlar eklerler. Hasankeyf'te 1998'de tandır üretimini izlediğim bir kadın, toprak altına gömülecek tandırın üzerini kabartma insan şekilleriyle süslemekteydi. Neden bu 'görünmez bezemeleri' yaptığını sordumda bu şekilleri anasından gördüğünü, ken-

'Yandım alamadım' hasırını doku-
yan Ayşe Ana, Geriş köyü, Bod-
rum, 2001.

Uslu Köy'den bir kadının kızıyla
birlikte çömlek yapması, Uslu Köy,
Elazığ, 1984.

disinin sürdürdüğünü söyledi. Belki bereket sem-
bolleriydi geçmişte, kim bilir?

Dokumalarında (kilimden çuvala, yaygıdan ko-
lana), hasırlarında, selelerinde, çeyizlerini oluşturu-
ran el işlemelerinde, oylarında, baş bağlamalarında
hep bu kendini süslemenin yanı sıra var oldukları
mekânı güzelleştirme, renklendirme işlevini de
üstlenmiştir kadınlar. Düz bir hasır ya da yaygı da
aynı işi görebilecek ve daha kısa sürede tamamlana-
cakken, onlar zorlu olanı, bezemeli, renkli olanı
seçmişler. Rekabet, kendini gösterme gibi dürtülerin
yanı sıra kimliklerini, duygularını, düşüncelerini de
işlemiş, nakışlamış, dokumuşlar, mekânları
kendi gönüllerince tanımlamışlar (Powell 1995).

Taşıyan, Aktaran Kadınlar

Anadolu'da nerede olursa olsun eskiye dair bir
ayrıntı sorduğunuzda kâh şu ebeye, kâh öbür ni-
neye yollarlar sizi. Türküleri, ezgileri, manileri,
kilim nakışlarını, ip boyamayı, köz söndürmeyi,
geleneksel yemekleri, eski tohumları onlar bilir,
onlar saklar, onlar anlatır. Bir köşeden bir torba çı-
karır, saklamış olduğu üzerlik tohumunu, fasul-
yeyi, tarhanayı, kekiği gösterir. Kilimini kaldırır,
kendi dokuduğu hasırını sunar, adının "yandım
alamadım hasır" olduğunu, çok emek istediğini
anlatır. Kızını ota götürüp yeneni yenmezden
ayrılmayı öğreten de odur, bir gelin kinasında
unutulmuş bir kına türküsünü çığırıp söyleyen,
kaşıkları alıp ortaya çıkıp oynayan da.

Burada taşıma sözünü 'bir birikimi anımsamak
ve sözlü aktarım' anlamında kullansak da, kadınla-
rın kelimenin yaygın anlamıyla da ne çok şey taşı-
dığına değinmeden geçmek olmaz. Kadınların taşı-

dığı yüklerden ilk akla gelenler, tarladan ekinin, bahçeden sebzelerin, meyvele-
rin taşınması olsa da; çeşmeden, pınardan su taşınması, dağdan odun ve hay-
vanlar için yem taşınması, çocukların taşınması gibi uzatabiliriz listeyi. Karade-

nizli kadınların sırtlarında sepetlerle taşıdıkları çay, mısır, Çukurova'da pamuk çuvarlarıyla yer değiştirse de her kırsal bölgede 'yük' kadınların sırtındadır.

Anadolu'nun her yöresinde yediden yetmişe her yaşta kız çocuğu ve kadın sürekli çalışır, elleri hiç boş kalmaz. Küçük kızlar evcilik oyunuyla, avlu süpürerek, su sitillerini ya da testilerini ve kardeşlerini taşımayı üstlenerek 5-6 yaşlarından başlayarak ev işlerini öğrenirler. Yaşlı kadınlar kuzu güder, süt sağlar, gözleri iyi görmese bile çocukların yanında kalır, kız çocuklarının saçını örer, bulgur serer, süpürge bağlar... Harman, kış hazırlıkları, ekmek etme gibi işlerde her yaştan insan bir arada çalışır, ama kışın erkekler kahvede, köy odalarında otururken kızların, kadınların işi bitmez. Ev işleri bitip oturduklarında ya da konuk geldiğinde bile sohbetler sürerken ipler eğrilir, oylar, nakışlar üretilir ya da yün örülür. Bu sohbetlerde yerel bilgiler, tarifler ve anılar da paylaşılır. Ebelerden, ninelerden, kızlara, torunlara bilgi aktarımı azaldıkça, sosyal bellek zayıflar ve bugün yaşadığımız kültür erozyonu, kimliksiz toplumlar ortaya çıkar. Daha az bitki çeşidi, daha az mekân bilgisi, daha az renk, daha az türkü, değiş, giderek azalan aktarımların sonucudur.

Sosyal Bağları Kuran, Pekiştiren Kadınlar

Küçük bir toplulukta gereken işgücünü sağlamak çok önemlidir ve her paylaşım karşılıklılık ilkesini gözetmek zorundadır. Mahremiyetin çok az olduğu, arazi, çocuklar ya da hayvanlar nedeniyle kavgaların, çatışmaların eksik olmadığı dar alanda ve karmaşık ilişkiler ağında bu organizasyonu sağlamak neredeyse olanaksızdır. Yine de kadınlar, gereken işgücünü sağlamakla yükümlüdür, yani imkânsız başarmaları beklenir. Bir aileyle kavgalıysa, diğerleriyle iyi ilişkileri pekiştirmek için düzenli ziyaretlerde bulunmak, hediyeler vermek, hastaları arayıp sormak, doğumlara, asker uğurlamalarına, nişan ve düğünlere gitmek, dua düzenlemek gibi çeşitli yöntemlerle bu ilişki ağını ayakta tutmak, sürekli pekiştirmek onların görevidir. Gerektiğinde kocalarını da yanlarına katarak ya da yapmaları gereken ziyareti anımsatarak, almaları gereken hediye-nin nitelik ve niceliğini belirterek onlara yol gösterirler. Kadınların sadece hane halkının beslenmesini, sağlığını güvence altına almakla yükümlü, 'sınırlı sorumlulu' oldukları varsayımı, onların haneler, aileler ve köy içi ilişkilerin aksa-madan yürütülmesindeki rolünün göz ardı edilmesinden, yok sayılmasından kaynaklanır. Köye dışarıdan bakanları (bu arada birçok halkbilimciyi) yanıltan olgu, kısmen de kadınların yine işlerine geldiklerinde oynadıkları, 'kocalarının dediğinden çıkmayan', 'etliye sütlüye karışmayan' rolünden kaynaklanır. Kırsal kadınların bu karmaşık ağları sadece kendi bildikleri yöntemlerle kurma ve

çözmeleri, sonsuz ziyaretleri, değıştokuşları, ancak içerden ve uzun süreli bir çalışmayla aydınlanabilir niteliktedir.¹⁰ Bu ağlar, ekmek yapımı, bulgurluk buğday kaynatma, dokumanın çözügüsünü hazırlama, sütün paylaşımı,¹¹ ot yolma, ekin biçme, harman gibi hane halkından fazla 'el' ya da ürün gerektiğı birçok durumda kurtarıcıdır. Örneğın Kızılıkaya'da kadınlar arasında uygulanan karşılıklı işgücü değışimine 'keşik' adı verilir. 'Keşik çağırma', 'keşik gitme' şeklinde ifade edilir bu imece sistemi. Karadeniz'de Trabzon'un Tonya ilçesinde de imece yerine 'meci' sözü kullanılır ve özellikle yiyeceklerle ilişkili işler kadınlar arasında halledilir. Günümüzde bu imece sisteminin devamını sağlayan en önemli etmenlerden biri, yetişkin çocukları olanların uygun gelin adayını bulma, inceleme olanağıdır (Kalyoncu 2001).

Yakındoğu ve Müslüman toplumlarını gözlemleyen çoğu erkek antropologların, kadınları kırsal yaşamın pasif ve 'baskı altında' bireyleri olarak nitelemeleri bu ağların farkına varmayışları, onları ilginç yorumlara götürmüştür. 1950'lerin başlarında Orta Anadolu'da iki köyün yaşamını gözlemleyen Stirling, sosyal organizasyonu ve hiyerarşik yapıyı araştırmış ve köylerde düzenlemeyi sağlayacak resmi bir yapı ya da liderlik sistemi olmadığını gözleyerek hayrete düşmüştür (1965). Stirling 'organizasyon yokluğu' olarak saptadığı bu durumu, ünlü antropolog Evans-Pritchard'dan ödünç aldığı bir deyimle, 'düzenli anarşi' olarak nitelemiştir. Erkek bir araştırmacı olarak erkekler arasında aradığı organizasyonu bulamaması şaşırtıcı değildir. Kadınların yarattığı ve sürdürdüğü bu ilişkiler ağı gerçekten de alışlagelmiş ya da varsayılmış kabile hiyerarşisi gibi bir şematik yapıyla bağdaşmayan, çok daha karmaşık ve değışken düzenlemelerle ayakta durmaktadır. Sirman (1990, s. 99) da Batı Anadolu'da yaptığı çalışmada kadınlar arasındaki karşılıklı ve destekleyici ilişkilerin önemine değinmektedir.

Görünmez Kadınlar, Görünmez Sınırlar

Ekonomide adı anılmayan, görülmeyen, önem verilmeyen, ancak yaşamın sürdürülmesi için vazgeçilmez olan ne varsa kadınların bilgisi o alandadır. Anadolu kırsalında, tüm dünyada da gözleendiğı gibi kadınlar bitkilere ilişkin kültürün taşıyıcıları ve söze dökülmemiş bir işbölümünün mirasçısıdır. Bu miras, kadınların kırsal mekânların biçimlendiricileri rolünü de kapsamaktadır.

10 Burada bu ağları çözümleme gibi bir çalışmaya girişmediğimi anımsatmak isterim.

11 Peynir yapımı için kendi hayvanlarının yeterli sütü olmadığında bir komşudan ödünç alınan günlük sütler, o komşu peynir yapacağı zaman süt olarak geri ödenir.

Her kadının ve erkeğin dünyasını (mekânını) öncelikle doğduğu ev, aile ve kırsal/kentsel yerleşim belirler. Ailenin ve yerleşimin gelenekleri, inançları, ekonomik ve sosyal durumu da mekânın belirleyicileridir. Görünmez sınırlar konusunda en ilginç saptamalardan birini Erzincan'ın Arımdan köyünden Hagop Mintzuri'de (2000, s. 22) buluyoruz:

“Evin her yanında sevişilmezdi. Ocak, ateş yakılan yer kutsaldı; orada olmazdı. Mutfak gene öyle. Yiyecekler vardı, ağzımıza alacak, yiyecektik; orada da olmazdı. Ekmek tandırının yanı, o anda ekmek pişirilirse, tandır soğuk olsa da, gene olmazdı. Ekmek orada pişiyordu ya... Ekmekhane, ekmek teknesinin yanı, ekmek olsun olmasın, uygun değildi; büyük günah işlenmiş sayılırdı, ekmekhaneyi murdar etmiş olurduk. Ekmek en kutsal olanıydı. Buğday ve un ambarlarının önünde, ardında, karanlık köşelerinde el şakaları yapmak, oynaşmak veya birbirini yatırıp sıkmak, öpmek kesinlikle affedilir şey değildi. Unun, buğdayın yanında bunları yapmak mümkün müydü? Tövbe, tövbe! Yeşil buğday tarlalarında saklanıp sevişmek de çok günahı. Tarlaların mübarekliğini bozar, murdar ederdik. Cezasını kıtlıkla çekerdik. Cumartesi geceleri, pazarın bir önceki gecesi de karı koca cinsel ilişkide bulunamazdı; mübarek gece olduğundan evlerde günlük tutturulur, ölümler için dua edilirdi. O geceden olma çocuk günah çocuğuydu. Yaramaz, zaptedilmez bir şey olurdu; ‘Cumartesi gecesi dölü,’ denirdi öylesine. Öyle bir kıza, ‘Kız, anan baban seni cumartesi gecesi mi peydahladı,’ veya öyle bir oğlana, ‘Ulan, cumartesinin dölü müsün nesin, niye söz dinlemiyorsun?’ derdik.

Benim köylülerim bu dediklerimi yapar, uygular mıydı? Ben de size soruyorum: Yapar mıydı, uygular mıydı? Bilmem ki! Ben sadece anlatıyorum...”

Cinselliğe ilişkin tabular genelde yazıya aktarılmayan, sadece o topluluk üyeleri tarafından bilinen, sözle bile ender olarak ifade edilen unsurlardır ve mekânları nasıl belirlediği en az bilinen öğelerdendir. Ocağın ve ekmeğin kutsal olduğu inancının sevişmeyi mekânsal ve kutsal gecelerin zamansal kısıtlanması gibi örnekler, bu anlamda bizim için görünmez sınırların ifadesidir.

Kırsalda, köy ve onun sınırları cinslere göre akışkanlık taşır. Erkekler için sınırlar daha esnek olabilmektedir. Örneğin okula gitmek için yakındaki ilçeye ya da kente gidiş erkek çocuklara açık, kız çocuklara ise genelde kapalı bir hak-

tır. Askere, çalışmaya, pazara gidiş, tek başına kente inebilmek gibi mekânının sınırlarını esnetme hakkı/görevi de erkeklere verilmiştir. Yabancılarla temas da erkeklere açık bir iletişim sınırıdır. Dolayısıyla erkekler sınırlarını dış dünyayla iletişim kurarak, gerek eğitim, gerek deneyimle sürekli genişletebilirken, kadınlara 'evleri ve köyleriyle sınırlı' bir mekân bırakılmıştır.

Bu mekân gerçekten dışarıdan görüldüğü kadar dar mıdır? Bence bu sorunun tek bir yanıtı yok; nasıl ki 'kentli kadının mekânının sınırları' dediğimizde bir genelleme yapamazsak, kırsal için de yapmak olanaksız. Ancak, gözleyebildiğimiz köy yaşamından, buradaki kadınların iletişim ağlarını nasıl kurduğundan, mekânlarını nasıl genişlettiklerinden söz edebiliriz. Köyde yaşayan kadınların gündelik yaşamdaki vazgeçilmez yerlerinden, sahip oldukları bilgi ve beceriden, yarattıkları iletişim, haberleşme ve dayanışma ağlarından ve doğurup büyüttükleri çocukları aracılığıyla kurdukları ilişkilerden yarattıkları mekânı/mekânları anlatabiliriz.

Eğitimi en iyi ihtimalle ilkokulla sınırlı kadınların sahip oldukları bilgi birikiminin sınırları genişletmekteki öneminden söz edebiliriz öncelikle. Kuşaktan kuşağa aktarılan bir bilgi birikimiyle çevrelerindeki doğayı, hayvanları, bitkileri, kayalıkları, toprağı, su kaynaklarını, hava olaylarını gözlemleme, anlama, yorumlama ve kullanma becerisini geliştirmişlerdir. Bana 'hoca'lık eden, yol göstericim Besime'nin bilgisinin sınırlarını ve derinliğini, onu tanıdığım on küsur yıl içinde her kez yeniden keşfetmişimdir. Ot toplama yürüyüşlerimizden birinde bir su birikintisinde duraklayıp, bana yeri işaret ederek: "Bak şu gözü çıkmayası tilkiye, gülpüntüyü (kuşburnu) yemiş, üstüne suyunu da içmiş gitmiş!" deyişini hep anımsarım. Su başındaki tilki bokunu tanımak, içinde kuşburnu tohumlarını gözleyip yorumlamak küçük bir ayrıntı olabilir, ama yaşamsal önemi olan bir bilgi olarak da, kadınların görünmeyen, göze çarpmayanı görme yetisi olarak da değerlendirilebilir.

Sonsöz

Kırsal yaşamı sürdürmek için yapılan tüm işler, ailelerini beslemek, mekânlar yaratmak, sınırlarını zorlamak, değiştirmek ve yeniden düzenlemek, kadınlardan bilgi ve beceri isteyen, kıvraklık isteyen zorlu uğraşlardır. Burada vurgulanan toplayıcılık için gerekli 'çevreyi (bitkileri, hayvanları, taşı, toprağı) görme, tanıma, işleme' bilgisi, yaratılan ve sürdürülen ilişkiler ağı, genelde göze çarpmayan unsurlarıdır kırsal yaşamın. Kadınlar bütün bu uğraşların pasif bireyleri değil, aktif, dirençli, bilgili, yaratıcı unsurlarıdır. Kırsal alanın kadın-

ları, yaşadıkları 'mekân'ların hem sosyal ve ekonomik aktörleri hem de belleğidir.¹² Onların yüzlerini ve bedenlerini bulduğumuz mekânlarda var kılmak, mekânları sadece yaşanan ev olarak değil, yaşamın sürdürüldüğü çevre ve ilişkiler ağı olarak da değerlendirmek bu nedenle önemlidir.

KAYNAKÇA

- Baytop, T. (1999) *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 2. baskı. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Ertuğ, F. (1997) *An Ethnoarchaeological Study of Subsistence and Plant Gathering in Central Anatolia*. Yayımlanmamış doktora tezi. St. Louis: Washington University.
- _____. (2002) Pounders and Grinders in a Modern Central Anatolian Village. H. Procopiou ve R. Treuil (ed.) *Moudre et Broyer: l'interprétation fonctionnelle de l'outillage de mouture et de broyage dans la Préhistoire et l'Antiquité: actes de la Table Ronde internationale*, Clermont-Ferrand, 30 nov.- 2 déc.1995, pp.211-225. Paris: CTHS.
- _____. (2003) Gendering the Tradition of Plant Gathering in Central Anatolia (Turkey). P. L. Howard (ed.) *Women and Plants: Gender Relations in Biodiversity Management and Conservation*, pp.183-196. London: Zed Books.
- _____. (2004) Pottery Production at Uslu in the Elazığ region. T. Takaoğlu (ed.), *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia*, vol. 1: 77-96. İstanbul: Ege Yayınları.
- _____. Tümen, G., A. Çelik ve T. Dirmenci (2004) TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2003 Yılı Çalışması. *Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* 2, 187-218. İstanbul.
- Johansen, U. (2005) *50 Yıl Önce Türkiye'de Yörüklerin Yayla Hayatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kalyoncu, V. (2001) Tonya İlçesinde Beslenmeye Bağlı Olarak Yapılan İmeceler. K. Toygar (haz.) *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar 2001*, s. 91-114. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı.
- _____. (2002) Karadeniz Ereğlisi'nde Üretici Kadınlar Pazarı (Gala Bazarı/Gadınla Bazarı). K. Toygar (haz.) *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar 2002*, s. 93-108. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı.
- Mintzuri, H. (2000) *Atina Tuzun Var mı?* İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Örnek, S. V. (1977) *Türk Halkbilimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları: 180.
- Powell, J. (May 1995) From generation to generation: Anatolian nomad storage sacks. *Oriental Rug Review*.
- P'tetty, J. (2003) *Agri-Culture: Reconnecting People, Land and Nature*. Reprint. London: Earthscan Publications.
- Sirman, N. A. (1990) Köy Ünitesinin Tanımlanması. *Toplum ve Bilim* 48/49, 95-102.
- Stirling, P. (1965) *Turkish Village*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Tringham, R. E. (1991) Households with Faces: The Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains. J. M. Gero ve M. W. Conkey (ed.) *Engendering Archaeology, Women and Prehistory*, pp.93-13. Oxford, Cambridge: B. Blackwell.
- Üçer, M. (1975) Sivas'ta Doğum Folkloru. *Sivas Folkloru* 28, 4-7.
- _____. (1996) Sivas Mutfağında Bitkilerle Yapılan Şifalı Yemekler. *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, s. 90-99. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı yayını.

¹² Bu yazının taslağını okuduktan sonra yorum olarak bu deyişi ekleyen Marianna Yerasimos'a teşekkür borçluyum.

MEKÂNLARIN KADINSI ANLATIMLARI

Mekânda Saklı 'Ben'ler: Ben Bir Kadınım

Sokağımızda hiç kız çocuk yoktu. Doğduğum andan beş yaşına kadar sadece erkeklerle oynadım. Bundan olsa gerek, cinsiyetimin farklı olduğunun bilincine ilk vardığım an, önce kocaman bir hayal kırıklığı, sonra oyunlarına katılabilmem için şimdi bile yüreğimi hoplatan cesaret gösterileri... Arabaların önüne atlamalar, gözü kapalı yüksek duvarlarda yürümeler, ağacın tepesinden düşüp kırılmasına neden olduğum kolumu bir kahraman edasıyla göstermeler ve diğerleri... Erkeklerin kurduğum örtünün altında tek başıma evcilik oynadığımı görmemelerini sağlamak, ama yine de bulduğum küçücük bez parçalarıyla taşı toprağı birleştirmenin, kısa anlarla da olsa, heyecanını hissetmek...

Her kız çocuğu, şartları ne olursa olsun, derme çatma da olsa en basit oyuncaqlarla kendi mekânını içgüdüleriyle kurmaya çalışır. Dallara sözde perdeler takar, taşların üzerine örtüler uydurur. Şansı varsa eline bir kilim ve minder tutuşturulur, ama bunlar çimenlerin üzerine konurken birbirleriyle uygunluğuna bakılıp ya sevinilir ya da hüznlenilir. Kız çocukları ağaçların altında mekânlarını yaratırken, dalların üzerinde dişi kuş da yuvasını kurmaktadır.

Doğanın kuralı olsa gerek, her dişinin iç dünyasının bir mekânı, bir yerleşimi vardır. Bu alan çok küçük de olsa orayı kendince kişiselleştirir. Bu nedenle her mekânda dişil bir nesne vardır. Her evde kadınsı alanlar, bu güvenli barınağın içinde sessizce kendini ayrı tutan dişil bir yaşama biçimi vardır.

Kadın, ev mekânının derinleşen zamanının kaçınılmaz bir ortam taşıyıcısı ve geçen zamanın izlerini görünürlük kılan 'evin ruhu'dur. Evin ruhu ile kadının ruhu arasında kimi zaman müthiş bir hesaplaşma, kimi zaman kusursuz bir uyum, kimi zaman da fantastik bir öznel katılım vardır.

* Yrd. Doç. Dr. Hale Gezer: Maltepe Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi.

Evler kadın kültürünün özümsemiği, kadını anlamaların izdüşümünü taşıyan özel yaşam alanlarıdır. Burası öyle bir yaşam alanıdır ki kadınla uyumludur, kadının istekleri ve tercihleri doğrultusunda biçimlendirilmiştir. Kadının biçimlendiren dokunuşlarıyla donatılan ev mekânı erkeğin ve çocukların ortak yaşamlarının farklı anlamlarına tanıklık eder. Evlerde geçmişe ya da güncel ait anıların gölgesi birçok sembolle ifadesini bulur ve buna çok çeşitli kültürel göstergelerle anlamlar yüklenir.

Ev mekânı kadının kokusuyla, dokuduğu kilime kattığı sembollerle, duvarına astığı iğne oyasıyla, yatağının örtüsü ve evini donatırken seçtiği malzemeyle özelleşir.

Ev mekânı kadının yaşamını, geleceğe nasıl baktığını ve onun kimliğinin ipuçlarını verir. Dokunmak istediği yüzeyleri, kendine yakın hissettiği malzemesi, estetiği veya işlevselliği ağır basan eşyası, dışarıyla kurmak istediği ilişkiler ağı ölçüsünde tasarladığı penceresi, ışığın mekâna süzülmesini sağlayan veya engelleyen perdesi, özgürlükten uzak, genelde yalnız ve kimi zaman karamsar ruhunu yansıttığı dramatik bir düzeni, abartısız yaşamını ifade eden minimal bir yerleşimi, doğaya bağlılığını gösteren çiçeği, köpeği, kedisi, balığı ile kısacası, yaşam felsefesiyle o mekândadır. Kadını bir önseziyle seçilen ve mekâna yerleştirilen öğeler bütünü ifade edilen felsefenin dışavurumunun katmanlarıdır. Mekânın her noktasında kadını ayrıcalıklar, kadını objeler, kadın sembolleri, kadını kokular, kadını dokunuşlar, kadını sezgiler vardır. Kadının mekânın dışına taşan penceresi, cumbası vardır. Kadının yaşadığı coğrafya zaman içinde değişse bile yaşadığı evin iç mekânı her yerde ve her zaman o kadına özgü kadını anlatımların değişmez sembollerini taşır.

Mekânda Kadını Ayrıcalıklar

Göçebe kültürünün tek hacimli bölümlerinde bile kadın erkekten ayrıcalıklı durumda tutulmuştur. Örneğin Tuareg, Kuzey Kenya, Somali ve Etiyopya göçebe kabile kültüründe kadının toplumsal rolünü vurgulayan çadır yaşamında, çadırın batı yönünde kadına ayrılmış 3-5 metre karelik özel alan, mekânda kadının ayrıcalıklı konumunun göstergesidir. Bu kültürde çadırın iç ve dış tasarımları, renk ve desen seçimi kadına bırakılmıştır. Kültürel, sosyal ve aile geleneklerine göre kadın için ayrı çadırlar hazırlanılıp, evlilik törenlerinde hediye edilmiştir.

Moğolların çadırları 'ger'lerde de kadının yaşam alanı ayrı tutulmuş, bu kez doğu yönü kadına verilmiştir. Dört yön esas alınarak yapılan düzenlemede güney yönü ön taraf olarak belirlenmiş, kuzey arka, doğu ve batı yönleri ise sol

ve sağ yan olarak kullanılmıştır. Güneşe göre yönlendirilen bu bölünmeler Altar'daki Budistlerde, Amerikan Yerlilerinde de vardır. Erkek ve dişi (Budistlerce yin ve yang), mekânı doğu ve batı olarak eşit şekilde bölerek, ortalarına da, özellikle Şaman kültüründe, dünya ağacını simgeleyen ve kozmosla ilişkiyi sağlayan, aynı zamanda yuvanın 'bacasını tüttüren', ışığını ve ısını sağlayan bir 'ateş' konmuştur. Şamanizm'de yin ve yang dengeliyi sağlayan dünyanın yeri ve göğü gibidir ve ortada yanan ateş bunun simgesidir aynı zamanda. Çadırın ortasında ve tepesinde açılan delik dumanı içeriden dışarıya aktarırken, yerle göğün de ilişkisini kurmaktadır. Tekeşli olan Orta Asya Türklerinde kadın ve erkek eşittir. Ateşin sağında ve solunda eşit alanlarda konumlanan kadın ve erkek, ateşin-yuvanın-ocağın hiç sönmemesi için yaşamı da paylaşmışlardır. Göçebe Türklerde kadın toplumdan ayrı tutulmamış, aksine ailenin yönlendiricisi, anası, en değerli üyesi olmuştur.

Kadın ve erkek alanlarının eşit ve yönle göre dağılımları aynı şekilde Si-birya'da Buryat çadırlarında, Kızılderililerde, özellikle Navajo'larda benzer anlayışta gelişmiştir. Yalnızca Çin'in etkisinden olsa gerek, Buryat çadırlarında kapının giriş yönü doğuya alınarak kadın ve erkek alanları kapının iki yanına çekilmiştir (Kemery 2006).

Osmanlı çadırları arasında 'çadır muşambası' diye isimlendirilen, içi kırmızı, üstü işlemeli, taban tozlu, kadınlara ait çadırların bulunduğunu gösteren tarihi belgeler arşivlerde. Örneğin Viyana seferine çıkan orduyla birlikte Belgrad'a kadar yol alan Haseki Sultan ve 'harem-i şerif kadınlarının' otağı hümayun alanında bu özel çadırlarda kaldıkları bilinmektedir (Atasoy 2000).

Tuareg çadırının iç düzeni. Güney Afrika'nın merkezindeki bu kültürde geniş tahtadan yapılmış bir yatak bulunmaktadır (Bahaman 2004).

'Ger' yurtlarında planlama.

Mekânda Kadın Figürleri

Çalışan, üreten, doğuran kadın, mekânların öznesi durumundayken tarihsel sürecin her döneminde mekânda biçimsel, şekilsel olarak kendini, sosyolojik varlığını pek çok nesnede hatırlatmıştır. Toplumun değer yargıları sembollerle ifade edilirken kadın ve onun üretkenliği birçok sembolik anlatımla dile gelmiştir.

Kadın evinde hep varken kamusal alanda yoktur. Kamusal mekânda olmadığı gibi sanatta da yoktur. Kadın sanatsal güdülerini, duygularını ancak dokumalarda, nakışlarda ifade edebilmiştir. Kendini anlatma aracı olarak bu nesneleri kullanırken, kendi de mekânlarda biçim olarak ya heykellerle ya da desenlerle yer almıştır. Anadolu'nun bereket tanrısı olan doğurgan kadın ilk simgesel görüntüsüyle mağara duvarlarına kazınmış, dolgun bedeniyle heykel olarak çeşitli dönemlerde, çeşitli tarzdaki evlerde özel köşelere konmuştur.

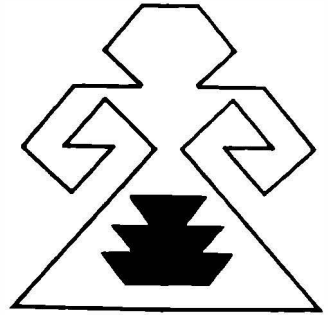
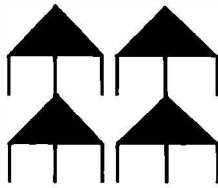
Yaşam alanının bereketini, bereketli toprağı simgeleyen kadın figürlü motifler Anadolu'da mühür olarak da kullanılmış, aşiret, oba ve aileyi belirleyen simgeler olmuşlardır.

Dinsel inançlar ve toplumsal gelenekleri yansıtan motiflerin kökleri mitolojide saklıdır. Yörük, Türkmen, Avşar aşiretlerinin 'Eli belinde' ya da 'Aman kız' motifi olarak bilinen sembolü, kocası karşısında özgürlüğünü savunan, at binen Türkmen kadınının günümüze yansıyan sembolik ifadesidir. Özellikle gelin çeyizi arasında bulunan kilimlerde bu motif evlilikte uğur, zenginlik ve üretmeyi simgeler. Bu felsefe ana tanrıça Kibele'ye kadar uzanır.

Ana tanrıça Kibele'nin bilinçaltında bile yer edinmiş, sosyal yaşantıları veren önemli bir yeri vardır. Öncelikle gypsilerde kullanılan üçetek düzeni ana tanrıça-

Ana tanrıça Kibele
[<http://farm2.static.flickr.com/>]

"Evciler" (ortada) ve
"Eli belinde" motifi (Durul 1979, s. 22) (Sağda).

nın kız, kadın, ana olmak üzere üç halini temsil eder. Türkmen kızı evlendiğinde gelin odası getirdiği çeyiz eşyasıyla süslenerek gelenlere gösterilir. Erkeğin evinde kadın 'gelin kız' diye çağrılır, doğurduğu çocuk kızsaa 'gelin ana' olarak adlandırılır. Gelin odasındaki çeyiz indirilmez. Erkek çocuğu olduğunda ise 'evinin ve ailenin anası' olur ve odasındaki çeyiz kaldırılır (Durul 1979).

Mekânda Kadınsı Malzemeler

İç mekânları oluşturan malzemeler beş duyumuz tarafından algılanmaya açık olan renk, doku özellikleriyle görsel, yüzey ısısıyla ısısal, akustik özelliği ve sesiyle işitsel olarak bizi etkiler. İç mekânda seçilen malzemenin fiziksel ve psikolojik yanı mekânı kullananın kişisel özellikleri hakkında ipuçları verir. Pek çok kadın ısısal değeri düşük, soğuk, sert taş yerine ayağını bastıkça sesini duyacağı, ona karşılık veren, yumuşak, ısısı kendi ısısına yakın, içinde doğanın klimatik özelliklerini görebileceği, yaşayan, kokusu olan ahşabı; mekanik, teknolojik duruş sergileyen, soğuk, sesi ve ısıyı ileten metal yüzeyler yerine sesi yutan, hafif, fondöten gibi hata kapatan, dokunası bir etkisi olan alçıyı; kaygan, sırlanmış, parlak, üzerinde yürürken kendini güvensiz hissettiği seramik malzeme yerine bastığında güvende olduğunu hissettiği yumuşacık, belki genç kızlığında dokuduğu kilimini, günümüzde ise desen özelliğine kendi beğenilerini kattığı halısını tercih eder (Gezer 2007a).

Mekânda en kadınsı malzeme tekstildir. Her çeşit kumaş her yeri örter, süsler, üzeri kadınlar tarafından işlenir, boyanır. Mekânlarda kullanılan işlemeli örtüler; makrama (el havlusu, yağlık), nihali (tepsi veya tabak altına serilir), ortası boş bırakılıp kenarları işlenen ve kimi gelenekte gece büyük duvar aynalarının örtüldüğü dikdörtgen ayna örtüsü, sedir, yatak örtüsü, perdeler ve Kuran kılıfları mekânda kullanılan nice tekstillere verilebilecek örneklerin sadece birkaçıdır (Berker 1974).

Mekânda Kadınsı Sezgiler

Kadın, beğenmek ve beğenilmek kavramlarının merkezinde oluşturduğu yaşam düzeninde kıskançlık, nazar ve haset duygularına karşı mekânında önlem alma konusunda beceriklidir. Bu kadınca olan korkusunu evinde nazarlıklarla, muskalarla, dokuduğu kilimdeki motiflerle yenmeye çalışmış, kimi gelecekte saçlarını biçimlendirirken bile bu önlemini yansıtmıştır. Örneğin kızlarda nazar boncuklu çok ince örülmüş saç biçimi, geline zülûf kesme ve gelin ay-

nası hediye etme olayları nazara karşı koruma sağlayan ve uğur getiren simgelerdir (Durul 1982).

Geleneksel kültürümüzde kötü bakışlardan, uğursuzluk ve şanssızlıklara uğramaktan korkan kadını-muz bunlardan korunmak amacıyla çok çeşitli malzemenen nazarlıklar üretmiş, bunları kendi üzerinde taşımakla kalmamış, mekânına, ev donanımlarına, eşyası üzerine taşımıştır. Üzerlik otu, kuşburnu, arpa, sarmısak, mazi, iğde çekirdeği, Fadime Ana eli otu bitkileri, koç boynuzu, kaplumbağa kabuğu, yılan kemiği, deniz kabukları gibi hayvansal malzemeleri, göz boncuklarını kullanarak yaşadığı mekânı 'nazara karşı' korumuştur (*Türk El Sanatları* 1993).

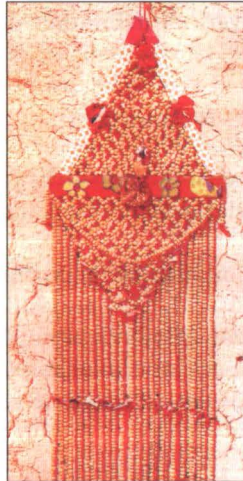
Yazma yorgan
(Berker 1974, s. 23, 29).

Türkmen kilimlerinde kıskançlık, kavuşma ve nazara karşı, kısaca kadınca duyguların işlendiği pek çok motif bulunmaktadır. Kemgöz, fakıbaşı, ayrıkbacak, delimemik, dedikoducu, itizi, kedi kulağı, akrep motifleri gibi (Durul 1982).

Kadının sezgileri kuvvetlidir ve mekânla kurduğu ilişkide oluşabilecek olası tehlikeli alanlar için önlemini almaya çalışır. Mekânla kendisinin uyum ya da uyumsuzluğunun yarattığı tedirginlik söz konusudur aslında. Sivri mobilya bitişleri, malzeme seçimlerindeki uyumsuzluk, kullanılan renkler, ritmi olmayan düzenlemeler (Gezer 2007b) kadını rahatsız eder ve çoğu kez tanımlayamadığı bu mutsuzluğunu başka uğraşlarla bölüştürmeye çalışır.

'Nazar'a karşı tasarlanıp, mekânlara konan objeler
(Aslıer 1977, s. 23-9, 193).

Duvar askısı nazarlık
(*Türk El Sanatları* 1993, s. 193).

Mekânda Kadınsı Kokular

Koku, nasıl insanların üzerine sinip de o insanı çağırıştıran, ona gönderme yapan bir uyaransa; her mekânın da kendine özgü bir kokusu vardır ve bu koku genelde köylük yerde yapıp serilen tarhananın, kurutulan nanenin, domatesin kokusu, kentte de evde pişen yemeğin, evde kullanılan yapı malzemesinin kokusudur. Yaşayan kadının kokusudur. Kırsal bölgelerin evleri baharat, salça, pastırma, turşu kokar, börek kokar, gözleme kokar, kahve kokar, yani tümüyle mutfak kokar. Kadın da mutfak kokar. Her bir kadın farklı mutfak kokar. Sabahın çay kokusu kimi evde keskin, burukken, kimi evde bergamotludur. Mekânda koku hep vardır; ama yaşanmışlıkların, ama yapay oluşturulanların kokusudur üstümüze sinen. Baş döndüren kokular da vardır, verandamızdan sarkan yaseminin kokusu gibi. Birden tanıdık bir sese, şarkıya gönderme yapar yasemin kokuları. Zeki Müren'e... Kadın beyni uçuşur da uçuşur oradan oraya, bir anda çocukluğuna, bir anda gelecek ekimde saksılarına dikeceği yaseminlere, çiçeklere.

Kokunun mekânda yer alması XVI. yüzyıla kadar gitmektedir. 1549 Haziranı'nda, Paris'te Catherine de Medicis'e verilen ziyafette, 'salona güzel kokulu ince otlar serpme'ye özen gösterilmiştir. Bu geleneğin uzun yıllar sürdüğü 1581-1582'de resmedilen tablodan, parke döşemenin üzerindeki serpilmiş çiçeklerden anlaşılmaktadır. 1600'lü yıllarda, kırsal dekorasyonda oda döşemesine biberiye, nane, menekşe, yabani mercanköşk, lavanta gibi bitkilerin serilmesi bilinen uygulamalardır (Gezer 2008).

Kadın ister köyde ister kentte olsun, sabun ve lavanta kokularına meraklıdır. Çekmecelerine çamaşırlarının aralarında mutlaka büyük bir özenle kokulu sabunlar, lavanta torbaları yerleştirir. Bununla da yetinmeyip lavanta torbalarını banyo duvarlarına asar ki banyosu misler gibi koksun. Mutfağına dizili karanfiller koyar ki mutfağının yemek kokusunu alsın. Kadın çamaşır suyunu, deterjanının kokusunu bile özenle seçer.

Nasıl ki bebeği pudra kokar, evi de hayatın sürekli taze tutulduğu bir ev kokar. Seçtiği mobilyasındaki güzel kokulu ardıc ya da bin bir çeşitte tütsü ve başköşeye konan kokulu mumlar mekânın hafızalarda iz bırakan yaşantısal katılımdır.

Aslına bakacak olursak, nasıl ki kadın parfümsüz kendini kötü hisseder ve moralini yükseltmek için sık sık kokusunu yenilirse (parfüm bende tam bir serotonin yüklemesi yapmakta), evinde de aynı gereksinmeyi hissederek mekânlarında oda parfümleri, taze çiçekler, fesleğenler kullanır. Koku evin günlük yaşam dinamiğidir. Odadan odaya geçildiğinde ya da terasa, mutfaka girildiğinde sanki bir tokalaşma gibi fesleğene el sürülür ve el koklanarak onun mekâna yayılan kokusuyla tanışılır.

Mekânda Kadınsı İletişim Araçları, Kadınsı Dokunuşlar

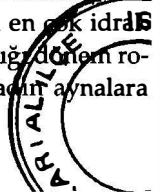
Evlerimiz bizim en sıkı bağlar kurduğumuz alanlarımız... 'İçeri'yle 'dışarı'yı ayırmayı ya da eve girişi simgeleyen, evle ilgili ilk nesne 'eşik', mekân için, kadın için önemlidir. Aslında yüksekliği bile evin ulaşılabilirliğini bize iletir. Kimi komşu evler vardır, rahatça içeri girilip çıkılan... Kimi evler vardır, eşigi-ne ayak takılıp tökezleyince girip girmemeyi tekrar düşündüren...

Misafir eşikte karşılaşır, eşige atılan ilk adım mekânın da ilk ve çıkışta son adımıdır. Eşikler kavuşmalara, terk etmelere tarıklık eder. Eşikle birlikte evin giriş kapısı ya da sokak kapısı da çok önemlidir kadın için. Üzerine bereket, uğur duaları asılır. Kadın için girişin demirbaşı aynadır. Gelen misafir de girişteki aynadan kendini o mekânın içinde hisseder ve ev ile kendini aynı anda algılar. Aslında bu yansımali görüntü evin kucaklamasıdır geleni, kendisiyle. Evinde kadının olmazsa olmaz saydığı, ona kendini tarafsız olarak anlatan, kendiyle bağlantısını kurduran en önemli iletişim aracıdır doğal olarak aynalar. Eğer hiçbir işi yoksa, bütün bir gününü ayna karşısında geçirebilecek potansiyele sahip çok sayıda kadın olduğu Orhan Veli tarafından da tescillenmiş bir gerçektir. Evet gerçeğimiz! Ayna karşısında geçen ölü zamanlarımız... Gerçek acı olsa da!

Kadın mümkünse her mekânda ayna ister, rujunu tazelemek, arada bir kendine bakmak ister. Gün boyu bir daha aklına gelmese bile sabah işine giderken en sıkışık trafikte bile arabasının aynasını kendisini görebileceği kadar indirir ve arkadaki arabaları takip ederken kendi makyajını da gözden geçirir. Hemen hemen bütün kadınların evlerinde boy aynaları, çantalarına girecek kadar indirgenmiş cep boyutunda olan küçük aynaları vardır. Hal böyle olunca kadının yaşadığı mekânda en azından çeşitli boylarda beş on ayna bulunur. Hatta bu yakın temas evin girişinden başlayarak yatak odasında başköşeye konan tuvalet masasına kadar uzanır.

Makyaj masaları kadının en özel mobilyasıdır. Makyajın Mısırlılar, Etrüskler, Yunanlılar ve Romalıları kadar uzandığı bilinirken, makyaj kutularının Mısırlılarda komodin işlevine yakın kullanımları olduğu mezar buluntularından anlaşılmaktadır. Kalıcı makyajın uygulandığı Mısırlılarda bu kutuların ne kadar özenli olabileceği tartışılmaz herhalde.

Bronz el aynalarının kullanımı milattan önceki zamanlara, 6000 yılına kadar uzanmaktadır. "Ayna ayna, söyle bana, en güzel kim?" sorusunu bıkmadan soran kadını en mutlu eden mekânlar herhalde 17. yüzyılda Osmanlı döneminde yapılan 'aynalı köşkler'dir. Makyaj masalarının da kendi işlevini en çok idrâr ettiği, makyaj masasının yatağın devamında, yanı başında yer aldığı dönem rokoko dönemidir. Bu kadınsı tutku, aynayla kurulan işbirliği, kadın aynalara küsecek duruma gelmediği sürece devam eder.

Mekân tümüyle kadın tarafından düzenlenmemiş olsa bile onun mekâna minik bir dokunuşu varlığını bize hissettirir. Mekâna kadın eli değip değmediği öncelikli olarak mekânın temizliğinden anlaşılır. Kendi yapmasa, yapamasa bile başka bir kadına temizletir evini, hijyeni tam olsun ister.

Mekâna kadın eli değdiyse, her yerde, erkeklerin döküntü olarak dillendirdikleri, hiçbir işe yaramayıp sadece evin süs objesi olarak alınmış konmuş, toz almayı zorlaştıran bir sürü eşya vardır. Bütün kadınlar bilir ki sadece bizler evimizi Uzakdoğu pazarına benzetiriz. Taşlar, resim çerçeveleri, bereket simgesi kestaneler, mutfakta neredeyse yemeklerin içine ulaşan çiçekler, koltukların üzerine ikinci örtüler, erkeklerin hiçbir şekilde saymaya bile kalkışamayacağı bin bir çeşit yastık, minder, eski su küplerinin örtüsü yerine geçen büyük su damacanelerini bile kapladığımız hasırlar, perdelerden sarkıttığımız incik boncuk, porselen biblolar, vazolar, her dakika dökülen yapraklarıyla uğraşılın, toz tutmasına karşın bir türlü atamadığımız, saniyesine kadar anısını hatırlayıp kuruttuğumuz çiçekler, annenin eski dikiş makinesi –mutlaka evlenirken verilenler arasındadır–, erkeklerin saklanmaması gerektiğini düşündüğü daha nice bizden parça evlerimizi doldurur. Doğal olarak benimkinde de. Her geçen gün zamanın birikmesiyle onlar da birikir. Başkasıyla paylaşmadığım bir sürü anı saklıdır içinde, zaman durur üzerinde. Gidilir zamanlara, geçmiş-şimdiki zamanlar karışır birbirine. Aklıma Dalı'nın *Çekmeceli Kadın* resimleri gelir; bedeninden açılan çekmeceler kim bilir kadın ruhunun hangi gizli dolaplarıdır, neleri gizlemiştir... Eski Türk evlerinin duvara gömülü yüklükleri, hücreleri Dalı kadınlarının beden dilidir aslında. Bizim vitrinlerimiz de ruhumuzda biriktirdiklerimizin dışı vuran objeleriyle doludur. Bu vitrinde kâh gösteriş kâh elimizin altında olsun diye içine yerleştirilen bir kısım eşyanın yanında, onların yanında durmasına anlam verilemeyen çok başka şeyler de vardır; içinden yüzlerce kez çay süzülen kırık gümüş bir süzgeç sanki zamanı süzer. Sevgilinin dokunduğu bir taş genç

kızlık zamanlarına götürür. Sahillerden toplanan kabuklar kumsalında yürünen denizin kokusunu getirir.

Kadın ve mekân ilişkisi erkeğinkinden çok farklıdır. Kadın mekânına uzaklık, ciddiyet koymaz erkek gi-

Çoraplar

(*Türk El Sanatları* 1993, s. 16).

bi. Samimidir, yakındır. İçinden geldiği gibidir. İşte o nedenle de bir koltuk kılıfının deseni leopar desen de oluverir, allı güllü de. Sehpalar, hatta buzdolabı üzeri bile dantel örtülerle süslenir. Dantel örtüler her eşyaya başka bir güzellik getirir, süsleme çabasından öte maddeye ruh getirir. Yemek masamda duran, kayınvalidemin sık iğne ördüğü, sararmış, renkleri birbirine girmiş, kimi yeri delinmiş örtüsünü, şönil koltukların üzerine örttüğüm annemin beyaz işlerini hangi yenilerle değiştirebilirim ki? Kurtuluş Savaşı'nda yediği kurşunla yirmi yıl yatalak kalan asker dedemin karşısında oturan anneannemin yıllarca ördüğü perdeler yerine yatak odasına asacağım hangi perdede tutkulu aşkı, bağlılığı ve ilişkiye özen göstermenin anlamını bulabilirim ki?

Her dantel örtüde annemizin, komşumuzun ya da bir tanıdığın emeği vardır mutlaka ve erkek kısmı bundan anlamaz! Kadın da anlatamaz belki.

Ancak, Anadolu kadını erkeğe anlatamadıklarını da bu örtülerle anlatır. Oya yapıp 'poşu' olarak erkeğinin başına sardırır. Çorap örüp ayağına giydirir. Heybe yapıp omzuna taktırır. Çuval yapıp sırtında taşır. Erkeğini dokuduğu

Yastık cicim, Antalya (Türk El Sanatları 1993, s. 101, 77).

Azık torbası, tahıl çuvalı (Türk El Sanatları 1993, s. 101, 102).

örtünün üzerine oturtur. Desenini kendi bastığı sofra örtüsünde yemeğini yedirtir, kiliminde yürütür. Kısaca en dar alandan ulaşabildiği en geniş alana kadar tüm çevresini kendisiyle donatır, her alanda kendisini hissettirir. Sesini 'avaz avaz', 'cıyak cıyak' bağırarak turuncuyla duyurur. 'Cırtlak' pembeyle bura-ya bak der; renkler, motifler anlatır, konuşur aşkları, hüznüleri, hayatın umutlarını, ahenkle mırıldanır şarkıları, gönlüne ateşi düşüre.

Anadolu'da insanlar susarken renkler ve motifler en yüksek perdeden konuşur. Umudunu 'capcanlı' desenlerle yeşertir, 'civıl civıl' motiflerle geleceğe taşır.

Yaşamı ve doğayı anlatan nakışlar (Berker 1974, s. 4, 6).

Sevgilisine sarı bir çevre gönderen genç âşıktır, sararıp solmaktadır. Eğer bu çevre servilerle bezenmişse, sevdiği uğruna ölümü göze almıştır. Anadolu erkeği de görgü ve kültürüyle bunları okumasını bilir. Çevreler, elbise kenarlarındaki işlemler, yazmalar, hepsi birer 'name'dir. Anadolu gelini eski geleneklere göre koca evindeki sıkıntılarını, duygularını dile getiremez, keyfince konuşamaz, ama dili bağlı bir gelinin başında ışıklı bir kitabı vardır. Her gün genç kızlığında hazırladığı bu oyacı yemenileri kullanarak sessiz ve sözsüz konuşur. Yeşilin çeşitli nüansları ile işlenmiş bir ibrişim oyası, "yeni evimden memnunum, herkesle aramız çayır çimen gibi" anlamını taşır. Başına biber motifleri sıralanmış bir yazma bağlayan gelin "aramız biber gibi acı" imajını vererek evde mutlu olmadığını anlatır. Örtülere ev motifleri işlenir, servi ağacı motifleriyle hayat anlatılır.

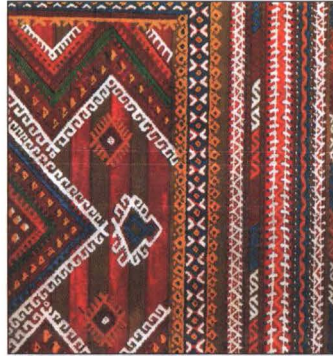
Anadolu geleneklerinde çoraplar ayakları, kollar çadır direklerini, hayvanları; heybeler omuzları, sırtları süslemekle kalmaz, duvarların da süsü olur. Bütün el sanatlarında olduğu gibi genç kız ve kadınlar kendilerine veya sevdiklerine ördükleri çorapların, dokudukları heybelerin motif ve renklerinde gizli tutkularını anlatmakla kalmaz; sevinci, kederi ve ümidi sergiler, aynı zamanda kişinin sosyal durumunu, köyünü ve ailesini de tanıtır.

Örneğin Sivas köylerinde 'küçük ağa' olarak adlandırılan çoraplar sadece bekârlar için, 'büyük ağa' ise evliler içindir. 'Dallı'yı gelin, 'abanı'yı damatlar giyer. Anadolu'nun pek çok bölgesinde çorap üzerine inanışlar ve gelenekler işlenir; beyaz ağırlıklı işlemler hayra, siyahlılar ise şerre yorumlanır. Dul bir kadının erkek çorabı giymesi evlenmek istediğini anlatırken, evden kaybolan çorap teki evdeki ayrılıkların kötü habercisidir (*Türk El Sanatları* 1993).

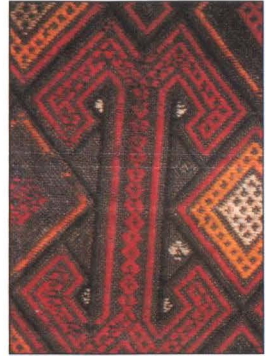
Mekânlara serilen kilimlerin (yaygı, sergi), zahire ve yiyeceğin korunup saklanmasında kullanılan çuvalların, yüklük perdelerinin, yaygı ve duvara asılan süs halılarının her motifi mekâna ait bir iletişim aracıdır. Dokumalarda sıklıkla kullanılan 'Hayat Ağacı' motifi, sonsuzluğun sembolüdür. Bu motif ölüm-süzlüğün ve ölümden sonra yaşam umudunun bir sembolüdür.

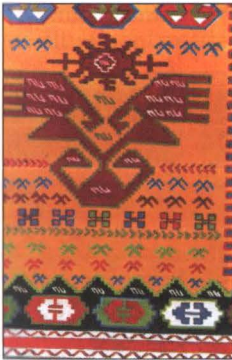
Kadın figürünün
kilimde yer alması
(Durul 1977, s. 11).

Koçbaşı
(*Türk El Sanatları* 1993, s. 95).

Eli böğünde
(*Türk El Sanatları* 1993,
s. 98).

Çifte eli belinde
(Durul 1977, s. 17).

Eli belinde (Durul 1977, s. 17).

Hayat ağacı
(Durul 1977, s. 32).

Ailede erkek kadar söz sahibi olan doğaya, köy yaşantısına bağlı, toprak sevgisiyle yoğrulmuş Yörük kadını bu gözlemlerini dokuduğu motiflere yansıtmış; dokumalarda iyilik, kuvvet, bereket, uğur, uğursuzluk simgelerini, üsluplaştırılmış bitki ve hayvan motiflerini, arkeolojik ve mimari eserlerden alınan motifleri kullanmıştır. Dokuma özelliğine göre mekânlarda sedir, duvar, karyola üzerinde, yastıklarda, battaniyelerde kullanılan dokumalarda yer alan çiftte belli kız motifi çok doğurgan kadını, doğurmayı simgeler. Meşe yaprağı, servi ağacı hayatın, koçbaşı, koçboynuzu sağlık, kuvvet ve mutluluğun sembolleridir (Durul 1977).

Mekânda Kadınısı Hiyerarşi

Kadın, mekânda ne kadar kendi varsa o ölçüde eşi de olsun ister. Genellikle kadın tarafından tasarımı yapılmış bir eş-baba koltuğu başköşededir ve koltukların en rahat, en fazla işlevsel olanıdır. Yatağın hangi tarafında yatacağını erkek seçer. Sofrada başköşeye oturtulur. Yemeğin en güzel tarafı onun tabağına konur. Konuklara verilen değer verilir ona, ama şüphesiz ki mekânda ona ait kullanım alanı kadınının yanında devede kulaktır.

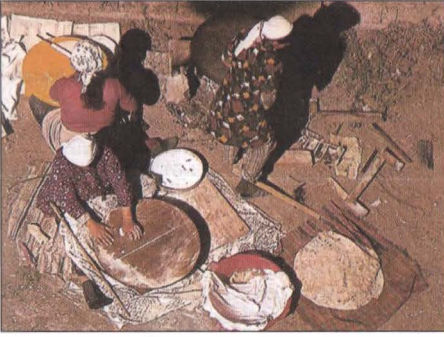
Mekânda Kadınısı Hayatlar

Göçebe kültüründe zamanın önemli bir bölümünü çadırının dışında geçiren kadına karşın; Osmanlı-Türk evinde içedönük ve dışa kapalı olarak yaşayan kadın dışarıyla olan ilişkisini kepenkleri, panjurları aralayarak kurmuştur.

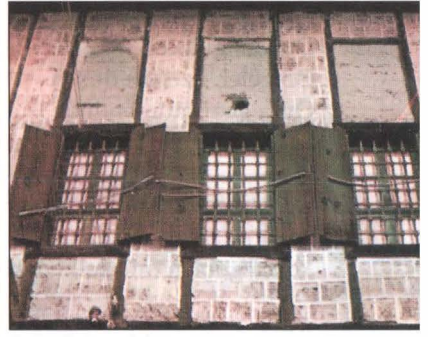

İpin eğrilmesi, boyanın hazırlanması, evde kullanım için hasır yapımı.

(Türk El Sanatları 1993, s. 75, 77, 197).

Hamur açılması (Durul 1977, s. 41).

İç-dış ilişkisinde pencere kepenkleri
(*Türkiyemiz* 1978, s. 90, 91).

Kadının günlük hayatında ne varsa evine yansır. Geçmişte böyleydi, şimdi de böyledir. Kadının nerdeyse bütün bir ömrünü geçirdiği eski Türk evlerinde selamlık evin erkeğine, harem ise evin kadınına ve çocuklarına aittir. Evlerin iş-lik görevini yüklenen yer katları ise kadınlarındır. Evlerin merdivenle çıkılan birinci katı 'hayat'a açılır. Eskilerin seyregâh veya sergâh dedikleri hayat, evin kadınının günlük işlerini yürüttüğü mekândır. Tarhana orada kırılacak, erişte orada kesilecek, hamur orada açılacaktır (Aslier 1977).

Biçimleniş olarak tasarımı tesadüfi olmayan hayat, en ince ayrıntısına kadar önceden düşünülmüştür (Yürekli ve Yürekli 2005). Zamanının büyük bir kısmını 'hayat'ta geçiren kadın ne içeridedir ne de dışarıdadır aslında.

Hayatta hayat bulan kadın, güneşi ve ayı, yağın yağmuru ve karı, özgürce uçan kuşu tüm duygularıyla selamlar.

Kadın içinde hissettiği doğanın ışığını 'hayat'ta besler. Bu ışık onu yaşamı ve ölümü anlamada bilge kılar.

Çoktandır yenilenmedi hiçbir şey,
değişim zamanıydı mekânımın.
Pek çok şey atılmalı, satılmalı,
değiştirilmeli solmuş eskiler.
Konmalıydı yerine pırıl pırıl,
moda olan yeniler.
Boyanmalıydı duvarlarım,
daha mı canlı, daha mı soluk?
Kâğıt mı? Yok, en iyisi saten.

Ama...
Durun, gidecek...
Gölgeler, üzerine düşen.
Oysa gözümün önünde işte...
Sen... Gölgelerden çıkıp gelen.

Değişmeliydi koltuk örtülerim,
daha mı büzgülü, daha mı düz?
Yoksa goblen mi? Belki daha sıradanı.

Ama...
Hayır, yok olacak...
Oysa belki de tek sakarlığı
külünün yaktığı iz... Babamdan...
Erkenden yitip giden yaşamdan.

Dursun yerinde perdelerim,
Belki kaç kez aralayıp, yollar gözlediğim.
Kalsın dantel örtülerim,
Zamanları yaşayıp, hüznleri birleştirdiğim.
Kalkmasın, kalsın halılarım,
Kim bilir kaç kez arşınlayıp, ayak izlerimi gömdüğüm.

Durun yerli yerinde,
duvarlarım,
yerlerim,
eşyalarım.
Siz değil misiniz mekânımın yaşanmışlıkları?
Siz değil miydiniz mekânımın 'ben'leri?
Evet... kesin siz olmalısınız.
Yaşamımın sessiz tanıkları...
Kalmalı yerinde hüznlerim,
aşklarım,
sevinçlerim.
Durmali dokunanların parmak izleri,
Gitmemeli ruhum,
düşünmemeli başka yeri.
Tam saklandığım yerden
bulmuşken 'ben'i.

Hale Gezer, 2008

- Ashier, M. (1977) Kenan Özbek Halk El Sanatları Müzesi. *Sanat Dünyamız*, Yıl 4, 10, 25-30.
- Atasoy, N. (2000) *Otag-ı Hümayun Osmanlı Çadırları*. İstanbul: Mepa.
- Bahaman, A. (2004) *The Magic of Tents Transforming Space*. N.Y.: Harper Design International and Loft Publishers.
- Berker, N. (1974) Türk İşlemeler. *Sanat Dünyamız*, yıl 1, 2, 2-11.
- Durul, Y. (1977) *Yörük Kilimleri-Niğde Yöresi*. Türk Süsleme Sanatları Serisi 6. İstanbul: Akbank Yayınları.
- _____ (1979) Türkmen Kilimleri. *Sanat Dünyamız*, yıl 6, 16, 21-28.
- _____ (1982) Kilim Motifleri Üzerine Bir Araştırma. *Sanat Dünyamız*, yıl 9, 24, 26-32.
- Gezer, H. (2007a) Doku - Mozaikte Bir Yerde. *Mimarlıkta Malzeme*, vol. 6, 35-45. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası Yayını, ISSN 1306-6501.
- _____ (2007b) Dosya: Ritim ve Süreklilik. *Mimarlıkta Malzeme*, vol. 5, 22-28. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası Yayını, ISSN 1306-6501.
- _____ (2008) Mekân ve Mekânın Algılanması. *Mimarlıkta Malzeme*, vol. 7, 35-45. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası Yayını, ISSN 1306-6501.
- Kemery, B. (2006) *Yurts, Living in the Round*. Utah: Gibbs Smith.
- Türk El Sanatları* (1969) Yapı Kredi A.Ş. İstanbul: Tör-As Basımevi.
- _____ (1993). Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları 202, Maddi Kültür Dizisi 12. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkiyemiz* (Şubat 1978) 24. Ak Yayınları, Akbank Kültür Hizmeti. İstanbul: Apa Ofset Basımevi.
- Yürekli, H., Yürekli F. (2005) *Türk Evi Gözlemler, Yorumlar*. İstanbul: Yapı Yayın.

MEKÂNIN ‘EV’ OLARAK OLUŞUMUNDA KADIN

İnsanın var oluşundan itibaren en önemli çabası korunmak olmuştur. Korunmak... doğadan, vahşi hayvanlardan, yabancı topluluklardan... Korunmanın ilk aşaması, korunacak bir mekân bulmak ve ona sahip olmakla başlar. Bir mağara, bir kaya altı, sık ağaçlar ve çalılarla çevrili güvenli bir alan... Daha sonraları insanlık giderek kendi yarattığı barınaklara kavuşur. Başlangıçta çalılar, hayvan postlarıyla örtülmüş ağaç dalları, toprakla sıvanmış ahşap veya taş, hatta Eskimolarda hâlâ gördüğümüz şekilde buz kalıplarıyla oluşan barınaklar gibi... Mekân kavramı geçen zaman içinde insanın her türlü ihtiyacına cevap veren karmaşık yapılara dönüşür.

Günümüzde insanoğlunun ihtiyaçlarına paralel olarak pek çok yapı çeşidi ortaya çıkmışsa da, mekân kavramının atası ‘ev’dir. Çok uzun süredir ‘ev’ bir ailenin yaşayabileceği biçimde tasarlanmış yapı olarak tanımlansa da, farklı kültürlerde bir aileden çok daha geniş toplulukların müştereken yaşadıkları mekân olarak da ‘uzun ev’ karşımıza çıkmaktadır. Bizim kültürümüzde ‘ev’in özel bir önemi vardır. Ev, evlenmek, ev kadını, ev adamı, ev bark sahibi olmak... Ve daha pek çok kelime ve bu kelimelerin çağrıştırdığı kavramlar... Ev kavramı aynı zamanda bize özel bir alanı da işaret eder; müşterek de yaşasak, yalnız bize ait olan bir mekân ya da yalnız bize ait olan özel bir alanın bulunduğu mekân. Montaigne ‘Yalnızlık’ isimli denemesinde, “... Kendimize dükkânın arkasında, yalnız bizim için bağımsız bir köşe ayırıp orada gerçek özgürlüğümüzü, kendi sultanlığımızı kurmalıyız. Orada, yabancı hiçbir konuğa yer vermeksizin kendi kendimizle her gün baş başa verip dertleşmeliyiz; karımız, çocuğumuz, servetimiz, adamlarımız yokmuş gibi konuşup gülmeliyiz...” de-

* Dr. M. Sinan Genim: TAÇ Vakfı/Mimar.

mekte (Montaigne 2006, s. 33-34). Montaigne'nin yüzyıllar önceki bu önerisi günümüzde çok daha önem kazanmıştır. Hepimiz günlük hayatın dışında kendimize, yalnızca bize ayrılmış bir mekân arzusu içinde değil miyiz? Peki, nereden kaynaklanmakta bu özel alan isteği?

Avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdüren toplumlarda gelişmiş bir mekân düzeninden söz etmek mümkün değildir. Çünkü gerek üretmeden tüketme, gerek toplumun nüfus artışı, gerekse birtakım zorunluluklar nedeniyle kısa süreler içinde toplulukların yer değiştirmesi kaçınılmazdır. Korunmanın hemen ardından gelen bir diğer gerçek ise yaşamın devamı için beslenme dürtüsüdür. Modern zamanlarda yapılan bazı araştırmalar göstermiştir ki açlık dönemlerinde yiyecek bulma kaygısı, bazı durumlarda korunma ihtiyacının önüne geçmekte, insan veya hayvan her türlü canlı beslenmek için hayatını riske edebilmektedir. Bu nedenle avcılık ve toplayıcılıkla geçinen kültürler sık sık yer değiştirirler, bu yer değiştirmenin tabii sonucu olarak da ev/mekân anlayışları gelişmemiştir.

Mekân anlayışı gelişmemiş veya gelişmemiş kültürlerde erkek ile kadın arasında günlük yaşam açısından önemli bir fark yoktur. Belki de bütün naif görüntüsüne karşın kadının güçlülüğü buradan gelmektedir. Çünkü yaşamın devamı için paylaşılan tüm görevlere ek olarak, kadının bir de doğum/geleceğe yaşam bırakma gibi zor bir görevi vardır. Bir erkeğin görünüşteki güçlü yapısına, savaşçı özelliğine, hükmedici tavrına karşı, kadın yaşamın devamı açısından içedönük müthiş bir savaş vermektedir. Erkeğin avlanmasına yardımcı olmakta, toplanan yiyeceklerin saklanmasıyla sağlamakta, yemek hazırlamakta ve ek olarak yaşamın devamını üstlenmektedir. Bu nedenle ilkel toplumlar genelde anaerkindir. İlk tanrı figürlerinin kadın olduğu görülür; üstelik bu figürler çoğunlukla doğum yapan (neslin devamı ve çoğalmayı simgeleme) kadınlar olarak tasvir edilmektedir (Akurgal 1987, s. 22, 25).

Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen kültürlerde yaşam şartları ağırdır ve her iki cins arasında keskinleşmiş bir sorumluluk ayrımı ve bunun devamı olarak barınak içinde tarafların farklı amaçlarla kullanabileceği özel alanların bulunduğu düşünülemez. Buna karşın kadınların bazı özel günlerinde yalnız kaldıkları veya doğum sırasında kullandıkları bazı özel alanların 'tabu alanlar' olduğu veya bu gibi durumlarda kadının topluluk içinden uzaklaştığı tespit edilmiştir.

10. yüzyılda İbn Fazlan göçebe olarak yaşayan Bulgarların günlük hayatını anlatırken "... kadınlar ile erkekler hep beraber nehre girip çırılçıplak yıkanır. Birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır..." diyerek hayretini belirtmektedir (İbn Fazlan 1975, s. 57). Tüm ilerlemişlik düzeyine ve Bağdat gibi dönemin en gelişmiş şehrinde yetişmesine karşın, İbn Fazlan'ın kadın ile erkek

arasındaki bu serbestliğı kabul etmesi elbette mümkün değildir. Çünkü yazar artı değerin büyük olduğu bir toplumun üyesidir. Fazlan'ın yetiştiğı toplum çok uzun süre önce şehirleşmiş ve kadın ile erkek arasındaki ayrım büyük boyutlara erişmiştir.

Şehirleşmenin hızlanmasıyla birlikte ilkel barnaklar yerine evler yapılmaya başlanır. İlk yerleşim yerlerinden biri olan Çatalhöyük'teki yapılara, çatıda oluşturulan bir delikten girilmektedir ve tek hacimli bu mekânlar her türlü gereksinime cevap verecek şekilde tasarlanmışlardır. Kadın, erkek ve çocuklar bir arada yaşamaktadır. MÖ 5500'lerden itibaren Alacahöyük'te ortaya çıkan ev tipi ile 1900'lü yılların ortalarına kadar bölgedeki ev tipleri arasında büyük bir fark gözlenmez (Naumann 1975, s. 371). Hamit Zübeyr Koşay'ın yaptığı etnografik araştırmada, iki katlı olan bu evlerin alt kat odaları ahır, ambar ve işlik olarak, üst kat odaları ise oturma ve yatak odası olarak kullanılmaktadır (Koşay 1951, s.57). Bu yapılaşmadan anlaşıldığı gibi konut kullanımındaki kesin bölünme şehirleşmeyle ortaya çıkmaktadır. Artı değerin düşük olduğu toplumlarda kadın ile erkeğin günlük yaşantısı arasında keskin bir ayrım yoktur. Yaşamın devamı için beraber çalışmakta, beraber üretmekte ve tüketmektedirler. Örneğin çadır göçebelik sürecinden bu yana günümüze kadar devam eden bir yaşam biçimi olarak varlığını sürdürmektedir. Özellikle Toros dağlarının kuzey etekleri ve çevresinde göçebe bir düzen sürdüren topluluklarda aynı mekânda birlikte yaşama davranışının devam ettiğini görmekteyiz (Küçükerman 1973, s. 56-57).

Artı değerin büyümesi ve konut yapılarındaki gelişmeye paralel olarak evin şekillenişinde kadının rolü artar. Türk Evi plan tipinin ilk aşaması olan 'sofasız ev' tipinde özellikle avlu, genel olarak kadının istekleri doğrultusunda şekillenmektedir. Ocak, su depolanacak hacim, yiyeceklerin hazırlanması, kurutulması özel mekânlara duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Artık yüksek duvarlarla dışa kapatılan avlu, kadının özgürce hareket edebileceğı ve sahipleneceğı bir alana dönüşmektedir. İkinci aşama olan 'dış sofalı' plan tipinde ise zemin kat bir nevi avlu işlevi görmektedir. Ahır, ambar, işlikler bu katta yer alır. Buna ek olarak üst katta ikinci bir hareket alanı oluşturulur. Sofa ve hayat dediğimiz bu alanda gerektiğinde yiyecekler hazırlanmakta, çocuklar göz önünde tutulmakta ve sokağı kapalı olması nedeniyle serbestçe hareket edilebilmektedir. Dış sofalı evlerin üst kat sofalarında, sofa kotundan yüksekçe bir bölümde oluşturulan, 'köşk veya taht' adı verilen özel bölümün erkeğe ayrılması evin şekillenişindeki önemli bir aşamadır. Mimari olarak hoş bir hacim olan bu bölüm, gerçekte evin hâkimi olan kadının günümüz deyimiyle erkeğin ayakaltında dolaşmasına mâni olmaya çalıştığının da bir göstergesidir. Erkeğı biraz da yüksekçe bir alana çıkararak egosunu tatmin ederken, onun ev için-

deki hareket alanını da kısıtlamaktadır. Benzer bir davranışı halen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı yerleşmelerde de gözlemekteyiz. Yerden yüksekçe ve özellikle yaz aylarında kullanılan, taht adı verilen, taşınabilen bir oturma ve yatma alanı erkeklere ayrılmıştır. Binlerce yılın geleneği olan bu ünite bir anlamda erkeği göz önünde bulundurmak ve onun hareket alanını kısıtlamak için kullanılmaktadır.

Şehirleşmenin hızlanması, arsa alanlarının küçülmesi yeni bir ev tipinin ortaya çıkmasına yol açar. 'İç sofalı' ev tipi kadının hareket alanını kısıtlamakta, onu dış dünyadan uzaklaştırmaktadır. Kadın giderek evin içine kapanmakta ve sofanın işlevleri kısıtlanmaktadır. Dış sofalı plan tipindeki hareketli alan, iç sofalı plan tipinde giderek bir sirkülasyon alanına dönüşmüştür. Bu nedenle evin zemin katında veya zemin kat kotunda ayrı bir mutfak hacminin ortaya çıktığını düşünebiliriz. Dış sofalı plan tipinde görülen 'köşk veya taht' da ortadan kalkar. Artık erkeğin misafirlerini ağırlayacağı, dışarıdan gelenleri kabul edeceği ayrı bir odası, 'başoda' anlayışı ortaya çıkmaktadır. Tıpkı köşk gibi başoda da evin diğer bölümlerinden ayrıcalıklı olarak çok süslüdür, bağımsız bir ocağı vardır. Başoda bir anlamda artı değerın büyümesiyle, kadının ev içinde erkeğe verdiği alanı büyütmesi ve süslemesi anlamına da gelmektedir. Onun egosunu okşamakta ve onu diğerlerinden daha büyük ve süslenmiş bir odaya hapsetmektedir.

Türk Evi'nin en gelişmiş plan tipi 'orta sofalı' plan tipidir. Orta sofalı plan tipinde evin şekillenışı çok gelişmiş bir düzeye ulaşır. İç sofalı plan tiplerinin geç dönem bazı örneklerinde gördüğümüz şekilde evin içinde iki merdiven vardır. Biri harem diğeri ise selamlık bölümlerine hizmet verir. Eğer evin sahibinin maddi gücü yeterli ise yan yana iki ev yapılır, biri harem diğeri selamlık binası olarak kullanılır.

Görüldüğü gibi ev tiplerinin gelişmesi ve evin büyümesi toplumun refah düzeyiyle paralellik göstermektedir. Gelişmiş iç sofalı plan tipinden itibaren evin oluşumunda kadının etkisinin arttığını düşünmek gerekir. Harem adı verilen ve dışa kapalı bölüm bu dönemde ortaya çıkar. Şehirleşme oranı artmış, refah düzeyi yükselmiştir. Bu tip evlerin planlama sürecinde kadının etkisi nedir? Hatice Sultan'ın Mimar Melling'e yazdığı bazı mektuplarda, "Efendi'nin yalısında her iş tekmi olusun. Sonra buraya cibinlik kurasın, avize asasin..." gibi ifadeler ile "Doğramacı başladı mı?" benzeri sorular bulunduğu göz önüne alındığında, sultanın yapının yapılması sırasında inşaatla ne denli alakadar olduğunu ve yapılan işleri denetlediğini görmekteyiz (Perot-Hitzel-Anhegger 2001, s. 41, 50).

Orta sofalı bir evde, geleneksel plan şemasının yanı sıra yapının büyük bir bölümünün hâkimi olan kadının özel isteklerinin de göz önüne alınması gere-

kir. Devrin yapı teknolojisi ve hızlı inşaat yöntemi bazı istekleri önlese de, bazı süsleme öğeleri ile oturma ünitelerinin kumaş seçimi, döşeme kaplaması, yastık yapımı gibi konularda kadının olmazsa olmaz istekleri bulunduğu düşünülebilir.

İstanbul’da bulundukları süre içinde çeşitli evlere misafir olan Lady Montagu, Miss Pardoe, Lady Hornby ve Max Müller (Lady Montagu tarihsiz; Miss Pardoe, 2004; Lady Hornby 2007; Müller 1978) gibi kadın yazarların anılarında her zaman yapıların harem bölümlerinin ihtişamından bahsettiklerini görmekteyiz. Hemen hemen hepsi çok süslü ve zevkle döşenmiş bu hacimlerin, burada yaşayan kadınların arzu ve istekleri dışında oluşturulduğunu düşünmek ne derece mümkündür? Hatice Sultan gibi kayıtlara geçmemekle birlikte, onların da bir şekilde isteklerini sanatkârlara ilettiklerini ve mekân düzenlemesine etkileri olduğunu söylemek gerekir.

Geleneksel Türk Evi’nde mekân oluşumuna müdahale oldukça kısıtlıdır. Şematik planlama öğeleri sofa ve çevresinde yer alan odalardan teşekkül eder. Sofanın ev içindeki konumu ve çevresine odaların dizilişi plan tipini belirler. Sofa ve odalar dışındaki üçüncü önemli öge düzey sirkülasyon elemanı olan merdivenlerdir. Yapı tipinin gelişmişliğine bağlı olarak merdiven hacimlerinin de yeri bellidir. Çağdaş anlamda bir mutfak ve banyodan söz etmek ise olanaksızdır. Yangın korkusu nedeniyle çoğunlukla bu tip hacimler kâgir olup evin zemin katında veya bahçede ayrı hacimler olarak inşa edilir. Daha sonraki dönemlerde görülen birbirinden bağımsız harem ve selamlık yapılarında da plan tipi çok küçük ayrıntılar dışında benzerdir. Bu nedenle bu yapılarda gerek erkeğin gerekse kadının istek ve arzuları iç mekân dekorasyonu, kapılar, dolaplar ve tavanların oluşumu, oturma düzeni, kullanılan örtü ve kumaşlar ile kalemî süslemelere müdahalenin ötesine geçemez.

“O (II. Abdülhamid) gittikten sonra burada yaşam değişmiş olmalı, çünkü yeni adamlar Türkiye’yi Batı’nın çılgın devrim dünyası içine sürüklemek istiyorlar” (Loti 2002, s. 21). 15 Ağustos 1910 tarihli bir yazısında Pierre Loti ayrılışından beş yıl sonra yeniden geldiği İstanbul’u böyle tarif etmektedir. Artık devir değişmekte, çok uzun yıllardır bir tarım toplumu olmanın sıkıntılarını çeken ülke yeni ufuklara doğru ilerlemektedir.

Sanayi Devrimi’nin başlamasıyla birlikte kadın binyıllardır kaybettiği statüsüne yeniden kavuşmaya başlar. Sanayi Devrimi sonrası oluşan yeni dünya, tıpkı geçmişin avcılık ve toplayıcılık kültüründe olduğu gibi kadın ve erkeğin hayatı müştereken paylaşması gereğini ortaya çıkarır. Çünkü Sanayi Devrimi ve sonrasında günlük yaşam, durağan tarım toplumunun aksine hareketli, hızlı, yüksek bir değişkenliği gerekli kılmaktadır. Bir toplumun yarısını oluşturan kadınların eskiden olduğu gibi içine kapalı bir hayat sürdürmesi artık olanak-

sızdır. Bu gerçeğe sırtını dönen toplumlar, hepimizin bildiği gibi bilgi toplumu-na geçmekte güçlük çekmekte, hızlanan yaşama katılmak yerine onu seyret-mektedir.

Bugün artık kadının bir evin oluşumunda, çoğunlukla evi finanse eden er-keğe karşı arzu ve isteklerini ortaya koymakta daha öncelikli olduğunu söyle-mek gerekir. Çok sayıda özel konut yapmış bir mimar olarak hemen hemen tüm yapılarımda aynı gerçekle karşılaştım. İşin sahibi olarak evin erkeği ile başladığım konuşmalar kısa sürede kadınların ön plana çıktığı, onların arzu ve isteklerinin gerçekleştiği birer uygulamaya dönüştü. Çünkü kadınlar, yo-ğun iş tempoları dahi olsa, yaşamayı düşündükleri mekânların oluşumunda etkin olmak istiyorlar. Nasıl bir yaşam alanı istediklerini, nasıl bir yatak oda-sından hoşnut olacaklarını, nasıl bir mutfak ve nasıl bir banyoya sahip olma-yı arzuladıklarını daha net ifade edebiliyorlar. Her ne kadar bazı noktalarda sıkıntılarımız oluyorsa da, bir erkeğe nazaran daha kaprisli gibi görünseler de, isteklerinin yerine getirilmesi için yoğun bir çaba içinde oluyorlar. Hayal dün-yaları erkeğe nazaran daha geniş, gerek gezdikleri, gerekse çeşitli yayımlarda gördükleri mekân oluşumlarını kendilerine uyarlamak için uğraşıyorlar. Eve bir erkeğe nazaran daha çok sahip çıkma gibi bir duyguları var. Sanırım bu duyguyu bir erkek olarak çok net algılamasak da Montaigne yıllar önce farkı-na varmış.

Bugüne kadar bir evin oluşumunda kadının oynadığı rolü çoğu zaman göz ardı etmişiz. Evin düzeni için bir kadının var olması gerektiğini hep dile getiri-riz de, evin oluşumu için onun var olması gerektiğini acaba niçin görmezden gelmişiz? Sanırım bu soruya cevabım, uzun bir dönem kadının varlığını gizle-mesinde yatıyor. Acaba kadın tarım toplumlarının durağan yapısını bir avantaj olarak görüp, kendini toplum yaşantısından belli bir oranda soyutlayıp, kendi küçük dünyası içinde daha mutlu bir yaşam sürmeyi mi tercih etti? Tarım top-lumlarının bitmez tükenmez kavgalarından, savaşlardan kendini mi korudu? Bir mekânın oluşmasının getirdiği sorular acaba bizi bundan böyle hangi soru-lara cevap bulmaya yöneltecek, merak ediyorum doğrusu.

Ev insanlığın giderek şehirler kurmasını, daha karmaşık organizmalar ha-line dönüşmesini ve uygarlaşmasını sağlamıştır. Bugün sahip olduğumuz he-men her şeyi bu korunma kaygımıza borçluyuz. Önce ev, daha sonra şehirler ve toplu yaşama bilinci insanlığı bugün sahip olduğu seviyeye ulaştırmıştır. Bu seviyeye ulaşmada kadın erkek müşterek bir çaba içinde olduğumuza gö-re bu mekânların oluşmasında da birlikte hareket ettiğimizden hiç şüphem yok doğrusu.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1987) *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul
- İbn Fazlan (1975) *İbn Fazlân Seyahatnamesi*. R. Şeşen (çev.). İstanbul.
- Koşay, H. Z. (1951) Das Dorf Alaca Hüyük. Materialien zur Ethnographie und Volkskunde von Anatolien. *TTKY*, VII, 21.
- Küçükerman, Ö. (1973) *Odalar*. İstanbul.
- Hornby, E. B. (2007) *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*. K. Işık (çev.). İstanbul.
- Lady Montagu (tarihsiz) *Türkiye Mektupları*. A. Kurutluoğlu (çev.). İstanbul.
- _____. (1973) *Türkiye Mektupları*. B. Şanda (Çev.). İstanbul.
- Loti, P. (2002) *Doğu Düşleri Sona Ererken*. F. Ersöz (çev.). İstanbul.
- Miss Pardoe (2004) *Şehirlerin Ecesi İstanbul*. B. Büyükkal (çev.). İstanbul.
- Montaigne, de M. (2006) *Denemeler*. S. Eyüboğlu (çev.). İstanbul.
- Müler, G. M. (1978) *İstanbul'dan Mektuplar*. A. Buğra (çev.). İstanbul.
- Naumann, R. (1975) *Eski Anadolu Mimarlığı*. B. Marda (çev.). Ankara.

OSMANLI'DA KADIN VE HAMAM KÜLTÜRÜ

Bu heyecan verici konuyu yazarken yaptığım araştırmalar sırasında, Osmanlı'dan miras kalan hamam kültürümüzü yansıtan belgelerin ve yazılı kaynakların ne kadar az olduğunu bir kez daha gördüm. Bu nedenle Anadolu'yu ve İstanbul'u yakından tanıma fırsatı bulmuş gezginlerin anılarından yola çıktım, bugüne kadar bu konuda yazılmış eserlerden yararlandım, değişik yörelerde günümüzde yaşatılan hamam kültürünü ve bu kültürün değişen yaşam koşulları içinde uğradığı erozyonu incelemeye çalıştım. Antakya, Safranbolu ve Bursa gibi bazı Anadolu kentlerinde hamam geleneklerinin hâlâ var olduğunu ve yaşatıldığını gözlemledim. İstanbul gibi kentlerde ise son yıllarda moda olan kına geceleri sırasında uygulanan gelin hamamıyla ilgili ritüelleri saymazsak, hamam kültürünün büyük şehrin yaşam koşullarında yok olmaya başladığını fark ettim. Osmanlı'nın ve Bizans'ın devamı olan bölgelerde de ayazma kültürünün hamamlarda yaşatıldığına tanık oldum.

Tarih Boyunca Hamam

Hamam sözcüğü 'ısıtmak, sıcak olmak' anlamına gelen, günümüzde de aynı anlamı koruyan Arapça kökenli bir sözcük. Anadolu'daki geçmişi ise çok eskilere, MÖ 2000'lere kadar uzanmaktadır. Anadolu'ya kalay, kumaş, deri ayakkabı, kaçak olarak da lapis taşı getirip satan Asurlu tacirler, Kayseri iline bağlı Kültepe'de, Karum Kaniş yerleşim bölgesinde pazaryerlerine girmeden önce hamamda yıkanır, sonra ibadet eder, dürüstçe alışveriş yapmak için bedensel ve ruhsal olarak arınır, daha sonra görevliler nezaretinde çarşıya girerlermiş. Arkeolojik kazılarda, Asurluların Anadolu'da kurdukları ticaret kolonilerinde

* Yrd. Doç. Dr. Sühendan Kumcu İlal: Okan Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fak. öğretim üyesi.

yaşadıkları iki katlı evlerde yarım küvet şeklinde pişmiş toprak banyolara da rastlanmıştır (Sevin 2002, s. 151).

Hitit saraylarında doldurulmuş durgun suda küll ve süngerle ovalanarak yıkanma geleneği de daha sonraki medeniyetlere örnek olmuştur. Gaziantep civarında MÖ 1200'lerde Geç Hitit Devleti'ne ait hamam kalıntıları bulunmuştur.

Halka açık hamamlar ilk kez MÖ 4. yüzyılda Helenistik çağda inşa edildi ve tüm antik dönem şehirlerine yayıldı. Kişi başına 2 *chalkoi* (bakır para) vererek bu hamamlara girenler önce vücutlarını zeytinyağı ve kumla genç kölelere ovdurarak kirlerini yumuşatır, sonra Caldarium'da terler, Tepidarium'da *strigilis* adı verilen görevliye vücutlarını kazıtırlardı. Sabunun bilinmediği bu dönemde bu şekilde arındıktan sonra istenmeyen tüyler de lamba alevi ya da doğal bitkilerden yapılmış kremlerle temizlenirdi. Sonra havuzlara girilir, vücut soğutulur, hoş kokulu kremler sürülerek giyinilir ve hamam terk edilirdi.

Hesiodos *İşler ve Günler* adlı eserinde Antik Yunan'da büyük bir aile bayramı olarak kutlanan düğünlerde hamam geleneğinden söz eder. Evlilikler daha çok Gamelion'da –ocak/şubat aylarında– ve özellikle de geline şans getireceğine inanılan bir günde yapılır, damat ve gelinin evleri çiçekler, çelenkler, defne dalları ve zeytin dallarıyla süslenirdi. Düğün günü damat ve kız babası tanrı ve tanrıçalar için kurbanlar keserken, genç kız da çocukluk oyuncaklarını yakarak olgunluğa adım atardı. Aynı gün damat ve gelin amforalarla getirilen sularla yıkanır, gelin süslenir, at, öküz arabalarıyla düğün alayı oluşturulurdu. MÖ 4. yüzyıl geleneklerinin bugün de sürdürüldüğünü görüyoruz.

Roma döneminde hamam kültürü iyice yaygınlaşmıştı. Romalılar haftada bir kez, köleler ise sadece bayram günlerinde hamama giderler, ancak kanunla da belirlendiği gibi kadınlar ve erkekler birlikte yıkanmazlardı. Hamamlara giriş vakti bir çan sesiyle halka duyurulur, kadınlar ve çocuklar gündeğumundan 7. saatin sonuna kadar, erkekler de 8. saatten başlayarak hamamı kullanırlardı. Kadınlar ve çocuklardan yıkanma ücreti alınmazken erkeklerden *balneticum* adı altında 1 *quadrans* para alınır. Üç bin kişinin yıkanabildiği büyük ölçekli binalardan oluşan Roma hamamlarında yemek ve içki âlemleri yapılır, şairler şiirlerini okur, oyunlar oynanır, atletler gösteriler yapardı. Sonraki dönemlerde bu hamamlarda erkekler ve kadınlar birlikte yıkanmaya başladılar. Giderrek fahişelerle yapılan hamam eğlenceleri halk arasında tepki çekti ve bu uygulama MS 2. yüzyılın başında kaldırıldı.

Roma egemenliğinin son bulmasının ardından Avrupa hamam geleneğini koruyamadı ve Hristiyanlığın etkisiyle küvette yıkanma kültürü gelişti. Ortaçağda yıkanma din adamlarının fetvalarıyla mevsim değişimlerinde yılda birkaç kez yapılmaya başlanınca, hamam kültürü de Hristiyan kültürü içinde eridi, yok oldu, var olan hamamlar da kapatıldı. Oysa aynı dönemde, İstanbul'da-

ki Bizans kültürüne baktığımızda Avrupa'dan farklı geliştiğini görürüz. Bizanslılar Hıristiyan bir toplum olmalarına karşın Anadolu ve Miken kültürüne bağlı bir gelişim göstermişlerdir. Bizans su kültüründeki saray hamamlarının Osmanlı hamam kültürüne de örnek olduğunu görmekteyiz (Rice 1998, s. 189-190).

Osmanlılar kendilerinden önceki uygarlıkların hamamlarını örnek aldılar ve hamam kültürünü daha da mükemmelleştirerek sürdürdüler. Doğal sıcak su kaynaklarının bulunduğu bölgelere kaplıca, ılıca gibi içinde hamam bölümü olan, şifalı sulardan yararlanan yerler yaptılar. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra 19 hamam yaptırdığı bilinmektedir. Mehmet Nermi Haksan, 1995'te yayımlanan *İstanbul Hamamları* adlı çalışmasında İstanbul'da bugün bir kısmının izi dahi kalmayan, hatta yeri bilinmeyen 247 hamamdan söz eder. Üstelik bu sayı sadece çarşı hamamlarıyla sınırlı olup saray, konak ve yalıların kaybolan hamamlarını içermemektedir. 17. yüzyılda Batılı bir gezgin, 'Osmanlı'da hamamum önemli bir yeri olduğunu, Osmanlı kadınlarının çok sık yıkandıklarını ve çok yıkanmaktan ciltlerinin soyulduğunu' söyler. Evliya Çelebi'ye göre ise 17. yüzyılda İstanbul'da 4 bin 536 özel hamam (yalı ve konak hamamları) ve 300 adet de halka açık hamam bulunmakta, bu hamamlarda beş bin kişi aynı anda yıkanabilmekteydi. Oysa 19. yüzyıla gelindiğinde hamamlara ilginin azaldığını, 300 hamamdan ancak 130'unun ayakta kaldığını biliyoruz. Bugün ise İstanbul'da 237 hamamdan 53 adedi çalışır durumda.

Osmanlı hamamları Batı'nın yoğun ilgisini çekti. 19. yüzyılda 'Magrip' ve 'Türk hamamı' Avrupa'ya ve Yahudi göçleriyle Amerika'ya kadar uzandı. 1830'larda İstanbul'da diplomat olarak görev yapan David Urquart'ın Londra'da 'Hamam' adı ile açtığı kubbeli banyo 1970'lere kadar ayakta kaldı. Ancak Batı'da açılan hamamlar göbektaşı ve kurnası olmayan, küveti, duşu, masaj odalarıyla arabesk dekorlu yerlerdi. Oysa İslamiyet'in de etkisiyle hamam kültürü namazdan önce aptes almak, gusül aptesi ve özel günlerde hamamda yıkanmak, beden ve ruhen arınmakla bütünleşerek farklı bir anlam taşımaktaydı. Ayrıca İslam kültüründe akan suda yıkanma geleneği hem hamam mimarisinin hem de suyun kullanılmasının Batı'dan farklı gelişmesine neden oldu.

Günümüzde İstanbul ve birçok başka kentte özgün işlevinden farklı amaçlar için restore edilmiş hamamlara rastlamaktayız. Hatta bunlardan bir kısmının yabancıların hamam kültürüne olan ilgileri dolayısıyla daha çok turistlere hizmet verdiği görülmektedir. Örneğin Sultanahmet'te Sultan Süleyman'ın karısı Haseki Hürrem Sultan için 1556'da Mimar Sinan'a yaptırdığı Süleymaniye Hamamı, 1980'de onarıldıktan sonra 1988'de Anadolu kilim ve halıları satan bir ticari işletmeye kiralanmıştır.

Anadolu'da ise hamam geleneklerinin hâlâ yaşadığını görmek mümkün. Örneğin Antakya'da hâlâ gelin hamamı yapılmaktadır. Güngörmüş yaşlı bir

Antakyalı hanımdan dinlediğim bir geleneğe göre düğünden önceki hafta kız tarafı, gelin kızın teyzeleri, her gün gelin hamamı daveti verirlermiş. Bu davete akrabalar, erkek tarafı, eş dost ve komşular çağrılır, yenilir, içilir, eğlenilirmiş. Kaç teyze varsa o kadar hamam daveti verilirmiş. Gelin kızımızın ise çok yıkanmaktan düğün gecesi yüzü pembe pembe olurmuş. Bu hamama 'kumru hamamı' denirmiş.

Osmanlı Kadınları ve Hamam

Osmanlı'da kadınların hamamla olan ilişkisi hem bedensel temizlik, hem dinsel arınma hem de toplumsal bir birlikteliği içerdiği için önemli bir anlam taşır. Osmanlı toplumunun yaşadığı evler aile mahremiyetini korumaya özen gösteren bir plana sahiptir. Bu evlerin içedönük, dışa kapalı mekânlar olarak planlanması İslami aile yapısının hassasiyetiyle ilgilidir. Odaların hemen hepsinde ısınmak, aydınlanmak bazen de yemek pişirmek için kullanılan ocaklar vardır. Bu ocakların yakıldığı mevsimlerde, üzerlerinde mutlaka büyük bakır güğümlerle su kaynatılırdı. Odaların en önemli özelliği ise bir köşesinde bulunan yüklük dolabıdır. Çok amaçlı kullanılan ve 'musandara' denilen bu dolaplar, odayı kullanan aile bireylerinin eşyasını koyduğu, yatak ve yorganını kaldırdığı bir yüklük olmanın yanı sıra, dolap zeminindeki tahta plaka kaldırıldığında ortaya çıkan galvaniz küvet genellikle gusül aptesi almak ya da küçük bebeklerin günlük banyo ihtiyacı için kullanılırdı. Ocak üzerinde sürekli kaynayan suyla gusül aptesi almak için kullanılan bu yük dolaplarındaki gizli banyolar, hem aile mahremiyetini korumakta hem de kalabalık ailelerin çok çocuklu, çok gelinli-damatlı yaşamı içinde küçük çekirdek aile bütünlüğünü korumaya yardımcı olmaktaydı.

Gusülhaneler kesinlikle asıl yıkanma yerleri olarak kullanılmamaktaydı. Asıl yıkanma yerleri haftada bir ya da iki kez gidilen şehir hamamları ya da çarşı hamamlarıdır. Durumu iyi olan, konakta ya da yalıda oturan ailelerin konak bahçesine yapılmış küçük hamamları olurdu. Bu hamamlar sobayla ısıtılır, haftada bir kez yakılan hamamda tüm aile sırasıyla yıkanır, daha sonra da evin hizmetkârlarına sıra gelirdi.

Hamama gitmek, kadınların sosyal yaşamında özel bir anlam taşırdı. Zira Osmanlı aile yaşamında, kapalı duvarların ardında, mahremiyet içinde yaşayan kadınların çok fazla sosyalleşme ve eğlenme şansları bulunmamaktaydı. Hamamlar, eğer kadın ve erkekler için ayrı ayrı değilse, çarşı hamamlarında haftanın günleri kadınlar ve erkekler arasında paylaştırılmıştı. Kadınlar için perşembe günleri hamama gitmek bir süre sonra gelenek haline gelmiştir. Bunun dışında, bayram öncesi evlerde yapılan bayram temizliğinin ardından, ari-

fe günü mutlaka bayram hamamına gidilirdi. Hatta arife geceleri hamamlar sabaha kadar açık kalırdı ki bu gelenek birçok yerde günümüzde de sürmektedir.

Hamam kültürü içinde gelin hamamının da ayrı bir yeri vardır. Erkek anneleri kız görmek için hamama giderler. Kına geceleri gibi gelin hamamları da eğlenceli, bol yemekli, uzun süren bir ritüeldir. Damat hamamı da aynı coşkuyla yapılır. Hamam gelenekleri içinde sünnet hamamı, doğumdan sonra bebeğin kırk hamamı (lohusa hamamı) ve gelinin on beş hamamı gibi toplu gidilen hamamlar da kadınlar için önemli bir sosyalleşme ortamıdır.

Sosyolojik açıdan bakıldığında, kadınların yaşamında önemli bir yer tutan hamam geleneğinin kadının toplumdaki yeriyle bağlantılı olduğu görülür. Osmanlı toplumunda dış dünyayla ilişkisi sınırlandırılmış olan kadınlar, ancak hamama gitme ve özel günlerde mezarlık ziyaretleri yapma özgürlüğüne sahiptiler. Belirli günlerde kalabalık gruplar halinde gidilen hamamlar dostlukların pekişmesini sağlar, hamamda kurulan arkadaşlıklar ve sosyal ilişkiler, gündelik olayların konuşulduğu, kadınların giyimleriyle, davranışlarıyla, kurdukları sofalarla kendilerini etrafa karşı ifade edebildikleri, hayatlarının önemli bir parçası haline gelmişti (Tuğlacı 1994, s. 45). Ayrıca bir kadının hamam takımlarına verdiği önem onun düzen tertip ve statüsünü belirlerdi. Lengerlerin içinde hamama taşınan büyük hamam bohçalarında bulunan 'işlemeli küçük bohçalar, Bursa işi, futa denilen ütülü peştamallar, el, yüz, baş, omuz ve ayak havluları, boncuk işi tülbentler, peşkirler, uçkurları hesap işli çamaşırlar, gümüş ya da bakır hamam tasları, fildişi taraklar ve tarak keseleri, sabunluklar, keseler, kına takımları, sürmedan, rastık, ayna, sedef kakmalı nalınlar, topuk taşları, hamam otları, ustura, makas, cımbız...' gibi şeyler ailenin zenginliğini, evin hanımının tertip ve düzenini konu komşuya gösterebilmesi için önemli göstergelerdir. Hamam eşyası için yerine göre altın, gümüş, tombak, billur, porselen, kemik, fildişi, sedef, yeşim, akik, necef gibi pahalı malzemeler kullanılırdı. Yabancı seyyahlara göre bu hamam takımları kullanım amacını aşan bir görkemle, kıymetli taşlarla süslenmiştir. Hazırlanan büyük bohçalar, konağın kâhyaları tarafından önceden hamama yollanır, hamamcı da hatırlı müşterileri için soyunma yerleri ile halveti hazırlardı. Hamamda yıkanma sonrasında bol bahşış dağıtılırdı. Bahşış alabilmek için hamamdaki hizmet eksiksiz yerine getirilirdi. Hamam sonrasında şerbet, boza, turşu suyu içilir ya da susamhelveası temin edilirdi.

Hamamda Yıkanma Geleneği

Hamamda yıkanmanın da bir ritüeli vardı. Soğukluğun ortasında fısıkiyeli havuzun etrafındaki sedirlerde oturan 'Ana Kadın' kâhyanın elindeki bohçayı

alır, bohçadan çıkardığı hamam yaygısını sedire yayar, içindekileri boşaltır. ‘Natır Kadın’ da gelir, tasları, sabunları, keseleri, sabun bezlerini alıp kurnada yıkamaya giderdi. Ailenin nalinları eve götürülmez, birbirine bağlanarak hamamda bir çiviye asılırdı. Bu nalinlar çividen alınıp hazırlanırdı. Yeni gelinlerin ve lohusaların nalinları gümüş kakmalı olur, asmak için de sırmalı tasmalar kullanılırdı. Diğer kadınların nalinları ceviz üzerine sedef kakmalı ya da daha düz aşıptandı. Bu nalinlar mutlaka yerden bir karış yüksek yapılmıştı. Bunları giyen hanım Ana Kadın’ın koluna girerek içeriye yıkanmaya girerdi. Arkasından gelen hanımın hizmetkârı, başının üzerinde taşıdığı büyük pirinç hamam tasını kurnanın yanına ters çevirerek koyar, önce hanımını daha sonra da ailenin diğer fertlerini yıkardı.

Küçük kız ve erkek çocuklar da hamama anneleriyle giderlerdi. Erkek çocuklar belirli bir yaştan sonra babalarıyla hamama gitmeye başlardı. Bu yaşa yaklaşan erkek çocuklara hamamdaki diğer müşteriler takılır, “Gelecek sefer babanı da getir oğlum,” derlerdi. O günleri yaşamış erkeklerin hamam anılarında bu cümlemin günümüzde bile hâlâ önemli bir yeri vardır. Erkek çocukların kadın bedeniyle tanışması hamamlarda olurdu ki, günümüzde bunun da sağlıklı bir olgu olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Kadınlar hamamında baş yıkayan kadınlara kaymacı denirdi. Natır kadınlar ise günümüzde çok az da olsa, geleneklerini yaşatan Anadolu’nun bazı bölgelerinde hâlâ kadın hamamlarının vazgeçilmezleridir. Bugün artık yanlarında yardımcıları olmayan kadınların hamama gidecekleri gün evlerine gelip, hamam takımlarını taşıma işini bile üstlenerek hizmet vermekte ve bahşiş almaktadırlar.

Hamamın diğer vazgeçilmez elemanı ‘külhanlar’dır. Hamamın ısıtılmasından sorumlu olan külhanlar yakılacak malzemenin temin edilmesinden, depolara yerleştirilmesinden, suyun sürekli sıcak tutulmasından sorumluydular.

Yabancı Gezginler Hamamı Anlatıyor

Osmanlı’da kadınların hamam sefası yabancı gezginlerin de yoğun ilgisi çekmiş, birçoğunun anılarında yer almıştır. Bunlardan biri olan Thevenot anılarında, “Kadınlar, kocaları gibi boşanma hakkına sahip değillerdi. Ama koca, karısına bakmak, onun temel ihtiyaçlarını da karşılamak zorundaydı. Ekmek, pilav, kahve ve haftada iki kez hamam parası temel ihtiyaç sayılıyordu. Koca bunları veremiyorsa kadına boşanma hakkı doğardı,” der (Sergi Kat. 2006, s. 31). Bassano da Zara’nın anılarında ise şu gözlemlere yer verilir: “Evlerinde (konaklarında) hamamı olan erkekler kendileri yıkanmazlar, on-

ları karıları ya da köleleri yıkardı. Kadınlar ise kalabalık gruplar halinde sabahdan akşama kadar geçen bir süre içinde hamama giderler, ya kardeşler birbirini yıkar ya da komşular birbirlerini yıkardı. Konaklarda oturan hanımlar her zaman hamama gitmez, kendi hamamlarında yıkanır. Halktan kadınlar ise mutlaka haftada iki kez hamama gider, gusül aptesi alırlardı. Bu, evden dışarı çıkmak için iyi bir bahaneydi. Hamama giderken, evin hanımının halayığı, başının üzerinde yüksek, fakat büyük olmayan leğen biçiminde lenger denen bir kap taşırdı.”

1717-18 yılları arasında İstanbul’da görev yapan İngiliz elçi Edward Wortley Montagu’nun eşi Lady Montagu anılarının bir bölümünde şunları anlatır: “Mayıs 1718. Mr. Hill ve onun gibi seyahatname yazarlarının, Türk kadınlarının esaretlerine acıdıklarını okurken şaşıyorum. Burada kadınlar, diğer ülkelerde olanlardan daha hür ve serbest olarak ömürlerini daimi eğlence içinde geçiriyorlar. Bütün meşguliyetleri, komşuya hamama gitmek, daima masraf ederek modayı takip etmektir. Karısına biraz idareli harcamasını söyleyen kocaya deli gözü ile bakılıyor; bu meselede tek hâkim kadının istekleri. Velhasıl kocasının görevi para kazanmak, kadını de harcamaktır. En adi tabakadan kadınlar bile bu haklara sahip... Kadınların hamamdan başka toplantı yerleri yok, oraya da erkekler giremiyorlar, ama burada çok güzel eğleniyorlar”(Sergi Kat. 2006, s. 46).

Ünlü tiyatro sanatçısı Sarah Bernhardt 1888-1908 yılları arasında dört kez İstanbul’a gelmiş, Yıldız Sarayı Tiyatrosu’nda Sultan II. Abdülhamid huzurunda temsiller vermiştir. Onun makalelerinden birinde, “Avrupalı kadınların tiyatro, dans, seyahat eğlencelerine karşın Türk hanımların hamam keyifleri vardır. Yaşantılarındaki rüya gibi tek faaliyettir. Seslerin üç kere eko yaptığı mermerle kaplı mucizevi güzellikteki bu hamamlarda hayat gerçekten renkli ve keyiflidir,” diyerek görüşlerini belirtmiştir.

Batılı Ressamlar ve Hamam

18. yüzyılda Batılı ressam da Osmanlı yaşamını ve Doğu’nun gizemini oryantalizm akımı içerisinde incelemeye başladılar. Ancak hamam resimlerinde, gördüklerini değil de daha çok anılardan okuduklarını ya da kendilerine anlatılanları, dinleyerek ve hayal güçlerini kullanarak tuvalle yansıttılar. Osmanlı hamam kültürü aslında kadınlar için olduğu kadar erkekler için de önemliydi, ancak erkek hamamlarını resmetmek Batılı ressamla hiç de çekici gelmemişti. Kadın hamamlarındaki kadın çıplaklığını ve kadın erotizmini resmederek ilgi toplamayı tercih ettiler. Erotik havalı harem, hamam ve dans sah-

nelerini ön plana çıkardılar. Özellikle harem fantezisi, oryantalist edebiyatın ve oryantalist resmin önemli öğelerinin başında geliyordu. Arapçada 'girilmesi yasak olan kutsal yer' anlamına gelen harem, bu gizli ve girilmesi yasaklanan yer, Batılıların gözünde Doğu'nun en çekici mekânı haline gelmişti.

1862 yılında Fransız ressam Jean Auguste Dominique Ingres, Napolyon için *Türk Hamamı* tablosunu yapmıştı. Ancak karısı bu tablodaki çıplak kadınları görmek istemeyince Napolyon tabloyu Ingres'ye geri vermek zorunda kaldı. Ingres bu tabloyu daha sonra daire şeklinde çerçeveletip Halil Şerif Paşa'ya sattı. Bunun dışında Ingres'nin aynı konuda bir de *Harem Hamamı* adlı bir tablosu vardır.

Hamama ilgi duyan ressamlardan biri olan Edouard Debat-Pansan, 1889'da yaptığı *Masaj ve Hamam* adlı tabloda, hamamda uzanmış çıplak bir kadın ve ona masaj yapan siyahi bir hizmetkârı tasvir etmiştir. Hamamın duvarları sanatçının Yeni Cami'den kopya ettiği çinilerle süslenmişti.

Hamamı konu alan diğer ressamlar ise şunlardır: 18. yüzyılda *Türk Hamamı* tablosunu yapan La Barbier, *Hamamda Çıplak*, *Kadınlar Hamamı* ve *Bursa'da Büyük Kaplıca* adlı tabloların sahibi Jean Gerome; *Buyrun ve Hamamda Keyif* tablolarını yapmış olan Fausto Zonaro ve *Hamamda Frenk Kadını ve Halayık* adlı tablosuyla Jean-Etienne Liotard (İnankur 1997, s. 26-27).

Ne var ki hiçbir Batılı resim sanatçısının tasvirinde harem kadınının/Doğulu kadının duygularına, kişiliğine ve tarihin temsilcisi olma özelliğine bilinçli bir şekilde yer verilmemiş, resimlerdeki kadınlar sadece bir arzu nesnesine indirgenmiştir. Oryantalist sanatçılar seyircinin beklentilerine yanıt verirken, tablolarından yansıyan imgelerin, Hristiyan olmayan ve farklı ahlaki değerlere sahip bir topluma özgü olduğunu vurgulayarak, her türlü vicdani sorumluluktan kurtulmaya çalışmışlardır. Bunu yaparken de, aslında kendi iç dünyalarının derinliklerindeki korkuları, arzuları ve fantezileri açığa çıkarmaktan öteye gidememişlerdir.

Türk Edebiyatında Hamam

Edebiyat tarihimizde de Osmanlı kadınlarının dünyasına ve kadınlar arasındaki yakın ilişkilere değinen, Tanzimat sonrası özgün eserler veren yazar Ahmet Rasim (1865-1932) olmuştur. Ahmet Rasim *Hamamcı Ülfet* adlı ünlü romanında, bir konaktaki kadın kadına yapılan içkili eğlencelerin yanı sıra kadınların hayatında önemli yer tutan hamam sefalarını, dedikodu, haset-fesat ilişkilerini ve hamam eğlencelerini, yabancı yazarların anlattıklarını doğrular biçimde, çarpıcı olaylarla anlatmaktadır. Ayrıca kadınların hamamlarda birbir-

lerine laf atarcasına söyledikleri 'hamamiye' denilen şiirler, maniler ve seçilmiş şarkılar, Osmanlı hamam kültürü içindeki kadının hikâyesine işaret eder (Rasim 1958, s. 51-58).

Kadın Hamamları

Kadınların devam ettikleri hamamlar rutin hamam günlerinin ötesinde, özel günlerle ilişkili olarak farklı türler altında toplanır. Bu çeşitlilik de hamamın kadınların yaşamındaki önemli rolüne tanıklık eder. Gelin hamamı, lohusa hamamı, sünnet hamamı, nişan hamamı, asker hamamı, adak hamamı, on beş hamamı, her yörede küçük değişikliklerle ve gün boyu süren ritüellerle devam eden önemli günleri vurgular.

Gelin ya da düğün hamamları düğünden önceki salı günü yapılırdı. Mahallenin haberci kadınlarıyla komşulara sabunlar yollanarak, tüm eş dost ve erkek tarafı gelin hamamına davet edilirdi. Kız tarafı hamamı kapatır, soğukluk, çalgı çengi ve ikram edilecek yiyeceklerle donatılırdı. Duvara gerilen işlemeli örtü önüne gelin kız oturtulurdu. Herkesten önce gelen kız tarafı gelenleri karşılar, ikramda bulunurdu. Gelen konuklar da geline pahalı hamam eşyası getirirlerdi. Gelin kız sırmalı peştamallar ve gümüş nalınlar giyerek davetlileri karşılardı. Kadınlardan oluşan saz takımı yerini aldıktan sonra, gelinin bekâr arkadaşları ellerinde mumlarla sıraya dizilirler, gelinin başı çektiği bir grup, daha sonra da diğer davetliler, hep birlikte ılıklığa girilirdi. Soğukluktan ılıklığa geçildiğinde gelinin başına bir çarşaf tutarak dolaştırılır, daha sonra sıcaklığa geçilirdi. Gelin kız burada türküler, övgüler, dualar, oyunlar eşliğinde yıkanır, göbektaşının etrafında üç kez dolaştırılır, başından altın ve gümüş taslarla su dökülürdü. Gelinin başına göbektaşında paralar ve çörekotları dökülür ve bu paralar bekâr kızlar tarafından uğur getirmesi amacıyla toplanırdı. Erkek anneleri böyle günlerde oğullarına kız beğenirdi. Oğullarına uygun kız beğenen anneler, beğendikleri kızların güzelliklerinin yanında davranışlarına da dikkat ederler, ayrıca çıplak bedenlerinin ne kadar sağlıklı ve güzel olduğuna daha iyi karar verirlerdi. Sonra kınalar yakılır, gelin hamamı dağılırdı.

Osmanlı'da yeni doğan bebek kırk gün evden çıkarılmaz, eve de kırkları karışmasın diye başka lohusa ve kırkı çıkmamış bebek kabul edilmezdi. Doğumun 19. günü ebe hanım konağa gelir, yakın akrabalara yemekler çıkarılır, hazırlıklı yapılır, kahve ve tütün içilerek ertesi güne hazırlanırdı. 40. gün ebe hanım bebeği iyi cins (yarım top kadar) şala sarar, kundaklar, kalabalık bir grup halinde lohusa hamamına gidilirdi. Konaktan çıkarken çocuğun doğduğu gün şişe sızdıran ve tüle sarılarak annenin ayakucuna asılan soğan kapının dışına ko-

nur, lohusa hanımı üzerinden atlayarak evden çıkardı. Arkasından kız annesi, kayınvalide, bebeği kucağına alan ebe hanım ve diğer hanımlar çıkarlar, hep birlikte hamama gidilirdi. Hamama girmeden önce, "İyi sıhhatte olsun," denilerek kapı önüne lohusa şerbeti dökülürdü. Hamamın soğukluğunda lohusa hanıma korunaklı bir yer hazırlanır, giysileri çıkartılır, iyi cins bol işlemeli Bursa havlularına sarılır ve gümüş nalınlar giydirilirdi. Daha sonra hamamcı hanım ve ebe hanımın koluna girerek sıcaklık kısmına geçilirdi. Tüm konuklar geldikten sonra dahi lohusanın musluğu açılmadan kimse musluk açamazdı. Tüm kurnaların üzerine beyaz havlular asılır, içinde kil ve misk sabunları bulunan çifter hamam taşı konurdu. En yaşlı hanım gelip annenin musluğunu açar ve doldururdu. Dolan kurnaya altın atılır, bu altın ebe hanımın olurdu. Daha sonra ebe hanım, anneyi ve bebeği güzelce yıkardı. Aileye miras yoluyla kalmış eski bir altın kırk defa suya batırılır, sonra bir kaplumbağa kabuğu ile kırk kere bebeğe ve anneye dökülürdü. Böylece 'kırklanma' işlemi bitmiş olurdu. Bebek yıkandıktan sonra bir ördek yumurtasıyla ovulurdu. Ebe çeyrek bir altını akan suya çarparak, üç ihlas ile bir fatiha okurdu. Bebek soğukluk kısmına alınır, anne de göbekteşine üst üste konmuş havlular üzerine arkası üstü yatırılır, beline bir peştamal sarılır, peştamalin iki ucu birer hanım tarafından tutularak sıkılır ve anne 'çeyreklenirdi'.¹ Sonra ebe hanım elini kırk defa içine batırdığı bir tas suyu annenin başından döker, daha sonra ipek peştamallara sarılarak soğukluğa, bebeğin yanına götürülürdü. Anne giyinirken bebeğe çörekotu ile tütsü yapılır, bu tütsüden bir parça da kundağının arasına konurdu. Dinlenirken içilen kehribar ağızlıklı tütün çubukları, nargileler, kahve servisi için ayrılan kahve takımları, mine ve mücevherlerle süslü yelpazeler kullanılırdı. Ayrıca koku kullanmak İslam dininde sünnet olduğundan, Osmanlı kadını misk, amber ve gülsuyu gibi kokular kullanırdı. Bunun dışında yasemen, turunc, ıtır, tefarik, ful, kakule, tarçın ve karanfil gibi esanslar karıştırılarak güzel kokular elde edilirdi. Hamamda dinlenme keyfi bittikten sonra konukların bir kısmı veda ederek ayrılır, yakın akrabalarla tekrar konağa dönülürdü. Orada konuklara kahve ve şerbet ikram edilirdi. Anneye de eski geleneklere göre bir bardak sıcak süt ile bir elma verilirdi (Sergi Kat. 2006, s. 33-34).

Kadın hamamlarındaki ilgi çekici geleneklerden biri de mesleği bırakan hayat kadınlarıyla ilgilidir. Hayat kadını mutlaka hamamda kırklanmalıdır ki geçmişteki pisliklerinden temizlensin. Bu çok eski geleneğe göre kadın üç kez apes aldıktan sonra, natırın altın yüzük ya da küpesini suya atarak kırka kadar sayar, sonra o suyu başından aşağıya dökerdi. Kadın, natırın vücudunun ve ruhunun temizliğiyle ilgili dileklerinin ardından yıkanarak hamamdan çıkardı.

1 Çeyreklemek: Kolları ve bacakları çaprazlayarak vücuda idman yaptırmak. (ed.n.)

İlginç hamam geleneklerinden bir başkası da 'on beş hamamı'dır. Gelin, gerdek gecesinin ardından 15 gün sonra yakınlarıyla birlikte on beş hamamına gider ve genç kızlıktan genç hanımlığa geçişi kutlanmış olurdu.

İslamiyet'te erkek çocuklar 5 ila 11 yaş arası sünnet edilirler. Uğurlu olduğu düşünülen tek sayılı yaşlar sünnet için tercih edilen yaşlardır. Hali vakti yerinde olanlar kendi çocuklarıyla birlikte fakir çocukları da sünnet ettirirlerdi. Sünnet evde, sünnetçi ya da berber tarafından yapılırdı. Sünnetten bir gün önce büyük hazırlıklarla sünnet hamamına gidilir, kına sağ ele yakılırdı. Hamamdan sonra, süslenmiş bir at üzerinde zurna eşliğinde sünnet çocuğunu dolaştırmak da bir gelenektir. Sünnet hamamında çocukları eğlendirmek ön planda olur, hokkabazlar, çengiler, hamamda çocukları eğlendirirdi.

İslam'ın beş şartından biri olan namaz kılmak ve ibadetin yerine gelmesi için aptes almak gerekir. Cinsel ilişkiden, mastürbasyondan, kadınların âdet görmesinden sonra ve doğum sonrası gusül aptesi alınarak tüm vücudun yıkanması şarttır. Ayrıca sık sık yıkanmak da sünnettir. Hz. Muhammed'in, hamamı önce Müslümanlara yasak edip, sonra erkeklere, daha sonra da kadınlara, sadece hastalık ve lohusalık dönemlerinde serbest bırakmasıyla ilgili hadisleri vardır. Bu yasak Arap ülkelerinde aynen uygulandığından, kadınların yararlandığı hamamlar yapılmamış, kadınlar hamama gönderilmemiştir. Kadınların hamama gitmesini yasaklayan bazı mezhep ve tarikatlar, Hz. Muhammed'in, "Kim Allah'a ve ahret gününe inanıyorsa peştamalsız hamama gitmesin; kim Allah'a ve ahrete inanıyorsa, hanımını hamama göndermesin" ve "Kocasının evinin dışında elbisesini çıkaran kadın, Allah'la kendisi arasındaki örtüyü kaldırmış olur" şeklindeki hadislerine bağlı kalmışlardır.

Osmanlı'da ise çoğunluğun bağlı olduğu mezhep olan Hanefilik, kadınların dini açıdan örtmesi gereken yerlerini açmadıkları takdirde hamama gitmelerinde bir sakınca görmemiştir. İslamiyet'e göre kadının göbek ile dizkapakları arası 'avdet yeri'dir ve sadece kocaya gösterilir; yoksa günaha girilir. Hatta "yalnız başına yıkanılabilir peştamalla örtünmek gerekir" denmektedir.

Hamamla İlgili İnanışlar

Kadınların gündelik yaşamında önemli bir yeri olan hamamlarla ilgili çok sayıda batıl inanış da vardır. Örneğin büyü yapanlar hamamcının kirli su ya da çok temiz su isterler, ama hamamcılar bunun büyü için olduğunu bilir ve vermezler. "Hamamın suyu dışarıya çıkmaz" sözü buradan gelir.

Halk arasında hamamlarda geceleri cinlerin dolaştığına inanılır. Osmanlı'da hamamla ilgili bilinmesi gerekenlerden biri de bütün kadın hamamlarında 'ev-

liya kurnası' olmasıdır. Kadınlar bu kurna başında dua ederler ve dilek tutarlar. Dileklerinin olması için de yoksul birinin hamam parasını öderler, hamama da süpürge, takunya, sabun hediye ederler. Topkapı'daki Merkezefendi Hamamı'nda, ermiş sayılan Merkez Efendi'nin halen geceleri yıkandığına inanılır. Gece yıkandığı halvete havlu ve peştamal konur, sabah ıslanan havlular nedeniyle Merkez Efendi'nin gece yıkandığı söylencesi halk tarafından benimsenmiştir (Yılmazkaya 2002, s. 29).

Bazı hamamların sularının şifalı olduğuna inanılır. Bu inanış yatırımların yakınındaki hamamlarda daha çok görülür.

Türk diline geçmiş, hâlâ kullandığımız bazı deyimleri ki bu sözcüklerin bazıları argo sözcükler kapsamında da değerlendirilmektedir, hatırlamakta yarar var: "Kadınlar hamamı", "hamam anası", "hamam gibi olmak", "hamam nalı suratlı", "hamamda kurnası, düğünde sediri belli", "hamamda deli var", "hamamda kocakarların bayılması", "hamama giren terler", "hamamda gazel atmak", "hamam suyu ile misafir ağırlamamak", "düğüne gidip zurnaya, hamama gidip kurnaya âşık olmak", "düğünde zurna hamamda kurna beğermemek", "eski hamam eski tas", "hamam takımı" deyişleri bunlardan sadece birkaçıdır.

Sonuç

Osmanlı kültür hayatında önemli bir yeri olan hamamlar günümüzde eski işlevini kaybetmiş bulunmaktadır. Evlere giren modern banyolar ve kent yaşamının koşulları ve temposunun yanı sıra, kadınların çalışma hayatına girerek artık dış dünyaya kapalı yaşamaması ve arkadaşlarıyla başka ortamlarda da rahat görüşebilmesi hamam kültürünü unutmamıza neden olmaktadır. Günümüzde artık yeni hamamlar yapılmadığı gibi eski hamamlarımız da işlevi dışında kullanılmaktadır. Yeni yapılan turistik otellerin neredeyse hemen hemen tümünde küçük bir mermer hamam bulunmaktadır. Bunların yanında insanları rahatlatmak için büyük spa merkezleri çoğalmaktadır. Bu merkezler ne kadar modern görünse de, tamamen bireysel bir yalnızlık içinde beden ve ruh arınma sağlamaktadır. Hiçbir zaman toplumsal bir birliktelik yoktur; bu da hamamların özelliğini daha çok ortaya koymaktadır.

Yine de bugün birçoklarımız evlerimizde antika değeri olduğundan sakladığımız kuşlu hamam taslarını, büyükannelerimizden kalan işli bohçaları veya mis gibi kokan beyaz sabunları sandıklarımızdan çıkarmaktan özel bir zevk alırız. Geçmişimizden gelen bu kültürü, hızla elimizden kayıp giderken geleceğe taşıyabilmek için çabalarız.

- Ant, M. (1993) 16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Darga, M. (1984) *Eski Anadolu'da Kadın*, s. 5-67. İstanbul: Ağa Matbaacılık.
- Eyice, S. (1994) *Hamamlar. Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi III*, s. 537-542. İstanbul.
- Germaner, S. (1996) 18. yy. Avrupa Resmi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gür, Ö. S. (1991) *Antik Dünyada Günlük Yaşam*, s. 9-23. Antalya: Kuyucu Matbaacılık.
- İnankur, Z. (1997) 19. yy. Avrupa'sında Heykel ve Resim Sanatı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kayaoglu, İ. G., Pekin, E. (1992) *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 50-60. İstanbul: İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları no: 7.
- Montegu, Lady. (1973) *Türkiye'den Mektuplar*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Rasim, A. (1958) *Hamamcı Ülfet*, s. 53-58 ve 71. İstanbul: Arba Yayınları.
- Rice, T. (1998) *Bizans'ta Günlük Yaşam: Bizans'ın Mücevheri Konstantinapolis*, s. 176-177. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Sevin, V. (2002) *Anadolu Arkeolojisi*, s. 150- 201. İstanbul: Der Yayınları.
- Tüvernier, J. B. (1984) *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- İuğlacı, P. (1994) *Osmanlı Dönemi İstanbul Kadınları*. Ankara: T.T.K.B.
- İnver, S. (1973) *Türk Hamamı*. Ankara: T.T.K.B.
- Yılmazkaya, O. (2002) *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık: Türk Hamamı. İstanbul Hamamları Rehberi*, s. 9-63. İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Hergı Kataloğu (2006) *Hamam, Osmanlı'da Yıkınma Geleneği ve Berberlik Zanaatı*, s. 10-75, Topkapı Sarayı Müzesi. İstanbul: Korpus Yayıncılık.

II. BÖLÜM

MEKÂNIN SINIRLADIĞI KADINLAR

MEKÂNIN KADINLAR AÇISINDAN KURGULANIŞINA KURAMSAL VE TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE BAKMAK

Coğrafi ve toplumsal mekânların kapsamı ve sınırlarını çeşitli faktörler belirler. Cinsiyet ve beden politikalarının yanı sıra yurttaşlık kavramı da mekânla yakından ilişkilidir. Bu yazıda, mekânın yukarıda ifade edilen boyutlarına değinilecek, mekânın kadınlar açısından kurgulanışı; son yıllarda yeni bir alan olarak ortaya çıkan feminist coğrafyanın bulgularıyla tarihsel süreç ihmal edilmeden, Antik Yunan'dan Osmanlı toplumuna dek çeşitli örneklerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Feminizm ve Coğrafya

Feminizmi çeşitli açılardan tanımlamak mümkündür.¹ Feminizm bir ideolojidir; kadınların kendilerini baskı altına alan düzeni algılamaları yolunda geliştirilen siyasal bir düşüncedir. Feminizm politik ve sosyal bir harekettir; daha önceki ideolojilerden ve toplumsal hareketlerden farklı olarak, temel bir kategori olarak 'toplumsal cinsiyet hiyerarşisi'ni gözler önüne serer. Bu hiyerarşinin, sınıf çelişkisi gibi, toplumları biçimlendiren temel bir egemenlik/iktidar ilişkisi yarattığını, adına *patriyarka* denilen, erkeklerin egemen, kadınların ba-

* Doç. Dr. Serpil Çakır: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi.

1 Mansbridge, J. and Okin, S.M. (1995) Feminism. R.E. Goodin and P. Pettit (Eds.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, s. 269. Oxford: Blackwell; Bryson, V. (1999) Feminism. R. Eatwell and A. Wright (Eds.), *Contemporary Political Ideologies*, s. 206. London, New York: Pinter. Ayrıca bu konuda Türkçeye çevrilmiş bir yayın için bkz. Hooks, B. (2002) *Feminizmi Herkes İçindir*. (E. Aydın, çev). İstanbul: Çitlenbik Yayınları.

ğınllı olduğu sosyal ve siyasi bir düzende yaşandığını ortaya koyar.² Kadınların içinde bulundukları bu durum doğal değildir, biyolojik farklılıkların değişmez sonucunda oluşmamıştır; değişebilir, değiştirilmelidir; bu duruma başkaldırılmalıdır. Feminizm aynı zamanda bir bilgi teorisidir. Kadın alışmaları disiplini yeni ve eleştirel bir yaklaşım olarak bu teorisinin gelişmesini sağlar. Bilimlere kadın bakış açısından bakar, bilimlerdeki erkek egemenliğini ve cinsiyetiliğini sorgular; bilgi üretiminin eril niteliğini ortaya çıkarır. Kadınlara ait ihmal edilen, görmezden gelinen bilgilerin araştırılıp bulunmasına yönelik kuramsal ve yöntemsel açılımlar sunar.³

Disiplinler arası kadın çalışmalarıyla kadınların ezilmeleri, ikincil konumda bırakılmaları, dışlanmalarının tarihsel, sosyal, ekonomik, psikolojik, politik, bilimsel ve mekânsal boyutları eleştirel bir bakışla irdelenir.

Konumuz açısından bu bilgi üretiminin mekân boyutuna bakarsak evre ile toplumsal cinsiyet ilişkisini sorunsallaştıranlarla, yani feminist coğrafyacılarda karşılaşırız. Başlıca ilgi konuları; kadınların kır/kent, özel/kamusal gibi yaşam alanları ve yaşadıkları alanların kapsamını belirleyen uygulamalardır. Bu konular 1980'lerden sonra kent bilim, coğrafya, kent planlaması gibi disiplinlerin içinde yer almaya başlamış; bu çalışmalarda, insanlığın yarısının niçin dışlandığı sorgulanmıştır.⁴ Oysa daha önce yapılan çalışmalarda, 'cinsiyet körlüğü' egemendi; araştırma  znese, 'herkes' zamiri kullanılsa da örtülü biçimde erkekti. Yapılan çalışmalarda; erkeğin kendi edindiği ya da hemcinslerinde tanık olduğu, gözlemediği deneyimler temel olarak alınmıştı.

2 Catharine A. MacKinnon, *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru* adlı eserinde, (ev. T. Y ney ve S. Yücesoy, Metis, İstanbul 2003, s. 183 ve 187) feminizmi bir iktidar kuramı olarak tanımlar. Ayrıca bkz. akır, S. (2007) *Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi*. B.  rs (der.) *Modern Siyasal İdeolojiler*, s. 412-475. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

3 Feminist bilgi hakkında ayrıntı için bkz: Gunew, S. (ed.) (1990) *Feminist Knowledge: Critique and Construct*. London, New York: Routledge. Feminist yöntem hakkında Türkçe kaynaklar için bkz. akır, S. ve Akgökçe, N. (der.), (1996) *Kadın Araştırmalarında Yöntem*. İstanbul: Sel Yayıncılık. Kitapta, Sandra Harding, Patricia Hill Collins, Maria Mies, Mariana Lazreg, Deniz Kandiyoti vd. tarafından yazılmış çeşitli makalelerin yanı sıra; Türkiye'de yapılan bazı feminist araştırmalardan yöntemsel örnekler de vardır. Özellikle bkz. Mies, M. *Feminist Araştırmalar için Bir Metodolojiye Doğru*. S. akır ve N. Akgökçe (der.) *Kadın Araştırmalarında Yöntem* (A. Durakbaşa, A. İlyasoğlu, ev.), s. 48-64.

4 Bu konuda S. Hanson ve J. Monk'un, "On not excluding half of the human in human geography" (insan coğrafyasından insanların yarısını dışlamamak üzerine) başlıklı 1982 yılında *Professional Geographer*'da yayımlanan makalesine bakılabilir.

Kamusal Alan Özel Alana Tercih Edildi

Kent bilimciler açısından kent evin dışında başlar; ev içinde yaşananlara, ev ile dışarının ilişkisine bakılmazdı. Kamusal alan özel alana tercih edilir, içeriğinin bilgisi aranmaz ve önemsenmezdi. Bu alanda Batı'nın bakış açısını sorgulayan McDowell, "Evin kapısının önüne gelindiğinde kent bilimin görevi sona erer ve aile içi işbölümü, hane içindeki erk ilişkileri ya da ev içinde harcanan emekle ilgili sorunlar göz ardı edilir," der (McDowell 1989, s. 138-142). Türkiye'de yaptığı araştırmalarla konuya önemli açılımlar getiren Ayten Alkan ise şu saptamayı yapar: "Bu tür bir 'suskunluk' kent tarihinin yazılması başta olmak üzere, kent çalışmalarının ait olduğu türlü disiplinlere egemendir" (Alkan 2005). Bu nedenle, hiç değilse dünyada olduğu kadar Türkiye'de de bu eksiklik giderilmelidir: "Türkiye'nin akademik alanda cinsiyet dinamiklerini temel parametre olarak mekân analizine giren ya da cinsiyet analizlerine mekânsal süreçleri ayrılmaz bir bileşen olarak dahil eden çalışmalara ihtiyacı vardır."⁵

Çünkü son zamanlara dek, bu alanın bilgi dağarcığını oluşturan çalışmalarda kadınlar görmezden gelinmiş; onların varlıklarını telaffuz etmek bir yana, sanki her yerde varmışlarcasına, yanlış bir yargının yerleşmesine zemin hazırlanmıştır. Örneğin yaptığı çalışmalarla kent tarihine önemli katkılarda bulunan ortaçağ kent tarihçisi Henry Pirenne, Türkçeye *Ortaçağ Kentleri* adıyla çevrilen eseri *Medieval Cities*'de; kentin 'bireyleri, üyeleri, kardeşleri, kişileri' derken kadınları kastetmediğine ilişkin herhangi bir açıklama yapma gereğini duymaz. "Kent havası özleştirir," ifadesindeki; serbest dolaşım, kişi özgürlüğü, istediği yerde yaşama ve mülkiyet edinme haklarına sahip olanlar, aslında cinsiyetsiz özneler değildir. Batılı ülkelerin kendi dillerinde *frairie*, *gild*, *hanse*, *charité*, *compagnie* gibi adlarla andığı, tüccar birliklerindeki kardeşlerdir. Ancak bunların gerçekte 'erkek' kardeşler olduğuna dair bir vurgulama da yoktur ((Pirenne 2000, s. 92-93). Kadınların tüm haklarıyla donatılmış olarak kentte serbestçe dolaşabilmeleri, değil X. yüzyılda, XVIII. yüzyılda bile mümkün olamamıştır. Bu konudaki olumlu gelişmeler ancak XX. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.

Fiziksel ve toplumsal çevrenin örgütlenişi ve belirlenmesi, toplumsal cinsiyet rolleriyle yakından ilişkilidir. Cinsiyet rollerine dayanan işbölümü, farklı iktidar ve otorite ilişkileri ve bunlara göre oluşturulmuş alanlar yaratır. İki cins açısın-

⁵ Açıklama için Ayten Alkan'ın 2009'da bu amaçla derlediği kitaba bakınız: Alkan A. (der.) (2009) *Cins Cins Mekân*, s. 15. İstanbul: Varlık Yayınları. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kentsel çevredeki yansımalarının incelendiği yazı için bkz. Alkan, A. (2000) 'Özel Alan - Kamusal Alan' Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekân. *Kültür ve İletişim* 3 (1), Kış, 71-95.

dan farklı ülke ve coğrafyalarda bu durumun yaşama yansıma şekli arasında –son yüz yılda değişmeye başlasa da– oldukça belirgin bir fark vardır: Mekânsal ayrışma. Özel ve kamusal mekân olarak bu alanlar ayrıştırılmış, farklılaştırılmıştır. Kadınların yaşamları ev içiyle sınırlandırılmış, kamusal alanlara girişleri denetim altına alınmaya çalışılmış, dış mekâna nereden, nasıl –giysilerinin biçimi, ulaşım araçları– ve ne zaman gireceği kurallarla biçimlendirilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda sayılan hususları sorunsallaştıran feminist coğrafyacılar, toplumsal cinsiyet kavramını, çevrenin anlaşılmasında temel bir kategori olarak ele almış; feminist teorinin bilgi ve yöntemini, mekânı, mekânsal süreçleri ve cinsiyet ilişkilerini anlayacak şekilde kullanmışlardır. Suzanne Mackenzie, Linda McDowell, Gillian Rose, Barbara M. Cooper gibi araştırmacılar bu alanın başlıca isimleri olarak zikredilebilir.⁶

Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal cinsiyet, toplumsallaşma süreci ve kültürün içinde edinilen, kadın ve erkek olma özelliklerini anlatan bir terimdir (Bhasin 2003; Scott 1988; Connell 1998, s. 184). Kadınların ve erkeklerin kendileri için uygun olan davranışları, tutumları ve rolleri, birbirleriyle nasıl ilişki kurmaları gerektiği ve toplumda üstlenmiş oldukları işlerin neler olduğunu gösterir. Ancak unutulmamalıdır ki bu roller doğal ve kendiliğinden oluşan bir işbölümünün sonucu değildir. Kültürel olarak belirlenmiştir; zaman içinde aile, hane, okul, medya, kamusal alan ve bu alanın çeşitli biçimlerine göre –üretim, siyasal katılım– değişebilir ve yeniden üretilebilir. Cinsiyet rollerine dayanan işbölümü, tarihsel

6 Bilgi için bkz: Mackenzie, S. (2002) *Kentte Kadınlar*. A. Aklan, B. Duru (der., çev.) *Yirminci Yüzyıl Kenti*, s. 249-284. Ankara: İmge Yayınları; Mackenzie, S. (1986) Women's responses to economic structuring: changing gender, changing space. M. Barrett & R. Hamilton (der.) *The politics of diversity: Feminism, Marxism and Canadian society*. London: Verso; Mackenzie, S. (1989) Restructuring the Relations of Work and Life: Women as Environmental Actors, Feminism as Geographic Analysis. A. Kobayashi ve S. Mackenzie (der.) *Remarking Human Geography*. London: Unwin Hyman; McDowell, L. (1993) Space, Place and Gender Relations: Identity, Difference, Feminist Geometries and Geographies. *Progress in Human Geography*, 17(2), 305-318; Rose, G. (1993) *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Polity Press, Blackwell; Cooper, B.M. (1997) Gender, movement, and history: social and spatial transformations in 20th century Maradi, Niger. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 15, 195-221. Makalede mekânın toplumsal ilişkileri ve toplumsal cinsiyet kimliği, Batı Afrika'da Maradi-Nijer Müslüman kadınlarının örneğinde ortaya konulmuştur. Ayrıca bkz: Nelson, L., Seager, J. (eds.) (2005) *A Companion to Feminist Geography*. Blackwell Publishing. Aynı kitapta bkz. Bondi, L. and Davidson, J.: Situating Gender, s. 15-17.

süreç içinde farklı iktidar, otorite, hiyerarşi, denetim gibi ilişki ve güç alanları yaratır; toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki eşitlik veya eşitsizlikleri belirler.

Özel ve kamusal mekân, farklı ülke ve coğrafyalarda iki cins açısından incelendiği zaman, cinsiyetçi uygulamalar ve buna uygun olan bir örgütlenme, en önemli özellik olarak karşımıza çıkar. Çünkü 'özel ve kamusal alanlar' bir karşıtlık ve hiyerarşi oluşturacak biçimde bölünmüş ve örgütlenmiştir.

Mekânın Cinsiyeti

Ev dışına çıkmanın, kamusal mekânlara girmenin ve bu mekânları kullanmanın koşulları genellikle kadınlarca değil, erkekler ve onların oluşturdukları bir kurum olan devlet tarafından belirlenmiştir. Kadınların dış mekânlara girişinde farklı denetim mekanizmaları devreye girmiş, dış mekâna 'nereden', 'ne zaman' ve 'hangi şekilde-giysiyle' girileceği, kurallara tabi kılınmıştır.

Kadınlar; toplumun, devletin, erkeğin, kültürünü, maneviyatını, özünü temsil eden bir simge olarak görülmüştür. Bu durum, kadınların her alanda eğitim, sosyal, ekonomik ve özellikle de cinsel alanda denetlenmesini, kontrol altına alınmasını da beraberinde getirmiştir. Sonuçta dini söylemi aşan bir ataviz gelenek doğmuştur. Bu düşünce aynı zamanda, kadını özerk bir insan varlığı olarak gören değil, baba ya da kocanın mülkü sayan binlerce yıllık ataviz bir anlayışa da tekabül etmektedir.

Özel ve kamusal alanlar, tarihsel örnekleri aşağıda görülebileceği gibi bir karşıtlık ve ast üst oluşturacak biçimde bölünmüş ve örgütlenmişlerdir. Kadınlar erkekler mekânsal olarak ayrılmıştır. 'Evlilik, aile, hane, ev' gibi özel alana işaret eden kavramlar kadınlarla ilişkilendirilmiştir. Oysa kamusal ile özel alan toplumsal olarak yapılandırılır. Her ikisinin arasında kesin bir sınır olmadığı gibi geçişkenlik vardır. Bu alanlar zamana ve mekâna göre değişebilir.⁷ Bariz olan ise aynı mekânda yaşayan kadın ve erkeğin ve onlara atfedilen değerlerin, hiyerarşik ve birbirine karşıt olarak ayrışmasıdır. Temelde kadına atfedilenler; fedakârlık, özveri ve duygusallıktır. Kadın akıldan dışlanmış, doğayla özdeşleştirilmiştir. Erkek ise tam tersine akılcıdır; kamuda yaşar ve bir yurttaş olarak bu alanın bütün haklarına sahiptir.

Cinsiyet rolleri, mekânın örgütlenişinde en önemli gösterge olarak karşımıza çıkar. Kadınların toplumdaki rol ve sorumlulukları, 'kadın alanı' olarak ta-

7 Bu konunun Türkçede kapsamlı bir incelemesi için bkz: Alkan, A. (2000) 'Özel Alan - Kamusal Alan' Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekân. *Kültür ve İletişim* 3 (1), Kış, 71-95.

nımlanan belli yapılarla biçim almış, sınırlandırılmıştır. Böylelikle kadınların işi olarak tanımlanan görevler kadınlara dayatılabilmektedir. Mekân ve toplumsal cinsiyet rolleri arasındaki ilişki, belli bir yapı içinde –erkek egemen düzen–, cinsiyet körlüğü, doğallaştırma, dışlama/görünmez kılma, ikincilleştirme, marjinalleştirme gibi düzeneklerle tarihsel olarak oluşmuştur.

Kamusal/özel alan ayrımı Eski Yunan düşüncesinden ve onun *polis* (kamusal alan) ile *oikos* (hane) kavramsallaştırmasından hareketle üretilir. *Polis* erkeklerin yönetim alanıyken, *oikos* da kadınların ve çocukların yeri olan ev içidir. Antik Yunan sitelerinde erkeklerin yaşam alanları birbirinden ayrılmıştır. Örneğin erkekler dışarıda *agora* ve *gymnasion* gibi kamusal mekânlarda yaşamalarını sürdürürken, kadınların alanı evle sınırlıdır. Klasik Müslüman evinin haremlik/selamlık sistemine benzer bir uygulama vardır. Evler az pence-reli ve yüksek duvarlarla çevrilidir. Evli kadınlar, erkek konukların ağırlandığı oda olan ve bizdeki selamlığı karşılayan *andron*'da asla görülmezler (Sennett 2001, s. 63).

Kadınlar evin sokaktan uzak bölümlerinde ve erkeklerden ayrı yerlerde yaşarlardı. Orta ve üst sınıftan kadınların cenaze törenleri ya da dinsel ayinlerde sokağa çıkmaları pek mümkün değildi. Sokağa çıktıkları zaman, dışarı giysileri onları yabancı erkeklerin bakışlarından koruyacak şekilde olmalıydı. MÖ VI. yüzyılda Solon Yasaları kadınların ne zaman sokağa çıkabileceklerini, çıktıkları zaman nasıl giyineceklerini, hatta ne yiyip içeceklerini belirleyerek kadınların ortalıkta görünmemelerinin daha hayırlı olduğunu kurallarla kesin olarak belirlemişti (Berktaş 1996, s. 88).

Tüm bunların demokrasinin beşiği olarak örnek gösterilen, doğrudan demokrasinin yaşandığı Eski Yunan'da geçtiğinin farkında olalım. Kadınlar entelektüel ve kültürel etkinliklerden yoksun bırakılmış, ev dışına çıkmalarına, oyunlara, törenlere, erkekler arası tartışma toplantılarına katılmalarına izin verilmemişti. Bu konuda izne ihtiyaç duymayanlar sadece hetere (*hetairai*) olarak adlandırılan fahişelerdir.⁸ Hetereler akıllı, esprili ve eğitimliydi. Atina toplumunda kendi parasını yönetmesine, cinsel yaşamıyla ilgili kararları kendisinin almasına, caddelerde istediği zaman dileğince dolaşmasına izin verilen yegâne

8 Wells, J. (1997) *Kadın Gözüyle Batı Avrupa'da Fahişeliğin Tarihi*, (N. Arman, çev.), s. 15-16. İstanbul: Pencere Yayınları. Hetereler (fahişeler) tapınaklarda, soylu erkeklerle cinsel hizmet veren sürekli rahibelerin daha sonra, tapınaktan ayrılması, topluma karışmasıyla ortaya çıkmışlardır. Özgür ve donanımlı heterelerin en çarpıcı örneği, Milet'te bir kapatma olarak doğan, Sokrat zamanında Atina'ya getirilen Aspasia'dır. Aspasia önce Perikles'in metresi, sonra da karısı oldu. Politika, din ve sosyal konularda derin bilgisi vardı. Felsefe dersleri verir, kalabalık gruplara ev sahipliği yapardı. Evini, kadınlar için bir eğitim ve kültür mekânı olarak kullanmıştı. Wells, age., s. 16.

kadınlardı. Diğer kadınlara nazaran Eski Yunan'ın kültürel etkinliklerini paylaşmakta özgürlerdi. Gösterişli evlerinde, kendilerini geçindirecek parayı cinsel hizmetleri karşılığında kazanır, devlet adamlarının ya da sanatçıların genellikle uzun süreli âşığı olurlardı. Rönesans Avrupası'na gelindiğinde, aynı gruptan kadınlar, yani kortizan'lar da (*courtisan*/saraylı fahişe) benzer ayrıcalıklara sahip olmuştu ki bunlar arasında kitaplıklara girme ayrıcalığı da vardı. Kortizanlar bu konuma ulaşabilmek için hem bedensel hem de entelektüel anlamda çok sıkı bir eğitimden geçirilirlerdi.

V ve IV. yüzyıllarda kadın konumu ve yaşı ne olursa olsun yasaların gözünde mahcur (kısıtlı) durumdadır; bir erkek çocuktan daha az hakka sahiptir ve hukuki bir kimliği yoktur. Yaşamı boyunca kendisini hukuk karşısında temsil eden bir erkek vârisin yasal denetimi altında olmak zorundadır. Evlilik, boşanma ve mülkiyet konusunda söz hakkı yoktur. Aynı şekilde kadınlar hiçbir şekilde mahkemede tanıklık yapma hakkına sahip değildir. Eğer mahkeme dışında ettikleri yemin, bir erkek tarafından duyulup mahkemede teyit edilirse 'dolaylı' kanıt sayılarak kabul görürdü.

Bu uygulamaların felsefede yer bulduğunu gösteren çeşitli örnekler vardır: Örneğin Aristoteles, "Sessizlik kadının izzetidir ama aynı şey erkek için geçerli değildir," der. Suskunluğu kadına, konuşma hakkını erkeğe addederek cins ayrımcılığı yapar. Bir özelliği kadına ve erkeğe farklı addeder. *Politika* adlı eserinde, erkeğin cesaretini hükmetmesinde, kadının ise boyun eğmesinde olarak görür. Ona göre otorite hükmeden kişiye aittir. Tiranlık ya da monarşide olduğu gibi bu durum geleneklerden ya da erkeğin kadın üzerindeki otoritesi düşünülerek doğadan gelebilir. Ona göre erkek doğal olarak daha güçlü ve akılcı olduğu için kadına nazaran daha ölçülü ve akıllı kararlar alır. Eksiksiz muhakeme yetisine sadece erkekler sahipken; kadınlar duygusalılıkları ve mükemmel olmayışları yüzünden eksik ve istikrarsız muhakeme yapabilir ve akıl yürütebilir (Aristoteles 1983, s. 25-30).

Kadınlara ilişkin Aristoteles'in geliştirdiği fikirler, Hristiyan teolojisinin kadına ilişkin dogmatik anlayışında belirleyici olmuştur. Yüzyıllar sonra onun fikirleri İmam Gazali'nin, Müslüman kadınlara ilişkin görüşlerinde yankı bulmuştur: Gazali de, sessizliği kadının erdemi olarak saymış; Müslüman erkeklerin kaçınması gereken kadın tipinin 'şadaka', yani çok konuşan kadın olduğunu söylemiştir. İmam Gazali ünlü yapıtı *İhya ül-ulum id-din'*de şöyle yazar: "Kadının kazanması gereken iyi alışkanlıklar konusunda genel olarak ve kısaca şunlar söylenebilir: Kendine ait özel dairede kalmalı ve iğinin başından ayrılmamalıdır. Dama gereğinden fazla çıkmamalı ve buradan sağa sola bakmamalıdır. Öle yandan komşularıyla çok az konuşmalı ve onların evine gitmemelidir..." Gazali bir başka yerde bütün Müslüman erkeklerin kesinlikle kaçınması gere-

ken kadın tipini çizer: Şadaka, yani çok konuşan kadın. Sessizlik ve durağanlık; kadın seçiminde başta gelen ölçütlerdir..." (akt. Sabbah 1997, s. 7).

XVI. yüzyılda reform döneminde Luther, Aristoteles'in kadının yalnızca tek amaç için yaratıldığı şeklindeki fikirlerini devam ettirir. Bu görüşünün izlerini hamileliğin tehlikelerine dikkat çekenlere verdiği cevapta görebiliriz: "Çocuk doğurmak yüzünden kadınlar bitap düşüyor ya da ölüyorlarsa, bunun hiç zararı yoktur. Bırakın ölene dek çocuk doğursunlar; bütün varlık nedenleri de zaten bundan ibarettir" (Berktay 1996, s. 142).

Evlü kadınların miras ve mülkiyet hakkı elde etmeleri çok daha geç olmuştur. Bu durum özellikle Batı'daki kadın hareketinin en yoğun mücadele alanını oluşturmuştur. Evlilikte karı ve kocanın yasa karşısında tek kişi olduğu inancı uzun süre hükmünü sürdürmüştür. Kadının varlığı ya da resmi varlığı evlilik boyunca askıya alınmış, kocasınıninkileleştirilmiş veya ona tabi tutulmuştur. 1753 tarihli İngiliz yasalarına göre, "Karı ve koca tek kişidir, o kişi de kocadır" (Yalom 2002, s. 186).

Durum kadının kocaya koşulsuz teslimiyeti olunca işin boyutları kadının giysilerinin modeline ya da rengine müdahaleye dek varmıştı. Örneğin İtalya'da XIII. yüzyılda usulüne uygun olarak evlenmiş saygın kadınların bir gösterge olarak peçe takmaları konusunda ısrar edilmiş, görsel açıdan 'onurlu kadın' kategorisi yaratılmaya çalışılmıştı. Vesikalı fahişelerden ise bu istenmediği gibi peçeyle yüzlerini örtmeleri 'yasak' edilmişti. Benzer uygulamaların öncesi ve sonrasına ilişkin örnekler eksik değildi. MÖ 1600 yıllarında Sümerlerde evli ve dul kadınların başlarını örtmeleri bir zorunluluk olarak belirtilmişti. Evli olmayanların ve sokak fahişelerinin zorunluluğu ise örtünmemeleriydi (Çığ 2005, s. 78; Tosun ve Yalvaç 2002). 1638 tarihli Floransa Düklüğü Nizamnamesi'nde ise erkek vatandaşlardan, evliliklerinin altıncı yılından sonra eşlerinin renkli elbiselerini çıkartmaları, yerine siyah giysileri giydirtmeleri istenebilmiştir. Bunların belden yukarısı, kolları ya da yakalarının renkli olabileceği lütfedilmiş; ancak kadınların doğurgan oldukları üretken dönemin bittiği on ikinci yıldan sonra tamamen siyah giymeleri gerektiği ifade edilmişti. Siena'da ise ilk evliliklerinin ikinci yılından sonra tüm kadınlar siyah dışındaki renklerden mahrum bırakılmıştı (Dubey ve Perrot 2005, s. 147-148).

Kadınlar Yurttaş Olarak Kabul Görmemiştir

Feminist siyaset bilimci Carole Pateman'ın ortaya koyduğu gibi kadınlar liberal kuramcılar tarafından hiçbir zaman kamusal alanda hakları olan kişiler

ya da yurttaşlar olarak kabul görmemiştir.⁹ Sadece özel alanda değil, kamusal alanda da cinsiyet ayrımını pekiştiren ikircikli eril bir söylem ve onun pratiği yaratılmıştır (Landers 1999, s.99). Liberalizmin birey ve yurttaş hakları kuramı ikirciklidir; kadınlar, kamusal alanda haklarıyla donatılmış bir birey, bir yurttaş olarak düşünülemez bile.¹⁰ Kadınlar onayın, uzlaşmanın, kamusalın dünyasından dışlanmış; özel mülkiyet, medeni haklar, siyasal haklar gibi yeni hak ve özgürlükler sadece burjuva erkekler için düşünülmüş, uzun süre kadınlar bu haklardan mahrum edilmişlerdir.

Kadınların siyasal topluluğa tam üye olamamalarının önemli bir nedeni kamusal/özel ayırımından kaynaklanan dışlanmanın onları ekonomik yaşamdan da uzak tutmasıdır. Siyasetin temel belirlenimi kamusal alan olunca özel alanın mahrem konuları ve burada yaşayanların sorunları gündemden ve gözden irak tutulmuş, asimetrik iktidar ilişkilerinin sorgulanmasının ö nü kapanmıştır.

Liberal felsefenin temelini oluşturan rıza ve özgürlük nosyonları erkek deneyimi üzerine oturur. Toplumsal sözleşme bireyler arasında değil, erkek kardeşler arasında kurulan bir anlaşmadır.¹¹ Sivil siyasi gövde bu anlaşma üzerinde kurulmuş, iki cinsten sadece biri örnek alınarak erkeğin yaşam deneyimleri üzerinden ortaya çıkan sorunların çözümüne yönelik oluşturulmuştur.

Liberal kuramdaki 'birey', öyle olduğu iddia edilse bile evrensel ve cinsiyetler üstü bir kavram değildir. Kadın; doğasının gereği, erkeğin her yolla denetim altında tutmak zorunda olduğu bir düzensizlik kaynağı olarak görülmüş ve bu nedenle onu erkeğe bağımlı gören geçmişin mirası devam ettirilmiştir: Düzen kurmak adına, kadın erkeklerden ayrılmalı, perde arkasında kalmalı ve hareketsiz hale getirilmelidir. Yani ona egemen olunmalıdır. "İnsanın doğal özgürlüğü, dünya üzerindeki herhangi bir üstün gücün denetimi, yasa yaparın otoritesi ya da iradesi altına alınamaz," açıklamasını yapan Locke, "doğal olarak güçlü ve iktidar sahibi olan kocanın eşi ve çocukları üzerinde otorite kur-

⁹ Pateman yaptığı çalışmalarla siyaset bilimine kadınlar açısından önemli açılımlar getirmiştir. Özellikle bkz: Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press.; Pateman, C. (1993) *Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme*. J. Keane (der.), *Sivil Toplum ve Devlet*, (A. Bora, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

¹⁰ Bkz. dipnot 9: Pateman 1993, s. 119-145 ve Pateman, 1988; Young, I.M. (1998) *Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship*. A. Phillips (ed.), *Feminizm and Politics*, s. 401-429. Oxford University Press.

¹¹ Bkz. dipnot 9: Pateman 1988, s. 120-130.; Pateman, C. (1989) *Feminist Critiques of the Public / Private Dichotomy. The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory* içinde, s.120-125. Stanford: Stanford University Press.

masına izin verilmelidir,” der (Donovan 1992, s. 21-25; Okin 1980, s. 435). Çünkü ‘doğal’ olan budur!

Aynı görüşler Rousseau’da da kabul görmüştür. Rousseau bireyin bağımsızlığını herkesten çok önemser, ama ona göre kadın bağımsız olmamalıdır, ikincildir, erkeğe göre tanımlanmıştır. *Émile* adlı eserinde kadını bağımsız bir birey olmak yerine erkeğin tamamlayıcısı olarak görmüş, cinslerin ideal ve doğal özelliklerinden bir sapma olmaması için kadınlara kısıtlayıcı bir eğitim verilmesini isteyebilmiştir. Bağımlılığın doğal bir durum olduğu kadınlara öğretilmeli, karılık ve analık görevlerine hazırlanmaları için yumuşak bir karakter almaları yolunda şekillendirilmelidirler.¹²

Bu görüş ve uygulamalar kadınların özel hayat alanı için zaruri kapasitelerle donatıldıkları, erkeklerin hem kamusal hayatta işlev görme, hem de iki alan arasında dolaşım sağlama yeterliğine sahip oldukları şeklindeki farklı erkeklik ve kadınlık imgelerinin inşasını getirmiştir.

Kadınların Kamusal Alandan Dışlanması

Kamusal alan birincildir; ortak çıkar olan erkek kardeşliğine yönelik olarak erkekler tarafından belirlenmiştir. Kadınlar buradan dışlanır, onların çıkarlarını gözetmek bir yana, varlıklarına bile tahammül edilemez. Sadece kamusal alanda değil özel alanda da karar vericiler, güce sahip olanlar erkeklerdir. Özel alanlar da erkeklerin kişisel egemenlik alanları olarak görülür ve ona göre düzenlenir. Mekânsal ve yasal örgütlenme buna göre şekillenir. Kapsamında ise kadınlar ve çocuklar vardır.

12 Alıntı için bkz: Rosen, M. ve Wolff, J. (der.) (2006) *Siyasal Düşünce*, s. 60-61. Ankara: Dost Yayınevi. Rousseau’nun sözlerine kulak kabartalım: “Erkek güçlü ve etken olmalıdır. Kadın zayıf ve edilgen olmalıdır; biri hem güçlü, hem iradeli olmalıdır; diğeri ise ona azıcık karşı koymalıdır. Bu ilke kabul edildiğinde, kadının erkeğin gözüne hoş görünmek için yarattığı sonucuna varılır. Erkeğin de aynı şekilde kadına hoş görünmesi gerekse bile, bu gereklilik o kadar acil değildir. Erkeğin erdemi gücünde yatar, o güçlü olduğu için kadını mutlu eder. Bunun aşkın kanunu olduğunu söylemiyorum, ama doğanın kanunudur ve doğa kanunları aştan daha eskidir. Yüce varlık, erkeğin sınırsız arzu ve bu arzularını yönlendirecek bir yasa vermiştir. Böylece erkek özgür olacak ama aynı zamanda kendini kontrol edebilecektir. Erkek arzularıyla yönlendirildiği halde onları dizginleyecek akla sahiptir. Kadın da sınırsız arzuya sahiptir. Tanrı arzularını frenlemesi için kadına iffet vermiştir.” Rousseau’nun görüşleri aynı önemde Mary Wollstonecraft tarafından ikircikli bir tutum olarak eleştirilmiş ve yarıtlanmıştır. 1792’de yazdığı kitap liberal feminizmin en önemli örneğidir. Türkçe baskı için bkz: Wollstonecraft, M. (2007) *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, (D. Hakyemez, çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Locke ve Rousseau'nun görüşlerinin uygulamaya konulması Fransız Devrimi'nin hemen sonrasında gerçekleşti. Kadınlara doğadan gelen görev ve sorumluluklarını unutmaması, unuttukları ya da yerlerinin neresi olduğunu karıştırdıkları zaman –erkek gibi siyaset yapmak için kürsüye çıkmak– bunun belelinin ağır olacağı konusunda hayati bir ders verildi! Yıl 1793, yer Fransa. “Yakın zamanda ve kısa bir süre içinde devrimci mahkeme, kadınlara büyük bir ders verdi. Bu örnek şüphesiz kadınların hafızalarında yaşayacaktır. Zira her zaman tarafsız olan adalet, verilen derslerin acımasız olmasından yanadır.” Bilindiği gibi Fransız Devrimi, ‘İnsanlar özgür, eşit ve kardeşler’ ilkesiyle ‘İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’ni getirmişti. Ancak aynı devrimin oğulları 22 Aralık 1789’da kadınların oy hakkından mahrum edildiğini de açıklayabilmişti. Bunun nasıl bir ders olduğu ve kime verildiğini anlamaya çalışmak için devam edelim: “Akıllı, kültürlü, büyük tasarıları olan, paralı askerlere benzeyen yazarlarca kuşatılmış olan Ronald Kadın, halka ve halkın seçtiği yargıçlara karşı küçümseyici soğukkanlılığı, yanıtlarının kibirli keskinliği, alaycı neşesi ve Adliye Sarayı’ndan Devrim Meydanı’na getirilirken gösterdiği metanetle yaptıklarından pişman olmadığını ve hakkında verilen kararı hiç umursamadığını belli ediyordu. Bununla birlikte o bir anneydi; ama doğanın üstüne çıkmak isterken onu feda etmiş, bilgiç olma arzusu, cinsinin erdemlerini unutmamasına yol açmıştı. Her zaman tehlikeli olan bu gaflet, onun idam sehpasında can vermesine yol açtı. Coşkulu bir muhayyileyle doğmuş olan Olympe de Gouges ise, gerçekten tamamen uzak hayallerini, doğadan gelen ilham saymıştır. Devlet adamı olmak istedi ve yasa onu cinsine yakışan erdemleri unutmamasından dolayı cezalandırdı.”¹³

Cambacérès’in hazırladığı 1793 Konvansiyonu’nun gündeminden çıkarılan ilk medeni kanun taslağı da hayata geçirilmedi. Taslakta, evli kadın hukuksal bakımdan tam kapasiteyle donatılıyor, eşler arasında tam eşitlik öngörülüyor, her birine ortak malların tümü üzerinde eşit haklar tanınıyordu. Tüm bu taleplere karşın Konvansiyon Meclisi, kadınların oy hakkını tanımak yerine var olan kadın kulüplerine de yasak getirdi. Çünkü bu kulüpler, sadece aileyle ilişkilenen kadınları kimliklerinden özgürleştirerek ‘doğal düzeni’ bozuyorlardı. “Her cinsin kendine özgü bir görevi vardır, etkinliğin sınırlarını aşmamalıdır”; “İnsanın ne yapıp yapamayacağını sınırlayan, hiçbir istisna tanımayan ve ya-

13 *Le Moniteur Universel* gazetesi, 19 Kasım 1793, Olympe de Gouges, Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’ni 1791 yılında yayımlamıştı. Tanıklık yapma hakkı, Fransız kadınlarına 1792’de verilmiş, ancak 1803’te geri alınmış, on yıllık bir mücadele sonunda ancak 1897’de tanıklık yapma hakkı elde edilmiştir. Benzer değişiklikler 1887’de İtalya’da, 1897’de Cenevre’de ve 1900’de Almanya’da gerçekleşmiştir.

salârin bile değıştirmeklemediğı tek yasa, doğa yasasıdır”¹⁴ gibi karşıt görüşler çok geçmeden meyvelerini verdi; Napolyon, XVIII. yüzyılın sonunda medeni kanunda cinslerin eşitsizliğini resmileştirdi. Kişisel olarak devreye girerek, “evlendiğı günden itibaren kadın, kocasının emirlerine uyacaktır” açıklamasını koydurdu.

Osmanlı Toplumunda Kadınların Mekânı

Osmanlı toplumunda kadınların mekânı yukarıda örnekleri verilen uygulamalarla benzerlik göstermiş, görece farklı olsa da kadınların yaşam alanları evle sınırlı kalmıştı. Kadını yabancı erkeklerden ayırma isteğı ve çabasıyla konaklarda haremlik/selamlık, mahallelerde çıkmaz sokak düzenlemeleri, yüksek bahçe duvarları, cumbalı pencereler, nadiren balkon yapılması gibi uygulamalar mimariye yansımıştı. Kadınların belli mekânlarda namahrem erkeklerden ayrı tutulmaları anlayışı bazı mekânların onlara yasaklanmasını da beraberinde getiriyor, bu konuda dönemin yasaları olan fermanlar çıkarılıyordu (Çakır 2009, s. 76-101).

Kadına Ait Yerler

1888’de yazılan *Mecelle*’de kadınlara ait yerlerin tanımlanma gereğinin duyulması, kadınların mekânsal sınırlılıklarını ortaya koyan önemli bir göstergedir: *Makarr-ı nisvan* (kadına ait yerler) mutfak, kuyu başı ve avlular olarak tanımlanmıştı. Bu mekânların bir başka yerden görülmesi *zarar-ı fahiş* sayılırken; bir kimsenin yeni yaptığı binadan veya var olan evinde açtığı pencereden bitişik evlerdeki komşusuna *makarr-ı nisvan* olan yerler görünür ise bu durum bir zarar kabul edilip zararın tazmini istenirdi. Yani bir evde oturan kimse, o evin çevresindeki diğer evlerdeki kadınların bulunduğu yerleri göstermeyecek biçimde duvar ya da tahta perde yaptırmaya zorunluydu. Yine bir kimsenin bahçesindeki tahta perdenin aralığından komşusunun *makarr-ı nisvan* olan bölümleri görünürse, o aralıkları kapatmakla yükümlüydü. Bahçesinde meyve ağacı

14 Alıntı için bkz: Badinter, E. (1986) *Biri Ötekidir*, s. 164. İstanbul: Afa Yayınları. Kadınların kamusal hayata katılımı istenmeyen bir durumdu: “Kadının ev işlerine özen göstermekten vazgeçip, çocuklarını beşiklerinde bırakıp kamu meydanına, konuşma kürsüsüne çıkması ne zaman âdet olmuştu?” Aries, P., Duby, G. (2007) *Özel Hayatın Tarihi 4: Fransız Devrimi’nden Büyük Savaş’a*, (A. Berktaş, çev.), s. 27. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

bulunan biri o ağaca çıkmadan önce komşusuna, kadınları tesettür ettirmesi için haber vermek zorundaydı. Eğer bir uyarı yapılmadan ağaca çıkarsa, kadı o kişinin bir daha o ağaca çıkmasını yasaklayabilirdi.¹⁵

Hangi milletten olursa olsunlar, kadınların geceleri sokakta dolaşmaları, dondurmacı, kaymakçı gibi dükkânlara girmeleri, orada erkeklerle birlikte olmaları fermanlarla men edilmişti. 1530'da Eyüp kadısının dikkatini çekmek üzere düzenlenen bir fermana bakalun. Burada *nisa taifesi* olarak adlandırılan kadınlara, kaymakçı dükkânlarına girme yasağı uygulanması için şöyle sesleniliyordu:

“Kaymakçı dükkânlarına bazı nisa taifesi, kaymak yemek bahanesiyle girip oturup namahremler cem' olup hilaf-ı şer' işleri vardır, diye Müslümanların haber verdiklerini bildirmişsin; bu babda ihmal caiz değildir. Kadınlar kaymakçı dükkânlarına gitmeyeceklerdir. Gelen kadınların dükkâna alınmamasını, dükkân sahiplerine şiddetle tembih et. Tembihini dinlemeyen ve dükkânına kadın müşteri alan dükkân sahibini, muhkem cezaya çarptır.” (*Tarih ve Toplum* 1984, s. 32).

XVII. yüzyıldan itibaren, kadınlar mesire yerlerinde görünmeye başladılar. Ancak, onları çeşitli açılardan sınırlayan uygulamalar devam etti. Kadınların kentin neresinde, nasıl ve ne zaman bulunacaklarına ilişkin bir tanım getirildi. Nereye gidecekleri, oralarda hangi türden giysiyle dolaşacakları, nasıl davranacakları sürekli kendilerine buyruldu, yasaklarla dış mekânlar sınırlandırıldı. 1811 yılına ait bir belgede İslam kadınlarının ancak seyir yerlerine gidebilecekleri açıklaması vardı. İslam kadınları, sadece cuma günleri, kendilerine ayrılan yerlerde olmak şartıyla, erkeklerden ayrı bulunacakları yerlere gidebilecekti; seyir yeri olmayan Maslak, Şişli, Levent, Pangaltı gibi yerlerde, ne suretle olursa olsun, arabayla durmaları veya oturmaları bile yasaklanmıştı (Ergin 1995, s. 853-854). Buna gerekçe olarak kadınların uygun olmayan davranışları gösterilmişti. Namusun koruyucusu olan devlet ahlak bozukluğuna yol açabilecek durumlara izin veremezdi. Bu yüzden baştan çıkarıcı bir varlık olarak görülen kadınların davranışları dikkatle izlenmeliydi.

İkinci cinsin birlikteliğine izin yoktu. Her cinsin kent içinde hangi günde, hangi semte yolculuk edebileceği, orayı gezebileceğine ilişkin düzenleme yapma gereği duyulmuştu. Kadınların dışarıya çıkmalarına izin verilen günler semti-ne göre cuma ya da pazar günleriydi:

15 Bkz. Mecelle-i Malumat-ı Civariye Hakkındadır. *Düstür* (1293) Cild-i Salise, 1. Tertip, s. 83-85. Alıntı için bkz. Alkan, M. (Güz 1990) Tanzimat'tan Sonra Kadının Hukuki Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine. *Toplum ve Bilim*, s. 85-95. Ayrıca bkz. Ergin, O. N. (1995) *Mecelle-i Umûr-u Belediyye*. (yeni basım). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

“Boğaziçi ve İstanbul ve Üsküdar seyir yerlerinde kadın erkek karmakarışık oturup hilaf-ı edeb şeyler vukuu istihbar olunduğundan bu uygunsuzluğun men’i için her cinse mahsus seyir günleri tayin ve tahsis olunmuştur. Şöyle ki, Boğaziçi’nde kadınlar cuma günlerinde, yalnız Küçüksu ve Göksu’ya gidip başka hiçbir seyir yerlerine gitmeleri memnudur ve cuma günü ile pazar gününden maada kadınların sair Boğaziçi seyir yerlerine gitmeleri caiz olup fakat erkek bulunduğu hâlde gayet ediphane ve erkekler dahi yoluyla hareket ederler ve cuma günü erkeklerin zikrolunan Göksu ve Küçüksu’ya gitmeleri yasak olup sair seyir yerlerine gidebilirler. Üsküdar taraflarının seyirleri pazartesi ve perşembe günlerinde yalnız taife-i nisaya mahsus olup erkek gitmesi memnudur. Bu iki günden başka dahi kadınların bu Üsküdar seyirlerine gitmeleri caiz değildir. İstanbul tarafında dahi cuma günlerinde Kâğıthane kadınlara ve Çırpıcı ve Veli Efendi çayırları erkeklerle mahsus olup bir takımın gününde öbürünün gitmesi memnudur. Umumen pazar günlerinde kadınların seyir yerlerine gitmeleri men olunmuştur. Boğaziçi’nde Kalender nam mahalde ve Maslak dedikleri yerde sair seyir yerleri gibi her cinse ayrı mahaller olmadığından ve buralara ehl-i İslam kadınlarının her ne gün olur ise olsun azimetleri caiz olamayacağından, eğer hilafında hareket görülür ise haklarında tedibat-ı şedide icra olunacaktır. Ramazan-ı şerifede kadınlar sokakta ve eyyam-ı sairede seyir yerlerinde on birden –gün batımının bir saat öncesinden– sonraya kalmayıp vaktiyle yerlerine avdet ederler” (Takvim-i Vakayi, gurre-i Nun, 1263, Defa 347, s. 1-2, aktaran *Tarih ve Toplum* 1984, s. 36-37).

Giysi, kadınların iç mekândan dış mekâna geçmelerinin yönünü ve sınırlarını belirleyen önemli bir göstergedir. Geleneksel devletin dinini, modern ulus/devletin yüzünü gösteren bir simge olarak kullanılabilme potansiyelini taşıdığından, aynı zamanda siyasal gündemde de konu teşkil edebilir. Giysiler kamusal alanda görünürlükleri giderek artan Osmanlı kadınlarının denetiminde önemli bir araç olarak görüldüğünden çeşitli dönemlerde bu konuya ilişkin fermanlar yayımlanmıştır.

Kadınlar dini kurallara uygun giyinmeliydi. Özellikle Müslüman kadınların giysisi başörtüsünden, dış giysiye, ayakkabıya dek her seferinde çıkarılan fermanlarla yeniden tanımlandı. İslam kadınlarının bed renk, çirkin renk denilen sarı, pembe, mavi ve benzeri açık renk giymemeleri, yeni moda akımlara uymamaları konusunda uyarılar yapıldı.

1772’de Galata kadısına yollanan bir fermanla terzilerin geniş yakalı feraceler dikmesi, kadınların ise evlerinin dışında böyle feraceler giymesi yasaklanıyor, bu türden ferace dikenlerin dükkânlarının kapatılacağı, yasağa uymayan terzilerin tutuklanacağı uyarısı yapılıyordu:

“Galata Kadısı’na hüküm ki, kadınların rengârenk şali softan ferace giymemeleri için evvelce emirler çıkarılarak tembih olunmuşken, bu esnada bazıları o tembihe muhalif hareket ve ekseriya şali softan ve açık bed renk çuhalardan, yakaları belleriyle beraber ferace giyip gezdikleri Padişah Hazretleri tarafından görülmüş olduğundan, bundan sonra kadınların, çuha feraceleri ancak koyu yeşil, güvez nefti gibi koyu renklerden olmak hususunda Hatt-ı Hümayun çıkmıştır. Bu elbise namahremden örtünmek için olduğundan ancak koyu renkli çuhalardan, yakaları da eski âdet üzere küçük olması ve bu yasak edilmiş elbiseyi biri giyerse derhal tutulup layık olduğu cezanın verileceğini mahallesi ahalilerine anlatmaları için Galata, Tophane, Beşiktaş, Fındıklı, Hisar vesair yerlerdeki imamları çağırıp bildirdikten sonra o havalide olan terzilerin kethüda ve yiğitbaşısını da getirip bundan böyle adı geçen esnaftan biri şali soft ve açık renk çuhalardan ferace dikerse başkalarına ders için dükkânları kapatılıp kendileri uzak diyara gönderilerek kalede hapsedileceklerini, hepsine ayrı ayrı bildirmesine (...)” (Tuğlacı 1984, s. 69).

1789’da, 3. Selim döneminde çıkarılan bir fermanda ise yanlarında aile erkekleri olmadan yolculuk eden kadınları gezdiren kayıkçılar ceza; uygun olmayan giysi giyen kadınlar ise ölümle tehdit edildiler:

“Kaymakam Paşa; mecmu (bütün) iskelelere tembih edesiniz, bu günden sonra karılar, yağlı kayık binmesun ve hangi kayıkçı yağlı kayıklara bindirirse katl ederum ve kayığını batırırım. Müslüman karıları, frenk libası şemsiye ile geziyorlar tembih edebi el esbab libasçı görürsem öldür derim, bir sıkı tembih edesiniz” (Akşit 2005, s. 47).

Kadın ve Mekân İlişkisi Cinsiyetçi Yapı Arz Etmiştir

Yukarıda Antik Yunan’dan Osmanlı toplumuna dek teorik ve güncel yaşama ilişkin bilgisi verilen kadın ve mekân ilişkisi, tarih boyunca cinsiyetçi bir yapı arz etmiştir. Kadın hareketinin taleplerinin, yasal ve kurumsal alanda ulusal ve uluslararası çevrede yapılan somut uygulamaların bu cinsiyetçi yapının değişmesi yönünde önemli katkıları vardır.

Ancak unutulmamalıdır ki ev dışı/kamusal alan, önceki dönemlere nazaran kadınlara kapalı olmasa da hâlâ kadınlar için çok güvenli bir yer değildir. Bu bağlamda kent planlamacılarının ve yöneticilerin üstlenmesi gereken bir dizi sorun hâlâ çözüm beklemektedir.

Bugün, araştırmalarda ‘toplumsal cinsiyet kategorisini’ ‘sınıf’ gibi temel bir kategori olarak alıp kullanmanın zamanı geldi de geçiyor. Bu konuda sosyal bilimcilere büyük sorumluluk düşüyor. İnsan ve çevre ilişkilerini anlamada, top-

lumsal cinsiyeti temel bir kategori olarak çalışmaya dahil etmenin sorunun salt kadınlara ait bilgi birikimi oluşturmak anlamına gelmediği artık farkına varılmalıdır. Unutulmalı ki, bu türden kategorilerin çalışmaların içine yerleştirilmesi, ilgili disiplinin, teorik ve yöntemsel olarak geliştirilmesi ve zenginleştirilmesini de sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akşit, E. E. (2005) *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alkan, A. (2000) 'Özel Alan - Kamusal Alan' Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekân. *Kültür ve İletişim* 3 (1) Kış.
- _____ (2005) *Yerel Yönetimler ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- _____ (Der.) (2009) *Cins Cins Mekân*, s. 15. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Alkan, M. (Güz 1990) Tanzimat'tan Sonra Kadının Hukuki Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine. *Toplum ve Bilim*.
- Aries, P., Duby, G. (2007) *Özel Hayatın Tarihi 4: Fransız Devrimi'nden Büyük Savaş'a*, (A. Berktaş, çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles (1983) *Politika*, (M. Tunçay, çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Badinter, E. (1986) *Biri Ötekidir*, s. 164. İstanbul: Afa Yayınları.
- Berktaş, F. (1996) *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bhasin, K. (2003) *Toplumsal Cinsiyet*, (K. Ay, çev.). İstanbul: Kadınlarla Dayanışma Vakfı Yayınları.
- Bryson, V. (1999) Feminism. R. Eatwell and A. Wright (eds.), *Contemporary Political Ideologies*, London, New York: Pinter.
- Connell, R. W. (1998) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar* (C. Soydemir, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cooper, B. M. (1997) Gender, movement, and history: social and spatial transformations in 20th century Maradi, Niger. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 15.
- Çakır, S. (2007) Feminizm: Ataerkil İktidarın Eleştirisi. B. Örs (der.) *Modern Siyasal İdeolojiler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- _____ (2009) Osmanlı'da Kadınların Mekânı, Sınırlar ve İhlaller. A. Alkan (der.) *Cins Cins Mekân*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Çakır, S. ve Akgökçe, N. (1996) *Kadın Araştırmalarında Yöntem*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Çiğ, M. İ. (2005) *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Donovan, J. (1992) *Feminist Teori*, (A. Bora, M. Ağduk, F. Sayılan, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duby, G. and Perrot, M. (2005) *Kadınların Tarihi*, (A. Fethi, çev.) cilt 2. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ergin, O. N. (1995) *Mecelle-i Umûr-u Belediye*, c. 2. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Gunew, S. (ed.) (1990) *Feminist Knowledge: Critique and Construct*. London, New York: Routledge.
- Hooks, B. (2002) *Feminizm Herkes İçindir*. (E. Aydın, çev.). İstanbul: Çitlenbik Yayınları.
- Landers, J. (1999) Yurttaşlık Performansı. S. Benhabib (der.) *Demokrasi ve Farklılık*, (Z. Gürata, C. Gürsel, çev.). İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi yayını.
- Mackenzie, S. (1986) Women's responses to economic structuring: changing gender, changing space. M. Barrett & R.
- _____ (1989) Restructuring the Relations of Work and Life: Women as Environmental Actors, Feminism as Geographic Analysis. A. Kobayashi ve S. Mackenzie (der.) *Remarking Human Geography*. London: Unwin Hyman.
- _____ (2002) *Kentte Kadınlar*. A. Aklan, B. Duru (der., çev.) *Yirminci Yüzyıl Kenti*, Ankara: İmge yayınları.

- McDowell, L. (1989) *Women, Gender and Organisation of Space*. D. Gregory ve R. Walford (der.) *Horizons on Human Geography*. London: Mcmillan.
- _____ (1993) *Space, Place and Gender Relations: Identity, Difference, Feminist Geometries and Geographies*. *Progress in Human Geography*, 17 (2).
- MacKinnon, Catharine A. (2003), *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru* adlı eserinde, (çev. T. Yöney ve S. Yücesoy) Metis, İstanbul.
- Mansbridge, J. and Okin, S. M. (1995) *Feminism*. R. E. Goodin and P. Pettit (eds.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Blackwell.
- Mies, M. (1996) *Feminist Araştırmalar İçin Bir Metodolojiye Doğru*. (A. Durakbaşı, A. İlyasoğlu, çev.). S. Çakır ve N. Akgökçe (der.) *Kadın Araştırmalarında Yöntem*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Nelson, L., Seager, J. (eds.) (2005) *A Companion to Feminist Geography*. Blackwell Publishing.
- Okin, S. M. (1980) *Women in Western Political Thought*. London: Virago.
- Pateman, C. (1988) *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press.
- Pateman, C. (1993) *Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme*. J. Keane (der.) *Sivil Toplum ve Devlet*, (A. Bora, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Pirene, H. (2000) *Ortaçağ Kentleri* (Ş. Karadeniz, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rose, G. (1993) *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Polity Press, Blackwell.
- Rosen, M. ve Wolff, J. (der.) (2006) *Siyasal Düşünce*, s. 60-61. Ankara: Dost Yayınevi.
- Sabbah, F. A. (akt.) (1997) *İslam'ın Bilinçaltındaki Kadın* (A. Sönmezay, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Scott, J. (1988) *Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi* (A. Tunç Kılıç, Çev.). İstanbul: Agora Yayınları.
- Sennett, R. (2001) *Ten ve Taş: Batı Uygarlığı'nda Beden ve Şehir*, (T. Birkan, çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Tarih ve Toplum (Mart 1984) *Osmanlı Toplum Yaşayışı ile İlgili Belgeler, Bilgiler*.
- Tosun, M., Yalvaç, K. (2002) *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduga Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tuğlacı, P. (1984) *Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları*, c. 1. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Wollstonecraft, M. (2007) *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, (D. Hakyemez, çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Wells, J. (1997) *Kadın Gözüyle Batı Avrupa'da Fahişeliğin Tarihi*, (N. Arman, çev.), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Yalom, M. (2002) *Antik Çağdan Günümüze Evli Kadının Tarihi*, (Z. Yelçe, N. L. Domanic, çev.). İstanbul: Çitlenbik Yayınları.
- Young, I. M. (1998) *Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship*. A. Phillips (ed.) *Feminism and Politics*, s. 401-429. Oxford University Press.

DÜŞÜK GELİRLİ KADIN VE MEKÂN

Kadınların mekânla ilişkisini belirleyen temel etkenlerin başında kadın erkek eşitliği ve kadın hakları gelir. Çoğu ülkede eğitim farklılıkları ve kültürel nedenlerle bazı sektörler kadınlara kapalıdır, dolayısıyla kadınların geliri erkeklere oranla daha düşük bir düzeydedir. Bu nedenle kadın yaşadığı mekânın mülkiyetine sahip olamadığı gibi yapı sektörünü yeterince etkileme ve bu sektörden gelir elde etme olanağı da bulamaz. Gelir düzeyi düşük kadınlar hayatlarını sağlıksız evlerde, zorlu yaşam koşullarında sürdürürler. Birleşmiş Milletler'in 1975'ten başlayarak düzenlediği Dünya Kadın Konferansları ve oybirliğiyle aldığı kararlar, uluslararası sözleşmeler bu eşitsizlikleri gidermeyi amaçlamıştır. Bu yazı kapsamında bu anlaşmalara kısaca değinilecektir.

Konut Mülkiyeti ve Kadın

Kadınlar dünya nüfusunun %50'sini oluşturduğu halde dünya gelirinin sadece onda birini almaktadır ve dünyadaki malvarlığının yüzde ikiden azına sahiptirler (Çelik 1992). Genellikle her toplumda kadınlar erkeklerden fakirdir. (Fakirlik sınırı günde 1\$ veya altındadır) (Worldbank 2005). Bu durumun pek çok nedenlerinden biri ve hatta en önemlisi, kadınların erkeklere oranla daha eğitimsiz olması ya da çoğu kez aileleri tarafından eğitimsiz bırakılmalarıdır. (Okuryazarlık oranı Türkiye'de kadınlar için % 79 erkekler için % 94, dünyada kadınlar için %73 erkekler için %80'dir [Worldbank 2005].) Bu eğilim, bazı fakir toplumlarda kızların erkeklere oranla daima ikinci planda tutulmasından kaynaklanır. Bazı ülkelerde ve toplumlarda, ailelerin erkek çocuk tercihi, kız ço-

* Doç. Dr. Aliye Pekin Çelik: Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konular Bölümü, Enformasyon Komünikasyon Teknolojilerinde Global İşbirliği kısmında danışman, Soroptimist International'ın New York Kulübü başkanı.

cukların istenmeyip daha ana karnundayken aldırılmaları, az beslenmeleri, eğitilmemeleri ve cinsiyetleri nedeniyle baskı altında yetiştirilmeleri hep aynı eğilimin bir uzantısıdır.

Kadının yaşadığı mekâna, konuta sahip olması onun malvarlığını artıran önemli faktörlerden biridir. Ev sahibi olmak, kadının kira geliri elde edebilmesini, kredi almak için evini karşılık gösterebilmesini sağlar. Oysa pek çok ülkede kadınlar arazi veya konut sahibi olamaz, arazi veya konut almak için kredi bulamaz. Bunu başarabilseler bile ancak çok küçük, ulaşılması zor, altyapısı olmayan taşınmaz mal almaya bütçeleri yeter (UNDP 1996). Oysaki taşınmaz mal sahibi olmak fakirliği önleyici en önemli faktörlerden biridir.

Ev sahibi olmak, kadının ailede ve toplumdaki statüsünü güçlendiren bir etkidir. Nobel Barış Ödülü sahibi Mohammed Yunus, mikro kredi projesiyle Bangladeşli kadınlara küçük ev kredileri verilmesini ve ev/arazi sahibi olmalarını sağladı. Araştırmalar, kadınların tapu sahibi olmasının boşanma oranını büyük ölçüde düşürdüğünü, kocaların mal sahibi eşlerine daha iyi davrandığını ortaya koydu. Kadının mülkiyet edinmesinin ekonomik durumunun yanı sıra toplumdaki yerini de güçlendirdiği ve kadına saygınlık kazandırdığı görüldü (Earthscan 2005).

Genellikle kanunlar kadınlara mal edinmede eşit haklar sağlasa bile anne ve babalar gayrimenkullerini erkek çocuklarına bırakmayı yeğlemektedir. Birçok kadın evini kaybetmek korkusuyla evlilikte her türlü baskıya ve zorluğa, kocasının dayacağına katlanmaktadır. Buna karşılık Batı ülkelerinin birçoğunda (Avrupa Konseyi) evlilik sırasında edinilen malların hem erkek hem de kadın adına tapuya kaydedilmesi öngörülmektedir. Tapu kayıtları, kocalarından şiddet görüp evlerini bırakıp kaçan kadınların ortak mallardan hak almalarına yardımcı olmakta, evsiz ve parasız kalmalarını önlemektedir. Birleşmiş Milletler'in 'Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin IV. bölüm 16g maddesi, 'her eşe taşınmaz mal alma, idare etme, kullanma ve satma konusunda eşitlik' sağlar (DPI 1985).

Birçok ülkede kadınların mal sahibi olmasını önleyecek kanuni bir engel olmamasına rağmen kadınlar yine de gelenek ve töreler yüzünden mülk edinmekte zorlukla karşılaşır. Özellikle Afrika ve Asya'da, kocası tarafından terk edilen veya kocası ölen kadın, mirasın töre gereği erkeğe kalması nedeniyle kocasının ailesi tarafından evinden ve arazisinden atılır. Bazen çocukları ile birlikte bazen de tek başına evsiz kalır ya da başka ailelerin yanına sığınmak zorunda kalır. Görüldüğü gibi kadının yaşam kalitesinde kadın mekân ilişkisinin ve evin hayati bir önemi vardır. Kadının ve çocuklarının yaşamı, mutluluğu, fiziksel ve ruhsal sağlığı başlarını sokacak bir eve bağlıdır.

Yapı Sektörü ve Kadın

Yapı sektöründe kadının mekânla ilgili karar süreçlerine katılması, politikaları, plan ve projeleri yönlendirmesi çoğu ülkede istenilenin çok altındadır. Türkiye Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü'nün en son raporuna göre ülkemizde kadınların karar verme mekanizmalarında yer alma oranı %6'dır. Yapı sektörü bütün dünyada kadınların katılımının çok sınırlı olduğu başlıca sektörlerden biridir (%10'un altında) (World Bank 2005). Oysa kadınların yapı sektöründe yer alması hem üretimin kalitesini artıracak hem de kadınlar için para kazanma olanaklarını çoğaltacaktır.

Kadının sosyoekonomik konumunu düzeltmenin tek bir çaresi vardır: Eğitim alıp her alanda çalışma ortamı bulup çalışmak. (Türkiye'de kadının işgücüne katılım oranı hizmet sektöründe %29, endüstri sektöründe %15'tir [Çelik 1992].) Mekân yaratma, ister konut ister bina, mahalle veya kentsel ölçekte olsun, işgücü açısından yoğun bir sektördür. Kadınların da mekân oluşturma'nın her aşamasında var olması gerekir. Böylece yeteneklerini, bilgilerini mekânın oluşumunda kullanıp fonksiyonel mekânlar yaratılmasına katkıda bulunabilirler.

Geleneksel olarak kadınların mekân oluşturma etkinliği her zaman sınırlı kalmıştır. Günümüzde pek çok kadın mimar, mühendis, plancı olmasına rağmen kadınların karar verme gücüne sahip idareci pozisyonlara gelmeleri zordur. Örneğin konut kooperatiflerinde kadınlar çalışıyor olsalar da genellikle yönetici konumuna gelememekte ya da gelmek istememektedir. Kentsel mekân planlamasında da –örneğin belediyelerde çalışan pek çok kadın olmasına rağmen– belediye başkanı veya yardımcılığına seçilen kadın sayısı azdır. (Türkiye'de Parlamento'da kadın oranı %9,1).^{*} Mekân tasarımı konusunda eğitim almış olan kadınlar, bina tasarımı veya kent planlaması yerine iç dekorasyon, halkla ilişkiler, eğitim ve diğer kamu görevlerine yönelmekte veya yönlendirilmektedir. Erkekler ise yöneticilik pozisyonlarını genellikle birbirlerine devretmeyi yeğlemektedir. Kadınların ekonomik ve sosyal yaşamın her sektöründe olduğu gibi mekân ile yapı çevre konusunda da yönetici kadroda yer alması bu alanın gelişmesinde etkili olacaktır.

Enformel sektöre gelince, mekân eğitimsiz ve köyden kente göçmüş kadınların emeğinin değerlendirilmesi açısından çok önemlidir. Genellikle fakir ve eğitimsiz kadınlar evlerin, işyerlerinin temizlenmesi işiyle görevlendirilir. Nitekim Türkiye'de de temizlik sektörü fakir kadınlara en açık sektör olmaya de-

^{*} A Statistical Examination of the Condition of Women in Turkey and the Impact of Headscarf Ban on Turkey's Gender Equality Ranking , Nov 2008. Prepared by a board chaired by Fatma Benli for the Organization for Women's Rights against Discrimination (AKDER). İstanbul.

vam etmektedir. İkinci kuşak az eğitilmiş fakir kadınlar genellikle kuaförlük, manikürcülük, satıcılık alanlarına kayma olasılığı göstermektedir.

Pek çok gelişmekte olan ülkede, örneğin Gana'da, kadınlar geçekondur yapımında müteahhit ve yapı malzemesi üreticisi olarak önemli roller üstlenmektedir. Enformel sektörün kuvvetlendirilmesi kadınların alışlagelmiş görevlerin dışına çıkmalarını kolaylaştırabilecektir. Meksika, Jamaika ve Brezilya'da kadınlar tuğla ocaklarında, metal işlerinde, mobilya üretiminde işçi olarak çalışırlar. Kenya'da olduğu gibi birçok ülkede kadın kooperatiflerine bağlı olarak çiftçilik yapmayı sürdürürken, bir yandan da tuğla üretimi işine girmişlerdir (*Oga-go Usage Women's Group*). Daha sonra konut yapımına da başlayarak gelirlerini artırmışlardır. Bu grubun başarısı başka kadın kooperatiflerinin de bu alana yönelmesine ve kadınların gelir düzeyine katkıda bulunmasına olanak sağlamıştır. Ufak ölçüde kiremit, seramik, tuğla üreten kadın gruplarına pek çok Afrika ülkesinde rastlanmaktadır (World Bank 2005).

Gelişmiş ülkelerde yapı sektöründe çalışan kadın işçi sayısının artmasıyla inşaat sektörünün daha saygın ve başarılı bir sektör haline geldiği iddia edilmektedir (World Bank 2005). Nitekim bu ülkelerde birçok inşaatla kadın işçilerin çalıştığını görmek artık normal karşılanmaktadır.

Formel yapı sektöründe eğitimsiz veya az eğitilmiş kadın çalıştırılmamasının nedeni bu sektörün kadınlar için yorucu olduğu iddiasıdır. Oysaki kırsalda kadınlar çok uzun saatler, zor fiziksel koşullarda çalışır ve emeklerinin karşılığını da almaz. (Türkiye'de çalışmakta olan kadınların %56'sı tarım sektöründe çalışmaktadır [Çelik 1992].) Jamaika'da uygulanan bir proje kadınları yapı sektöründe eğitip iş bulmayı üstlenmiş ve çok başarılı sonuçlar almıştır. Tesisatçılık, duvarcılık, marangozluk, boyacılık, elektrikçilik gibi konularda kadınlara iş vermekte zorluk çıkaran işyerleri, kadın işçi çalıştırmayı denedikten sonra kadınların performansı, hırsızlık yapmamaları, kavga çıkarmamaları nedeniyle üretimin arttığını söylemişlerdir.

Kadınlara alışılmamış sektörlerde iş alanları açılması daima kadınların yararına olmuşsa da, genellikle sektördeki erkeklerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Dünyanın her tarafında fakir, eğitimsiz kadınların konut sahibi olabilmeleri için gerekli becerileri elde edebilmelerini sağlayan kurslar düzenlenmektedir. Bu kurslarda kadınlar grup içinde nasıl davranılacağını, kredi alma yollarını, iş olanaklarını, hesap yapmayı, okuma yazmayı öğrenmektedir. Özellikle kadına yönelik projeler veya kadına her alanda yer açılmasını sağlayan stratejiler pek çok ülkede uygulanmaktadır.

Mekân ve kadın ilişkisi konusunda başımdan geçen, beni çok mutlu eden bir olaydan bahsetmeden geçemeyeceğim. 1994 yılında, 1996'da İstanbul'da yapılacak Habitat II Konferansı'nın hazırlık toplantısı için Cenevre'de, Birleş-

miş Milletler Merkezi'nde toplanmıştk. Dünyanın her tarafından delegeler bir araya gelmişlerdi. Bu toplantının hazırlık safhasında her ülkeye delegeleri arasında kadınların da olması gerekliliği bildirilmişti. Afrika ülkelerinden biri söz alarak bu kurala saygı duyduğunu, ancak delegasyona katılabilecek nitelikte, mekân konusunda eğitimli kadın bulamadıklarından şikâyet etti. Türk delegasyonunda ise kadın mimar ve şehirciler çoğunluktaydı. Delegasyondan söz alan bir mimar hanım, "Bizim sorunumuz da delegasyonda eşitlik sağlayacak sayıda erkek mimar bulamamak, çünkü İmar İskân Bakanlığı'nda şehir plancısı mimar kadın sayısı erkek sayısının çok üstünde," dedi. Bu sözler katılımcılar arasında gülüşmelere yol açtı ve alkışlandı. Bugün Birleşmiş Milletler Habitat İdari Konseyi'ne ve diğer Birleşmiş Milletler toplantılarına katılan bütün delegasyonlar kadın sayılarını artırmış bulunuyorlar. Artık Afrika ülkeleri de pek çok okumuş kadına politik görevler vermiş durumda. İskandinav ülkeleri politika dahil her alanda kadın ve erkeklerin %50 oranında temsil edilmesi hedefine ulaştı. Birleşmiş Milletler kadın erkek eşitliği konusunda yaptığı çalışmalarla bu konuda çok ilerleme sağladı. Yine de her alanda kadın erkek eşitliğini sağlama hedefinin çok gerisinde kalan ülke sayısı hâlâ çok yüksek.

Konut Kalitesi, Kent Tasarımı ve Kadın

Dünya nüfusunun yaklaşık beşte biri çok düşük gelir (fakir) grubunda yer almaktadır. Bu guruptaki insanların geliri günde 1\$, hatta daha da azdır (Çelik 1992). Genellikle açlık-yokluk içinde, sağlık koşullarına uymayan konutlarda veya sokaklarda yaşarlar. Konut konusundaki sıkıntılarından söz ederken en çok etkilenenlerin kadınlar olduğunu unutmamak gerekir.

Kentleşmeye kadın perspektifi içinde baktığımız zaman kentsel ekonomik gelişmenin kadının toplumdaki rolünde, ilişkilerinde ve çeşitli alanlardaki eşitsizliklerde büyük payı olduğunu görürüz. Birçok araştırmacı kentsel yaşamda kadının rolünün ve kentsel mekânla ilişkilerinin önemini belirlemiştir.

Kente göçen kadın sayısı erkeklerden çok olduğu için Latin Amerika ve Güneydoğu Asya'da kadınların ekonomik koşulları ve mekânla ilişkileri kentleşmede çok önemli bir faktör olarak ortaya çıkar. Buna karşılık Afrika, Ortadoğu ülkeleri ve Güney Asya'da, kentleşmede erkekler daha etkilidirler. Kent tasarımında güvenliği artırıcı aydınlatma, kadınların çocuklarıyla gidebilecekleri park alanları ve ulaşım olanakları göz önüne alındığında, bunlar kadınların hayatını kolaylaştırıcı etkenler olarak önem kazanırlar (UNDP 1996).

Düşük gelirli kadınların mekân ile ilişkileri ve sorunlarına bakıldığında ülkedeki ekonomik sorunların, artan fiyatların, düşen maaşların, işsizliğin, ka-

dınların mekânla ilişkisini etkilediği görülür. Kentsel fakirler için mevcut konut olanakları genellikle ülkelere ve kentlere göre değişir. Konut konusunda çözüm seçeneklerinden biri de gecekondudur. Gecekondu sahipleri, kendilerinin olmayan bir arazide konutlarını genellikle kentlerin dış sınırlarında yaparlar. Gecekondu inşaatında kadınlar da erkekler kadar çalışır ve yapı sektöründe etkili olabileceklerini gösterirler.

Evin temizlenmesi, yerleştirilmesi, eksik altyapı hizmetlerine ait işlevlerin yerine getirilmesi hep kadınların görev kapsamı içindedir. Kadınlar gerektiğinde eve tenekeler, testiler içinde su taşıyarak bu ihtiyacı karşılar. Özellikle Afrika'da kilometrelerce yürüyerek çevredeki ormanlardan yakacak odun toplar ve evlerine taşırlar. Böylece her türlü altyapı açıklığı kadınların bilek gücü ile kapatılır. Kadınlar toprak döşemeli evlerini temizler, böcekler ve farelerle mücadele eder, taşıdıkları suyla çocuklarını, ailesini temizler, bulaşık, çamaşır yıkar ve her türlü zorlukla mücadele ederek ailesine sağlıklı bir yaşam sağlamaya çalışır. Mekânın kadın üzerine yapabileceği en büyük etki onun hayatını kolaylaştırmaktır. Binaların, özellikle konutların ergonometrik açıdan kadınlara uygun olmasının ötesinde, gerçek gereksinim altyapısının varlığı ve konutun kalitesidir.

Konutun yetersizliği, evde erkeğe göre daha çok vakit geçiren kadınları ve okulöncesi çağıdaki çocukları etkiler. Örneğin Afrika'da gecekondularda yemek açık ocaklarda pişirilir ve gün boyu evde yemek pişiren kadınlar bacasız konutlarda dumanlı ortamlarda yaşarlar. Bu durumdaki kadın ve çocuklarda tropik iklimde yaşamalarına rağmen ciddi teneffüs yolları enfeksiyonları görülür.

Gecekonduların dışında fakir kentliler için ikinci çözüm ya gecekondu alanlarında kirada ya da belediye veya devlet tarafından yapılan kiralık binalarda yaşamaktır. Bir üçüncü alternatif de akrabaların veya arkadaşların yanında barınmaktır. Genellikle masraflar aileler arasında bölüşülür. Aile bireyleri arasında yapılan bu mekân bölüşmesi, en çok gününü evde geçiren kadını etkiler. Bu tip yaşam tarzının yararları çocukların bakımında, ev işlerinin ve masrafların bölüşülmesindeki destektir. Zararı ise çok sayıda insanın çok küçük bir alanı bölüşmesinden doğan mahremiyet yokluğu gibi sıkıntılardır.

Devlet, belediyeler ve kooperatifler tarafından sağlanan konutlar söz konusu olduğunda da bu hizmetlere ulaşmakta en çok zorlananlar yine fakir ve eğitimsiz kadınlardır. Genellikle okuma yazma bilmedikleri için nereye nasıl müracaat edeceklerini öğrenemezler, yeniliklerden haberleri olmaz. Formları doldurmakta, borç almakta, resmi kuruluşlarla görüşmekte sıkıntı çekerler. Oysa olanak verildiğinde kadınlar gecekondu yapımında, mekânları oluşturmada erkekler kadar başarılı olur ve verilen kredileri geri ödemede erkeklerden da-

ha titiz davranırlar. Mohammed Yunus'un mikro kredi projesinde kadınların borçlarını daha düzenli ödedikleri, ailenin yaşam kalitesini artırmakta daha başarılı oldukları görülmüştür. Kadınlara olanak sağlandığında kendi kontrollerindeki mekânlara sahip olmaları onlara özerklik kazandırır.

Uluslararası Kararlar

1985'te Kenya'nın Nairobi kentinde yapılan 'Gelişim, Eşitlik ve Barış' başlıklı Dünya Kadınlar Konferansı'na Türkiye de katılmış ve 157 ülkenin temsilcilerinin oybirliğiyle kabul ettiği 'Nairobi Kadınların Gelişimi İçin İleriye Dönük Stratejiler Dokümanı'nı onaylamıştır. Bu dokümanın 209-217 no.lu paragrafları, hükümetlerin konut ve altyapı ile her türlü politika, program ve projede kadınların erkeklerle eşit koşullarla katılımına destek vermesi şartını getirmektedir. Konut ve altyapı projelerinde, kadınlardan oluşan hane halklarına eşitlik sağlanmasından bankadan kredi alınabilmesine kadar her konunun üzerinde durulmuştur. Kadınların yapı malzemesi ve inşaat konularında eğitilmeleri, hem inşaat hem ulaşım sektöründen para kazanabilmeleri gerekliliği vurgulanmıştır. Kırsal ve kentsel ulaşım ağının kadınların gereksinimini karşılayacak şekilde düzenlenmesi gerektiği karara bağlanmıştır (DPI 1985).

1995'te Beijing'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Dördüncü Kadın Konferansı'nda ve 2000 yılında yapılan Genel Kurul'un 23. Özel Oturum'unda da, kadınların gelişmenin her aşamasında erkeklerle eşit konumda olması kararlaştırılmıştır. Ekonomik ve sosyal faaliyetlerin tümünde kadınların ve özel olarak fakir kadınların nasıl etkileneceğinin belirlenmesi ve alınan kararların kadının da yararlanmasını sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiği konusunda kararlar alınmıştır (United Nations 2000).

1996 yılında İstanbul'da organize edilen Habitat II Konferansı'nda da, kadınların mekânla ilgili rolünün önemini belirlemek için gerek hükümetlerin, gerek yerel idarelerin gerekse sivil örgütlerin yapmaları gerekenler karara bağlanmıştır (United Nations 2002).

Kadınlar ve Kalkınma

Birleşmiş Milletler'in 2000 yılındaki Millenium Zirvesi'nde, 'Millenium Kalkınma Amaçları' başlığı altında alınan kararlardan biri de kadın erkek eşitliğinin desteklenmesi ve kadınların güçlendirilmesi konusuydu. Bütün ülkeler bu doğrultuda çalışmalar yaptı ve bazı konularda önemli ilerlemeler kaydedildi.

Ancak kadınların mülkiyet ve mirastan pay alına hakkı en geride kalan ve ilerleme kaydedilemeyen konulardan biri oldu; birçok ülkede bu hakların garanti altına alınamadığı saptandı (United Nations 2005). Oysa dünyanın her yerinde mülkiyet ve miras hakları kadınların kalkınması için temel hakların başında gelmektedir.

Kadınların mekânın kontrolü konusunda elde edeceği olanaklar hem kadınların hem de toplumun kalkınması için gereklidir. Kadının her alanda hak sahibi olmadığı ülkelerin kalkınmada geri kaldığını gösteren çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Sağlıklı bir kadın mekân ilişkisi her ülkenin ve toplumun ekonomisi, gelişimi, kalkınması için son derecede önemlidir.

KAYNAKÇA

- Çelik, A. P. (1992) *Women's Participation in the Production of Shelter. Women, Shelter and Development*, s. 99. Ann Arbor: George Wahr Publishing Co.
- DPI (1985) *The Nairobi Forward Looking Strategies for Advancement of Women*. New York, NY.
- Earthscan (2005) *Financing Urban Shelter, United Nations Human Settlements Programme*. London.
- ILO (2004) *A Fair Globalisation, Creating Opportunities for All*. Geneva.
- Interparliamentary Union (2003) *The Convention on Elimination of Discrimination against Women and its Optional Protocols*. New York.
- UNDP (1996) *Gender, Urban Development and Housing*. New York, NY.
- United Nations (2000) *Bringing International Human Rights Law Home*. New York, NY.
- _____ (2002) *Gender Mainstreaming*. New York, NY.
- _____ (2005) *Achieving the Internationally Agreed Development Goals, Dialogues at the Economic and Social Council*. New York, NY.
- World Bank (2005) *World Development Indicators*.

MEKÂNLAR, İLİŞKİLER VE DUYGULARINI İŞE KOŞAN KADINLAR

Ev Mekânında Üretilen Aile, Ailede Üretilen Birey

Çağdaş anlamıyla ev, özel yaşam kültürünün alanıdır. Ancak aile bireyleri arasındaki ilişkiler ağı evin duvarları arasındaki küçük dünyalarda yaşanmakla kalmaz, ilişki biçimlerinin bireydeki izleri ev dışına da taşınır; içerisiyle dışarı arasında gidip gelen yolculuklarla evden sokağa, kente, 'kamusal alan'a akar. Aynı süreçte kamusal alanın yansımaları da dışarıdan içeriye sızar, özel alana müdahil olur, aile içi ilişkilerde kurgulanır, yeniden üretilir, tazelenerek dışarıya sunulur. Bu açıdan bakıldığında evi odak noktası olarak alsak bile ev, dış dünyanın ya da 'kamusal alan'ın taleplerinden ve etkilerinden bağımsız değildir. Özel alanla kamusal alan arasındaki ayrım bu bağlamda bir yanılısıma dönüşür ve geçerliliğini yitirirken, iç mekândaki yaşama alanı bir yandan dış mekândaki ilişkiler ağının niteliğini belirler, bir yandan da onlar tarafından belirlenir. Ev içi ile ev dışı arasındaki geçişlilik bu iki alan arasındaki iç içe geçmişliğin göz ardı edilebilmesini engeller.

Harvey, ev içindeki mekânların düzenlenmesinin cinsler ve yaş kümeleri arasındaki ilişkiler hakkında önemli mesajlar verdiğine dikkat çekiyor (Harvey 1999, s. 242, aktaran Şişmanoğlu 2003, s. 14). Örneğin bir özel alan birimi olarak yatak odası, mutfak ya da avlu, her ne kadar kapalı kapılar, sağlam duvarlar ve örtülü çatılar gibi fiziksel öğelerle dış dünyanın hoyratlığına karşı bireyi koruyan güvenli bir alan gibi görünse de, kişiyi toplumsal mekânın gereksinimlerinden ve beklentilerinden yalıtmayı başaramaz. Ev içi/aile içi ilişkiler ve etkileşimlerin bireyi dış dünyaya hazırlama, toplumsallaştırma işlevi vardır. Bir anlamda dış dünya iç mekânda yeniden üretilir ve birey dış dünyanın gerekleriyle donatıla-

* Handan Dedehayir: Psikolog, ÇEKÜL Vakfı Genel Koordinatörü.

rak rolünü yerine getirmek üzere o dış dünyaya uğurlanır. Ev, toplumun en küçük birimi olarak toplumun tüm beklentilerini ve yurttaş tasarımını kendi içinde bireysel düzeyde yorumlayarak toplumsallaştırma işlevini yerine getirir.

Bireyin Kendini Konumlandırmasında Anahtar: Benlik Kavramı

Bireylerin ya da konumuz gereği kadınların aile içi ilişkiler ve giderek toplumun bütünü içinde ve mekânlarda kendilerini nasıl konumlandıklarını, hangi rolleri nasıl üstlendiklerini belirleyen etkenlerin başında 'benlik kavramı' gelir. Benlik kavramı en yalın anlatımla, kişinin başkalarıyla etkileşim sürecinde edindiği izlenimler ve çıkarsamalardan yola çıkarak kendisini nasıl algıladığı, nasıl tanımladığıdır. Toplumsallaşma sürecinin bir parçası olan benlik kavramının gelişim sürecinde birey, toplumun beklentileri doğrultusunda, aile içi ilişkilerin niteliği ve niceliğine bağlı olarak belirli bir kimlik kazanır, yerini ve yönünü belirler. Böyle bir süreç içinde gelişen kadının benlik kavramı evde ve giderek halka halka genişleyerek toplumun tüm diğer mekânlarında hangi rolleri üstleneceğini ve bu rolleri hayata nasıl geçireceğinin aracına dönüşür. Kadına biçilen ve öğretilen roller bir yandan kadın mekânlarına yansiyarak onları biçimlendirir, bir yandan da kadının mekânlarda ve mekânlar arasında devinimini ve mekânları nasıl kullanacağını tanımlar. Benlik kavramı bu karşılıklı ilişkilerin anahtarlarından biridir.

Benlik kavramı, birbiriyle iç içe geçmiş olan dört tür benlik algısının bileşiminden oluşur.

Algılanan Benlik: Benlik algısı kişinin kendisiyle ilgili, "Ben neleri yapabiliyim, neleri yapamam? Hangi konularda becerikli, yetenekli, başarılıyım? Kişiliğimin özellikleri, güçlü ve zayıf yanları neler? Hayatımda nelere önem ve değer veririm?" gibi sorulara verdiği cevaptır. Yakın çevresindeki kişilerden kendisi ve yaptıklarıyla ilgili tutarlı, açık, net ve çok sayıda geribildirim alan kişilerin benlik algısı da o denli güçlü ve sağlam olur. Buna karşılık bulanık, az sayıda ve tutarsız geribildirimler benlik algısının zayıf olmasına neden olur.

Benlik algısını oluşturan geribildirimlerin bir bölümü doğrudan doğruya kendi davranışlarımızın sonuçlarıdır. Yürümeye başlayan çocuk ilk adımlarını atarken sık sık düşerse bir süre yürümekten kaçınır (yürüyemiyorum algısı), birkaç denemeden sonra düşmeden yürüyebildiğini görünce artık koşmaya hazır (yürüyebiliyorum algısı). Yeni evli genç kadın pişirdiği yemeklerin bek-

lediği kıvamda olduğuna kanat getirdiğinde (yemek yapabiliyorum algısı) göğsünü gere gere kayınvalidesini yemeğe çağırabilir. Patlayan topunu şişirebilen, bozulan bisikletini onarabilen (becerikliyim algısı) erkek çocuk, evlendiğinde de bozulan ütüyü onarmaya talip olur.

Doğrudan algıladığımız geribildirimlerin yanı sıra bir de çevremizdeki insanların kişilik özelliklerimiz, yetkinliklerimiz ve değerlerimizle ilgili olarak bize ilettikleri sözlü ya da sözsüz tepkiler vardır. Yakınlarımızın bir sözünden, bir davranışından, jest ve mimiklerinden çıkardığımız anlamlar benlik algımızı oluşturur. Örneğin “çok kabasın” bireyin kişiliğine, “harika bir aşçısın” bir yetkinliğine, “çok dürüst bir insansın” ifadesi ise sahip olduğu bir değere ilişkin doğrudan geribildirimlerdir. Ancak her zaman bu kadar doğrudan olmayan, “yemek tuzlu olmuş”, “ütü çalışmıyor”, “sınav zaten çok kolaydı” gibi ifadeler, yapılan bir işe yönelik gibi görünen, ancak kişinin becerilerine gönderme yapan dolaylı geribildirimlerdir. Ütü bozulduğu zaman eşinden yardım istemeyip onarıma yollayan kadın, erkeğin beceriksizliğine ya da ilgisizliğine ilişkin bir mesaj vermiş olur. Mahalle takımına alınmamak, çocuk için iyi futbol oynayamadığına ilişkin dolaylı bir mesajdır. Bu durumlarda geribildirimini veren kişi, karşı tarafa mutlaka bir mesaj verme niyeti taşımasa da mesajı alan bireyin kendisiyle ilgili algısını etkiler.

İdeal Benlik: Kişinin sahip olmayı arzu ettiği kişilik özelliklerini, yetkinlikleri ve değerleri ifade eder. Algılanan benlik dışarıdan ve başkaları tarafından nasıl görüldüğü, ideal benlik nasıl olmak ve görünmek istediğiyle ilgilidir. İdeal benlik genellikle erken yaşlarda ailede ve arkadaşlarla ilişkiler içinde gelişir. Hayatın ilk yıllarında çocuk değer verdiği ve kendisine örnek aldığı kişilerden olumlu ve koşulsuz geribildirimler alırsa, bu kişilerin önemseydiği kişilik özelliklerini, yetkinlikleri ve değerleri içselleştirir, kendine mal eder. Örneğin beş yaşındaki Ece, iki yaşındaki kardeşine ilgi ve sevgi gösterdiğinde, ağlayınca onu oyalamaya çalıştığında, kucağına aldığı anda, anne ve babasından her defasında, “Aferin!” alıyorsa, kendinden zayıflara karşı sevecen ve ilgili olmanın ‘iyi’ ve ‘beğenilen’ bir özellik olduğunu öğrenir. Ece’nin ideal benliği, “Ben insanlara sevgiyle yaklaşan, duygularına önem veren, yardımsever, ilgili biriyim,” doğrultusunda gelişir. Yetişkin olduğunda da kendini böyle tanımlar ve buna göre davranmayı kendisine ideal olarak seçer. Öte yandan Ece kardeşine her yaklaştığında olumsuz ya da olumlu, ama koşullu bir geribildirim alırsa ne olur? Yani, “Dokunma kardeşine, düşürürsün” (olumsuz) ya da “Yardım et ama dikkatli ol, yavaş tut” (olumlu ama koşullu) tepkisiyle karşılaşarsa, ya bir daha kardeşine yaklaşmaz ya da her yaklaşımda anne babasının vereceği tepkiyi kollar. Böylelikle başkalarına bağlı bir kişilik özelliği, tutum ya da davranış biçimi geliştirir.

Yetişkinlikte de insanlarla ilişkilerinde onlardan gelecek tepkiye göre davranma eğilimi gösterir ve kendi inisiyatifiyle adım atmaktan kaçınır.

Ötekine-bağlı bir ideal benliğe sahip kişi kendini başkalarının beklentilerine göre tanımlamaya yatkındır; sürekli olarak başkaları tarafından yönlendirilme-yi, neyi nasıl yapması gerektiğinin kendisine söylenmesini bekler. Referans grubu, kişinin hareketlerinin seyircisi ve denetleyicisi konumundadır. Oysa iç-selleştirilmiş bir ideal benliğe sahip kişinin seyircisi kendisidir ve kendi ilkele-ri doğrultusunda davranır.

Toplumsal Kimlikler: İnsanlar toplumsal özdeşleşme sonucunda kendileri-ni ve başkalarını değişik kategoriler altında, örneğin kadın, Müslüman ya da öğretmen olarak sınıflandırır. Bu sınıflandırma bireyin kendisini ait olduğu toplumsal çevre içinde tanımlamaya ve konumlandırmaya yarar. Toplumsal özdeşleşme kısmen "Ben kimim?" sorusuna bir cevaptır. Toplumsal kimlik ki-şinin toplumda referans olarak aldığı gruplarla kurduğu etkileşimler içinde oluşur. Böylelikle belirli bir toplumsal kimliğe özgü kişilik özellikleri, yetkin-likler ve değerler benimsenir. Aslında bireyleri referans gruplarına bağlayan da toplumsal kimliklerdir. Örneğin bir kadın doktor, kendisini ait hissettiği, onlar-dan biri olmak istediği 'doktor kadınlar' grubuna bakarak hangi mesleki nite-liklere sahip olması gerektiğini, nasıl davranacağını, nasıl giyinip konuşacağını, hangi değerlere öncelik vereceğini belirler. Aslında bu özellikler ideal benli-ğin de temelini oluşturur.

Toplumsal kimlikler üst kimlik ve role bağlı kimlik olmak üzere iki çeşittir: Üst kimlik kişinin her durumda, her rolde ve ait olduğu her grupta benimsedi-ği kimliktir. Genellikle üst kimliği oluşturan bireyin ait olduğu kültürdür. Üst kimliğin oluşması erken yaşlarda aile içinde oluşur. Kişi olgunlaşıp ailenin et-kisi azaldıkça farklı grupların içine girer ve ait olmak istediği grupların beklen-tilerine uygun özellikler kazanmaya başlar. Örneğin okulda yakın arkadaşları-na benzemeye çalışır, spor yapıyorsa takım arkadaşlarını, iş hayatında meslek-taşlarını, oturduğu semtte komşularını referans olarak alabilir ve role bağlı kimlikler geliştirebilir.

Belirli bir toplumsal kimliğe aidiyet süreklilik kazandığı zaman kişi referans grubuyla özdeşleşir ve o kimlikle ilgili kişilik özellikleri de daha belirgin hale ge-lir. Toplumsal özdeşleşme bir gruba ait olma ve onunla kader birliği etme nokta-sına gelir. Özdeşleşme arttıkça bireyin benlik kavramı da o kimlikle bütünleşir.

Kendilik Değeri: Kendilik değeri kişinin kendine atfettiği değerdir. Algıla-nan benlik ile ideal benlik arasındaki fark kendilik değerinin belirleyicisidir. Algılanan benlik ideal benlikle ne kadar örtüşürse, kendilik değeri de o kadar

yüksektir. Kişi kendini ideal benliğinden daha düşük düzeyde algılasa kendilik değeri de o kadar düşük olur.

Özetle, kendimizi nasıl algıladığımız, başkalarının bizi nasıl algıladığıyla ilgili algılarımıza bağlıdır (Higgins 1987, aktaran Mishra 2007). O nedenle bireyin benlik kavramı için en önemlisi yakın ilişki içinde olduğu kişilerin onunla ilgili düşünce ve yargılarıdır. Benlik kavramıyla ilgili araştırmaları derleyen çalışmalarında Schauger ve Schoeneman (1979, aktaran Mishra 2007) da kişinin benlik kavramının başkalarının onunla ilgili algı ve yargılarının bir yansıması olduğunu bulmuşlardır. Demek ki bireyin önemseydiği kişilerin onun için ne düşündükleri benlik kavramının oluşmasında kritik bir rol oynar.

Kadının Benlik Kavramı ve Kadın Ahlakı

Çocuğun toplumsallaşma süreci toplum düzeninin sorunsuz sürdürülmesi için büyük önem taşır. Bu süreçte kadınlar, küçük yaşlardan başlayarak önce aile içinde ve daha sonra ilişki içine girdikleri tüm referans gruplarında, başkalarından aldıkları tepkiler doğrultusunda farklı bir benlik kavramı kazanır ve farklı roller üstlenir. Kadınlar ilişkilere değer vermeye ve karşılığın çıkan her duruma çok yönlü yaklaşmaya dayanan bir toplumsallaşma sürecinden geçer. Çoğu kez, ilişki içinde karşıdan gelecek tepkilere bağımlı olan bir algılanan benlik, başkalarına ilgi, sevgi, destek vermeye yönelik bir ideal benlik geliştirirler. Yine kadınların toplumsallaşmasında duygularıyla iletişim içinde olmaları onaylanır ve desteklenir. ‘Erkekler ağlamaz’ ama kızlar ağlayabilir. Bir başkası ağladığı ya da duygulandığı zaman kızlar duyguları paylaşır, rahatlatmaya, yatıştırmaya çalışır, ama böyle bir davranış erkeğe pek de yakışmaz. Erkeğin duygularını denetlemesi ne kadar beklenen bir davranışsa, kızların denetlememesi, hatta başkalarının duygularını anlaması, onunla birlikte duygulanması da o denli olağandır.

İnsan olmanın en temel öğelerinden biri olan duygularla alışveriş içinde olmak, duyguları bir ‘zaaf’ olarak değil de zenginlik olarak yaşamak ve duygulanım yetisini yaşamın içine katmak aslında kadınlara bağışlanmış bir zenginliktir. Ne var ki aynı özellik kadınların aile içindeki sorumluluklarının artmasına, duygu yüklü tüm işlerin kadınların rol tanımları içinde yer almasına da yol açar. Ev içi ilişkilerdeki gerilimleri gidermek, çatışmalarda arabuluculuk yapmak, dış dünyadan eve yansıyan gerginlikleri azaltmak, rahatlatmak, tampon görevi üstlenmek, kısaca duygu işlerine koşmak kadınlara düşmektedir.

Bireyde ahlaki gelişim sürecini açıklamak için önerdiği, üç düzey ve altı evreden oluşan modeliyle tanınan Kohlberg, araştırmaları sırasında erkeklerin

çoğunun ahlaki gelişimde ikinci düzey, dördüncü evrede yer aldıklarını, kadınların çoğunluğunun ise üçüncü evreden ileri gidemediğini bulmuştur (Kohlberg 1969). Bu bulgunun kadınların duygu işlerine yönelik açılımlarına geçmeden önce, söz konusu evre ve düzeylerin ne anlama geldiğini incelemek yararlı olacaktır.

1. Gelenek Öncesi Düzey: Çocuk iyiyi kötüyü, doğruyu yanlış, bir başka deyişle ahlak kurallarını yetişkinlerin cezalandırdığı ya da ödüllendirdiği davranışların sonuçlarına bakarak öğrenir.

Birinci Evre - İtaat ve Ceza: Cezalandırılan davranışlardan kaçınmak için yetişkinin kurallarına uyar.

İkinci Evre - Çıkarıcı Davranış: Yetişkinin kurallarına uyarsa istediklerini daha kolay elde edeceğini öğrenir.

2. Geleneksel Düzey: Ergenlik çaığında ailesinin, referans grubunun ve toplumun beklentilerine uymayı, onlara sadakat göstermeyi ve düzenle özdeşleşmeyi öğrenir.

Üçüncü Evre - İyi ve Cici Çocuk Davranışı: Başkalarını memnun eder, yardımcı olur, iyi niyetli ve uyumlu davranırsa takdir ve kabul göreceğini öğrenir.

Dördüncü Evre - Yasalara ve Düzene Bağlılık: Toplumun kurallarına uyup onları korumanın ve iyi bir yurttaş olmanın görevi ve sorumluluğu olduğunu öğrenir.

3. Gelenek Üstü (Özerk ve İlkel) Düzey: Yetişkin olarak ahlaki değerleri ve ilkeleri içselleştirir, iyiyle kötü ve doğruyla yanlış arasında bağımsız ve özgür seçim yapar.

Beşinci Evre - Toplumsal Sözleşme ve Yasalara Uygunluk: Toplum tarafından kabul edilmiş, insan hakları ve toplum yararı gözetken, ancak duruma göre değişebilir olduğunu da kabul ettiği doğrulara ve yanlışlara göre davranır.

Altıncı Evre - Evrensel Ahlak İlkeleri: Tüm insanlık için geçerli olan soyut ahlak ilkelerine sahiptir, vicdanının sesini dinler ve davranış ve kararlarının sorumluluğunu üstlenir.

Kohlberg, pek az kişinin ahlaki gelişimin üçüncü düzeyine ulaşabildiğini, kadınların çoğunlukla başkalarını memnun eden, onların iyiliğini gözetken, anlayışlı, yardımsever ve uyumlu davranışları; erkeklerin çoğunluğunun ise, görev duygusuyla yerine getirilen, adil, mantıklı, kurallara uygun davranışları 'iyi ve doğru' olarak nitelediğini söylemektedir.

Psikolog Carol Gilligan (1982), Kohlberg'in modeline karşı çıkar; modelin evrensel olmadığını, özellikle de kadınlar için geçerliliği bulunmadığını savunur. Gilligan'a göre kendilerinden öncelikle başkalarını memnun etmeleri, onları iyi

hissettirmeleri beklenerek yetişen kızlar, bu beklentiyi karşılama ve onay görme çabası içinde olduklarından ahlaki gelişim sürecinde bir sonraki evreye geçememiş gibi görünmektedirler. Gilligan, Kohlberg'in bulgularının erkeklerle kadınların dünyayı farklı algılamalarından kaynaklandığını ileri sürmektedir.

Gilligan'a göre erkek çocuklar 'başkalarını memnun etme' evresinden 'kullara göre yaşama' evresine geçerken, kız çocuklar insan ilişkilerini önemsemekten hiç vazgeçmezler. Kadınlar olgunlaştıkça, kendilerine yarar sağlamak için başkalarını memnun etme (Birinci Düzey, İkinci Evre) evresinden 'başkaları yararına yakın ve verici ilişkiler kurma' (İkinci Düzey, Birinci Evre) evresine geçer ve bundan mutlu da olurlar. Kadınlar için ihtiyacı olana yardım etmek temel bir ahlak ilkesidir.

Erkekler değer çatışmalarını 'mantık' yoluyla, kadınlarsa 'diyalog' yoluyla, konuşarak, birbirlerinin bakış açılarını ve ihtiyaçlarını anlamaya çalışarak çözmeye yatkındır. Erkekler için bağımsızlık, başına buyruklu ve başarmak daha önceliklidir. Kadınlar içinse başkalarına karşı sorumluluklarını yerine getirmek, onlara ilgi göstermek, yardım etmek ve ilişkileri sürdürmek daha önemlidir. Erkekler kendilerini başarılarıyla tanımlar, kadınlar ilişkileriyle. Kadınlar için güçlü insan başkalarına yardım eden ve destekleyen, erkekler içinse başkalarını kontrol eden kişidir.

Erkek çocuklar annelerinden uzaklaşarak erkek kimliklerini bulur, kızlar ise annelerine bağlanarak ve onun özelliklerini benimseyerek. Erkekler için birine bağlanmak tehlikeli bir durumdur, yakınlaşmaktan, bağımlılıktan ürkerler. Kadınlar içinse tehlike ilişkilerinin bozulmasıdır, yalnızlıktan ve reddedilmekten ürkerler. Yakınlaşma erkekler için ürkütücü, kadınlar için güvenlik kaynağıdır. Özerklik kadınlar için ürkütücü, erkekler için gurur kaynağıdır. Erkek için birey haklarına, kadın içinse başkalarına ilgi göstermek önceliklidir. Gilligan'a göre her iki değer de ahlaklı davranış için aynı derecede önemlidir.

Bora ve Üstün (2005) *Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler: Sıcak Aile Ortamı* başlıklı araştırmalarında Ankara, Balıkesir, İzmir, İstanbul, Trabzon, Denizli, Sinop, Edirne, Antalya, Eskişehir, Diyarbakır kentlerinde 72 kişiyle yaptıkları derinlemesine görüşmelerde, kadın ve erkeklerin, kadınları 'sıcak aile ortamının' kurucusu, aileyi bir arada tutan kişi olarak gördüklerini, bunları bir erkeğin yapamayacağını söylediklerini aktarmaktadırlar (Bora ve Üstün 2005, s. 44). Kadınlarda aileye bağlılık, itaat, sıcaklık ve candanlık arzu edilen özellikler olarak öne çıkmaktadır. 'Büyük çoğunluk babalarla ilişkilerini tanımlarken 'mesafe'den söz etmekte, babanın sevgisini belli etmemeye çalışan, ailede saygı ve otorite figürü olduğunu' belirtmektedir (age., s. 51). Buna karşılık anneleriyle 'daha yakın, daha mesafesiz bir ilişki'leri olduğunu, 'her şeyi anneye danıştıklarını, dertleştiklerini, hiçbir şeyi gizlemediklerini, anne yanında olma-

ynca kendilerini çaresiz hissettiklerini, annenin babaya göre daha açık fikirli olduğunu, çocukları desteklediğini, onlardan yana çıktığını, çok dost canlısı olduğunu' söylemektedirler. Annelerin daha yakın ve mesafesiz olmakla birlikte, 'kız çocukları üzerinde güçlü bir denetim kurdukları', erkeklerin ise annelerini anlatırken 'pek bir şeyden anlamaz' sözleriyle 'annelerinin denetiminin sınırlarını' çizdikleri anlaşılmaktadır (age, s. 53-54).

Kadın 'Doğası' ve Duygu İşleri

Sıcak aile ortamının kurucusu kadınlar, toplumsallaşma sürecinde kazandıkları benlik kavramlarının ve toplumun kendilerine biçtiği rolün gereği olarak aile bireyleri arasındaki ilişkilerin ekseninde yer alırlar. Yine aynı sürecin bir sonucu olarak ev içinde çeşitli ilişki biçimlerine ayrılmış mekânsal bölümler arasındaki bütünlüğü de yine kadınlar kurar.

İnsanlar arası ilişkilerin dinamiklerini belirleyen etkenlerin başında duygular gelir. Yakın ilişkilerin temel çıkış noktası duygu alışverişi ve duyguların dışavurumu, duygular ise ilişki geliştirmenin aracı ve insanların birbiriyle bağ kurmasının özüdür (Aune et al. 1994, aktaran Mishra 2007).

Duygu insanları harekete geçiren, kararlarına yol gösteren, özellikle de riskli durumlarda bir alarm sistemi gibi çalışan ve insanın çevresine uyumunu sağlayan zihinsel ve fizyolojik bir durum olarak tanımlanır. Ne var ki ilişkilerin duygu boyutuyla uğraşmak daha çok kadınlara verilmiş bir rol gibi görünüyör. Sevgi göstermek, anlayışlı olmak, rahatlatmak, yol göstermek, yatıştırmak, dokunmak, okşamak, şakalaşmak, yüzleşmek, hatta susmak, arabuluculuk yapmak, bir tartışmadan sonra özür dilemek, ilişkideki bir soruna çözüm bulmaya çalışmak, ya da ev içinde ilişkiler düzeninin sorunsuz ve düzgün yürümesi için çaba harcamak... Örnekleri çoğaltmak mümkün, ancak yakın ilişkilerde duygu çatışmalarını ve gerginlikleri gidermeye ya da önlemeye yönelik bu davranışların tümü kadınlara düşen duygu işleridir.

Duygu işi özel yaşamda aile bireyleriyle ya da dostlarla kurulan bir ilişkinin sağlıklı sürdürülmesi için harcanan bilinçli bir çabadır (Costantino 1994). Duyguların çoğunlukla kadınları çağrıştırması, duygusal tepkilerin kadınlara yakıştırılması, kadınların iş yaşamında da kritik konumlardan uzak tutulmaya çalışılmasına çoğu kez 'duygusallık'larının gerekçe gösterilmesi ve benzeri söylemler de, erken yaşlarda kadınların benlik kavramına yedirilen değerlerden ve giderek 'kadın doğası'na dönüşen özelliklerden kaynaklanmaktadır.

Sosyal durumlar ve sosyal roller insanlara belli duyguları dayatır (Rosenberg 1990, aktaran Mishra 2006, s. 7). Kişinin belli bir durumda hissettiklerini

nasıl algıladığı, yorumlayıp değerlendirdiği ve nasıl dışa vurduğu, hangi duygunun onu hangi yönde nasıl harekete geçirdiği toplumsal etkileşimlerle şekillenir. İnsanlar hangi durumda hangi duyguların hissedileceğinin yanı sıra hangi duygunun hangi durumda nasıl dışa vurulacağını (Ashford ve Humphrey 1993, s. 89, aktaran Seçer 826), belirli bir duygusal durumu veya izlenimi yaratmak için hangi davranışları göstermek gerektiğini de öğrenirler. Bir cenaze töreninde üzgün, bir düğünde neşeli olmamız beklenir. Üstelik zaman zaman amaçlarımızı gerçekleştirmek için de duygu gösterilerine başvururuz; annesinden izin koparmak isteyen çocuk, hoşuna giden bir şeyi satın almak için eşinin onayını almak isteyen kadın güler yüzünü takınır, karşısındakinin gönlünü hoş tutmak için alttan alır. İnsanlar istediklerini elde etmek için bazen de gerçek duygularını saklamanın işe yaradığını bilirler (Shott 1979, aktaran Mishra 2006, s. 7). Demek ki toplumsal ilişkiler içinde bireyler gerçek hislerinden farklı duygu gösterilerinde bulunabilirler. Bir başka deyişle nerede (hangi mekânda) nasıl davranacaklarını (hangi duyguyu sergileyeceklerini) denetleyebilirler. Bu bağlamda kadınlar da duygularını ve duygu gösterilerini kullanarak ilişkilerini ve ilişkilerin yaşandığı mekânları yönetmeyi öğrenirler.

Kadınlara ve erkeklere duygularıyla farklı ilişkiler kurmaları öğretilir. Kadınlarla erkeklerin farklı durumlarda farklı duygular sergilediklerine ilişkin güçlü kanıtlar bulunmaktadır (Rafaeli 1989, aktaran Mishra 2006, s. 18). Kadınlar duygularını daha açık bir biçimde ortaya koyarlar (LaFrance and Banaji 1992; Pugh 2002, aktaran Mishra 2006, s. 18). Bir araştırmada, kadın yöneticilerin olumsuz duygularını bastırma ve olumlu duygular sergileme konusunda erkeklerden daha başarılı olduğu bulunmuştur (Simpson and Stroh 2004, Mishra 2006, s. 19). Buna karşılık erkekler de sık sık olumlu duygularını bastırdıklarını, ancak olumsuz duygularını ifade etmekten çekinmediklerini söylemişlerdir.

Delphy and Leonard duygu işini şöyle tanımlıyor: “Dayanışmacı ilişkiler geliştiren, sevgi bağlarını güçlendiren, manevi destek, dostluk ve sevgi veren, insanların aidiyet duygularını pekiştiren, kendilerini önemli, değerli ve iyi hissetmelerini sağlayan her türlü çaba duygu işidir. Bu da çaba ve hüner gerektirir. Sadece birinin iyiliğini düşünmekle kalmayıp, onun için bir şeyler yapmak demektir: Onun ilgisini çeken şeylerden söz etmek, hoşuna gidecek bir şeyler sunmak, gülümsemek, sokulmak, hem bedenini hem de egosunu okşamak gibi.” Delphy and Leonard daha da ileri giderek duygu işinin kadının ev içindeki görevlerinin en önemli bileşeni olduğunu söylüyorlar (Delphy ve Leonard 1992, s. 21, aktaran Ogle 2000, s. 1).

Sosyal psikolog Deniz Kandiyoti (1997, 2007, s. 202-221) de şöyle söyler: “[...] maddi dünyanın dayattıklarına boyun eğmek zorunda kalan erkeklere

karşıtlık oluşturacak biçimde, kadınların manevi özellikleri ön plana çıkartılır. Çünkü hane dışındaki yeni yaşam koşullarına ayak uydurma zorunluluğu; erkeklerin giyimlerini, yeme alışkanlıklarını, ibadetlerini, sosyal ilişkilerini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu tavizler kadınların her şeye rağmen korudukları manevi değerlerle telafi edilmelidir. Kadınlar erkekler gibi olmamalı, onların yapamadıklarını toplum için üstlenmelidirler. Böylece aile hayatını koruma, akrabalar arasında dayanışma sağlama işi kadınlara layık görülmüş, kadınlara yeni bir toplumsal sorumluluğu üstlenme şerefi verilmiştir!" der.

Ev içindeki mekânsal düzenle örtüşen aile içi ilişkilerin akışı, kadınlar için adı konmamış, karşılıksız ve somut olmayan bir emektir. Badgett ve Folbre (1999) birçok kültürde bakım işlerinden kadınların sorumlu tutulduğuna, genellikle kadınların aileye ilişkin sorumluluklarının daha yüksek olduğuna dikkat çekiyorlar. Ailedeki duygu işlerinin amacı aile bireylerinin kendileriyle ilgili algılarını güçlendirmek, onların kendilerini iyi hissetmelerini sağlamaktır. Sürekli uzlaşma arayışı ve çatışmadan kaçınma çabası kadına ister istemez küçük yaşta başlayarak çevresindeki kişileri 'idare etme'yi öğretir. Kadınlar doğrudan davranışlardan, düşünce ve duygularını olduğu gibi söylemekten kaçınır, erkeğin, aile yüklerinin onaylayacağı davranış ve söylemi benimser. Dolaylı iletişim yollarını seçer, çünkü isteklerine bu yolla daha kolay ulaşabileceğini bilirler. Anne babasını ihmal eden bir kız evlat, kocasını terk eden kadın, çocuğunu bırakıp giden kadın, aynı şeyleri yapan bir erkek evlada, kocaya ya da babaya göre daha fazla suçlanır. Toplum kadına ve erkeğe yakışan davranışları farklı değer ölçüleriyle yargılar. Kadından beklenen başkalarının yararlarına öncelik veren, özgeci (diğerkâm) davranışlar sergilemesi olduğuna göre, kendi çıkarlarını önde tutan kadın 'bencil' olarak nitelenirken aynı davranışı gösteren erkek olağan görülür ve hoş karşılanır, hatta kızgınlık erkeğe yakıştırılır. Nitekim erkekler hırslı ve bağımsız kadınları çekici bulmazken, kadınlar da ailesine bağımlı erkekleri 'pısırk' olarak niteler, zayıf ve itici bulur.

Ev Dışında Duygusal Emek

Duygu işleri ev dışına çıkıldığında da kadınların peşini bırakmaz. İster evde ister ev dışında, ister karşılıksız ister ücretli işlerde başkalarına ilgi ve özen göstermek kadınların işidir. Bu tür işlerdeki görünmezlik, eşitsizlik, iktidar ilişkileri ve sömürü, duygusal işin cinsiyetçi özelliğiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla ev dışı ortamlarda ücretli işle ev içindeki ücretsiz iş arasındaki sınır son derece bulanıktır. Evdeki ücretsiz iş evin sınırlarını aşır dışarıdaki ücretli işe dönüşü-

ğü zaman bile toplumun beklentileri cinsiyet rollerine bağılı olarak gelişir. Bunun sonucunda kadın ev mekânının dışına çıkıp çalışma hayatına girdiğı zaman da duygusal yetilerini sunar işgücü piyasasına.

İş yaşamında ücret karşılığı yapılan duygu işleri duygusal emek olarak nitelenir. Duygusal emek, ilk kez 1983 yılında yayımladığı *Yönetilen Kalp (The Managed Heart)* adlı kitabıyla sosyolog Arlie Russell Hochschild tarafından gündeme getirilerek ücret karşılığında metalaştırılıp satışa sunulmuş duygu işlerini tanımlamak için kullanılmıştır. Duygusal emek karşı tarafta belirli bir ruh halini uyandırmak amacıyla duygularını durumun gerektirdiğı biçimde yönetmektir (Taylor 1998, s. 85, aktaran Seçer, s. 826). Kişinin başkalarını memnun etmek, rahatlatmak, yatıştırmak, ilişkiyi yumuşatmak için, durumun gerektirdiğı duygusal tepkileri vermesi, başkalarının duygularını yönlendirmesi davranışdır (Ashforth & Humphrey, 1993; Hochschild, 2003, aktaran Mishra 2007). James de duygusal emeğı, başkalarının duygularına ilgi göstermeyi içeren bir emek çeşidi olarak tanımlar (James 1989, s. 19, aktaran Seçer, s. 826).

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla büyüyen hizmet sektörlerinde çalışanların büyük bir çoğunluğunun kadınlar olması bir rastlantı değil kuşkusuz. Hizmet sektörlerinde çalışanlardan, gerçek duyguları her ne olursa olsun, müşterilerini memnun edecek, onlara kendilerini önemli hissettirecek duygu ifadeleri göstermeleri beklenir. Böyle bir emeğin gösterilmesi için kişinin karşısındakinin kendisinden ne beklediğini anlaması, davranışlarını onun beklentilerine uygun hale getirmesi, gerçek duygularını denetlemek ya da bastırmak için önemli bir çaba göstermesi gerekir. Kadınların doğasına daha uygun olduğu düşünülen işler arasında sayılan sekreterlik, hemşirelik, bakıcılık, hosteslik, tezgâhtarlık, danışmanlık, öğretmenlik ve benzeri işler duygusal emek gerektiren işlerdir. Aslında insanlarla uğraşmayı ve ilişki kurmayı gerektiren her türlü iş, çocukların, yaşlıların, hastaların bakımından müşterilerin ve patronların huysuzluklarıyla baş etmeye kadar hepsi duygu işleridir.

Sekreterlerin güler yüzlü yumuşak tavırlarıyla patronlarının her türlü işlerini düzene sokması, onların ev dışında bakımlarını üstlenmesi, görüşmek istemedikleri kişileri güzellikle idare etmesi, konukları karşılaması, hatta çay kahve servisi yapması yüklü bir duygusal emek gerektirir. Kadın garson, resepsiyonist ve temizlikçi çalıştıran oteller işe alacakları kişilerin çekici, bakımlı, istekli, hevesli ve yardımsever olmalarını isterler. Daha iyi hizmet almak için kızgın nımarası yapan müşteriye karşı çalışanın, en munis haliyle alttan alması ve onu sabırla yatıştırması, müşteri haksız bile olsa onun isteklerini yerine getirmesi için koşuşturması beklenir. Yumuşak huylu satıcıların çok daha fazla mal sattığı bilinir (Rosenberg 1990, aktaran Mishra s. 10). Hukuk bürolarında çalışan yardımcı kadın avukatlar, sekreterler ve kâtibelerden birlikte çalıştıkları avukatlara

duygusal hizmetler vermeleri, gergin zamanlarda iş yüklerini paylaşmaları, kızgın müşterileri yatıştırmaları, kahve, çay, yemek ihtiyaçlarını karşılamaları, uzlaştırıcı davranışları beklenir (Pierce 1995, s. 31, aktaran Duguid 2002). Hava-yollarında karmaşık uçakları yönetmek erkek pilotların göreviyken, yolcuları rahat ettirmek, her türlü ihtiyaçlarını karşılamak, bir tehlike anında sükûnetle durumu idare etmek kadın hosteslere düşer. Hastaların her türlü bakımından ve duygusal ihtiyaçlarının karşılanmasından kadın hemşireler sorumludur. Ağrı çeken hastaların elini tutan hemşirelerin ağrının en az yarım saat dinmesini sağladığı saptanmıştır (Autton 1992, s. 93, aktaran Costantino 1994).

Hukukçu bir akademisyen olan Nancy Levit, kadınların akademik hayatta da duygusal emek ağırlıklı evcil roller üstlenmek zorunda kaldıklarına, kadın hukuk profesörlerinin de geleneksel ev kadını rollerini akademik mekânlara taşıdıklarına işaret ediyor (Levit 2001). Örneğin kadın hukuk profesörlerinin ancak yüzde 10'unun dekanlık görevi üstlenebilirken, yüzde 70'inin dekan yardımcılığı yaptığını belirtiyor. Öğrenci ilişkileri, idari görevler, komiteler, üniversite içi ve dışı sosyal faaliyetler, ders programı hazırlıkları, organizasyonlar, akademik çalışmaların redaksiyonu gibi işlerde daha çok kadın akademisyenlerin görevlendirildiğini vurguluyor. Kadınların zamanlarının daha çoğunu kadınlara daha uygun olduğu düşünülen ders ve hizmet işlerine, erkek akademisyenlerin ise araştırma ve itibarlı danışmanlık işlerine harcadığına dikkat çekiyor.

Duygusal emeğin cinsiyetçi yapısı bugün çok tartışılan bir konu haline gelmiş bulunuyor. Bu konudaki tüm araştırmalar kadının çalışma yaşamında işin dışılaşması, cinsiyetçi roller ve beklentiler ve özellikle hizmet sektöründen söz ediyorlar. Firth and Kitinger, 'duygusal işlerin kadınların duygusal ihtiyaçlarını sömürerek kadınları başkalarının ihtiyaçlarına hizmet eder' hale getirdiğine işaret ediyor (1998, s. 304, aktaran Duguid 2002). Diğer bir deyişle duygusal emek, çalışanların iş gereği ilişki kurdukları kişilere karşı kurumun talep ettiği duyguları sergilemeleri anlamına geliyor. Sonuç olarak, ev içindeki ilişkileri ayakta tutmak amacıyla aile içinde üretilen kadın duyguları ve dışavurumları, kamusal alanda da kurumların hedeflerine ulaşmak amacıyla kullanılmaya başlıyor.

İlişki Biçimlerinin Mekânsal Yansımaları

Benlik kavramının bir toplumsallaşma aracı olarak öncelikle aile içi ilişkilerde kurgulanmasını, bu kurgu sonucunda kadınların duygu odaklı bir dizi rol ve ilişki biçimi benimsemesini, giderek 'ailenin direği' rolünün evden ev dışı mekânlara doğru taşınmasını izleyen bir yolculuktan sonra mekân, özellikle de ev mekânı farklı bir işlev ve anlam kazanıyor. Ev, söz konusu rol tanımlarının

ve ilişki biçimlerinin üretildiği yer olmakla kalmayıp fiziksel mekân olarak da bu rollere ve ilişkilere göre biçimlenen ve onları içinde barındıran bir yer olarak resmi tamamlıyor.

Hillier ve Hanson, ev mekânının farklı cinsiyet ve yaştan aile bireyleri, eve gelen konuklar ve hatta toplumun diğer üyeleri arasında bir arayüz olduğuna dikkat çekiyor (1984, s. 143-147, aktaran Bafna ve Shah 2007). Bir başka deyişle ev, bireylerin farklı davranışları ve rolleri arasındaki etkileşimin kesişme noktasıdır. Bu arayüz bireylerin konumlarını ve ilişkilerini biçimlendiren davranış kurallarını ve bu kuralları yaratan toplumsal bilgi birikimini içinde barındırmaktadır. Hillier ve Hanson'a göre mekânla bağlantısı kurulamayan toplumsal bilgi birikimi yapılandırılmaz ve sürdürülemez. Bu bağlantı evin fiziksel özellikleriyle değil, ev içi mekânın düzenleniş ve kullanılış biçimi ve iç mekân bölümleri arasındaki ilintilerle kurulur.

Evin içinde belirli etkinliklerin nerede gerçekleştiği, hangi bölümleri kimlerin nasıl kullandığı ve birbirleriyle nasıl bir ilişki içine girdiği, hangi bölümlerde hangi davranışların uygun olduğu gibi bilgiler ev mekânına sinerek toplumsal bilginin bir bölümünü oluştururlar. Yiyecek nerede nasıl kim tarafından hazırlanıyor, banyoyu ya da yatak odalarını kimler hangi koşullarda nasıl kullanıyor? Ev halkı ya da konuklar, her odaya rahatça girip çıkabilir mi, yoksa giriş çıkışlar belli koşullara mı bağlıdır? Oturma odasında kimler neleri yapabilir, neleri yapamaz? Evin çeşitli bölümlerini belirli kurallara göre kullanan ev halkının davranış biçimleri mekâna sinerek ona simgesel anlamlar kazandırmaktadır.

Ev kendi içinde bir küçük evrendir ve her evin kendine özgü ilişki ve davranış normları vardır. Örneğin baba banyoda yıkanırken ergen yaştaki kız çocuk kapıyı açıp serbestçe içeri giremez. Anne yatak odasında giyinirken erkek çocuk uluorta içeriye dalamaz. Kadınlar ve erkekler yatak odalarında farklı, mutfakta farklı, oturma odasında farklı biçimlerde giyinip farklı biçimlerde davranırlar. Konuklar evin belirli bölümlerinde ağırlanır, evin ancak bazı hallerini görebilirler. Ev, bir yandan planıyla, duvarları ve kapılarıyla diğer yandan da içine sinmiş görenek, gelenek ve görgü kurallarıyla her bölümün nasıl kullanılacağını denetleyen bir sisteme dönüşmektedir. O halde evin sadece ailenin temel ihtiyaçlarının karşılandığı bir barınak ya da 'dış dünyanın acımasızlığı karşısında sığınılan özel yaşam alanı' olmakla kalmayıp, gündelik hayatın tüm dinamiklerini içinde barındıran bir yapı olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda ev, mekânsal yapısıyla eylemleri ve davranışları çeşitli durumlara uyarlayarak toplum tarafından belirlenen rollerin ve ilişki biçimlerinin sürdürülmesine katkıda bulunur.

Evlerimizin neredeyse yüzde 90'ının neden dörtgenlerden oluşan bir mimariye sahip olduğunu merak eden Steadman, evde yaşayan bireyler arasındaki ilişkilerin çeşitliliğine uygun bir biçimde, iç içeliği ve esnekliği en iyi karşılayan

çözümün dörtgen form olduğu sonucuna varıyor (Steadman 2006, s. 119-130, aktaran Bafna ve Shah 2007).

136 farklı kültürde yaptıkları araştırmada ev planlarını inceleyen Whiting and Ayres (1968) de konutların yapısal özellikleriyle toplumsal düzen arasında doğrudan bir ilişki olduğunu söylüyor. Araştırma bulguları dörtgen planlı konutların görüldüğü kültürlerden yüzde 80'inin yerleşik toplumlar olduğunu göstermektedir (Whiting and Ayres 1968, s. 124-125, aktaran Bafna ve Shah 2007, s. 3). Çok odalı dörtgen planlı konutların bölümleri de bireylerin aile içindeki konumlarına göre düzenlenmiştir. Bu gözleme dayanarak Whiting and Ayres, evlerin kültür tarafından belirlenen kararlara göre biçimlendiğine işaret ediyorlar. Haneler besin ve benzeri ürünlerin üretildiği, saklandığı ve tüketildiği, diğer bir deyişle kendine yeten, özerk bir yapıya kavuştukları zaman yeni bir toplumsal düzen oluşuyor ve bu düzende dörtgen planlı evlerin sayısının çoğaldığı görülüyor.

Ailenin ekonomik yeterliliği arttıkça hane içinde gerek cinsler, gerekse yaş grupları arasında işbölümü de artıyor, buna bağlı olarak ilişki biçimleri çeşitleniyor ve birbirine bitişik dörtgen odalardan oluşan bir ev bu yapıya mekân oluyor. Karmaşılaşan ilişkilere ve artan etkinliklere farklı mekânlar ayrılması ve evin farklı bölmeler arasındaki ilişkilere göre kurgulanması gerekiyor. Ev mekânı bir odalar topluluğu olmaktan çıkıyor; iç mekânın düzeni ev içindeki etkinlikleri sınıflayan ve denetleyen bir yapı kazanıyor.

Kent (1991, s. 438, aktaran Bafna ve Shah 2007)'in de belirttiği gibi mekânın kendi içinde bölümlere ayrılması yalnızca fiziksel bir gereksinim sonucu gerçekleşmiyor, ayıu zamanda belli işlerin belli yerlerde yapılmasına bağlı olarak gelişen düşünsel ve kavramsal bir olgudan kaynaklanıyor. O halde evin yapısı aile bireyleri arasında ve o evle toplum arasında bir arayüz yaratabilecek bir yapısal karmaşıklığa sahip. Bu özelliğiyle ev, kadın erkek, genç yaşlı ve çocuklara biçilen rollerin de izdüşümünü içinde barındırıyor.

Ev mekânının merkezinde konumlanan kadın aileyi beslemek için mutfakta pişiriyor, sofrasında yediriyor, banyosunda arındırıyor, yatak odasında doğurganlığını sunuyor, yan odadaki çocukların, bitişik odadaki yaşlıların bakımını üstleniyor, salonunda ağırlıyor, tüm bölümler arasındaki bağları kuruyor, pekiştiriyor ve ilişkileri tazeliyor. Ev dışı mekânlarda da benzeş davranış ve ilişki biçimleriyle rolünü sürdürüyor.

Sonuç

Mekân ile insan ilişkisi ve yaşam pratikleri politik ve ekonomik sonuçları olan bir toplumsal belirlenmişlik halini ortaya koymaktadır. Kadınlar erken

yaşlardan başlayan toplumsallaşma sürecinde başkalarını memnun etmeyi, bakımlarını üstlenmeyi ve bu amaçla duygularını işe koşmayı öğrenirler. Kadına biçilen bu rol önce ev mekânı bağlamında kurulan ve sürdürülen ilişkilere yansır ve giderek özel alandan kamusal alana uzanır. Kadınların yer aldığı tüm mekânlara sinen bu toplumsal bilgi birikimi, bir yandan mekânın biçimlenmesine öte yandan kadın davranışlarının mekân tarafından biçimlendirilmesine katkıda bulunur.

KAYNAKÇA

- Badgett, M. V. Lee & Folbre, N. (1999) Assigning Care: Gender Norms and Economic Outcomes. *International Labour Review*, vol. 138.
- Bafna, S. ve Shah, S. (2007) The evolution of Orthogonality in Built Space. *Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium, Istanbul, 2007*.
<http://spacessyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers/longpapers/054%20Bafan%20Shah.pdf>
- Bora, A., Üstün, İ. (2005) *Sıcak Aile Ortamı Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*. TESEV Yayınları. <http://cinsiyetrejimiekseki-sicakaleortami-TESEV.pdf>
- Costantino, B. (1994) What is 'Emotional Labour'?. *Feminist Perspective on Technology Work Ecology*, Second European Feminist Research Conference 1994, Graz, Austria. http://www.thrivingandhome.com/emotional_labour.htm
- Duguid, F. (2002) Emotion Working Learning: Findings, Gaps and Suggestions. NALL Working Paper # 50. <http://www.oise.utoronto.ca/depts/sese/csew/nall/res/50FionaDuguid.pdf>
- Gilligan, C. (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University.
- Hochschild, A. R. (1983) *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. California: University of California Press.
- Kandiyoti, D. (2007) Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Üzerine Gözden Kaçırılan Yönler. *Carriyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, 2. baskı. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. Goslin, D. A. (ed.) *Handbook of Socialization Theory and Research*, s. 347-480. Chicago: Rand McNally.
- Levit, N. (2001) Keeping Feminism in its Place: Sex Segregation and the Domestication of Female Academics. *Kansas Law Review*, Vol. 49, 775. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=929712
- Mishra, S. K. (2006) What Emotional Labor is: A Review of Literature. Indian Institute of Management. Working paper.
- _____ (2007) Emotional labor as a means of influencing the self-concept of consumers in service organization. *International Marketing Conference on Marketing & Society*, 8-10 April, 2007, IIMK, sunum. <http://dspace.iimk.ac.in/2259/325/1/597-602.pdf>
- Ogle, G. (2000) *Between Statistical Imperatives and Theoretical Obsessions: An Inquiry into the Definition and Measurement of the Economy*. Basılmamış doktora tezi. <http://users.se-net.com.au/~gregogle/Chapter4.pdf>
- Seçer, H. Ş. (bt) Çalışma Yaşamında Duygular ve Duygusal Emek: Sosyoloji, Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme. (...) <http://iibf.kocaeli.edu.tr/ceko/ssk/kitap50/34.pdf>
- Şişmanoğlu, Ş. (2003) *Behçet Necatigil ve Şiirin Ev Hali*. Master tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü. http://www.Evin.Halleri_Necatigil.pdf

BİR GÜN BİR KENTTE İKİ KADIN

Kırk yaşlarında, evli ve çocuklu, biri ‘iş’ diğeri ‘ev’ kadını olan iki kentli kadının İstanbul’daki sıradan bir gününün hikâyesi,¹ gündelik hayat deneyimleri üzerinden kadınların evde, işte ve sokakta mekânları nasıl ürettiğini ve tükettiğini anlatmaktadır. Küreselleşmeden payına düşeni almış bir kentte, mekânları dönüştürme gücünü kullanma olanağına sahip söz konusu iki kadın kadınlar arası ilişkiler içinde konumlandırılırken erkekler bilerek görünmez kılınmıştır. Arka planda ise cinsiyetsiz kent kuramları ile feminist kuramların birleşimi yer almaktadır.²

Bir Gün Bir Yerde

Cuma, saat: 00:00

“Aaa! Sen!!!”

“İnanmıyorum! Sen ne arıyorsun burada?”

Londra-İstanbul uçağının koridorunda sevinç çılgınlıkları atarak kucaklaşan iki kız arkadaş, arkalarında birikenlerin homurtularını umursamıyorlardı. Birkaç dakika sonra koyu bir sohbete dalmışlardı.

Zeren’in üst düzey yöneticilik yaptığı uluslararası şirketin merkezi Londra’daydı. Eski iş ve okul arkadaşı Ayşen ilk kızı doğunca ayrıldığı işine bir daha dönmemişti; ikinci kızı henüz üç yaşındaydı ve şimdilik çalışmayı düşün-

* Dr. Nihal Ekin Erkan: Marmara Üniversitesi Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Programı.

1 Hikâyeye temel teşkil eden veriler katılımlı gözlem ve derinlemesine görüşme teknikleriyle 2007 yılında derlenmiştir.

2 Bu yazının yayımlanmasındaki desteği ve çalışmalarındaki katkıları için değerli hocam Prof. Dr. Sema Erder’e, ‘küresel kent’ konusundaki tartışmalardaki katkıları için Marmara Üniversitesi Mahalli İdareler ve Yerinden Yönetim Programı 2007-2008 dönemi doktora öğrencilerine, özellikle Çiğdem Aksu ve Funda Budak’a teşekkür ederim.

müyordu. Londra'da okuyan kardeşinin sesi telefonda kötü gelmiş, birkaç günlüğüne onun yanına gitmişti. Yoksa kızı Damla'nın sekizinci doğum günü hazırlıkları sürerken seyahate çıkmazdı.

"Aslında onlar için daha iyi oluyor galiba... Ayrılmak zor geliyor ama bana düşkün olmasınlar da istiyorum... Annem, 'Sen yokken çocuklar daha iyi,' diyor."

"Annene mi bıraktın çocukları?"

"Sadece dadı ile olmuyor... annem olunca, ne bileyim, içim daha bir rahat ediyor."

"Benimki babasıyla, ama içim pır pır. Londra'dan kaç kez aradım, aklım hep evde."

"O kadar düşmemek lazım üstüne... Ne de olsa seninki erkek çocuğu Zeren... Bırak kendisine güvensin, güçlü olsun."

"Haklısın Ayşencim, bilmez miyim? Her şeyin başı kendine güven."

Ayrılmadan önce Ayşen, "Cumartesi partiye geliyorsunuz değil mi?" diye sordu. Zeren, "Tabii canım, kaçırır mıyız?" dedi ve söz kalabalığı arasında ayrıldılar.

Havaalanından Eve, Küreselden Yerele Yolculuk

Cuma, saat 01:00

Zeren otoparktaki otomobiline yürürken, Ayşen şoförün açtığı kapıdan otomobiline yerleşmiş, cep telefonundan eşini arıyordu. Yeni aldığı CD'yi uzattı şoföre. Gecenin sessizliğinde bile bu kenti duymak istemiyordu. Kara camların arkasından baktı İstanbul'a, kavşaktaki lalelere takıldı gözü, "Kahire'den sonra İstanbul mis gibi gelmişti," diye geçirdi içinden. "Şimdi yine her zamanki gibi pis ve korkutucu görünüyor." Üstgeçide asılmış olan "Dünya kenti İstanbul..." afişini gördü, içinden gülümsedi: "Dünya kenti mi?.." Oysa tedirgindi. 'Güvenlik görevlisi' şoförün kullandığı zırh bozması otomobilinde de olsa gecenin bu saatinde İstanbul yollarında olmaktan hoşlanmıyordu.

"Dünya kentiymiş İstanbul(!)" Dünya kenti onun için Londra'ydı. Sassen'in (1991) dediği gibi ona göre de Londra liderdi. Geçen yüzyılda küresel ekonominin coğrafyası ve niteliği değişirken kentler yeni roller üstlenmiş, yeni tip kentler ortaya çıkmıştı: Küresel kentler. Birbirini tamamlayıcı rolleri ile Londra, New York, Tokyo üçlüsü de küresel kentler arasında yer alıyordu. Bu kentlerdeki değişimi anlamak için kentlere küresel süreçler içinde bakmanın gereğini savunanlar, esasen Ayşen'in (ve Zeren'in) gündelik hayatının arka planını çizmekteydi. Friedman'ın dünya kentlerini bir hiyerarşi içinde konumlandırırken belirttiği gibi Ayşen için de ekonomik güç, kademelenmeyi belirleyen temel mesele idi:

“Dünya şehirleri yönettikleri ekonomik güce göre hiyerarşik olarak sıralanırlar. Buna göre, şehrin hiyerarşik yerini belirleyen, o şehrin küresel yatırımları kendine çekme gücüdür.” (Friedman 1995)

İstanbul’un ‘diğer dünya kentlerinden farklı olarak her daim bir dünya kenti’ olduğunu belirten Keyder (1999) ise İstanbul’u küresel ile yerel arasında bir yerde betimliyordu. Keyder, İstanbul’da bilinen küreselleşmenin yerine geçen enformel küreselleşmenin İstanbul’u küresel bir kent olmaya taşımadığını dile getiriyordu. İstanbullu Ayşen evine doğru yol alırken dışarıya baktı, yol apaydınlıktı, gerisi kapkaranlık. Kapıların kilitli olduğundan emin oldu, bir kez de öne seslendi: “Kapılar kilitli, değil mi?”

İdealimizdeki Eve Kavuşmak

Cuma, saat 02:00

Kapıyı mümkün olduğunca sessiz açtı Zeren, Ege’nin uyanmasını istemiyordu, sabah erken kalkacaklardı. “Bu evi almakla ne iyi ettim,” diye düşündü. Hem, “Ege buradan okula, trafiğe takılmadan gidebiliyor,” diye seviniyor hem de, “Niye bu kadar uzak ki bu okul?” diye öfkeleniyordu. Okulun şehir dışında olmasını o istememiş miydi? Şehirde kirlilik, gürültü, suç okul kapılarına kadar dayanmıştı. Ne seçtiği okulda ne de yüksek duvarlarla çevrili, kapalı, kilitli kapılı bu sitede girilebilecek bir yer vardı... Aslında sadece girilebilecek değil kaçılabilir bir yer de kalmıyordu; ne bu sitede, ne bu okulda ne de bu kentte...

Oda havasızdı; Zeren pencereyi araladı, otoyol uğultusunu duyunca geri-singeriye kapattı. Rezidansın 26. katından aşağısı, irili ufaklı havuzlarla süslü bahçe çok hoş görünüyordu. Rengârenk ışıklandırılmış bahçeyi çevreleyen gri duvar ardındaki karanlıkla birleşerek bahçe için siyah bir fon oluşturunuyordu. Karanlıkta duvarın hemen bitişiğindeki gecekondu-lar görünmüyordu. İstanbul küreselleştikçe farklı kentsel gruplar arasındaki duvarlar her geçen gün daha çok yükselirken, Zeren İstanbul benzeri birçok kent arasında yolculuklarını sürdürüyor, küreselleşmeyi dokuyanlar arasında yerini alıyordu.

Oğlu yanı başındaki yatakta uyuyordu, sevindi... Zeren küresel kentler arasında sıklıkla seyahat ederken aklı hep evinde kalıyor, her seyahatte bir ayağı geri gidiyordu. Nerede olursa olsun oğlunun gündelik hayatını o düzenliyor, denetliyordu. İş için dünyanın bir köşesinden diğerine uçarken, uçağı sanki evine bir ip-le bağ-lıymışçasına yerden çok yükselmeden uçuyor, dünyanın bir başka yerine konuyor, evi ile arasındaki bağ esniyor, biraz gevşiyor, ama kopmuyordu.

Bir yandan da her gittiği kentte fırsat buldukça evi için alışveriş yapıyordu. Evini Amerika'daki arkadaşlarının evleri gibi döşüyor, onlar gibi Yeni Delhi'den aldığı otantik biblolarla, Malezya'dan aldığı tablolarla süslüyordu.

Reklamlarda tarifi verilen bu ev 'idealinizdeki ev'di (Öncü 1997). Dünyanın herhangi bir yerinde birbirine benzeyen, İstanbul'a gelindiğinde çok katlı olmak gibi özgün bir niteliğe bürünen bu ideal evlerden birine, yeni evine kapattığı attığında Zeren yorgunluktan bitkin düşmüştü.

"Tarihsel bir kurgu olarak 'ideal ev'in, konfor, rahatlık, saygınlık gibi sembolik çağrışımlarıyla orta sınıf kültürünün odak noktası haline gelmesi, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın ilk çeyreğinde değer ve özlemlerin tüketimle iç içe geçmeye başladığı döneme rastlıyor...

Günümüzde yeni olan, 'ev'in kentsel orta sınıf kültürünün odak noktası olması değil, 'idealinizdeki ev' kurgusunun küreselleşme ile beraber, tarihselliğinden arınıp, belli bir zamana ve mekâna ait olmayan 'evrensel' bir dogmaya –mitolojiye– dönüşmesi." (Öncü 1997)

Bu ideal ev aynı zamanda pahası yüksek bir evdi. Pahasını ödeme-yi nasip eden işi için Zeren dört saat uyuyup, sabah dinç bir şekilde ayakta olacaktı...

Evde Eski-me-yen Mobilyaları Yenilemek: Eski Olanı Atmadan Yeniye Yer Yok³

Cuma, saat 07:00

Çalan saati gözünü açmadan kapatan Ayşen, Damla'nın, "Anne bana ne aldın?" diye soran şen sesiyle uyandı. Bir de şu televizyonun sesi sabah sabah böyle açılmasaydı... Çocukların kahvaltılarını televizyon karşısında yapmalarına anneannelerinin izin verdiğini duyunca hırçınlaştı, "Anne, sen bari karışma..."

Çocuklarını öpüp kapıdan uğurlarken, "Keşke ben mi bıraksaydım çocukları?" diye düşündü... Ama eve yeni koltuklar gelecekti bugün. Bu markayı İstanbul'dan alsa daha çok ödeyecekti, yurtdışından kargo ücretine rağmen daha ucuza geliyordu. O her zaman, "Kaliteyi ucuza almayı severim ve nerede

3 Bu başlık Maria Mies'in "Feminist araştırmalar için bir metodolojiye doğru" makalesindeki yeni bir metodoloji önerisinde, "Yeni şarap eski şişelere doldurulmamalıdır," sözünden çağrışımla ve orta ve orta üst sınıf kadınların eskileri devretme, verme, atma alışkanlıklarını vurgulamak amacıyla kullanıldı.

ucuzsa bulur çıkarırım,” derdi. Ve bu becerisini sergilediği vitrin, eviydi. Eğer Ayşen’in aklıyla yoğunlalmazsa bir eşya evine yabancı kalırdı. Bir şeyi almadan önce uzun uzun plan yapar, önce zihninde sonra fiilen yerleştirirdi evini.

Beğenilirdi evi, ilk gelenin tepkisi genellikle aynı olurdu: “Eviniz ne güzel-miş...” Ardından, “İç mimarınız kim?” İlk ziyaretlerinde bir tepki vermemişse konuklar, ilerleyen zamanlarda aynı cümleler sıkıştırılırdı konuşmalar arasına: “Ben evinize ilk geldiğimde bir iç mimarla çalıştınız zannetmiştim.” Genellikle bibloların, tabakların, fincanların, kaşıkların, peçetelerin, akla gelen irili ufaklı her şeyin nereden alındığı, mobilyaların kime yaptırıldığı konuşulur, ancak kimse evin ‘birlik içinde ve biricik’ olması vurgulamazdı. Neden bu perdele-rin seçildiği konu olur, bir şekilde Ayşen’in zevkine övgü düzülür, ama Ayşen’in altında parıldamakta olan zekâsı hiç gün ışığı görmezdi. Konu varsa yoksa zevkli ve varlıklı olmaktı. Servet, mülk eşinindi; beceri ile sergilemek ise Ayşen’in işi.

Ayşen kendi alanında, evinde, kendisinin bile önemsemediği bir şekilde aklını, yaşamını, eşinin, çocuklarının ve seçilmiş kişilerden oluşan sosyal çevresinin hizmetine sunuyordu. Bu bir tercih miydi? “Evet.” Aynı bu evde yetişmekte olan kızı Damla’ya gelecekte sorulduğunda söyleyebileceği gibi, “Evet.” O çocuklarına anneliği seçmişti. Aslında, “Evet, bir gün tekrar işe dönmek istiyorum,” diyordu. “Üstelik evde koca parası yiyip, sarma sarıp, gün gezen kadın tipini her zaman kınamışımdır.” Herhangi birinin, özellikle kayınvalidesinin gözünde ‘onlardan biri’ konumuna düşme ihtimali bile canını acıtıyordu. Evet, o çalışmak istiyor, ama bunun için çocuklarından, evinden, zamanını denetlemek şansından vazgeçmek istemiyordu. Zaten çalışıyor olduğunu fark etmiyordu. İşinin ücreti ve statüsü yoktu; o statülü ve yüksek gelirli bir iş istiyordu... Karar vericinin kendisi olduğu bir hayat...

O ‘ben’ olmak, ‘birey’ olmak istiyordu. O varlığını duyurmak istiyordu. Çocuklarının odasını toplarken, “Çok şey mi istiyorum?” diye mırıldandı. Yardımcısı Seda, “Efendim Ayşen Hanım?” diye seslendi mutfaktan.

“Her şeyi tam zamanında yap
Her şeyi doğru yerde bulundur
Her şeyi amaca uygun kullan” (Davidoff 2002).

“Aslında, sanayileşmekte olan bir toplumda, özellikle liberal ekonomik öğretinin hâkim olduğu kapitalist toplumda, toplumsal kimlikleri yalnızca kurdukları kişisel ilişkiler üzerinden tanımlanan hizmetçi ve eşlere yer yoktu. Piyasa güçlerinin oyununda onlara hiçbir rol düşmüyordu. Kuramsal olarak mevcut değillerdi, ya da en iyi olasılıkla kalıntı kategorilerdi.

Ev işi, ev kadını gibi, birçok faaliyet ve tavrı kapsayan çok genel bir terimdir. Çağdaş toplumda her ikisi de bir faaliyet ya da kişi başka herhangi bir şekilde sınıflanamadığında başvurulacak artık kategoriler olma eğilimindedir. Buna karşılık, bu terimlerin ne kendileri ne de anlattıkları, evrensel ya da 'doğal'dır, kültürel ve tarihsel bakımdan özgüdür." (Davidoff 2002)

Bir an durdu, Seda'ya, "Boş ver," dedi neşe içinde. Sonra odanın kullanılmayan bölümüne bırakılmış, ayakta zor duran koltuğu işaret edip, "Bak," dedi, "eskiyi atmadan yenisine yer yok. Bize yeni bir koltuk şart."

Olay, Londra'dan kalkan bir uçakta, bir başka deyişle küresel bir kentte, ataerkil (erkek egemen) bir söylemle başlar. Dünyanın herhangi bir yerinde, kadın ve erkek eşitsizliğinin altında sessiz bir mutabakat yatar; kadınlar ataerkil düzende erkeklerle birlikte kurucudurlar. Örneğin kız çocuktansa erkek çocuk yeğlenir, kendine güvenmek erkeklikle eşleştirilir. Küresel kentten küreselleşmekte olan İstanbul'a gelindiğinde, kadın ya da erkek, İstanbul'un dünya ile ilişkisi tasvir edilir, sonra yerini bir kadının kentle ilişkisinin tasvirine bırakır. Dünyada hareket halinde olan bir kadının iç mekândaki güvenli, çevresini umursamayan tavırları kent mekânında suça maruz kalma korkusuyla gölge lenir. Kadının saklanarak yol aldığı İstanbul kenti, eşitsizliğin her geçen gün arttığı, mekânsal ayrışmanın kuvvetlendiği bir kenttir. Elbette eşitsizlik ve dışlanma süreçlerinin işlediği farklı alanlar mevcuttur. Kimi zaman dünyada sömürülen bir ulus devletin 'yurttaş olmak', kimi zaman dünya kentleri sırasına giremeyen bir kentin 'hemşerisi olmak', kimi zaman da hane içinde 'kadın olmak', dışlanma ve eşitsizlik duygularına sürükler insanı. Ancak kadın ve erkek eşitsizliği sanıldığının aksine hane içi bir sorun düzeyinde işlemez.

Kent diğer eşitsizliklerin olduğu gibi cinsiyet eşitsizliğinin de örüldüğü temel alanlardan biridir. Örneğin güvensiz olduğu ilan edilen kent mekânına çoğu zaman kadınlar ancak 'güvenlik çemberleri' içinde dahil olabilmektedirler. Kadınlar için bu çemberler bazen görevlendirilen erkekler, bazen dayanışma içinde olunan kadınlar, duruma göre otomobil ve benzerleri, yanı sıra örtünme biçimleri olarak çeşitlenir. Güvenlik çemberi kullanımı bir kadının kent mekânına dahil oluş stratejisinden daha çok dışlama stratejisi olarak da betimlenebilir.⁴ Bu durum cinsiyet ayrımcılığı içinde var olma mücadelesidir, ayrımcılığı ve ataerkil düzeni dönüştürme girişimi değildir.

4 Bir başka ifadeyle bu uygulama kadınların 'pratik çıkarları'yla örtüşür, 'stratejik çıkarları'yla değil.

Kentte aynı sitede yaşayan kadın ve erkekler aynı kentsel grup içinde yer al-salar da mekânsal deneyimleri farklılaşmaktadır. İşbölümüne bağlı olarak ay-rışan mekânlar arasında erkeklerin mekânları kamusal, politik, ekonomik, üre-tim esaslı; kadınların mekânları ise özel, toplumsal, kişisel, tüketim esaslı ola-rak nitelenir. Bu niteleme kadınlarca üstlenilen işlerin 'önemsiz, ikincil' nitele-mesiyle benzerlik taşır. İşleri düşük statülü kılınan kadınların mekânları da kı-yılara itilmiştir. Bu nitelemeler mevcut mekânların geçirgenliğini göstermediği gibi kadınların mekânları dönüştürme kapasiteleri için de ipucu vermez. Oysa kadınlar her koşulda mekânlara müdahalede, mekânları dönüştürmekte son derece etkindirler. Kent düzeyinde bulundukları sınıfa bağlı olarak hareketli-likleri artabilen kadınlar, üstlendikleri çok çeşitli iş(lev)leri hayata geçirirken, işlevsel olarak yeni mekânların oluşumuna yol açarken, mevcut mekânların da yeniden yapılanmasında belirleyici olurlar.

Kent kadın ve erkek için bölündüğünde, kadınlara hep çocuklarla birlikte komşuluk birimi düşer. Cinsiyet rollerinin izni doğrultusunda 'annelik' kadın-lara bırakılan temel roldür, ev ise değişmez mekân! Hangi kentte olursa olsun ev kadınla yeniden hayat bulur. Kadın ister orta sınıftan bir ev kadını, ister kü-reselleşmiş kentsel grubun yönetici seçkin bir üyesi olsun; gündelik hayatı me-kânsal olarak daraltılan bir akıştan zamansal olarak sıkışık bir akışa geçsin, her durumda kadın ev mekânını biçimlendirmedeki etkinliğini terk etmez. Kimi zaman 'evi ile evli' kadın (agorofobik) olmanın tehlikeli sularına atılır. Kimi za-man 'çocuk' odaklı eve sıkışıp kalan kadını kapitalist ve ataerkil ilişkiler evin-de yakalar. Kadınlar arası dayanışma bu sınıfsal eşitsizliğin içinde kendine yer aramak ve yer açmak zorundadır. Davidoff'un (1995) 19. yüzyıl İngiltere'si için belirttiklerinin İstanbul'daki ve dünyanın çeşitli köşelerindeki kadınlar için gü-nümüzde de halen geçerli olduğu tartışmasızdır. Sınıf temelli eşitsizlikte kadın-ların erkeklerden ayrı ve cinsiyet engelleriyle katmerlenen mücadelesi her me-kânda sürmekte, sergilenmektedir. Mevcut engelleri yaratıcı stratejilerle aşar-ken kadınların, yaşadıkları mekânlara müdahale eden, mekânları biçimleyen-ler oldukları görülmektedir.

Kadının elinin değdiği hemen her mekân yeniden canlanmakta, bir anlam-da yaşam belirtisi göstermektedir. Yetkiyi kadınların kullandığı kurumlarda da erkek egemen bir işleyiş sürmekte olsa da, kadın aidiyet duyduğu mekânlara 'kadınlık yükler', kendisi ile birlikte kimlik kazandırır. Hem kadın hem erkek için kimlik; sınıf ve cinsiyet eksenlerinin kesişim alanında konumlanırken me-kânsal boyuttan bağımsız değildir. Mekân kimlik için kurucu rol üstlenir. Aynı mekân söz konusu olduğunda dahi kadınlar ve erkekler mekânları farklı algı-lar, mekânlarda farklı yaşarlar. Mumford'ın (1961) alışverişi kadın için sadece eğlence olarak nitelemesinin çarpıklığı (Greed 1994), günümüzde hâlâ sadece

kadınların (sadece) tüketiciler olarak vurgulanmasının çarpıklığı ile eşleşir. Ev kadını eve ekmek getiren erkeğin yanında hep ikincil, yarım, eksik bir 'birey', kimliksiz artık bir kategori iken, işkadını olması halinde de kadın, eksik bıraktığı cinsiyet rollerini yardımcı kadınlara devrederek, ancak onlarla tamamlanarak ve kısmen bir tam edebilmektedir(!) Hatta kadın egemenliğinin sürmekte olduğunun saptandığı durumlarda da, bu kez erkek egemenliği söylemsel olarak yeniden üretilmekte, kadın yine birey olarak öne çık(a)mamaktadır. Her durumda kadın üreten ve yeniden üreten bir 'birey', tanınan bir 'kimlik' olmaktan ziyade tüketici yanı sergilenen olmakta, 'kadın' 'özne' olarak yok sayılmaktadır. Ancak görünen odur ki kadınlar, değişmez gibi görünen ataerkil düzenin sürekliliğini mekân aracılığıyla kesintiye uğratmaktadır.

Kaygan Zeminli Ofis Binasında Yükselmek

Cuma, saat 08:00

Zeren sever gibi sildi düzeltti oturduğu koltuğu. Belli, seviyordu bu koltuğu. Yeni asistanına, aylar süren deneme süresinden sonra bugün resmen işe kabul edilen Ela'ya, "İçimden kenti süpürüvermek geliyor," dedi. Bu odayı bile böyle düzenli, temiz tutmak için çaba harcamak zorunda oluşunu, istenilen her şeyin bir bedeli olduğunu düşünüyordu.

Odası dikkat çekici bir özenle yerleştirilmişti. Zeren'in fotoğraflarla bezediği duvarlarla, renkli ve sıcak bir ortam sarmalıyordu insanı, oysa sesi soğuk bir dalga gibi çarpıyordu duvarlara... "Herkes evinin önünü süpürse kent temiz olur"du. "Sokağımız, işyerimiz, bize ait olanlar, koltuğumuz, malımız, hepsi bizi anlatır, bizim gücümüzü."

Hayatta esas olan 'güç' diyordu. Bu beyaz deri koltuk da gücünün somut göstergesi. "Bizim gibi yönetici olacak çocuklarımız da. Bu sokaktakileri, çim üstünden basıp giden, yol iz bilmeyenleri yönetecekler tabii. Değil mi ama? Elbette bizimkiler yönetecek."

Ela pencereden yirmi kat aşağıda, mahalle okuluna giden çocukların çimlere basarak yürüdüğünü gördü. Bir ürperti sardı bedenini... Çimlerin üstüne atlamak geldi içinden, kaçıp gitmek istedi buradan... Oysa bu işe kabul edilmek için aylardır deli gibi çalışıyordu. Burası için diğer asistan adaylarıyla girdiği rekabetten nasıl sağ çıktığını hatırlamak bile istemiyordu. Akşam akıllı bina tabir edilen gökdelenin çıkarken girişte, 'dikkat kayabilir' levhalarıyla karşılaşmıştı. 'Temizlik' ve aynı zamanda 'kontrol' alanından çıkıyor olmanın mutluluğunu yaşıyorken, "Nereye kadar?" diye sordu.

“Erkeklerin otoritesi, toplumsal yaşamın tüm alanlarını örten dümdüz bir örtü üzerinde yayılmamıştır. Bazı durumlarda otorite sahibi olan kadınlardır; bazı durumlarda ise erkeklerin iktidarı dağılmış, karışmış ve çekişmeli haldedir.” (Connell 1987)

Köprüler Kurmak, Kimlik Göstermek

Cuma, saat 19:00

“Ne dediniz duyamadım?” diye arkasına döndü Zeren.

Arkasında henüz geçen hafta tanıştığı karşı komşusu duruyordu. Bu kocaman markette nasıl olmuş da karşılaşmışlardı? Satıcının uzattığı ekmeği telaşla market arabasına attı. Eski mahalle fırınının ekmeklerinin ne kadar güzel olduğunu anlatan komşusunun sözünü nazikçe kesip uzaklaştı, acelesi vardı. Sıteye henüz taşınmış olan komşusu, Amerika’da 50’li 60’lı yıllarda banliyöye taşınmış orta sınıftan birine benziyordu. Mumford, kitle banliyösünün sınırlarında, birincil komşu gruplarının yok oluşunu yıllar önce anlatmıştı.

“Yarım yüzyıl önce kasabını, manavını, sütçüsünü, alışveriş yaptığı diğer yerel tüccarı, gündelik ilişkiler içinde, hikâyeleri ve biyografileri kendisiyle kesişen münferit şahıslar olarak tanıyan kentli ev hanımı için, kişiliği olmayan bir süpermarkette haftalık alışverişi yaparken kazara bir komşuya rastlanması olabilecek tek güzel şey. Ev kadını, artık hali vakti yerindeyse, kanlı canlı dostlukların yerini alan elektrikli ve elektronik aygıtlarla çevrilidir: Gerçek dostları, yol göstericileri, âşıkları, yaşamadığı hayatları yaşıtanlar televizyon ekranındaki gölgelerdir veya görüntüsüz sesler. Onlara cevap verebilir, ama sesini duyuramaz: Bilindiği gibi, bu tek taraflı bir sistemdir. Yayılma alanı ne kadar büyükse, uzak bir kaynağa ve uzaktan kumandaya olan bağımlılık o kadar artar.” (Mumford 1961)

‘Yönetici seçkin’ grubun bir üyesi olan Zeren’in komşusunu dinleyecek hali yoktu. Hizmet vermekte olduğu gibi hizmet almakta da uzmanlaşmıştı. Acele etmeliydi, kuafördeki randevusunu kaçırıp beklemeye tahammül edemezdi. Neyse ki bu market gibi kuaförü de yol üstündeydi. Evle işyeri arasındaki yolculukları sıklıkla alışveriş, danışma, bakım, pek çok nedenle bölünürdü. Alışveriş merkezleri, büyük marketler, kuaförler, çocuk yuvaları, kurslar ve benzerleri evden-işe, işten-eve giderken yolunun üstünde köprüler oluşturmaktaydı.

Yolu üstünde inşaatları süren pek çok binada yakın zamanda onun talep ettiği tüm hizmetler sunulacaktı. Böylelikle o, eve ve evde çalışmayı sürdürmeye, buralarda da 'çalışarak' bağlanabilecekti. Zeren ona benzeyen, koşturan kadınlarla, aynı sınıfın insanlarıyla birlikte kasada sırasını beklerken bunları düşünüyordu, bir yandan da akşam yemeğini planlıyordu.

Dar Mekânlara Sürgün Edilmek

Cuma, saat 20:00

Ayşen çantasından ajandasını çıkardı. Akşam yemeği sonrası yarınki programı, doğum günü sahibesi kızı Damla ile gözden geçirmek istiyordu, "Hafızalardan silinmeyecek bir gün için gerekli her şeyi organize eden, kendi davetinizde misafir olmanızı sağlayan" (*Istanbul Life*, 143) firmayı belirlemişti, ancak yetmezdi, tüm akışı kendisi koordine etmeliydi. Damla heyecanla, "Anne, yarın sabah babamla babaanneme gitmesem, piyano dersimi de boş versek..." ve sonra birden, "ama aslında doğum günüm yarın değil, değil mi?" diyordu.

Gelecek haftaydı doğum günü. Hafta içine denk geldiği için doğum günü cumartesi şık bir parti evinde kutlanacaktı. Ayşen bu parti evini keşfetmiş olduğu için sevinçliydi; daha önce Damla'nın arkadaşlarından burada doğum günü kutlanan olmamıştı. Her yıl doğum günleri vesilesiyle anneler arasında en güzel partinin gerçekleştirileceği en etkileyici mekânı seçme rekabeti yaşanırdı. Ne de olsa seçilen mekân bir statü göstergesiydi. Sosyal konum belirlemede mekân araçsallaşmış, statü için bir veri olmuştu. O, ailesi, arkadaşları 'özel' insanlardı... Hele kız arkadaşları...

Ayşen kızını oyalamak için bilgisayarda oyun açarken bugün aldığı bir e-postayı arımsadı. Bir annenin kızına, kız arkadaşlarını unutmama tavsiyesi verdiği e-postada "Yaş ilerledikçe kız kardeşlere daha çok ihtiyaç duyacaksın" deniyordu... Nitekim Ayşen de eski yeni kız arkadaşlarıyla buluşmayı seviyor, bu buluşmalar onun için keyifli ve gerekli oluyordu. Bir araya gelişte oluşan hem bir yarışma alanıydı hem bir birikim alanı. Odak faaliyet değişirdi; bazen sadece sohbet, bazen alışveriş, spor, bakım, eğitim, danışma... Esasen her buluşmada kendilerini ve mekânlarını üretiyorlardı, üretim yeniden yeniden... "Bizimkisi insana yatırım yapmak," diye şakalaşıyorlardı. Kendisi gibi arkadaşları da her buluşmanın seçilmiş mekânlarda yapılmasına özen gösterirlerdi. Bazen bir 'mekânı' benimser, müdavimi olur, sonra değiştirirlerdi bu 'özel alanı.'

Bütün bu kafeler, restoranlar, alışveriş merkezleri, kulüpler ve benzerleri sınırlı sayıda kadının ulaşılabilirliğinin olduğu, özel sektörün mönüsü belli, sınırlı sayıdaki mekânlardı. Daha çok gündüz saatlerinde kullanıcısı olan kadınla-

rın sosyal ilişkilerini oluşturucu ve kısıtlayıcı niteliği ile bu mekânlar, kullanıcısı kadınların tercihleriyle biçimleniyordu. Evleri de buluşmalarının ara ara, ama vazgeçilmez temel mekânlarıydı. Ayşen ve arkadaşlarının kentte önemsizleştirilerek itildikleri kıyıları sadece evlerden ibaret olmasa da son derece sınırlandırılmıştı. Kentte sınırlandıkları bu mekânlarda kadınlar bir nevi kadın adacıkları yaratıyorlardı. Kadınlar için kentte mekânlar dar, saatler kısıtlıydı.

Ayşen yine kendini tutamamış, doğum günü için kiraladığı parti evinin erkekler için mavi, kızlar için pembe renklere büründürülmesine karşı çıkmıştı. “Kızınız pembe isteyecektir,” diye ısrar eden parti evi sahibinin haklılığı canını sıkmış, “Kızım ışığı sever” diye yüksek sesle tekrarlarken güneş rengini anlatmakta zorlanmıştı. O ‘güneş’ istiyordu; örtüler, her şey, pasta bile güneş renginde olacaktı. Parti evi sahibi, üç saat için kiraladığı bir mekânı yeni bir renge büründürmeye çalışmasını anlayamadığı Ayşen’in inadı karşısında, özellikle de peşin ödeme yapmasının etkisiyle öneriyi kabul etmişti: “Tabii efendim.”

“Küresel kent mekânında ‘özel alana çekilen kadınlar’, patriyarka ve kapitalist piyasa entegrasyonunun ebedi kurbanları olmaktadır.” (Weyland, 1997)

Sonuç

Büyük kentin üst orta sınıf kadın mekânları kadınların mekânları kullanım biçimlerini ve mekânlardaki tavırlarını da gözler önüne serer. Soğuk sesler sıcak mekânlarda yankılanırken kadın mekân etkileşimi de gözler önüne serilir. Ancak anlatılan hikâyeye, kadınların gündelik hayat deneyimlerinin, cinsiyet ilişkilerinin değişebilirliğini gizlediğini de vurgulamaktadır. Cinsiyet ilişkilerinin değişmesi olanaklı olduğu gibi, bu değişimle mekânsal pratiklerdeki değişim de paralellik taşır. Kadınlar bulundukları mekânlara müdahale ederken aynı zamanda dar mekânlarda sürgün kalmamak için mücadele etmekte. Değişimi olanaklı kılacak olan ise kadınların müdahalesi ve mekân kurucu özellikleri olacaktır.

- Alkan, A. (2000) 'Özel Alan - Kamusal Alan' Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekân. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 3 (1) Kış, 71-95.
- Castells, M. (2000). *The Information Age: Economy, Society and Culture*. 1st Edition. Blackwell. [Castells, M. (2005) *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. Cilt 1: Ağ Toplumunun Yükselişi, E. Kılıç (çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.]
- Connell, R. W. (1987) *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press in association with Blackwell Publishers Oxford. [Connell, R. W. (1987) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*, C. Soydemir (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.]
- Davidoff, L. (1995 a) Mastered for Life: Servant and Wife in Victorian and Edwardian England. *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class*. New York: Routledge.
- _____ (1995 b) The Rationalization of Housework. *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class*, pp. 73-102. New York: Routledge. (Davidoff, L. (2002) *Ev İşinin Rasyonelleşmesi*. A. Durakbaşı (yayına haz.) *Feminist Tarih Yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Z. Ateşer, S. Somuncuoğlu (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Friedmann, J. (1986) *The World City Hypothesis, Development and Change*.
- _____ (1995) Where We Stand: a Decade of World City Research. P. L. Knox and P. Taylor (eds.) *World Cities in a World-System*, pp. 21-47. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greene, C. H. (1994) *Women and Planning: Creating gendered realities*. London: Routledge.
- Keyder, Ç. (1999) The Setting. Ç. Keyder (ed.) *İstanbul: Between the Global and the Local*. Boston: Rowman&Littlefield Publishers. [Keyder, Ç. (2000) *Arka Plan*. Ç. Keyder (der.) *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*. İstanbul: Metis Yayınları.]
- Mies, M. (1983) Towards a Methodology for Feminist Research. G. Bowles-R. Duelli Klein (ed.) *Theories of Women's Studies*. London-New York: Routledge.
- Mumford, L. (1961) *The City in History*. London: Penguin Books.
- Öncü, A. (1997) The Myth of the 'Ideal Home' Travels Across Cultural Borders to İstanbul. A. Öncü and P. Weyland (eds.) *Space, Culture and Power: New Identities in Globazing Cities*, pp. 56-72. London, New Jersey: Zed Books.
- Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton Press.
- Weyland, P. (1997) Gendered Lives in Global Spaces. A. Öncü and P. Weyland (eds.) *Space, Culture and Power: New Identities in Globazing Cities*, pp. 82-97. London, New Jersey: Zed Books.

SÜPER KADIN, SÜPER EV¹

Tüketim Toplumunda Ev

Mimarlık pratiğinin ve yapı stokunun en önemli bölümünü oluşturan konut, aynı zamanda yapı sektörünün ve dolayısıyla ekonomik sistemin de lokomotifidir. Ancak konutun günümüzde geleneksel anlamda 'ev' olmaktan çıkıp başka kavramlara dönüşmesi, evsel yaşam ile kamusal yaşamın ikili karşılığa oturması sadece felsefe ve sosyal bilim alanlarını ilgilendirmekle kalmamış, mimarlık alanının da sorunsallarından birisi olmuştur.²

Yüzyıllardır toplumsal statü göstergesi olagelmış konutun konumu, büyüklüğü ve donanımı sınıfsal profilleri açıklayabilmek için benzersiz bir araçtır ve tüketim toplumu üzerine yapılan çalışmalarda da araştırmacıların ilgi odağı haline gelmesi doğaldır (Ersoy 2002). Türkiye'de 1990 sonrasında kentin diğer toplumsal tabakalarından ayrışma eğilimi gösteren tüketici grubunun ortaya çıkışı, konutun tüketim nesnesine dönüşmesine yol açmıştır. Büyük kentlerde yaşayan beyaz yakalı çalışanların çoğunluğunu oluşturan bu varsıl grup, yaşam stili değerleri arasına konutu da katmakta gecikmemiş, estetize bir nesne olarak konutu günlük eğilimlerin eşliğinde araba, cep telefonu ve kişisel bilgisayarlar gibi sıkı sık güncellenmesi, yenilenmesi gereken bir tüketim nesnesi olarak algılam-

* Doç. Dr. Özlem Erdoğan Erkarıslan: İzmir Yüksek Teknoloji Enst. Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü öğretim üyesi.

1 Ege Üniversitesi Kadın Çalışmaları programında 2005-2006 bahar döneminde verdiğim ders kapsamında Süper Kadın kavramı üzerine tartışmalarımız ile bakış açımı renk katan, dekorasyon dergilerini bir bir eski kitapçılarından toplayarak benimle paylaşan Sevgili Evrim Aksoy'a teşekkür ederim.

2 Leslie Kanes Weisman konut ve ev arasındaki farklılığı vurgularken Amerikan ekonomik sisteminin yarattığı Amerikan evi kültürünün gerçekte bireylerin yaşamlarını nasıl ele geçirdiğine ve onları hükme altına aldığına işaret eder. Weisman, L. K. (1994) *Discrimination by Design: A feminist critique of the Man-Made Environment*. Chicago: University of Illinois Press.

ya başlamıştır. Konutun yenilenmesi yalnızca mobilya, aksesuar elemanları ile sınırlı kalmamakta, iki ya da üç yıl gibi kısa aralıklarla döşeme ve duvar kaplamaları, doğramalar, ıslak mekân tefrişleri gibi ikincil yapı elemanlarının değişimi veya mimari projedeki kapsamlı tadiller, konutun kişiselleştirilmesi adına kullanıcıları tarafından talep edilmektedir. Konutun yenilenmesinin bile kimi zaman yeterli sınıfsal ayrıcalık vermediğini düşünen bazı kullanıcılar, kentteki gözde yeni yerleşimlerden yeni konut edinmek, sık sık taşınmak yolu ile konutu gündelik tüketim nesnelerine daha da fazla yaklaştırmaktadır (Attfield 2002). Sosyal sınıflarına bakılmaksızın tüm kentliler konut edinmeye koşullanmış bir yaşam biçimi için kendilerini kuşatan reklam bombardımanının farkına bile varmadan, sahip olduklarında duygusal olarak tatmin olacaklarını hayal ettikleri bir ev için çalışmaktadır (Hanssen and Danielsen 2004).

Artık modern birey için bir yaşam ideali haline gelmiş olan konut, bir anlamda kentsel yaşamın zor ve rekabetçi iş yaşamının, suç oranı yüksek kamusal alanlarının antitezi olan huzuru temsil eder. Heidegger, *Building, Dwelling, Thinking* adlı yapıtında 'ikamet etmek' eylemini 'her şeyi yerli yerinde tutan bir huzur ortamını sürdürebilmek' olarak tanımlar. Konut ve huzur arasındaki en temel metinlerden birisi olan bu anlayış onun, günümüze kadar gelen mimarlık kuramındaki kütleleşmiş yansımasıdır (Heidegger 1971).

Kısaca, modern bireyin konuttan beklentisi, hem bireysel ve gerçek gereksinimleri hem de kalıtsal belleği ile bilinçaltından gelen ev özleminin bileşkesidir.³ Jones, dekorasyon ve taşınma yolu ile yükselen konut beklentilerini karşılamaya çalışan tüketiciler için, "Özlemini çektikleri evden sürekli bir adım geride kalırlar," ifadesini kullanmaktadır (Jones nd.). Jones'in argümanına dayanarak, evin aslında tüketim toplumunda bitmeyen bir projeye dönüştüğünü söylememiz mümkündür. Pink de araştırmasında kullandığı deneklerin ev ve aidiyet ilişkilerini cinsiyet farklılıkları kıstası ile incelemiş ve tamamlanmamış ev fikrinin özellikle kadınlara cazip geldiğini saptamıştır (Pink 2004).

Tüketici Olarak Süper Kadın Kavramı

Birkaç kuşak öncesinin ev ile duygusal, ekonomik ve fiziksel bağlantısı elbette bugün modern bireyin konut ile kurduğu ilişkiden çok farklıdır. Ben bu

3 Nilüfer Talu, kalıtsal bellekle aktarılan ev imgesinin sanat nesnelerinde nasıl temsil edildiğini vurguladığı doktora tezinde enstelasyon, endüstri ürünleri tasarımı, mimarlık ve iç mimarlık disiplinlerinde benzer temalı çalışmaları bir araya getirir. Talu, N. (2008) *The Phenomenon of the Home in Modern Culture: Transcendental Homelessness and Escape Fantasy at the Intersection of Art and Design*. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: İYTE.

çalışmada artık sıkça söylenip bitirilmiş modernite eleştirilerinin derin açılımlarını yinelenemeyeceğim. Onun yerine, mitleştirilmiş ev huzur ilişkisinin yitilmesinin pratik nedenlerinden bazılarını açıklayacağını umarak, bir ticari ürün olarak konut ve tüketici olarak kadın ilişkisine bakacağım.

Neredeyse avcı toplumdan beri ev, kadınsı bir alan olarak algılanmıştır ve kadının çalışması bile bu gerçeği değiştirmiş değildir. Kadının geleneksel annelik ve evsel düzenin idareciliği sorumlulukları ile kamusal yaşama üretken katkıları, çoğu zaman ataerkil düzen tarafından birbirine karşıt olarak sunulmuştur. Cinsiyet eşitlikçi görüş kadın emeği sömürüsüne ve kadını kamusal yaşamdan kopartmayı amaçlayan pratiklere karşı verdiği mücadelesini sürdürmekte de olsa, güncel yaşam pratiği içerisinde –hangi mekanizma ile meşrulaştırılsa meşrulaştırılsın– kadın-ev özdeşliği hâlâ başat bir paradigma olma niteliğini korumaktadır.

Modern bireyin konut edinme, konutunu benimseme ve sahip çıkma yönünde sorunları bir yandan devam ederken, konut da bir tüketim nesnesi olarak sistem tarafından pekiştirilerek yeniden metalaştırılmaktadır. Bunun en güzel örneği boş zaman dergileri arasında önemli bir yer tutan dekorasyon dergileridir. Dekorasyon dergilerinin tüketici profili kentli orta veya üst orta sınıfın çalışan veya çalışmaya bile profesyonel meslek sahibi olan kadınlarıdır. Dolayısıyla, dekorasyon dergilerini gerçekten profesyonel tasarımcılara ya da tüm ev halkına ait bir yayın değil, doğrudan kadınlara yönelik boş zaman dergisi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Bir tüketim aracı olarak ev ve eve ait pazarı pompalayan bu dergiler, kolektif belleğimizde yer alan, ancak yerine konması olanaksız olan ev özleminin üzerine yeni yeni idealler ve anlamlar eklemektedir. Bu yeni anlam katmanları bireylerin ev ile ilgili yeni beklentilerinin doğmasına neden olup, bu beklentilere sahip olmak için kapitalist sistemin öngördüğü tüketim kanallarına girmesini zorunlu kılmaktadır. Mücadeleci modern kent yaşamında bireyler evi bir kale gibi görmelerine karşın tüketim kültürü evlerinden duyduğu tatminsizliği de perçinlemektedir. Bu dergiler aracılığıyla ve ‘yeni bir iç yaşamın başlangıcı’, ‘özgürlük ve kaçış alanı’, ‘eşler arası ilişkileri dengeleyecek feminist bir silah’, ‘cinsel yaşama renklilik katacak bir fantezi’ gibi gerçekte evsel yaşamın ontolojik katmanlarının içerisinde var olmayan, zamansal ve durumsal olarak dışarıdan eklenmiş yeni anlamlar yüklenmektedir. Çok katmanlı anlamlara bürünen bu ‘Süper Ev’, yükselen ‘Süper Kadın’ rol-modeli ile var olmaktadır. Süper Kadın, kentli orta sınıf kadın için ulaşılmaması gereken bir rol model iken, Süper Ev de ulaşılmaması gereken idealdir.

Süper Kadın kimdir? Süper Kadın kentli, profesyonel meslek sahibi, çalışmaya da eğitim almış olma seçkinliğinin bilincinde, eşitlikçi bir aile yapısı beklentisi olan, beden ve sağlıklı yaşam pazarının sadık tüketicisi, geleneksel anne

modelinden farklı 'süper çocuk' yetiştirmeyi amaçlayan, zevk ve stil sahibi bir ideal kadın tanımını anlatmaktadır. Ancak, *Superman* ne kadar kurgusal ise Süper Kadın da o kadar kurgusaldır. Tanımın tutarlılığını sınamak adına, öngörümüze yakın bir profil çizdiği için *Maison Française* adlı derginin okuyucu profili araştırmasına atıfta bulunmak gerekecektir.⁴

Kadın dergileri konut ve kadın arasındaki ilişki ile başlangıçtan beri yakından ilgilenmiştir. İlk kadın dergileri ev hanımlarına çağdaş yapı malzemelerini tanıtarak ve estetiğin dışında önemsenmesi gereken ergonomi, hijyen gibi yeni tasarım kavramlarını vurgulayarak yaşam çevrelerinin değişimine katkıda bulunmuştur. Modern kadın imgesi büyük ölçüde kadın dergileri aracılığı ile gelişmiş ve popülerleşmiştir. Bu açıdan, kadın dergileri yirminci yüzyılın başından beri modern konut ve gündelik yaşam arasındaki bağlantıyı işleyerek konutun tüketim nesnesine dönüşmesine aracılık etmiştir. Bununla beraber, 1980'lerden sonra ortaya çıkan boş zaman dergileri ilk kuşak kadın dergilerinden oldukça farklıdır. Zevk sahibi olmak ve bunu yaşam alanlarında yansıtmak bir statü göstergesi sayılmakta ve ailenin statüsünü yabancı gözler önünde kanıtlayacak kadınların zevki, erkeklerin parası dekorasyon dergilerinde ifşa edilen konut fotoğrafları ile ilan edilebilmektedir. Konu ev ve dekorasyon olunca burada sözü edilen hedef kitleyi çoğunlukla kadınların oluşturduğunu da söyleyebiliriz. Dergilerin hepsi zengin evlerinin tanıtımına özel bir önem vermektedir. Ev, farklılığın hem maddi hem de manevi düzlemde sergilenemediği bir mekândır. Özenle çekilmiş fotoğraflarla beslenen yazılarda, adlarını veren ve vermeyen ev sahipleri bir yandan zenginliklerinin çapı hakkında bilgi vermekte, bir yandan da kültürel ilgilerini sergileyerek sınıflarının başka üyelerini kışkırtmaktadır (Oktay 2002, s. 128).

"Orta sınıf kadınların alışveriş konusundaki tutumları statü ve tüketim kategorilerine göre farklılıklar göstermektedir. Kültürel sermayelerin daha üst düzeyde olduğunu düşünen kadınlar, faydacı alışveriş ile stil bilinci ve sembolik bir boyut içeren alışveriş arasında temel bir ayrım yapmaktadır." (Ayata 2002, s. 49)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi evin hangi mağazadan döneceği, belki de nasıl döneceği kadar önemli bir statü belirteçidir. Dekorasyon dergileri yeni ev anlam katmanlarını Süper Kadın rol modeli üzerinden yapmaktadır. *Maison Française* dergisinin 8 Mart Dünya Kadınlar Günü için hazırladığı özel sayısında süper kadın detaylı olarak yer almış ve imajlarla da desteklenmiştir.

4 Derginin okuyucu profili hakkında daha detaylı bilgi BİAK (Basın İzleyici Araştırmaları Kurulu) 2005 Beşinci Dönem Sonuçları'ndan alınabilir. (www.dbr.com.tr 10.01.2009)

“Yirmi birinci yüzyılın kadını ne bir Barbie bebek, ne de ocak başında bir mahkûm. Onun bir sürü hali var ve ne zaman hangisine bürüneceğine kendi karar veriyor. Sevgili, anne, arkadaş, ev kadını ya da iş kadını... Rollerini çoğu kez eşzamanlı olarak giyiyor; hepsinde farklı duygular, görevler yükleniyor. Bu defineyi keşfeden ünlü stil ajansları da, yaşama mekânları için düşledikleri bütün düğümleri kadının karakterinde çözüyorlar yeni koleksiyonlarında.”

(*Maison Française* Mart 2004, 106, 3.)

Bu sayıda dört kare fotoğraf arka arkaya okuyucuya sunulmaktadır (*Maison Française* Mart 2004, 106, 156-158). Bunlardan ilkinde bir kadın beyaz bir çalışma masasında siyah tayyörü içinde elinde telefon ahizesi ile gösterilmektedir. Mekân nötr beyaz duvarlar ile tanımlıdır, ama kırmızı renkli birkaç küçük nesne imgenin akromatik renk şemasında noktasal olarak göze çarpmaktadır. İkinci fotoğrafta model pembe renkli bir sabahlık giymiş, çok renkli ve desenli yatak örtüleriyle çevrilmiş bir yatakta kitap okurken görülmektedir. Üçüncü karede model çok düzenli ve iyi donatılı bir mutfaktadır; bir yandan beline dolanmış bir erkek çocuğuna sarılmakta diğer yandan yüzünde tatlı bir gülümseme ile tezgâhın önünde yemek hazırlamaktadır. Dördüncü karede modelin ef-latun renkli bir odada, kucağında bir kız bebeğe şefkatle sarıldığı görülmektedir. Her ne kadar eşi ile yan yana görülme de, ideal bir aileye sahip olduğu ima edilen bir kadın, fotoğraflar aracılığıyla başarılı bir işkadını, mükemmel aşçı, çocuğuna arkadaş, şefkatli bir anne, dişiliğini kaybetmeyen bir entelektüel olarak sunulmaktadır. Süper Kadın'ın her yüzü için Süper Ev'inde bir köşesi, bir tasarım teması vardır. Seçilen nesneler, renkler, dokular daima rol modelin farklı kimliklerine paralel olarak temsil edilmektedir.

Mutfak Masasının Köşesinden Ev-Ofis'e

Batı mimarlık kuramı ve tarihi, ev ve iş arasındaki ayrımın ancak 19. yüzyıl sanayi kenti ile gündeme geldiği konusunda hemfikiridir. Günümüzün ekonomik sistemi ise özellikle kentsel aile yapısında kadının çalışmasını neredeyse zorunlu hale getirmiştir. Evsel sorumlulukları aynı kalmak koşuluyla kadınların iş yaşamına katılıyor olmasından dolayı ev ve iş yaşamı arasında yeni dengelemlere ve arakesitlere gereksinim duyulmuş ve bunlara karşılık gelecek mekânlar beklentisi doğmuştur.

Türkiye gibi farklı modernleşme yolları izlemiş ülkelerde bile benzer görünümlemler ile karşılaşmaktadır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa sosyal

konutu çekirdek ailenin asgari gereksinimleri üzerine kurgulanmış yaşam alanlarıdır. Ancak kadınlar hem evsel rollerini aksatmamak hem de profesyonel işlerini sürdürebilmek için erkeklerden daha sık olarak evde çalışmak zorunda kalmıştır. Bugün artık tanınmış bir terim haline gelmesine karşın ev-ofis aslında *de facto* olarak ortaya çıkmıştır ve kadın merkezli yeni bir üretim mekânıdır. Cinsiyete bağlı olmadan ev-ofisin popülerleşmesine rağmen kadınların ev-ofisi seçme gerekçeleri erkeklerinkinden farklıdır. Erkekler çalışma zamanlarını esnek olarak kullanmalarına olanak tanıdığı, dolayısıyla hobilerine ve sosyal yaşamlarına daha çok zaman ayırma olanağı yarattığı için ev-ofise yönelirken, kadınlar evsel rollerinden, özellikle annelik rollerinden vazgeçmemek için bu sistemi seçmektedir. Erkekler yeni özgürlük alanları açan ev-ofis, kadınların ancak hayatı sürdürebilmelerine olanak tanımaktadır. Ev-ofis öncesi bu üretimi evde çoğunlukla en dışı mekân olan mutfakta açtıkları bir köşede yürüten kadınlar artık evde yeni çalışma alanlarının gereksinimini duymaktadır.

“Burada, kadınların evsel olmayan işleri için mekânsal tercihleri ev mi olmalıdır, kritik sorusu sorulmalıdır. Batı kültürü, kadınların çoğunun evsel sorumluluklarından ve evde geçirdiği zamandan çalarak toplumun ‘üretken güç’lerinden biri haline geldiği konusundaki inancı körüklemiştir. Böylece mitleşmiş ‘mutfak masasının köşesi’, serbest irade ile değil, ama dayatma ile doğmuştur. Bu köşede bir yandan romanlar yazılmış, tasarım yarışmaları kazanılmış, bilimsel problemler çözülmüşken öte yandan çocukların ödevlerine yardım edilmiş, çoraplar yamanmış, yemekler pişirilmiştir.” (Hermanuz 1999)

Ona (Çocuğunuza) Özgürlük Alanı Yaratın, Siz Hayattan Keyif Alın

Doğurganlık çağlar boyunca kadına toplumda statü kazandıran bir özelliği olagelmıştır. Nancy Chodorow, aslında anneliğin işgücünün cinsiyetçi ayrımı ile ilişkili olduğunu söyler. İşte bu yüzden Engels’e ve Levi Strauss’a referansla kadınların toplumsal olarak kendi temel rollerini annelik alanında gördüğünü ifade eder (Chodorow 2000).

Mitleştirilmiş fedakâr anne sembolü, modern kentli kadının evsel ve kamusal rolleri arasında gidip gelen sarkacın devinimi ile bir miktar değişime uğramıştır. Geleneksel anne modelinden farklılaşan yeni anneler zamanı iyi programlamak, teknolojiiden yararlanmak (ev işlerini optimize eden en yeni tase-

rımları takip etmek), uzman yardımı almak (diyetisyenler, çocuk gelişim uzmanları, pedagoglar ve gazete, dergilerde köşe yazarı olan ‘ombudsman anne’lerin öğütlerini dinlemek) yolu ile ‘proje çocuk’ yetiştirmektedir. Proje çocuklar için kurstan kursa koşturan, çocuğunun bireysel yeteneklerini keşfetmeye çıkan yeni nesil anneler için ev de artık çocuğun gereksinimlerine uygun olarak yeniden tasarlanmaktadır.

“Annesi beş yaşındaki ufaklığı ellerinden tutup döndürürken salonun ortasında, küçük kızın ayaklarının hiçbir yere çarpmayacağından emindi. Ne köşedeki oyuncak çadıra, ne kenardaki üç metre uzunluğundaki masaya, ne de dev ekran televizyona. Daha hızlanabilirdi, daha geniş bir çember çizerek kızını uçurabilirdi. Yapabilirdi çünkü salonu buna izin veriyordu. İşte o zaman ‘geniş hacimli mekânlarda özgürlük vardır’ sözünü daha iyi kavradım. Eğer o büyük hacmin değeri anlaşılmış ve bırakılan boşluklarla bu değer ifade edilmişse daha da özgür olmak mümkündür işte. Bu boşluklar en güzel şekilde değerlendirilebilirdi; çocuğunuzla ip atlamak, köpeğinizle saklambaç oynamak ve eşinizle tango yapmak için mesela...”
(*Maison Française* Şubat 2004, 105, 124.)

Mekânsal boşluk, dekorasyon dergilerinin yeni özgürlük tanımları içerisinde yer almaktadır. Daha az eşyaya sahip olmak, geniş ve ferah iç mekânlara sahip olmak özgürlüğün koşulu olarak sunulur. Öte yandan özgürlük, aslında asırlardır oluşmuş evsellik kültürü içerisinde yer bulmuş bir katman değildir. Zira zamansız ve yersiz olarak evsellik, neslin devamı, aile, bağlılık, sadakat, hatta statüko değerleri ile örtüştürülmüştür (Verschaffel 2002).

Toprağa bağlı konutun çocuklara belli ölçüde evin dış mekânlarında özgürlük tanıdığı gerçektir. Bir köyün sokaklarında serbestçe oynayan, okula arkadaşları ile yürüyerek giden bir çocuğun tattığı macera ve özgürlüğün, standart çok katlı konutun asansöründen kapının önündeki servise kadar geçirdiği kaçamak zaman ile karşılaştırılması elbette mümkün değildir. Çocuğun içinde bulunan ve fiziksel mekâna yayılan hareket etme dürtüsünü bugün modern kentsel konutta entelektüel üretkenliğe dönüştürme olanakları arayan anneler, çocuklara ‘özgürlük’ tanıyacak rahat ortamları yaratmaya çalışmaktadır.

Pazar ekonomisinin çocukları müşteri olarak tanımlaması ile feminist mimarlık pratiğinin çocukları kullanıcı olarak tanımlaması arasında büyük farklar vardır. Yine *Maison Française*’in bir sayısında yer alan *Feminen Pembe* adlı dosyada küçük bir kız çocuğu tüm imajlarda yer almaktadır. Dergi pembe rengi şöyle tanımlamaktadır:

“‘Boudoir’ stili... Feminin, feminenliğinin farkında olan, sofistike, esprili, aktif ve rahatına düşkün kadının renk skalasında kendisinin karşılığı olarak bulduğu pembe, süslü ve güzelliği arayan yüzüyle onun hayat tarzını yansıtıyor.”

(*Maison Française* Nisan 1999, 5/47, 50.)

Bu üst yazıya eşlik eden tüm imajlarda, bir kadın yerine 5-6 yaşlarında, baştan aşağı pembeler giymiş bir kız çocuğunun, yine pembe mekânlarda uslu uslu oynayan görüntüleri görülmektedir. Aynı sayının yayın editörünün giriş yazısı da pembeler giymenin bedene keyif verdiğini ve bu keyfi yaşadığımız mekânlara taşımamız gerektiğini öğütlemektedir. Arkaik cinsiyetçi kalıplar yeni etiketlerle yüklenip kadınlara yeni bir yol gibi sunulurken, bu cinsiyetçi kalıpları aktaracak bireylerin yine çocuk yetiştiren kadınların kendisi olduğu da unutulmamıştır. Aile ve ev, kadının zorunlu seçimi olsa bile, ‘keyif alabileceği’ kavramlar olarak sunulmaktadır. Nancy Chodorow’un, “Kadınlar neden annedir?” sorusunu, “Kadınları annelik kalıplarını çocuklarına aktarmaya iten nedenler nedir?” şeklinde tekrar sormak gerekebilir. Kadınların kuşaklar boyu çocuklara eğitim verenler olduğu halde neden sınırları ve kalıpları kendi çocuklarına aktardıkları da sorgulanmalıdır.

‘Seksi’ Tasarım Sloganı ve Arzu Ekonomisi

Özgürlük gibi keyif kavramı da ev kültürüne kapitalist ekonominin eklemlediği bir kavramdır. Yalnız Türkiye’de değil tüm dünyada bireyciliğin öne çıkmasına paralel olarak sistem özel yaşamları televizyon, basın ve internet aracılığı ile herkes için görünür kılmıştır. Tam da bu noktada cinselliğin yeni bir pazarlama sloganı olarak her ürüne yapııştırıldığı görülmektedir. ‘Feminin, Maskülen Tasarım’ ve ‘Seksi Tasarım’ bu kategorilerin içerisinde değerlendirilmelidir.

Dekorasyon dergilerinin en çok işlediği tasarım kategorilerinin başında romantizm ve seksi tasarım gelmektedir.

“Romantik kadın ile dengeli erkek aynı odada buluşuyor. Biri kıskırtıcı, hassas ama başına buyruk; diğeri sakin, dediğim dedik ama farklı olmaya meyilli. İkisinin de kendi zevkleri; kendi algıları, tutkuları ve inatları var... Cinsellik ve seks, günümüz tüketim alışkanlıklarını etkilemek için en çok kullanılan dürtüler. ‘Seksi’ bir formun ardında ise, şüphesiz kadın bedeninin çeşitli detayları yatıyor. Coca-Cola şişesi, Phillipe Starck’ın cinsel çağrışımlı objeleri, rahat jozefin-

ler... Bu doğrultuda kadının tanımı çok net: Kıvrımlı, romantik, yumuşak. Bunları dekorasyon aynasına tuttuğumuzda aklımıza ilk gelenler yuvarlak formlar, şeker pembeler ve kadifelerdi. Erkek ise, genellikle gücün simgesi. Sıfatları daha yalın: Düz, kuralcı ve sert.”

(*Maison Française* Ekim 1999, 53, editörün yazısı.)

“Siz kar yağıyor sanıyorsunuz, aslında her yerimden aşk yağıyor. Siz onu kaprisli ve karmaşık bir şehir sanıyorsunuz, aslında o aşk. Siz onu tende kuruyan deniz suyu sanıyorsunuz, aslında o aşk. Çünkü aslında aşkı siz yaratıyorsunuz. Ona isim takıyor, şekil veriyor, onu uzatıyor, yontuyor, renklendiriyorsunuz. Tasarım da aşkı iletmenin, aşkla ilişki kurmanın, aşka boyut vermenin bir yolu. İçinde yaratıcısının aşkını barındırmayan bir tasarım ise, dünyaya bir fazlalık eklemekten öte bir eylem değil.”

(*Maison Française* Şubat 2004, 105, editörün yazısı.)

Yukarıdaki alıntılarda gördüğümüz dişil, eril formsal çözümlemeler çok eski kategoriler olup, popüler dekorasyon dergilerinin sunduğu hafif tanımlamalardan çok fazlasını vaat eden ve temelde Batı mimarlık kuramının beden-mekân ilişkisi üzerinde temellenen kavramlardır. Blondel, Sullivan, Wölfflin, Le Corbusier ve Lebus Woods formun cinsiyetçi imaları üzerine külliyatlı bir literatür bırakmıştır. Adrian Forty tarihsel olarak dişil ve eril form kategorilerinin nasıl oluşturulduğunu aktarırken, eril formun pozitif, dişil formun negatif kategori olarak yapılandırıldığını aktarır (Forty 1996). Dekorasyon dergilerinde ise bu paradigmayı tersine çevirme gayreti göze çarpmaktadır.

Dekorasyon dergilerini cinsellik tüketimine bağlayan kalıplar, burada görüldüğü gibi doğrudan bedensel kategorilere indirgenmiş çağrışımlardan ibaret değildir. Kim Golombisky, çeşitli dekorasyon dergileri üzerinde yaptığı metin ve imge analizlerinde derginin, kadınların ev işi ve aile üzerine nevrotik ideallerine seslenen bir yapıda olduğunu öne sürmektedir. Golombisky, dergideki fotoğraflarda ıslık ıslık parlayan yüzeylerin yansımalarının arasında, insan bedeninden kaynaklanan en ufak bir kir izinin olmadığına dikkat çekmektedir (Golombisky 1998). Kirlenmeyen ev idealini Golombisky bir ‘haz alma aracı’ olarak tanımlamaktadır.

Dekorasyon dergileri, kadınlar için yaşamın gerçek problemlerinden uzaklaşma yolunda bir araç olmasına karşın yine oldukça çelişkili biçimde kadının geleneksel evsel rollerinin altını çizerek. Süper ev kirlenmez, tozlanmaz, dolaplar ve çekmeceler bozulmaz; ya daimi neşe ya da huzur doludur. Kadın okuyucular için fotoğraflarda donmuş o ana, o ideal evsel düzene fantezi bir yolculuk yapabilme olanağı ortaya çıkar. Golombisky bu yolculuğun da cinsel fantezile-

re çok yakın, hatta çoğunlukla onların yerine geçen bir fantezi olduğunu öngörmektedir.

Bununla beraber, dekorasyon dergilerinde seçkin zevkleri ile gözler önüne serilen kadınlar için ev-yapıcı rolünün altı çizilirken ev idareci yönleri bunun dışında tutulmaktadır. Böylelikle okuyucuya o seçkin zümrenin arasına katılabilirse geleneksel evsel sorumluluklardan da kurtulma olanağına sahip olacağı düşüncesi sözleşmesel anlaşma ile verilmektedir. Ev yapıcı rol, modern kentli kadın için erk sahibi olmakla koşut anlam taşır ve çoğunlukla evsel sorumlulukların gerçekte işgücü piramidinin en altlarında yer alan doğasını telafi etmek için kullanılmaktadır.

Günümüzün iç mekân ve dekorasyon dergilerinde kullanılan fotoğrafik anlayış, erotik fotoğrafçılıkla pek çok açıdan benzerlik gösterir. Akis Didaskalou mimarlık dergilerindeki fotoğrafik imajlar için şu saptamayı yapmaktadır.

“Bazı parlak mimarlık magazinleri pornografik olarak nitelendirilebilir mi? Bizi tatmin edip etmeyeceğine aldırmandan mimari arzumuzu kamçulamaya mı çalışıyorlar? Her tür mimari sapkınlığı sergileyip en sonunda da yalnızca bir tanesinin bayraktarlığını mı yapıyorlar?” (Didaskalou 1996)

Sonuç

Dekorasyon dergilerinin okuyucuları daha henüz dergiyi alırken kendi rollerini ‘ev yapıcı’ olarak tanımlamış olur. Çünkü bu role karşılık gelen sorumluluklarını en iyi biçimde yerine getirmek amacı ile dergiyi almış olurlar. Dolayısıyla bu dergiler kadınları evsel roller için ikna aracı değildir; ancak inandıkları şeye bağlanmalarını sağlar. Bu inanç kadının etki alanının evi olduğu yönündedir. Başka bir deyişle, bu tür dergiler aracılığı ile erk sahibi olmak için evi daha iyi idare etmek gerekliliğinin altı çizilir.

Toplumsal olarak statü elde etmek, ekonomik olarak aileye katkıda bulunmak için profesyonel olarak çalışan kadınlar çoğu zaman arzu ettikleri statüyü bu yolla da kazanamadıkları için çok daha fazla alanda ‘en iyi olmak’ için güdümlenmektedir. Kadının evsellik ile kurulmuş zamansız ve kültürlerarası özdeşliği modern konutun modern kadına koşut biçimde artan etiketleri ile bir kez daha güçlenmektedir. Evin yalnızca ailenin geçmişini ve geleceğini ihtiva eden yaşam alanı olmaktan çıkıp yeni anlamlara bürünmesi, tıpkı kadının omzundaki yüklerin artması gibi ağır katmanların altında kalmasına neden olmaktadır. Ev de tıpkı kadının evsel-kamusal rollerinin çelişik tuhaf

birlikteliği gibi pek çok çelişkinin bir bedende birleştiği bir anlama bürünmüştür.

Tüketici kalıplarının ve beklentilerinin belirlenmesinde oldukça etkin olan boş zaman dergileri, mimarlık hizmeti almak isteyen kullanıcılar açısından da bazı kalıpların oluşmasına aracılık etmektedir. Meslek birlikleri ve eğitim kurumlarının kullanıcıya dönük bilinçlendirmeyi ikinci plana atarak sadece meslek içi iletişim temelli yayın ve çalışmalara yönelmesi nedeniyle bireylerin mimari beklentileri, önyargıları ve beğenileri de kapitalist ekonominin araçları tarafından –bu boşluktan istifade– biçimlenmektedir.

KAYNAKÇA

- Attfield, J. (Autumn 2002) Moving Home. Changing Attitudes to Residence and Identity. *The Journal of Architecture*, vol. 7.
- Ayata, S. (2002) Yeni Orta Sınıf ve Kent Yaşamı. *Kültür Fragmanları Türkiye’de Gündelik Hayat*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Berger, P. L. Berger, B. and Kellner, H. (1974) The Homeless Mind. *Modernization and Consciousness*. New York: Vintage Books.
- Chodorow, N. (2000) Excerpts From Why Women Mother. In J. Rendell, B. Penner, I. Borden (eds.) *Gender Space Architecture An Interdisciplinary Introduction*. Routledge.
- Didaskalou, A. (1996) Making Love/Making Architecture: A Good Metaphor for Thinking and Practising Architecture. In D. McCorquodale, K. Rüedi, S. Wigglesworth (eds.) *Desiring Practices Architecture, Gender and the Interdisciplinary*. London: Black Dog Publishing.
- Ersoy, Z. (2002) *Konut ve Ev Kavramlarının Karşılaştırmalı Analizi*. Yayımlanmamış doktora tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Forty, A. (1996) Masculine, Feminine or Neuter? In D. McCorquodale, K. Rüedi, S. Wigglesworth (eds.) *Desiring Practices Architecture, Gender and the Interdisciplinary*. London: Black Dog Publishing.
- Golombisky, K. (1998) ‘Ladies’ Home Erotica: Reading the Seams Between Home-making and House Beautiful. *Journal of Magazine and New Media Research*, 1, 1.
- Hanssen, K. G. and Danielsen, C. B. (2004) House, Home and Identity from a Consumption Perspective. Danish Building and Urban Research. *Denmark Housing, Theory and Society* 21, 17-26.
- Heidegger, M. (1971) Building, Dwelling, Thinking. In *Poetry, Language, Thought*, A. Hofstadter (çev.). New York: Harper Colophon Books.
- Hermanuz, G. (1999) Outgrowing the Corner of the Kitchen Table. In J. Rothschild (ed.) *Design and Feminism Re-visioning spaces, Places and everyday Things*. London: Rutgers University Press.
- Heynen, H. (2005) Modernity and Domesticity Tensions and Contradictions. H. Heynen, G. Baydar (eds.) *Negotiating Domesticity Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*. Routledge.
- Jones, J. (nd) The Distance from Home: The Domestication of Desire in Interior Design Manuals. *Journals of Social History*, 31/(2), 307-326.
- Oktay, A. (2002) *Türkiye’de Popüler Kültür*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Pink, S. (2004) *Home Truths: Gender, Domestic Objects and Everyday Life*. Oxford: Berg Publishers.
- Verschaffel, B. (2002) The Meanings of Domesticity. *Journal of Architecture* 7, 287-296.

KONUT TALEBİNDE KADIN: TERCİHLER, SEÇİMLER VE KARARLARDA KADININ ROLÜ

Ev...

"[...] sıcak bir yuva..."¹

"[...] huzur..."²

"[...] evde oturursun..."³

"[...] uyumak için üstü kapalı bir yer..."⁴

"[...] namusumu, can, mal güvenliğimi koruyan bir barınak..."⁵

"[...] bence özel hayat, her şeyden önemli..."⁶

Yukarıdaki alıntılar, 2006 yılında İstanbul genelinde farklı kişilerle yapılan yüz yüze görüşmelerde "Evin sizin için anlamı nedir?" sorusuna verilen yanıtlardan alınmış örneklerdir. Bazı ifadeler (1 ve 2 numaralı cümleler) evin kadınlar ve erkekler için taşıdığı değer ve eve yüklenen anlam bakımından benzerlik gösterse de, bir bölümü de evle ilgili değerler açısından cinsiyetler arasındaki farklılığı gözler önüne sermektedir (3 ve 4 numaralı cümleler erkeklere, 5 ve 6 numaralı ifadeler kadınlara aittir). Kadınların yanıtları duyulan güvenlik ihtiyacını ve 'ev'in kadın için ifade ettiği özel anlamı açıkça dile getirmektedir.

Dowling (1998)'e göre cinsiyet sadece 'kadın' ve 'erkek' ayrımı değil, aynı zamanda erillik ve dişillik ayrımıdır; kimliğin bir bileşeni, insanların kendilerini ifade ediş biçimleridir. Toplumsal rollerin benimsenmesi, kimliğin bir parçası haline getirilmesi kişilerin değerlerine ve algılamalarına, bununla ilişkili olarak konuta verdikleri anlama da yansımaktadır. Asiyانبola (2006) ko-

* Yrd. Doç. Dr. Ebru Ergöz Karahan: İstanbul Ticaret Üniv. İçmimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü öğretim üyesi.

nuta verilen anlamın cinsiyete göre değiştiğini belirtir. Van Vliet (1993) konutu kimliğin bir sembolü olarak ele alır. Eriç ve diğerlerine (1986) göre de konut, ev, yuva, mesken veya bir başka şekilde de adlandırılabilen mekân, sadece içinde barınılan, dış etkenlerden koruyan bir ikametgâh değildir. Konut yaşamı normal bir insanın ruhsal yaşamının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Konut mekânsal, işlevsel, kültürel, psikolojik ve sosyal boyutların tümüne sahiptir.

Konutu kullanan, hane halkı olarak adlandırılan birey veya aileler kendilerine uygun ekonomik, kültürel, sosyal, mekânsal konut taleplerine sahiptir. Hane halklarının bu talepleri devlet, özel sektör ya da kendileri tarafından karşılanmaya çalışılır. Konut talebinin ana belirleyicilerinden biri demografik değişkenlerdir (Sweet 1990). Ana demografik değişkenler nüfus büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu olmakla birlikte, talebin belirlenmesinde aile büyüklüğü, ailenin yaş durumu, çocuk sayısı, göç durumu, aile dışı bireylerden oluşan hane halkı, ölüm, evlilik ve boşanma oranları gibi etmenler de dikkate alınmaktadır. Bunun yanında meslek ve eğitim de talebi şekillendirebilmektedir. Farklı hane halkı yapıları farklı tipte konut ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Van Der Vlist ve diğerleri (2002) hane halklarının konut kararlarını, devlet politikaları, yasal düzenlemeler ve konut pazarının büyüklüğü gibi etkenlerin yanı sıra kentleşme oranları arasındaki farklılıkların da etkilediğini eklemektedir. Özüekren ve van Kempen (2002), hane halklarının/bireylerin konut durumlarının, bireylerin maddi kaynakları, tercihleri ve kısıtlamaları arasındaki etkileşimin sonucu ortaya çıktığını, bu etkileşimin de ekonomik, politik ve demografik bağlam içinde olduğunu belirtmektedir. Makro gelişmeler ve içinde bulunulan bağlamın etkisi yanında hane halkı değişkenleri de bireylerin kararlarının oluşmasında etkilidir. Demografik, ekonomik ve teknolojik değişimler toplumsal ve sosyal yapıyı, yaşayış biçimlerini, dolayısıyla hane halklarının konut talebini etkilerken, nüfus artışı, göç, tek yaşam, daha iyi konutlarda yaşama isteği gibi etmenler konut talebini canlı tutmaktadır.

Ekonomistler, sosyologlar, coğrafyacılar, nüfusbilimciler, mimarlar, kent planlamacıları, psikologlar konut kavramını farklı bakış açıları ve farklı yöntemlerle ele almışlardır. Konut araştırmalarının önemli bir bölümü 'hane halkı' ve 'konut' kavramlarına dayandırılır. Bu çalışmalar hane reisi temel alınarak yapıldığından ve hane reisi genellikle erkek kabul edildiğinden, çoğunun erkek merkezli olduğu söylenebilir. Kadınlar evin ana kullanıcıları olmalarına karşın konut konusundaki çalışmalarda çok fazla dikkate alınmazlar. Cater ve Trevor (1989), erkek egemen gücün ve kadın güçsüzlüğünün bir sonucu olarak kentlerdeki insan ürünü yapılarla ilişkin kararların hâlâ erkekler tarafından verildiğini ve erkeğe yönelik inşa edildiklerini savunmaktadır. Kadınların dikka-

te alındığı durumlarda dahi kadının durumu erkeğin gözüyle görülmekte, ihtiyaçları erkekler tarafından ortaya konmaktadır. Kadının deneyimleri, ihtiyaçları ve öncelikleri göz ardı edilmektedir. Asiyanbola (2006) kadın ve erkeklerin mekân deneyimi, kullanımı ve kavramlarının farklı olduğuna dair sonuçlar ortaya koyan, farklı disiplinlere ait birçok çalışmaya referans vermektedir. (örn. McDowell 1983; Eagly 1995; Amole 1998).

Bu anlamda bu yazı, kadının konutla ilgili tercihlerini ve konut talebine yönelik alınan kararlarda kadının rolünü/ payını ortaya çıkarmak, konut talebi ve cinsiyet arasındaki ilişkiyi sorgulamak ve bu alanda yapılmış çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla.

Çalışma İstanbul'da 26 kadın ve 21 erkekle yapılmıştır. Yüz yüze görüşmelerde farklı yaş, aile yapısı ve sosyoekonomik özelliklere sahip kişilerle görüşülmüştür. Görüşülen kişiler arasında İstanbul'a göç etmiş olanlar, toplum geneline göre farklı yaşam tarzlarına sahip olanlar ve engelliler de mevcuttur.

Çalışmaya Katılan Kadınların Özellikleri

Çalışmaya katılan kadınların yedisi 35 yaşın altında; beşi 35-45; beşi 46-55; sekizi 56-65 yaş arasında; biri 65 yaş üzerindedir. On beş kadın evli ve çocuklu, iki kadın evli ve çocuksuz, üç kadın bekâr ve çocuklu, üç kadın tek, bir kadın eşi, çocukları ve ebeveyni, bir kadın kardeşi, bir kadın ise bakıcılık yaptığı aile ile yaşamaktadır. Tek yaşayan kadınların tamamı da kendi konutunun sahibidir. Kadınlardan on ikisi aile ile ya da tek olarak kendi konutunda, yedisi kirada, biri kamu konutunda yaşamaktadır.

Çalışma kapsamında görüşülen kadınların yedisi üniversite, beşi lise, üçü ortaokul, beşi ilkokul mezunudur. İki emekli, on biri ev hanımı, ikisi kamuda, dördü özel sektörde çalışmaktadır. İki kadın kendi işinin sahibidir, üçü bakıcılık ve temizlik işlerinde çalışmakta, biri kapıcı, biri geçici işçidir. Üniversite mezunu kadınlardan biri hariç tümü çalışmaktadır.

Eğitimi tamamlamamış olan kadınlar diğerlerine göre daha erken yaşta evlenmiş (ya da evlendiği için eğitime devam etmemiş), erken yaşta çocuk sahibi olmuştu. Lise, yüksekokul ya da üniversite eğitimi almamış kadınların özellikle ilk çocuklarının eğitim seviyeleri düşüktür ve evlenme yaşları erkendir.

Kadınların büyük kısmı işgücünde yer almamakta ve zamanlarının büyük bölümünü ev içinde geçirmektedir. Farklı yaş gruplarındaki kadınlar evli, çocuk sahibi ve konut sahibidir. Eğitimli kadınlar çalışma hayatında eğitim düzeyi düşük kadınlara oranla daha fazla yer almaktadır.

Kadının Konut Tüketimine Katılması

İstanbul'da yapılan çalışmada cinsiyetin konut talebi ve talebin zamanlamasında etkili olduğu görülmüştür. Kadınlar genellikle evlenme ya da eğitim nedeni ile ebeveyn evinden ayrılmakta ve konut pazarına girmektedirler. Erkeklerse bu faktörlerin yanında iş ya da tek başına yaşamak için ebeveyn evinden ayrılmaktadır.

"Yurtdışına master yapmaya gitmeden önce annemle kalıyordum. Geldikten sonra da evleninceye dek annemle kalmaya devam ettim." (Nihal)

"10 yıldır evliyim. Evlenerek anne baba evinden ayrıldım."

(Gül)

Yalnız yaşayan kadınların tercihlerinde, konutun niteliğinden çok konutun bulunduğu çevrenin nitelikleri etkili olmaktadır. Erkeklerde ise konut tipi ya da çevre ile ilgili bir endişe görülmemiştir. Örneğin; çalışmak için İstanbul'a gelen erkekler bekâr odalarında ya da çalıştıkları yerlerde kalmıştır. Görüşme yapılan yalnız yaşayan erkeklerin güvenlik ihtiyacı kadınlar kadar yüksek değildir.

"Aslında yaşadığım yer, muhit olarak da ev olarak da evlilik hayatına uygun değil. Muhit de zaten güvenli değil, karım olsa korkar orada yaşamaktan, çocuk için de uygun değil."(Altan)

Çalışma çerçevesinde görüşülen kişilerin yaşamlarındaki olaylar konut hareketliliklerini ve konuta olan taleplerini etkilemektedir. Evlilik, boşanma, göç, eğitim, işe başlama, hareketliliği etkileyen faktörlerdendir.

"Evlendim, Göztepe'ye taşındık, iki yıl sonra ayrıldık. Eşimden ayrıldıktan sonra kızım ile birlikte Şişli'ye annemlerin yanına taşındım, on yedi yıl birlikte kaldık orada... Üç yıl önce kızım ile kendi evimize taşındık." (Sevgi)

"Ben memlekette gelin oldum. Orduluyum. On dört yaşında evlendim. Kaynanamla oturdum sekiz sene, sonra İstanbul'a geldik. On dört sene oldu." (Fatma)

Kadınların konut pazarına girmesi erkeklere göre daha geç olmaktadır. Konut pazarına girme nedenlerinin başında evlenme, daha sonra eğitim, boşanma ve iş gelmektedir. Kadın ebeveyni ile aynı kentte ise yalnız yaşamak yerine gü-

venlik, ekonomik ve başka nedenlerden dolayı ebeveyni ile yaşamayı tercih etmektedir. Evlendiği halde konut pazarına girmeyip bir süre eşinin ebeveyninin evinde yaşayanlar da bulunmaktadır. Bu durum maddi nedenlerin yanında aile yapısı, yeni evli çiftin sahip olacağı konutun tamamlanamaması gibi nedenlerden de kaynaklanmış, gelir düzeyi düşük ailelerde daha çok görülse de gelir ve/veya eğitim düzeyi yüksek ailelerde de ortaya çıkmıştır.

Mülkiyet Tercihleri ve Kadının Konut Sahipliği

Madigan ve diğerlerine (1990) göre erkekler konut sahipliğini statü temelli, kadınlarsa aile temelli tercih etmektedir. Konut pazarının özellikleri ve konut sahipliğine karşı takınılan tavır, cinsiyet ve konut sahipliği arasındaki ilişkiyi etkilemektedir. Kristensen (1997), Danimarka’da yaptığı araştırmaya dayanarak erkek ve kadınların tercihlerinin farklı olduğunu, kadınların tercih ve kararlarının ekonomik durumlarındaki gelişmeye bağlı olarak değiştiğini savunmaktadır. Kadının konuta ilişkin görüşleri kadının sahip olduğu gücün bir yansıması olarak değişim göstermektedir. Kadının eğitim seviyesi, işgücündeki ve toplum içindeki yeri birbiriyle ilişkilidir. Kristensen, kadının eğitim düzeyi ve işgücüne katılmasının, dolayısıyla maddi gücünün artmasının konut pazarına yansımaları olduğunu savunmaktadır.

Çalışmada yer alan kadın ve erkek bireylerin konut sahipliği ile ilgili genel görüşü ‘nohut oda bakla sofa olsun benim evim olsun’ şeklindedir. Bazıları içinse ‘dört duvar’ olması yeterlidir.

“Başımı sokacak bir yer olsun, dört duvar olsun, daha bir şey istemem... Ev olması çok iyi bir şey. Akşama nereye gidersin? Eve gidersin... (Fatma)

Erkeklerle karşılaştırıldığında, ev sahibi olmak kadınlara daha fazla güvenlik hissi vermektedir. Konutun içinde istediği değişiklikleri yapabilme, yerleşiklik hissi, konut sahibi olmayı isteme nedenleri arasında gösterilmiştir.

“Evim olsun isterim... Ev sahibi olmak isterim... Ev kendi başına bir mutluluk değil hiçbir zaman ama hayat, gelecek güvencesi. Çorban kaynamasa da evin olması, başını sokacak bir yer olması güzel... (Ümrân)

“Ev sahibi olunca, mesela istediğim gibi evi değiştirebilirim, çık diyen yok, temizliği istediğim gibi yaparım... (Nezihe)

Konutun barınmanın yanı sıra gelir getirmesi ve iyi bir yatırım aracı olması kişileri ikinci hatta üçüncü konutlarını almaya da yönlendirmektedir. Konut sahipliği gelecekle ilgili güven duygusu vermesi bakımından de tercih edilmektedir. Ev, çocuklara ve torunlarına bırakılacak bir şey olarak da görüldüğü için kişiler konutun çocuklarını güvence altına aldığını da hissetmektedir. Aileler kendi birikimleriyle, aile ya da akraba yardımıyla, banka kredisi kullanarak ya da gecekondyu yaparak konut edinmektedir. Aile birden fazla konuta sahipse genellikle konutlardan biri kadının, diğeri erkeğin olmaktadır.

Gecekondyu formasyonundan gelen kadınların tamamına yakını kendi konutlarının inşasında rol almış, tek ya da iki katlı yapılan konutlar daha sonra apartmana çevrilince aile fertlerinin her biri bir daire edinmiştir. Bu durumdaki kadınlardan biri kocasını kaybettikten sonra ailenin reisi durumuna geçmiş, kızlarına ait konutlar kiraya verilmiş ve kiralari da annenin geçimini sağlamak üzere kullanılmaya başlanmıştır. Kadının tüm çocukları evlidir ve erkek çocuklar, anne ile aynı apartmanda ikamet etmektedir. Bir diğerk örnekte ise evin geçimini temizlik yaparak sağlayan kadının kocası çalışmamaktadır. Bu kadın yine aynı şekilde apartmana dönüşen gecekondusunda ikamet etmekte, diğerklerinden kira almaktadır. Yaptığı birikimle yazlık konut sahibi de olmuştur.

Araştırmada karşılaşılan bazı vakalarda erkek evlatlara kız evlatlardan daha fazla önem verildiğı, erkek evladın olmadığı durumlarda erkek yeğenlerin kayrıldığı, gayrimenkul, konut gibi taşınmazların tercihen erkeklere verildiğı görülmüştür. Bu durum, kadınların konut sahibi olmalarını geciktirmekte ya da engellemektedir.

Kadının işgücündeki konumu ve kazancının erkeğegöre daha az olması, tek ebeveynliğin kadınlarda daha çok görülməsi, geleneksel ve muhafazakâr aile yapısı, gelir durumu yetersiz ve çalışmayan kadınlara yönelik devlet politikalarının olmaması gibi nedenler kadınların konut sahibi olmasını zorlaştırmaktadır.

Kadınların Konut Tercihleri

Bir hane halkının konut seçimi konutun konumuna ve sosyal hizmetlere erişim olanaklarına da sıkıca bağlıdır. Rapoport (1990), davranış üzerinde çevrenin en fazla etkili olduğı noktanın konut seçimi olduğunu ve kişilerin psikolojik ve sosyokültürel ihtiyaç ve alışkanlıklarına uygun çevreleri seçtiklerini söyler. Tek aile (müstakil) konutlarında yaşayanların apartman dairelerinde yaşayanlara oranla konut durumlarından daha memnun oldukları, bu yüzden daha az taşınma eğiliminde oldukları da düşünülmektedir (van Hise ve Feijten 2005; Michelson 1977). Çok katlı binaların komşuluk ilişkilerini zayıflatığı, sos-

yalleşmeye pek fazla olanak bırakmadığı belirtilmektedir. Michelson'a göre ses yalıtımının zayıf olması komşuluk ilişkilerini bozmaktadır ve kişilerin ideal hedefleri müstakil konutlardır.

Araştırmada, genel olarak çalışan erkek ve kadınlar tek aile konutlarında yaşamak istediklerini belirtmişlerdir. Konutun tasarımı, mekân organizasyonu hakkında yorumda bulunan, istediği konut tipini anlatan, komşuluk ilişkilerini vurgulayan kadınlar olmuştur. Bu durum, kadınların içedönük ve konut içinde, erkeklerinse daha dışadönük, konut dışında yaşadığının ve ilgilerinin de o yönde olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bütün gününü evin içinde geçiren kadın konutun kullanımıyla ilgili daha net ve açık kararlara sahiptir.

Araştırmaya katılanlardan Ümran, Ayşe, Nur ve Güler, diğerlerinden farklı olarak, evde ayrı bir misafir odasının bulunmasından ya da bunun gerekliliğinden söz etmişlerdir. Bu örneklerde geçmişte yaygın olarak kullanılan misafir odası geleneğinin halen geçerliliğini koruduğu görülmektedir. Halise, evindeki uzun koridorun onu yorduğunu söylemektedir. Nur, evin rutubetli olmasının çocuklarını astım hastası yaptığını belirtmekte, bundan büyük üzüntü duymaktadır. Evin soğuk olması ve güneş almaması Asiye, Nurten, Ümran ve Fatma'yı psikolojik ve fiziksel olarak etkilemiş ya da halen etkilemektedir.

Tek yaşayan kadınlar büyüklüğü 70-120 metrekare arasında değişen konutlarda ikamet etmektedir. Tek kişi de olsalar küçük konutlarda ikamet etmek istememektedirler. Ferah bir evde yaşamayı ya da misafirlerini rahat ettirmeyi istemektedirler. Çocuk sahibi olan aileler, taşınma kararı verdiklerinde yeni konutlarında çocuklarının kendilerine ait odaları olmasına dikkat etmektedir. Ancak çocukların evden ayrılması ebeveynin taşınmasına neden olmamaktadır. Kadınlar çocukları evden ayrılrsa da belirli bir büyüklüğe ihtiyaç duyacaklarını düşünmektedir.

"Şimdi evdeki çocuklar kendi odalarını vermiyorlar, herkesin kendi odası. Evlendikten sonra geldiklerinde yine kendi odalarında kalırlar da... Hepsi evlendikten sonra, aslında bize 2+1 bir yer yeter de, geldikleri zaman kalmaya da geliyorlar, o zaman düşününce diyorsun ki onlar da rahat etsin..." (Nezihe)

Gecekonduya yaşayanlar evlerini geçmiş deneyimlerine ve güncel ihtiyaçlarına göre inşa etmişler, ihtiyaca göre ek oda ya da mesken eklemişlerdir. Daha sonra aynı işlem dikeyde gerçekleşmiş, ihtiyaç doğrultusunda 3, 4 ya da 5. katlar yapılmıştır.

"Sonra buranın arsasını satın aldık. Satılıyordu o zaman buralar... Buraya gecekondu gibi iki oda bir tuvalet, mutfak yaptık. Burada

oturduk. Sonra orayı yap burayı yap diye diye bu hale geldi işte ev. Bu dört katlı evi yaptık. Yavrum, bu evi yapana dek neler çektik... Bize anneden babadan kalmadı hiçbir şey, hep kendimiz yaptık, çok zordu. Ben bu evi yaparken ellerimle kum eledim. Kendi ellerimizle yaptık bu evi..." (Ayşe)

Formel konut pazarında yer alan erkek ve kadınlar, yaşadıkları evleri nadiren konutun iç özellikleri ve donatıları nedeniyle seçmektedir. Bununla birlikte evin 'ferah olması, mutfağının yeterli büyüklükte olması ve içinde tadilat gerektirmemesi' aranan ortak özelliklerdir. Konutun 'seçkin bir çevre'de olması, muhitin konuttan daha öncelikli olduğunu göstermektedir. Ulaşım birinci öncelik olmasa da dikkat edilen diğer bir özelliktir. Konutlarıyla ilgili memnun olmadıkları noktaları şöyle belirtmişlerdir:

"Daha merkezi bir ev planı olsa daha iyi olurdu, yorucu oluyor uzun koridor." (Nur, Süreyya)

"Güneş almaması, rutubetli olması ve konutun küçüklüğü psikolojik olarak kendimizi kötü hissettiriyor." (Asiye, Fatma)

"L tipi salon kullanışlı değil." (Derya)

Görüşülen kadınların konut seçimlerinde eğitim düzeyinden çok alınan eğitimin niteliği fark yaratmaktadır; örneğin sanat eğitimi almış bir kadın konut içi donatıların yerleştirilmesi, tasarımı ve kullanımına daha fazla özen göstermektedir.

Tercih edilmeyen konutlar da benzerlik göstermektedir. Genellikle güneş almayan, rutubetli evler tercih edilmemekte, görüşülenlerin tamamına yakını balkonun önemine değinmekte, balkonsuz evde yaşamak istemediklerini söylemektedir. Sobalı evlerde yaşamış olanlar için kalorifer önemlidir. Kadınların konutun iç yerleşimi ile ilgili kararları ve fikirleri erkeklere göre daha nettir. Uzun koridorlar istenmemekte, net alanlar, ferah mutfaklar tercih edilmektedir.

Kadınların Yerleşim Birimi Tercihleri

Görüşülen kişiler, Rapoport (1990)'un da işaret ettiği gibi psikolojik ve sosyokültürel ihtiyaç ve alışkanlıklarıyla uyumlu çevreleri seçmişlerdir. Kişisel özelliklere bağlı olarak konutun bulunduğu sosyal ve fiziksel çevre insanlar üzerinde farklı etkilere sahiptir.

Konutu kullanacak olan kadın olduğunda konutun bulunduğu çevre konut

seçiminde öncelikli olmaktadır. Kadınlar için güvenlik ön plandadır. Çevrenin fiziksel özellikleri yanında statüsü de önem kazanmaktadır.

“Birinci neden burasını seçmemizin ekonomik olması, sonra ana-yola, ulaşım araçlarına yakın.” (Halise, İpek, Fevziye, Nurise, Nur, Sevgi)

“Ağaçlık, yeşillik çevresi, seçkin bir çevre, eğitilmiş insanlar var genelde, o yüzden yani.” (Fevziye, Serpil, Fahire)

“Çok güzel evler bulduk ama muhit olarak çok hoşumuza gitmediği için seçmedik.” (Süreyya)

Kadınlar genellikle mutfak ve günlük alışverişlerinde çok yakın çevreyi tercih ederken giyim gibi alışverişlerinde ve eğlence için daha uzak mesafeye gidebilmektedir. Konutun diğer konutlarla mekânsal ilişkisi, cadde, sokak ve konuttan işyerine, eğitim alanlarına, alışveriş merkezlerine, arkadaşlara, akrabalara ve ailenin/bireyin yaşam biçimini belirleyen bağlılıklara ulaşım önem kazanmaktadır. Konutun konumu, bireylerin günlük yaşamını oluşturan ilişkileri sürdürmesine olanak vermesi bakımından önem kazanmaktadır: Örneğin, işe/okula giderken özel arabanın gerekip gerekmediği, komşu ve akrabalarla ilişkileri kolaylaştırması gibi.

“Çocuklar küçükken birisine bırakmak gerekiyordu, o zaman ya-kınlarda akrabaların olması iyiydi.” (Nezihe)

Dini, etnik kimlik, aynı bölgeden göç etmiş olma ya da yaşam tarzını rahat-ça sürdürebilme, yerleşim birimi seçiminde önemsenen, karşılandığında mem-nuniyeti artırıcı kıstaslardandır.

“Eğer ekonomik olarak ilerleme olursa Maslak civarına taşınmayı düşünüyorum. Maslak civarına daha bir kaliteli kültürlü kesim ta-şınmaya başladı. Genelde beraber yaşayan insanlar bir yere doğru taşınıyor. Şu an da insanlar Maslak’a doğru gitmeye başladı. İs-panyol Yahudileri önce Hasköy’e gelmiş, sonra Balat’a, oradan Şiş-hane, Galata, oradan Şişli, sonra Tarabya, Maslak, karşıya Kadı-köy’e, daha sonra Göztepe, Kozyatağı’na falan geçmişler... Ben de Maslak’ta biraz tanıdık çevre görmek için... Hiçbir Yahudi aileyi Bakırköy’de ya da Fatih’te göremezsiniz... (Sevgi)

Görüşülen kişilerin çoğu yaşadığı yerden ayrılması gerekse dahi o çevreden çok uzaklaşmak istemediğini belirtirken, bazıları da başka muhitler hakkında

bilgileri olmadığı için farklı bir yerde yaşayamayacağını söylemiştir. Bu durum kadın ve erkekler için benzerdir. Bireylerin zaman içinde kazandıkları alışkanlıklarının yanında bazı muhitlerle ilgili önyargılarının da buna neden olduğu düşünülmektedir. Eğer imkânı olursa özellikle İstanbul dışında yaşamak istediğini belirten kişiler de olmuştur. İstanbul'un daha fazla iş imkânı sunması, kentin sağladığı (göreceli) özgürlük ve alışkanlıklar nedeniyle İstanbul'da yaşamaya devam etmektedirler.

"Aynı bölgede, Erenköy, Suadiye'de, belki Boğaz'da olabilir. Diğer yerler yabancı geldiği için aslında fikrim de yok fazla."
(Nurise)

"Maltepe ya da Küçükyalı taraflarında, Anadolu yakasında sahil tarafında oturmak isterdim... Yaşamak istemediğim yerler Osmanbey, Zeytinburnu gibi yerler. Muhit nedeniyle. Gece geç saatte geldiğinde de rahatça eve gidebilmek önemli." (Öznur)

Deprem de bireylerin seçim ölçütlerini etkilemiştir. Daha az katlı konutlar, muhit olarak da zemini depreme dayanıklı bölgeler tercih edilmektedir. Görüşülen kadınlardan birinin ise kriterleri genelden daha farklıdır:

"Burda, aslında yakınlarda bira alabileceğimiz bir marketin olmasını isterdik. Yakında bir market var ama bira satılmıyor. Kriterlerimizden biri, içki satan markete yakın olmak." (Derya)

Yerleşim birimi seçiminde bölgenin sosyoekonomik, sosyokültürel özellikleri dikkate alınmakta, kişilik yapısı, alışkanlıklar, geçmiş deneyimler, sosyoekonomik ve kültürel durum ile uyum içinde olan bölgeler tercih edilmektedir. Konutun kullanıcısı olan kadınların konutu nitelikleri için değil, bulunduğu çevrenin nitelikleri göz önüne alarak seçtiği görülmüştür.

Kararlar ve Kararlara Katılımda Kadın

Kararlar üzerinde duyguların büyük etkisi vardır, kararların sonuçları da duygular üzerinde etkilidir. İnsanların hayat karşısındaki olumlu ve olumsuz tutumları farklı kararlar vermelerine neden olmaktadır (Mellers ve diğerleri 1998). Uyarıcı ortam, çevre ve yapısal etkiler kararları şekillendirmektedir (Payne ve diğerleri 1992). Coolen ve van Montfort (2001) amaç, değer, hedefler ve beklentilerin kararlarda ve insanların davranışlarında önemli rol oynadığını ifade etmektedirler. Değer, kişilerin yaşamlarında yol gösterici prensipler

olarak hizmet eden, önemde farklılaşan ve çeşitlenen geçiş durumsal amaçlardır (Coolen ve van Montfort 2001). Bireyler değerlerini oluştururken öncelikle etkileşimde bulundukları diğer kişilerden, çevrelerinden ve içinde yaşadıkları kültürden etkilenmektedir (Mellers vd. 1998).

Görüşülen kişilerden değerlerini önem derecesine göre sıraya koymaları istendiğinde tamamı huzur, sağlık ve aileyi belirtmiş, ardından güvenlik, arkadaşlık gibi kavramları saymıştır. Çocuklu bireyler hayatta en değer verdikleri şeylerin başında çocuklarının geldiğini belirtmektedir. Özellikle kadınlar eğitim, iş ve ev sahibi olma konusunda çocuklarına yatırım yapmakta ya da yapmayı düşünmektedirler.

Algılar da kişilerin tercihlerinde ve kararlarında rol oynamaktadır. Görüşülen kişilerde de bu durum açıkça görülmüştür. Evlilikle ve çocukla birlikte, oturmuş olma isteği artmakta ve güvenlik konusunda daha fazla hassasiyet gözlenmektedir. Kişilerin toplum içinde kendilerini konumlandıkları yer ya da geçmiş deneyimler algılamayı etkileyebilmektedir.

Karar vericiyi etkileyen başka bir konu da geçmiş ve güncel deneyimlerdir. Örneğin komşuları ile kötü deneyimi olan İpek komşularına güvenmekte zorlanmaktadır. Kişinin toplumda kendini konumlandığı yer ve deneyimleri algılamayı etkileyebilmektedir. Eğitim, kültür ve cinsiyet de algıda farklılaşmaya ve farklı tercihlere neden olabilmektedir. Kişilerin mallarına (konutlarına) verdikleri değer konutun manevi değeri, kişilerde uyandırdığı duygular ve konutta harcanan emek ile orantılıdır.

Kültür de kişilerin algılama ve kararlarında önemli bir yere sahiptir. Bu durum farklılıklara rağmen benzerlikleri açıklamaktadır. Görüşülen gruptaki farklı karakter, farklı sosyoekonomik ve sosyokültür düzeyine sahip bireylerin bazı konularda benzer kararlar vermesi bu şekilde açıklanabilir.

“Burdan çıkamam, bu evi de kiraya veremem, çünkü bir sürü anım var burada, bir sürü hatıralarım var, çok zamanım geçti burada.” (Ayşe)

“Bir tane de İkitelli’de evimiz var. Kendimiz için yaptırdık aslında, dolaplarını yaptırdık, içinde her şeyi yaptırdık. İki katlı dubleks o ev... O evde oturmadık, kiraya vermeye de kıyamadık. Şimdilik boş duruyor.” (Nezihe)

Görüşülen kişilere ‘riskli bulunduğu durumlar’ sorulduğunda erkekler genellikle korktukları bir şey olmadığını söylerken, bir kısmı belki bazı durumlarda depresyon ve yangından korktuklarını ifade etmişlerdir. İftiradan, hırsızlıktan, Türkiye’nin durumundan endişe edenler de vardır. Kadınlarsa korkularını ifade etmekte daha rahat davranmışlardır. Güvenlikle ilgili korkular özellikle yalnız yaşayan

kadınlarda ön sıralardadır. Hırsızlıkla ilgili korkuları olanların bir kısmı çelik kapı, pencerelere korkuluk taktırdığını belirtmiştir. Yaşlı bireylerin aynı zamanda hastalanma, kendi kendine yetememe gibi endişeleri bulunmaktadır. Bireylerde deprem korkusu olsa da buna yönelik herhangi bir tedbir alınmamaktadır.

Kişilere beş ya da on yıl sonraki beklentileri/hayalleri/planları sorulduğunda düşük sosyoekonomik gruplardan gelenler kendilerinden çok çocuklarıyla ilgili beklentilerini açıklamışlardır. Herhangi bir beklentisi olmadığını söyleyenlerin tümünün erkek olması ilginçtir. Bunun yanında ailelerde erkeğin kararları ve seçimleri daha baskın, istekleri daha ön sıradadır. Kadının çalışma durumu, ailenin geçimini üstlenmesi gibi durumlarda kararlardaki ağırlığı artmaktadır.

Her ne kadar dünyanın tüm ülkelerinde kadının çalışma hayatına katılması ve gelir elde etmesinin sosyal hayattaki olumlu yansımaları gözlenmekteyse de, Türkiye’de kadının ekonomik gelişmesinin geleneksel aile yapısını değiştirmedeği görülmektedir. Ekonomik ve eğitim düzeyi yükselen, hem ev dışında gelir elde ederek tüketime katılan hem de ev içinde tüm işlerden ve çocuk bakımından sorumlu olan kadının kararlarının, yalnız yaşamıyorsa, konut seçimiindeki etkisi düşüktür. Geleneksel ailelerde çalışmayan kadının kararlarda etkisi yok denecek kadar azdır.

“Özgürlüğümüze çok düşkün değiliz. Valla evimize bağlı, disiplinli olarak görüyorum kendimi. Kızlarım özgürlüğüne daha düşkün. Kendi odası olsun, rahatça dolaşsın.”

“Eşim bir şey alırken bana danışmaz. Beraber karar vermedik yani evi almaya... Evi bırakın, eşyaları bile eşim seçer. Bana pek danışmaz.” (Nezihe)

“(Eşim) bu eve harcamayı bitirdi, bir bu salon kaldı, şimdi de yazlığına harcıyor, sever evine para harcamayı.” (Fahire)

Kadınların çalışması durumunda evle ilgili kararlarda görece daha fazla söz hakkı olduğu görülmüştür. Kadının çalıştığı zaman muhafazakârlığın ve erkeğin baskısı daha az hissedilmektedir.

“Hiç okumadım, on beş gün gitmişimdir okula herhalde. Her yere gitmeyi biliyorum aslında ama çalışmaktan okuma yazma kurslarına da gitmeye vakit bulamıyorum. Adamdan bana fayda yok ki, çalışmak zorundayım...” (Sakine)

Olatubara (2003), Nijerya’da yaptığı araştırmada kentin hangi bölgesinde hangi konutun seçileceği konusundaki kararların verilmesinde erkeklerin baskın olduğunu göstermektedir. Kadının ekonomik statüsü ve eğitim durumu

kararların alınmasına katılmasını etkilemektedir. Asiyanbola (2006) çalışmasında Nijerya'nın kentsel ve kırsal bölgelerinde yaptığı araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Eğitim düzeyi, yaş, ekonomik güç ve şehirleşme düzeyinin arttığı durumlarda kadının kararlardaki payı artarken, geleneksel düşünce yapısı ve geleneksel bir ortamda yaşıyor olmak gibi etmenlerin kararlara katılmayı düşürdüğü görülmektedir.

İstanbul'da yapılan çalışmada geleneksel ve muhafazakâr aile yapısına sahip olmayan ailelerde de erkeklerin istek ve düşüncelerinin kadınlarınkine oranla daha ağır bastığı, kadının genellikle destekleyen rolde olduğu görülmüştür. Ailede kadının çalışıyor olması kendisiyle ilgili kararlarda daha özgür olmasına yardımcı olurken, konutla ilgili kararlardaki ağırlığı çalışmayan kadınlara göre daha fazladır.

Sonuçlar

Kadının konut talebinde bulunma, konut tüketimine katılma zamanı evlilik, iş, eğitim, boşanma zamanları ile orantılıdır. Çalışma ve birikim sahibi olma kadının evlenmeyi beklemeden kendi evinin sahibi olmasına katkıda bulunmaktadır. Ekonomik yeterliğin olmadığı durumlarda tek ebeveyn kadınlar, anne baba yanına dönerek bir süreliğine konut pazarından çekilmektedir. Ekonomik yeterliğe sahip olmayan çiftlerde de benzer durum görülmektedir.

Kadınların mülkiyet tercihleri konut sahipliği yönündedir. Konut sahibi olma ise ekonomik şartlar yanında geleneksel aile yapısı, muhafazakârlık gibi sebeplere bağlı olarak erkek ve kadınlarda farklılaşmaktadır. Kadınların konut sahibi olması erkeklere göre daha nadirdir.

Ev içinde erkeklere göre daha fazla zaman geçiren kadınların konut tercihleri güneş alan, ferah, geniş mutfak, geniş salon, uzun olmayan koridor, her çocuğa ayrı oda ve kullanışlı bir ev; konum tercihleri ise güvenli, çocukların yetişmesine katkı sağlayabilecek, anlaşılabileceği insanların olduğu ve tanıdığı, bildiği bir çevre yönündedir. Konut tercihinde öncelikle çevre etkili olmakta, konut, seçilen yerleşim alanında aileye/kişiyeye en uygun olanlar arasından seçilmektedir. Seçimler, kaynaklarının ve tercihlerinin etkileşimi ile ortaya çıkmakla birlikte seçim kararlarında kadınların çalışma durumları ve ailedeki ekonomik ağırlıkları önem kazanmaktadır. Tek başına yaşayan ve ailede evin geçimini üstlenen kadınlar, kararların alınmasında ağırlığını koyan kadınlardır. Kararlarda kişisel değerler, deneyimler, içinde bulunulan koşullar, güvenlik ihtiyacı, kişilik farklılıkları, beklentiler, alışkanlıklar, önyargılar, kültür, içinde yaşanan ortam önem kazanmakta, bunlardaki farklılıklar benzer durumlarda farklı kararların alınmasına neden olabilmektedir.

- Amole, D. (1998) Planned residential environments in Nigeria; implications for women. In B. Amole. (ed.), *Habitat Studies in Nigeria: Some Qualitative Dimensions*, pp. 79-91. Ibadan: Shaneson Ltd.
- Asiyanbola, A.R. (2006) Residential Location Decision-making and Gender in Nigeria. *Geoforum*, 37,1059-1065.
- Cater, J., Trevor, J. (1989) *Social Geography*. London: Edward Arnold içinde Asiyanbola, A. R. (2006) Residential Location Decision-making and Gender in Nigeria. *Geoforum*, 37,1059-1065.
- Coolen, H., van Montfort, X. (2001) Meaning-based Representations of Preferences for Housing Attributes. The Housing Studies Association Autumn Conference: *Housing Imaginations: New concepts, New theories, New researchers*, September 4/5 2001, Cardiff.
- Dowling, R. (1998) Gender, Class and Home Ownership: Placing the Connections. *Housing Studies*, vol. 13, 4, 471-486.
- Eagly, A. H. (1995) The science and politics of comparing women and men. *American Psychologist*, 50 (3), 145-158.
- Eriç, M., Ersoy, H. Y., Yener, N. (1986) *Günümüz Konutunda Rasyonel Donatı*. İstanbul: Teknografik Matbaası.
- Helderman, A. C., Mulder, C. H., Van Ham, M. (2004) The changing effect of home ownership on residential mobility in the Netherlands 1980-98. *Housing Studies*, vol. 19, 4, 601-616.
- Henderson, J. V., Ioannides, Y. M. (1987) Owner Occupancy: Investment vs Consumption Demand. *Journal of Urban Economics*, vol. 21, 2, 228-241.
- Kendig, H. L. (1984) Housing Careers, Life Cycle and Residential Mobility: Implications for the Housing Market. *Urban Studies*, 21, 271-283.
- Kristensen, G. (1997) Women's Economic Progress and the Demand for Housing: Theory, and Empirical Analyses Based on Danish Data. *Urban Studies*, vol. 34, 3, 403-418.
- Lassarre, D. (1986) Moving into home ownership. *Journal of Economic Psychology*, vol. 7, 2, 161-178.
- Madigan vd. (1990) Gender and the meaning of the home. *International journal of Urban and Regional Research*, 14, 625-647.
- McDowell, L. (1983) Towards an understanding of the gender division of urban space. *Environment and Planning, Society and Space* 1, 59-72.
- Mellers, B. A. vd. (1998) Judgement and decision making. *Annual Review Psychology*, 49, 447-477.
- Michelson, W. (1977) *Environmental choice, human behavior, and residential satisfaction*. Sage Pub., New York: Oxford University Press.
- Mulder, C., Wagner, M. (1998) First time Home-Ownership in the family life course: West German-Dutch Comparison. *Urban Studies*, 35:4, 687-713.
- Olatubara, C. O. (2003) The participation of women in residential location decision-making in Ibadan, Nigeria. *Journal of the NITP*, XVI (1), 19-33.
- Özüekren A.Ş. Van Kempen R. (2002) Housing Careers Of Minority Ethnic Groups: Experiences, Explanations And Prospects", *Housing Studies*, vol. 17, 3, 365-379.
- Payne, J. W. vd. (1992) Behavioral Decision research: A Constructive processing perspective. *Annual Review of Psychology*, 43, 87-131.
- Rapoport, A. (1990). *Housing and Culture*, içinde Taylor, L. (ed.) *Housing: Symbol, Structure, Site*. New York: Smithsonian Institute.
- Saunders, P. (1990/2001). *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Sweet, A. J. (1990) Changes in the Life-cycle Composition of U.S. Population and Demand for Housing, In Myers D. (ed.), *Housing Demography: Linking Demographic Structures and Housing Choices*, pp. 35-61. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Van Der Vlist A. J., vd. (2002) Residential Mobility And Local Housing-Market Differences. *Environment and Planning A*, volume 34, 1147-1164.
- van Ham, M., Feijten, P. (2005) Neighborhood effects on moving propensity: The effect of being different from the neighborhood population. The Annual Conference of the European Network for Housing Research, 2005, Reykjavik, Iceland.

Bu kitabın oluşum sürecinin ilk günlerinde bizimle birlikte olan, konsept çalışmasından bölüm başlıklarına, yazar isimlerinden içerik planına kadar, coşkulu ve aydınlık bakışıyla esin kaynağı olan, acımasız olduğu kadar yapıcı ve güler yüzlü eleştirel bakışı, yaratıcılığı ve sıcak dostluğuyla çalışmamıza heyecan katan, hasta yatağında kaleme aldığı güzel yazısını baskıda göremeden aramızdan ayrılan sevgili Türkel Minibaş'ı özlemle anıyoruz.

Türkel MİNİBAŞ*

MEKÂNLARIN KISTIRILMIŞLIĞINDA İKTİDAR MASALLARI

Tüm çocukluk masallarımız kadınların ev içi mekânları üzerine kuruludur. Bu bazen Pamuk Prenses'in mutluluğu yakaladığı bir kulübedir. Bazen Külkedisi'nin prensese dönüştüğü mutfak... Bazen de Rapunzel'in kapatıldığı kule!

Hepsinin de ortak noktası yarı aç yatılan kulübeden ve mutfaktaki bulaşıklardan kurtaran, dışardaki yaşamdan haberdar olmanın özgürlüğünü sağlayacak 'beyaz atlı prens'tir.

Genellikle tüm çocuklar, kız-erkek demeden bu masalların büyüyle yetişir, sinema ve televizyon ekranlarında bu büyüün filmleriyle yoğrulur. Gelecek beklentisi masallardaki balo salonları, güllerle bezenmiş taraçalar ve tüller içindeki yatak odalarıyla süslüdür. Ama bu beklentilerin hiçbirinde yıkanacak bulaşıklar, temizlenecek tuvaletler yoktur. Erkek çocukları ailelerinden gelen mülkiyetin hâkimi olarak kendi mekânlarına götürecekleri 'prensesi' kurgularken... kız çocuklarının yazgısı da yazılmaya başlanır.

Başlangıçta, prensi tarafından seçilmenin onuruyla taçlandırılan kız çocuğunun mutluluğu evlilikle birlikte yerini 'prens' zannettiği kocanın mekânında oturmanın karşılığını ödemeye bırakır. Evin çekip çevrilmesi, doğurulacak çocuklar, çocukların bakımı, sadık ve de itaatkâr bir eş olmak üzerine kurulu ödemeler listesi yıllar içinde azalacağına uzayıp gider. O'nun arzulayıp isteyeceği, kısacası O'nun 'sarayının/evinin kadını' olarak seçilen kadın olmanın bedeli katlanarak artar.

Bu arada araba kabağa, arabacı da çoktan fareye dönüşmüştür!.. Masallardaki roller gerçek yaşamdaki rollerle örtüşmüştür. Küçük kızımız, prensin 'cam

* Prof. Dr. Türkel Minibaş: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyesi. [Prof. Minibaş 6 Şubat 2009 tarihinde vefat etmiştir. Anısına saygıyla.]

ayakkabı'nın içine zarif ayağını sığdırdığı Kùlkedisi olmadığını, prens/kocanın mekânında yaşamanın bedelini ödemesi gerektiğini; bunun da tüm hak ve özgürlüklerinin yönetim ve denetimini prens/kocaya bırakması olduğunu anladığında geri dönemeyecek kadar geç kalmıştır. Bu süreç itaatkâr eş olmak için yeterince uzun bir zaman olduğundan genellikle durum kabullenilir... Zaman zaman mekânın yönetimine dair küçük iktidar çatışmaları yaşanır da, genellikle de kadının uzlaşmasıyla çözümlenir. Zaten tüm iktidar çatışmaları toplumsal kuralların izin verdiği sınırlar içinde gerçekleşir.

Mekân erkeğin, seçici de erkek olunca, birlikte yaşanılacak mekânın kimin yönetim ve denetiminde olacağı da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Kadın için biçilen roller ve bu rol dağılımı doğrultusundaki görevler kadının mekân-daki varoluş ilişkisinin de sınırlarını belirlemektedir. Genellikle kadın kendisini mekânın sahibi zanneder ama... aslında mekân sınırlı zamanlarda sınırlı özgürlüklerin yaşandığı bir alandır.

Evli Kadının Efsanesi: 'EVİM'

Adı ister prens ister koca olsun, evlilik akdi her dönemde kadın ile mekân arasındaki ilişkinin kilidi, nikâh yüzüğü de kilidin anahtarı olmuştur. Bu nedenle de kadına mekân üstünden baktığımızda ilk gördüğümüz evlilik akdiyle adımını attığı kocanın evidir.

Oysa kadının mekânla ilişkisi, erkeklerde olduğu gibi evlilikten önce, ta baba evinde başlamaktadır. Aslında baba evi itaatkâr, temiz, düzenli bir ev kadını ve geleceğin annesi olmaya hazırlanılan bir okuldur. Kocanın evine geçildiğinde kadının düzenleyeceği alanların donanımında kullanılacak, adına **çeyiz** denilen materyalin yapıldığı bir nevi işliktir. Adı üstündedir, orası baba evi'dir! Kız çocuğunun evin yerleştirilmesinden, pişirilecek yemeğin türüne, giysi seçimine kadar uzanan tüm tercihleri koca evinde gerçekleştirilmek üzere ertelenir. Bu erteleme sürecinde kadına, mülkün sahibi olmadığı sürece yönetim erkinin de sahibi olamayacağı annesi üzerinden öğretilir. Kaldı ki, mülkün sahibi olmak mekânın yönetim erkine sahip olunduğunun kanıtı değildir. Özellikle de kadının babasının, kızını damadı olacak koca adayıyla nişanlarken her koşulda kızının dayanağı olduğunu ifade etmediği toplumlarda!

Her ne kadar nikâh yüzüğü kadının mekânla ilişkisinde anahtar işlevine sahipse de kilidi açma hakkı yine de erkeğindir. Bu arada, nikâh yüzüğünün değeri, temelde yüzüğün parmağına takıldığı kadının da ederini göstermektedir. Kadının sahip olduğu özellikler, getirdiği çeyizin ederi, yüzüğün değerini de artırmaktadır ama... kadına sadece ve sadece erkeğin mekânında yaşayabilme olanağını verdiğini unutmamak gerekir. Örneğin Hristiyanlığın ilk zamanla-

rında, gelinin babası çeyiz olarak evde kullanılacak kap kacağın yanı sıra çiftlik hayvanları, hizmetçiler, bir miktar arazi de vermesine rağmen, kadının ev içindeki görevi evin düzeni ve çocukların bakımıyla sınırlıydı. Kendi ailesinden getirdiği mülkler de dahil olmak üzere mülkiyet üzerinde tasarruf etme yetkisi yoktu. Zira kadın, kocanın sahip olduğu hayvan ve kölelerden daha farklı bir konumda değildi.

Buna karşılık kentleşmenin arttığı 12. yüzyıl Ortaçağ Avrupası için aynı saptamayı yapmak mümkün değil. Bunda kentleşmeyle birlikte mesleklerin yaygınlaşmasının etkisi büyük. “Tüccarlar, boyacılar, biracılar, doktorlar, taverna sahipleri oğullarının ve karılarının yanı sıra kızlarının da yardımına ihtiyaç duyar ve bu kızların çoğu babalarının işleriyle ilgili işler yapan adamlarla evlenerek, evlendikten sonra da çalışmaya devam ederlerdi” (Yalom 2002, s. 50). Ya da Musevi ailelerde, eğer kızın drahoması yüksekse erkek kızın ailesinin evine taşınabiliyordu. Bu, “...özellikle zengin bir tüccarın kızı yoksul bir hahamın oğluyula evlenme onuruna eriştiğinde görülürdü” (Yalom 2002, s. 85). Ülkelerin yazılı, cemaatlerin yazısız yasalarına göre farklılıklar yaşanırken, 1420 yılından kalma bir belge kadının kocasının izni olması kaydıyla bir başka kente iş öğretmek için gidebildiğini göstermekte.

“Ben daha önce Fygin olarak belirtilen kişi, daha önce adı belirtilen kocamın onay ve izniyle, Köln’ün saygın bölge belediye meclis üyeleri ve şehir konseyi ile... sadık ve çalışkan bir biçimde iki erkeğe iyi bira yapmasını en iyi şekilde öğretmek üzere anlaştım... Bu belgeyle, daha önce ismi geçen beylere ve Köln şehrine bu belgenin taşıdığı tarihten başlamak üzere birbirini izleyen sekiz yıl boyunca bu işi yapmayı üstlenmiş bulunuyorum... Bu nedenle bana emeğimin karşılığı ve masraflarım için bir mark Köln parası verecekler.”

Yalom 2002, s. 73-74 (*Women’s Lives in Medieval Europe*, s. 208.)

Evin yanı sıra işlik, han ve benzeri mekânları ya da yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir başka kentteki mekânları tanıması kadınları özgürleştiriyordu. Ama gene de erkeklerin, **yasal anlamda karılarının efendileri** olduğu gerçeğini değiştirmiyordu.

Kadının **evim** diye tanımladığı kocanın sağlayacağı mekânla kurduğu ilişkinin en temel araçlarının başında ise tabii ki **çeyiz** gelmekte. Genellikle çeyiz denince akla evin mutfak, yemek ve yatak odalarını tefriş etmekte kullanılan araç-gereç ve örtüler gelir. Oysa çeyiz tarihin her döneminde evliliğin değerini belirlemiştir. Bu değer kız tarafının gelir düzeyine göre değişir, çeşitli gayrimenkulleri, bazen de kadının koca adayıyla birlikte oturacağı mekânı da kap-

sar. Çeyiz hazırlama süreci tamamen gelin adayının ya da çevresinin emeğine dayandığından erkeğin bunlar üzerindeki tercihini belirlemesi söz konusu değildir. Gelinin baba evinden getirdiği dantelleri, yatak örtülerinin ortak kullanımını kabullenmek zorundadır. Tabii ki bunu erkeğin özgürlük alanının kısıtlanması olarak düşünmemek gerekir; çeyiz türü işler ekonomik bir değeri yokmuş gibi, çokça da **sıradan** ya da **aşağılık** (*inferior*) olarak tanımlandığından, erkeğin ‘evin reisi koca’ rolüne zaten hiçbir şekilde sokulmamaktadır.

Kaldı ki, çoğu günümüz kadını bile çekip çevirmekle yükümlü olduğu evi kendi özeli için kullanamamakta. İşten geldiğinde rahat etmesi için ayrılan koltuk, yemek masasının başı, çalışma odası, boş zamanlarını geçireceği atölye ve de yatak odası hep kocanın alanlarıdır. Çeyiz hazırlıkları sırasında bile onun mutluluk ve rahatlığı hedef alınarak düzenlenir. Kadına ise mutfak dışında etkin olduğu bir alan kalmaz. Evin eşyasının seçiminden satın alınmasına, çocukların hangi okullarda eğitim göreceğine kadar aile içi kararlarda söz sahipliğinde tabii ki gelir düzeyi ve kadının iş yaşamındaki konumu belirleyici olmakta ama... ev mekânının dışında kalan ‘kamusal alan’la ilgili kararlarda erkeğin tasarruf yetkisinin gücünü kim inkâr edebilir ki!

Kadın İnsan: Nora

Helmer: Her şeyden önce sen bir eş ve annesin.

Nora: Artık buna inanmıyorum. Her şeyden önce insan olduğuma inanıyorum.

Bir Bebek Evi, Ibsen

Kadının içinde yaşadığı mekânda varlık gösterebilmesi ‘eş ve anneliğe’ bağlı olunca, tercihleri ve bu tercihler doğrultusunda yaşamı biçimlendirme hakkı ortadan kalkmaktadır. Olsa olsa ona lütfedilen bir olanak ya da şans haline dönüşmektedir. Erkeğin/kocanın kurallarına uymadığı zaman ev mekânı dışına atılmak korkusu karşısında kadın **eş ve anne** olmak için **gönüllü olarak kul** haline dönüşür. Gönüllü kuldur, çünkü din kitaplarından toplumların yazılı ve sözlü/sözsüz yasalarına kadar ‘eş ve annelik’ kadının birincil görevi olarak tanımlanmış, bu tanımlama da kutsallıkla yüceltilmiştir. Yeryüzünde kocanın mekânını evi eyleyemeyen kadına, öbür dünyada, anne olurken ölmek kaydıyla cennet vaat edilmektedir.

Günümüz kadınları tabii ki biraz daha farklı düşünmekte. Geçmiş dönemlerin kadınlarına kıyasla kendi kazançlarını harcama ve tasarruf etme yetkesine sahip olmaları, onları ev içi iktidarın paylaşımında daha eşitlikçi konuma

getirmekte. Ne var ki çoğu iş yaşamında yer almayı hâlâ eve ek kazanç sağlamak olarak tanımlamaktalar.

Oysa 19. yüzyılın son çeyreğindeki kadınlar için kendi kazancına sahip çıkmak başlı başına bir özgürlüktü. Ibsen'in *Bir Bebek Evi*'nin ilk sahneye konulduğu (1879) andan itibaren olay yaratması da zaten bu nedenle değil miydi? Baba mekânında babasının bebeği Nora, evlenince koca mekânında kocasının bebeği, ondan edindiği bebeklerin annesiydi. Yani kutsaldı. Nora'nın kutsallıktan kurtulmak, kendi adına 'iş yapmak', bunun için bankadan kredi almak, 'mülk kadın'dan 'insan kadın'a dönüşmenin mücadelesiydi. Nora'nın başkaldırısının diğer bir boyutu ise kadın için mekânın evle sınırlı olmadığı; evin dışındaki mekânlarda da, özellikle de banka gibi erkeklere ait mekânlarda da varlık gösterebilmektir.

Diğer yüzyıllarla karşılaştırıldığında, 20. yüzyıldan gelenler de dahil olmak üzere, 21. yüzyılın kadını gerek özel gerekse kamusal alanda mekânı kullanmakta daha geniş olanaklara sahip. Evliliğin kadının ve erkeğin cinsel gereksinim ya da türlerini devam ettirmek için dahil oldukları bir kurum olmaktan çıkmaya başlamasının, kadının eğitime bağlı olarak ekonomik özgürlüğünün artmasının bunda payı büyük. Ibsen'in Nora'sının bankadan kredi kullanarak kendine ait bir dünya kurmak istemesine karşı çıkan sistem, bugün kadınları kredi kullanmaya yönelterek finansal yapısını ayakta tutmaya çalışıyor. Dünya Bankası'nın yoksul bölgelerdeki kadınlara yönelik kredileri bu alandaki en iyi örneklerin başında gelmekte. 2006'da Nobel Barış Ödülü'nün iki eşit parçaya bölünerek mikro kredi modelini geliştiren Muhammed Yunus ve Grameen Bank'a neden verildiğini unutmamakta yarar var.

Nerden nereye, değil mi? Ama kadınların çalışma yaşamı üzerinden ev mekânı dışına çıkarak özgürleşmelerini abartmamak gerek. Nasıl ki Ibsen'in Nora'sı kendi işini kurmak istediğinde kocası tarafından çocukları ile iş yaşamı arasında seçime zorlandıysa, günümüz kadınının önüne de benzer tercihler konmakta.

Avrupa Birliği'nde 2000 yılında kadın istihdamını artırmakla ilgili hedeflerin konulduğu ve tam istihdam hedeflerinin tekrarlandığı Lizbon Zirvesi'nin sonuçlarını hatırlarsak, Nora'nın açtığı yol hâlâ tamamlanmış değil. Zirve'de 2010'a kadar kadın istihdamının yüzde 60'a yükseltilmesi hedefi konmuş ve... 2000-2005 yılları arasında yaratılan 8 milyon işin 6 milyonunda kadınlar istihdam edilmişti. Bizde ise 2013'e kadar yüzde 24,6 olan kadın istihdam oranının yüzde 29,6'ya çıkarılması hedeflenmiş durumda!

Cinsiyetler arası ücret farkı da hâlâ çok yüksek. Örneğin AB'de bu fark yüzde 15, Türkiye'de ise yüzde 22!

Kısacası, dar ve sabit gelirli aile kadınları için kazanç aileye ek bir gelir sağlamak amaçlı olduğu sürece mekânın yönetiminde geleneksel rollerinin dışına çıkmak hâlâ mümkün değil. Çalışma yaşamının kadını ortak mekânda özgür-

leştirdiği bir gerçek, ama ev içi ve kamusal alan önündeki iktidarın paylaşılmasını sağlamadığı da gerçeğin öbür yanı!

Kadınların saçlarını yıkamak için kocalarının izninin gerektiği rtayağ günleri çoktan geride kaldı dediğinizi duyar gibiyim. Bilgi işlem ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmenin ev içinde kullanılan makinelere eş anlı olarak yansıdığı düşünülürse, kadının evdeki görev alanı için harcadığı zamanın azaldığını kimse yadsıyamaz. Ne var ki kapitalist sistem bu zaman kazanımını kadının kendine vakit ayırma olanağı olarak tanımlasa da, ‘esnek üretim biçimi’ olarak adlandırırsa da... kadın emeğini fabrika, atölye, ofis gibi kurumlaşmış işyerinin dışında tutarak sisteme katmak için kullanmaktadır.

Kaldı ki ev içi görev alanında kullanılan çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi gibi ürünler, nasıl fiyatını ödeyenin sahip olabileceği birer tüketim malıysa... evden çalışmanın sürdürülebilmesi için gerekli olan bilgisiyar, internet hattı, cep telefonu gibi küresel teknolojiler de kadının satın alma gücü olduğu sürece sahip olacağı iş araçlarıdır. Kadının emeğini pazarlayabilmesi bu mallara sahip olmasına; yani bu mallara sahip olabilmek için emeğini ücret ve sosyal güvenlik pazarlığı yapmadan sömürüye amasına bağlıdır.

Kamusal ve zel Alan Ayrımının Karmaşıklığı

Malum, zel alan olarak tanımlanan ev mekânından, ‘dışarışı’ olarak tanımlanan kamusal alana çıkışımızın tarihi sanıldığı kadar eski değil. Kaldı ki özel alan hâlâ evlilik kurumunun kurallarıyla tanımlanmakta! Birçok kadın için artık erzak dolabını ve/veya mekânın kilidini açmak için nikâh yüzüğüne sahip olmak gerekmemekte. Mülkiyetin sahibi ya da kiracı olarak ev içinde kendi iktidarını kurabilmekteler. Ev içindeki iktidar yine de evliliğin binlerce yıldan gelen kurallarına göre belirlenmekte. Kadının kocanın izni olmadan çalışması ya da kazancını harcama ve tasarruf etme yetkisi çoğu ülkede yasa gücüyle kocaya ait.

Savaş, ekonomik ve siyasi kriz dönemleri, dini iktidar çatışmalarının gcl olduğu dönemlerde kadınlar ne yazık ki kamusal alanda daha kolay yer bulmakta. Ne yazık ki diyorum, çünkü o güne kadar evdeki özel alanda iktidarını kuramamış olanlar sokaktaki iktidar çatışmasında da genellikle kocanın güdümünde yer almaktalar. Erkeğin onayladığı, erkek deyişine göre ‘erkeğin gözünün keştiği yerde’ çalışmakta, sendikada ya da siyasi parti çalışmalarında yer almaktadırlar. Kamusal alandaki mekânla ilk tanışmada geldikleri eğitim ve gelir düzeyi genellikle etkili olmamakta, çoğu bu ilk tanışmada kendini rahat hissetmemektedir. Çoğu kez de bu rahatsızlığı kocanın mesleği ve/veya mevkii üzerinden aşmaya çalışmaktadırlar.

Kamusal alanda iktidar paylaşımının en zor olduğu mekânlar tabii ki siyasi olanlar. Malum, özel alandaki cinsiyete dayalı rol dağılımı ev dışındaki ev gezmelerinde de kendini gösterir. Yakın geçmişe kadar kadınlar salonun bir yanında yemek, nakış-dikiş konuşurken erkekler de öte yanda ‘siyaset’ konuşurlardı. Böylelikle kamusal alan özel alana taşınarak evde ve ülke yönetiminde iktidar erkinin erkek cinsiyetine ait olduğu bir kez daha tescil edilirdi. Özel alanda gerçekleşen siyasi tartışmalara katılan kadınlar ise hem erkekler hem de gruptaki kadınlar tarafından garip karşılanırdı.

Günümüzde birçok azgelişmiş ülkede bile devran kadınlardan yöne değişmeye başladı. Özellikle kadının iş yaşamında yer alması, ev dışı gezmeleri evden kahvehane, lokanta gibi mekânlara taşıyıverdi. Parti, dernek gibi siyasi mekânlarda artık daha rahat yer alıyorlar ama karar mekanizmalarındaki yerleri hâlâ çok sınırlı!

Kadınların kamusal alandaki siyasi mekânlarla yığınsal olarak tanıştığı örnekler de var. İran Devrimi, Türkiye’deki radikal islam’ın yükselişi bunların belli başlılarından. Her iki örnekte de daha önce aile ya da mahalle baskısı nedeniyle özel alan dışına çıkma olanağı olmayan birçok kadın siyaset üzerinden kamusal alanda varlık göstermeye başlamıştır. Ne var ki bu, kadınların kendi bilinçleriyle yaptıkları bir tercih değil, kadın üzerinden hegemonyanın yaygınlaştırılması için siyasetçilerin kadınlara yığınsal olarak ihtiyaç duyması sonucu gerçekleşmiştir. 17. yüzyıl Amerika’sında püriten kadınların din üzerinden özgülleşmesi gibi!

21. yüzyılın ilk on yılı kadının gerek iş yaşamı gerekse siyaset üzerinden kamusal alandaki yerinin yeniden biçimlendiği yıllardır. Ekonomik krizin yaygınlaşmasıyla ücret seviyelerinin düşmesi, kadınları ya yeniden babalarının evine döndürmeye ya da başka kadınlarla aynı mekânın paylaşılmasına zorlamaktadır. Dolayısıyla, kadının üretimde yer alması sanıldığı gibi ilişkinin seyrini değiştirmemektedir. Büyük kentlerin kenar semtleri de dahil olmak üzere geç saatte işten çıkan bir kadına mahalle, yani ev dışı mekânlardakiler tarafından hâlâ kuşkuyla yaklaşılmaktadır. Kamu araçlarında kadınların hareket alanını kısıtlayan erkeklerin oturuş biçimleri ise bu gerçeğin bir başka yanı!

Globalizmin Eve Dönüş Masalları: Yeniden Rapunzel Kulesi

Evet... Tüm masallar kadın ve erkek cinslerinin ne denli farklı olduğunu anlatmak üzerine kuruludur.

O masallarda prensesler hiç yaşlanmaz ve hep güzeldir. Sessiz, yumuşak başlı ve güzel... Prensine nur topu gibi 'erkek' evlatlar veren uysal ve sadık kadınlardır... Bilinçaltımızda bazen gerçek bir prenses, bazen bir kaz çobanı, bazen Külkedisi, bazense kuleye kapatılmış altın sarısı saçlarıyla yerlerini alırlar.

Yeryüzünün neredeyse tüm anneleri, çocuklarını kız-erkek demeden bu masallarda çizilen rol modelleriyle büyütür. Hepsinin düşleri zengin prensin yoksul kızı bir prenses yapması üzerinedir. Gelin görün ki masal masalda kalmaz; çocukla birlikte anlatıcısı da alıp yoğurmaya başlar. Hem de öyle yoğunur ki ne bilim ne teknolojik gelişmeler bu masalların kurguladığı yaşam biçimini bozabilir.

Andersen'in *Gerçek Prens*'i, Grimm Kardeşler'in *Kaz Çobanı Prens*'i ya da *Külkedisi* sinema, televizyon ekranlarında gerçek yaşamöyküleri haline dönüşür. Yoksul kızın yerini kadın fabrika işçileri, prenslerin yerini de Mercedes'leri içindeki fabrikatörler alır. Fabrikatörlerin işçilerini prenses yaptığı görülmüştür, ama gazetelerin arka sayfalarında, dergilerde ve TV programlarında çizilen dünya saraylara taş çıkartır. Bu arada Pamuk Prens'in üvey annesi de büyü yerine cep telefonu ve internet kullanan, sivri topukları üzerinde dünyayı inleyen bir patrona ya da yöneticiye dönüşüvermiştir.

Adı kraliçe, prenses ya da kaz çobanı da olsa kadın, cinsiyet ayrımına dayalı rol ayrımının yaşamını nasıl yönlendirdiğinin bilincinde olmadığı sürece masallar gerçek yaşama yansımaya devam edip gider.

Andersen ve Grimm Kardeşler'in masallarını 1800'lerin ilk yarısında, yani kapitalizmin oluşum sürecinde yazdıkları hatırlanırsa masallardaki cinsiyetçi bakışın kapitalist sistemin varlık nedeni olduğu... dolayısıyla, kadınların mülkiyetin yönetim ve denetimini neden erkeklerle verilmiş doğal bir hak olarak kabullendikleri ve hızla içselleştirdikleri daha iyi anlaşılır.

Cep telefonları, internet ağları, ev robotlarıyla yaşamın daha eşitlikçi bir yapı kazandığı 21. yüzyılın iktidar alanlarında cinsiyetçiliğe yer olmadığını düşünebilirsiniz! Ama, ya aynı ürünler eşitlikçi bir yapı oluşturmak adına değil de kadını işyerinde aynı ücret haddinden daha uzun süreli çalıştırmak amacıyla üretiliyorsa?

Malum, bu kez kapitalizm diğer kriz süreçlerinden farklı bir yöntemle krizini aşmaya çalışmakta! Bunu da; bir yandan kaynakların bol olduğu ve hiçbir engelle karşılaşmadan sermayenin kullanımına açıldığı, emeğin de nitelikli ama fiyatının düşük olduğu ülkelere kayarak, diğer yandan da hangi gelişmişlik düzeyinde olursa olsun devleti 'sosyal devlet' işlevinden vazgeçirterek gerçekleştirmekte.

Devletin ekonomik yaşamdaki etkinliğini piyasaya devretmesi demek olan bu durum, kadınların aileden çalışma yaşamına kadar her alandaki rol tanımını-

nı ve duruşunu yeniden tanımlamaktadır. Zira devletin ekonomiden çekilmesi, kadınların yasal güvence altındaki birçok hakkını kullanamaz hale gelmesinin de yolunu açmaktadır. Örneğin eğitime ayrılan kaynakların azaltılması ve eğitimin piyasa ekonomisine açılması, kadını eğitim hizmetini satın alan bir 'müşteri' konumuna sokmaktadır. Eğitim devlet güvencesinden çıktıkça pahalılaşmakta, bu da birçok kadının eğitime ulaşmasını olanaksızlaştırmaktadır. Kadın aile bütçesi içinde kendi gelişimini sağlamak için ayıracağı paydan mecburen vazgeçerek bu payı günlük yaşamı devam ettirecek harcamalara kaydırılmaktadır. Dahası, ev mekânından kamu alanında kazandığı tüm mekânlara kadar uzanan etkinliklerinden gönüllü olarak vazgeçmektedir.

Yüzyıllardır süren mücadele sonunda elde edilen kazanımlara karşı kadının bu durumu nasıl kabullendiğine gelince... Çocukluktan, hatta doğmadan önce çizilen kadın rolünün 'eş ve anne' olarak belirlenmesi, kadın için 'ev'i her zaman öncelikli varlık nedeni haline getirmekte. 'Baba evi'ndeyken daha çok 'korunma' öncelikli olan ev, evlilikle 'koca evi'ne dönüşünce korunma işlevi yanı sıra görev alanı haline gelmektedir. Çalışma yaşamı ise genellikle toplumların yazılı olmayan yasalarına göre zorunluluk nedeniyle üstlenilen 'geçici' bir alan olarak görülmektedir. Kadınların erkeklere nazaran çalışma yaşamında örgütsüz ve sosyal güvenlik koşullarını önemsemeden yer almalarının temelinde bu tür ön kabullerin payı büyüktür.

Öte yandan, globalizmin yeni teknolojileri daha az emek gerektirdiğinden işveren öncelikle kadın emeğinden vazgeçmekte... Bu da düşük ya da yüksek eğitilmiş demeden kadının evden çalışmasını özendirmektedir. Magazin basını bu kez de masallardaki 'ülkesini sevgi ve adaletle yöneten kraliçe' motifini bilinçaltından çıkartıp, TV dizilerinin de yardımıyla ev mekânını kraliçemizin prenslerine daha fazla vakit ayırdığı, kralını mutlu ettiği; kısacası halkını iyi yönettiği bir saraya dönüştürmektedir. Böylelikle, düne kadar tekstil-konfeksiyon sektörüne ilik, düğme, overlok işleriyle evden katılan kadına... enerjiden mimarlığa, gazetecilikten bankacılık ve nakliyata kadar hizmet sektörünün tüm dallarına doktoralı, birkaç yabancı dil bilen, yöneticilik vasıflarına sahip kadınlar da eklenmektedir. Ev ve iş için üretim aynı mekânda gerçekleştikçe kadın sosyal yaşamdan giderek uzaklaşmakta, kendine yabancılaşan, merak ve yaratıcılığı sınırlı biri haline dönüşmektedir.

Kısacası... Globalizm kadınları özel alanlarından, yani ev mekânından üretime katarken aslında tüm kadınları Rapunzelleştirmektedir. Overlokçu kadının çalıştığı odayla *home office* arasında aslında hiçbir fark yoktur. İkisi de çalışma mekânının kirasını, elektrik, su masrafları, kullandıkları makinelerin bakım ve amortismanlarını karşılamak ve de olası iş kazalarına karşı güvenliklerini sağlamak zorundadırlar.

Globalizmin kadını cadının kuleye kapattığı Rapunzel'e göre tabii ki daha şanslı ve özgür. Dış dünyayla bağlantıyı saçlarını sarkıtarak yapmıyorlar ama... özgürlük alanları sistemin televizyon kanalları ve internet hatlarının belirlendiği alanla sınırlı.

Kuleden çıkmak politika yapıcılar arasında, yani karar mekanizmalarında yer almaya bağlı ki bu da kadınlara her boyutta kamusal alanda yer almayı, dahası siyasi katılımı şart koşmakta. Aksi takdirde globalleşmenin kamusal mekânlardaki ayrımcılığı besleyen ve kadın emeğini taşeronlaştıran bu Rapunzelleştirme oyununu bozmak hiç de kolay olmayabilir!

KAYNAKÇA

- Ayata, S. (1988) Statü Yarışması ve Salon Kullanımı. *Toplum ve Bilim* 42, 25, 42.
- Baxandall, R., Even, E., Gordon, L. (1976) The Working Class Has Two Sexes. *Monthly Review*, vol. 28, 3.
- Billar, H. B. (1993) *Fathers and Families Paternal Factors in Child Development*. London: Auburn House.
- Bora, A. (Kış 1997) Kamusal Alan/Özel Alan: Mahrumiyet-Özgürleşme İkileminin Ötesi. *Toplum ve Bilim. Feminist Kuram, Bilgi İktidar*, 75, 85-93. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Botton, A. de. (2003) *Aşk Üzerine*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Boyut Yayın Grubu (2002) *Mimarlık ve Kadın Kimliği*. İstanbul.
- Canetti, E. (1998) *Kitle ve İktidar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ecevit, F. Y. (1995) Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri. Ş. Tekeli (ed.) *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadımlar*, s. 117-128. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fraser, N. F. (2004) Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek. M. Özbek (der.) *Kamusal Alan*, s. 107-110. İstanbul: Hil Yayıncılık.
- Habermas, J. (2004) Kamusal Alan. *Kamusal Alan*, s. 95-102. İst.: Hil Yayıncılık.
- Öncü, A., Weyland, P. (2007) Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadeleleri. *Mekân, Kültür İktidar, Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Starrels, M. E. (1994) Gender Differences in Parent-Child Relations. *Journal of Family Issues*, 15.
- Weyland, P. (2007) Küresel Mekânlarda Cinsiyetlendirilmiş Yaşamlar. *Mekân, Kültür İktidar, Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Amt, E. (1993) *Women's Lives in Medieval Europe*, p. 208. NY&London: Routledge.
- Woolfe, V. (1972) *A Room of One's Own*. Baltimore: Penguin Books.
- Yalom, M. (2002) *Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi*. İstanbul: Çitlenbik Yayınları.

YENİ KADIN KİMLİĞİ: EVİN ÖZNESİ / EVİN NESNESİ KADIN

Erken Cumhuriyet yıllarının modernleşme projesinin en önemli öğelerinden biri yeni Türk kadını ve Türk erkeği kimlikleri olmuştur. Bu bağlamda, yeni cinsiyet ideolojilerinin bir bileşeni olarak bir sosyal mühendislik programı çerçevesinde tanımlanan bu kadın ve erkek kimlikleri modernleşmeci bir anlayışla yeniden kurgulanmıştır (Durakbaşı 1998, s. 36). Tüm söylemlerde olduğu gibi, bu modernleşme ideali de düzenlenecek "öteki"lere ihtiyaç duymuş (Kandiyoti 1998, s. 103) ve yaratılmak istenen çağdaş toplumun bir parçası olarak nitelenen kadınlar toplumun geri kalmışlığının temel nedenlerinden biri olarak ele alınmışlardır.

Aslında kadın ve kadın kimliği sorunu neredeyse Tanzimat'tan beri modernleşme projelerinin en önemli unsurlarından biri oldu. Modernleşmeci aydınlar tarafından düzeltilmesi gereken bir 'sorun' olarak görülen kadının toplumsal ve sosyal statüsü, Cumhuriyet'in modernleşme projesi kapsamında erkekler tarafından kadınların rollerinin yeniden tanımlanması ile çözüme ulaştırılmak istendi (Durakbaşı 1998, s. 37). Toplumsal bir meselenin eski-yeni/geleneksel-modern karşıtlığının en büyük çatışma alanı olarak gündeme gelen kadınlar da bu modernleşme projesinin önemli 'siyasal aktörleri ya da sembolik piyonları' oldu (Arat 1998, s. 83).

Bu bağlamda, geleneksel dünyanın en mahrem aktörü olan kadının yeni ve modern kimliğinin de cinsiyet ideolojileriyle bağlantılı olarak söz konusu mahremiyet çerçevesinde kurgulandığı dikkati çekmektedir. Doğal olarak, mahremiyetin tam da inşa edildiği alan olan aile bu ideolojinin merkezinde kendine yer bulmuştur (Kandiyoti 1998, s. 106). Dolayısıyla, erken Cumhuriyet yıllarının kadın kimliği söylemlerinde, toplumun en mahrem sosyal kurumu olan aile ve ailenin en mahrem bireyi kadın birbirinin ayrılmaz parçaları olarak ele alınmışlardır. Modern Türk kadını imgesi, önceki dönemlere ait düzeltilmesi gereken ve re-

* Y. Mimar Yekta Özgüven: Araştırma görevlisi, YTÜ Mimarlık Fak. öğretim elemanı.

forma ihtiyacı olan birtakım toplumsal normlar çerçevesinde, idealize edilen modern Türk ailesi ve aile yaşamı ile ilişkilendirilmiştir (Kandiyoti 1998, s. 103).

Dönemin ilerici anlayışıyla bağlantılı biçimde modernliğin ve modern toplumun bir bileşeni olarak ele alınan kadınların toplumsal statüsünün yükseltilmesi çabalarına girilmiş ve çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Böylece kadınlara eşitlik, boşanma, veraset, seçme ve seçilme vb. gibi haklar tanınmıştır. Kadınlara devlet tarafından 'verilen' bu haklarla birlikte, hızla Cumhuriyet ideolojisini en iyi biçimde yansıtacak çağdaş Türk kadını kimliği inşa edilmeye başlanmıştır. Osmanlı'nın kapalı sosyal örüntüleri içerisindeki geleneksel kadın kimliği ile karşıtlık oluşturacak biçimde, bu yeni Türk kadını kimliği eğitilmiş, çalışan ve özgür bir kadın olarak kurgulanmıştır.

Cumhuriyet'in bu yeni kadın kimliği Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1945 yılında yayımlanan bir kitapta şöyle tanımlanmaktadır:

"Büyük Türk Devrimi'nin ilkelerine göre kadın:

1. Cemiyet içinde erkekle, her bakımdan eşit hakları olan bir vatandaştır.

2. İleri seviyede bir aile ve yaşama nizamı içinde, her şeyden önce ve geniş anlamıyla, becerikli, marifetli ve bilgili bir ev kadını ve annedir.

3. Gerektiği zaman hayatını kadın sanatlarından birinde kazanarak kimseye yük olmadan ailenin daha rahat, daha refahlı yaşayabilmesine imkânlar sağlayan cesaretli ve teşebbüs sahibi bir insandır."

Kız Teknik Öğretim, 1945.

Bu yeni Türk kadın kimliğinin birbirinden farklı kriterlerle ve bunlarla bağlantılı farklı imajların bir birleşimi olarak kurgulandığı dikkati çekmektedir: İyi bir mesleki eğitim almış bir işkadını, eğitilmiş ve bilgili bir anne, maharetli ve pratik bir ev kadını, balolarda iyi dans edebilen ve modayı en yakından izleyen feminen bir kadın, eşinin en yakın düşünce arkadaşı... (Durakbaşı 1998, s. 46)

Bu bağlamda, ötekiyle karşıtlık oluşturacak biçimde, geleneksel toplum örüntüleri içerisinde görünürlükten yoksun bir yaşam süren kadınların yerine eğitilmiş ve meslek sahibi bir kadın imgesi yaratılmaya çalışılmıştır. Böylece içerisinde barındırdığı farklı imajlarla birlikte bu yeni kadın kimliği ancak bir bütün olarak modern bir devlet ve modern bir millet kimliği kazanıldığının somut bir göstergesi olabilecektir. Dönemin çeşitli basılı yayınlarında kullanılan çeşitli kadın imgeleri aracılığıyla da görselleştirilen bu durum, özellikle dergi kapak-

Çağdaş kıyafetler içindeki modern kadın. Kaynak: Yedigün (1934), 70, kapak.

Spor yapan modern kadın. Kaynak: Yedigün (1934), 59, kapak.

larında yer alan tenis oynayan şortlu kadın, geçit törenlerinde bayrak taşıyan kadın, mayosuyla denize giren veya tuvaletiyle balo salonunda dans eden vb. kadın imgeleri ile simgelenmiştir.¹

Diğer taraftan, modernlik ve kadın arasındaki bu yakın ilişki özellikle eğitim alanında açık biçimde kendini göstermektedir. Kız öğrencilere eğitim vermek amacıyla açılan Kız Enstitüleri, Kız Sanat Okulları, Kız Meslek Öğretmen Okulları gibi eğitim kurumlarını tanıtıcı amaçlı bir kitapçıkta kadınların asıl eğitilme amaçları şöyle açıklanmaktadır:

“Millet ölçüsünde sıhhatli, rahat ve zevkle yaşamak ve medeni bir cemiyet vasfına layık olmak, o cemiyeti teşkil eden insanların bu ödevlere hazırlanmış olmasıyla sağlanabilir. Böyle bir hazırlığın ilk terbiyeci elemanı olan kadını yetiştirmek işi de milli eğitim davamızda özel bir yer tutar. En büyük şehirlerimizden en küçük köylerimize varıncaya kadar kadına ve aileye, böyle bir görüş ve anlayışla cemiyette layık olduğu yeri vermek; kadını, evinin hanımı yapmak, evini, kocasına, çocuklarına sevdiren; neşeli, rahat ve temiz bir yuva haline getiren, cemiyetin her alanında saygı ve sevgi toplayan bir anne olarak yetiştirmek bu davanın en önemli ana çizgilerinden biridir.” Kız Teknik Öğretim, 1945.

Benzer biçimde Tekeli de modern bir eğitim için en büyük gerekçenin, dönemin milliyetçi söyleminde kadınların birincil rollerinin aydın bir annenin çocuk yetiştirmesi olarak tanımlanması olduğunu ifade eder (Tekeli, Ş. *The Meaning*

¹ Detaylı bilgi için bkz. Yedigün 1933-1950 yıllarına ait sayılar.

and Limits'ten aktaran Kandiyoti 1998, s. 113). Dönemin çeşitli yayınlarında yer alan ifadeler de bu görüşü doğrular niteliktedir. Örneğin haftalık bir gazete olan *Yeni Adam*'ın özellikle 1935 yılı sayılarında Kız Sanat Okulları yeni Türk kadınının yaratıcısı olarak tanıtılmaktadır. Kız öğrencilerin ev idaresi, çocuk bakımı, dikiş-nakış, sanat gibi konularda eğitim aldıkları bu kurumlarda 'iş seven ve iş ahlakı kazanan tertemiz yeni bir Türk kadını soyu' yetiştirilmektedir (Köksal 1998, s. 34).

Diğer taraftan, özellikle eğitim kurumlarında benimsenen eşitlikçilik anlayışıyla birlikte kadınların bilim ve teknoloji alanında da mesleki eğitim alabilmelerine imkân tanınmış ve kadınlara aktif meslek yaşamına katılmalarını sağlayacak yüksek öğrenim hakkı verilmiştir. Ancak, kız öğrencilerin bu okullardaki varlıklarının da kadınların modern dünyada toplumsal görünürlük kazandıklarının bir belirtisi olarak ele alındığını göstermesi açısından, 1949 yılında Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde, kız ve erkek öğrenciler tarafından yapılan, 'Kadınlar hekim olmalı mı, olmamalı mı?' konulu tartışma oldukça önem taşımaktadır (Saygılıgil 2006, s. 58-59). Kadınlara 1922 yılında tıp eğitimi alma hakkı verilmesine ve 1927 yılında da doktor olarak meslek yaşamına katılmalarına rağmen, söz konusu tartışma kadınların mesleki yeterlilikleri üzerinedir. Tartışmada kız öğrenciler, kadınların da tıpkı erkekler gibi, hatta kimi zaman onlardan daha iyi birer doktor olabileceklerini, bunun yanı sıra iyi bir anne ve eş de olabileceklerini kendilerine tanınan eşitlik hakkı çerçevesinde savunmaktadırlar. "Kadınlara erkekler eşittir. Eşit haklara sahiptir. Akılca, beyin ağırlığı bakımından erkeklerden geri kalmazlar... Kadının doktor olması aynı zamanda anne olmasına engel değildir. Kadınlar zayıf değildir. Onlara zayıflık izafe eden erkeklerdir... Kadın okuyup doktor oluyorsa, hevesinden değildir. Cemiyette bir işbölümü yapmak arzusundadır. Doktorluk mesleğinde erkek kadar muvaffak olabilir..." Erkek öğrenciler ise, kadınların narinliğini ve hisleriyle hareket etmelerini mazeret göstererek bir kadının asla doktor olamayacağı iddiasını ileri sürmektedirler. "İlmi kitapları ezberleyerek her şeyi öğrenirler, tam bir nazari bilgi ile teçhiz edilirler. Fakat tatbikata gelince, hafif bir isilikten ibaret kızartıya kızamık der çıkarlar. Çünkü pratiği başaramazlar. Zira zordur. O narin vücutları bu kadar ağırlığı kaldıramaz. Kadın, aynanın karşısına geçer. Saatlerce süslenir. Kadın anne olur. Kadın şiir gibidir; bir çiçektir... Kadın, yalnız anne olmalıdır. O doktorluğa intisap edecek yerde ressam, müzisyen, heykeltıraş, şair gibi büyük sanatkârlara ilham mevzuu olsa daha uygun hareket etmiş olur. Kadın, doktor olamaz, onu başaramaz, heves ettiği için tıp fakültesine girmiştir. Heves ettiği için doktor olmuştur... Kadın doktor olamaz, olmamalıdır da. Bu meslek onun nazik bünyesini, bedenini yorar. Alnında erken kırışıklıklar peyda eder..." Gazeteci, dok-

tor, milletvekili ve profesörlerden oluşan sekiz kişilik bir jüri karşısında yapılan bu tartışmayı erkek öğrenciler kazanmış, sonuç, 'kadınlar tıp eğitimi almamalı ve hekim olmamalıdır' olmuştur.

Bu tartışmanın sonucuna göre kadınların bir anne ve bir eş olarak taşıdığı sorumluluklar daima mesleki sorumluluklarından önce gelmeli, bu nedenle de eğitilmiş olmalarına rağmen kadınlar öncelikle ev içerisinde çalışmayı tercih etmelidirler. Gerek devlet gerekse de toplum tarafından kadınların eğitimine büyük bir destek verilmesine rağmen, kadınlar meslek yaşamına katılmak istediklerinde aynı desteğin geçerli olduğunu söylemek oldukça zordur. Her ne kadar erkek öğrencilerle aynı eğitimi alsalar da mesleki yeterlilikleri her zaman sorgulanmış, dolayısıyla söz konusu eğitimin niteliği geleneksel toplumsal roller çerçevesinde sınırlı kalmıştır. Aslında, yükseköğrenim alma hakkının kadınlar tarafından talep edilmeksizin, modern toplum olmanın bir gereği olarak devlet tarafından kadınlara verilmesi ve yükseköğrenim alan kadınların pek azının profesyonel meslek yaşamına katılmaları, bu rollerin kadınlar tarafından da kolaylıkla benimsendiğini düşündürmektedir.

Arat, bu ikircikli duruma, devletin bir yandan elit tabakadan bir grup kadının kamusal hayata girmelerini desteklerken, diğer taraftan da öteki kadınlara, çok daha özel bir alanda yuva kurma sürecine düzen, disiplin ve rasyonellik getiren Batı tarzı ev kadınları olarak toplumsal modernleşmeye katkıda bulunmaları yolunda bir mesaj verildiği görüşü ile açıklama getirmektedir. Ayrıca, Kız Enstitüleri ve Akşam Kız Sanat Okulları gibi kurumlar da kadınları evde modernleşme görevlerine yöneltmektedir (Arat 1998, s. 87-88).

Dönemin Selçuk Kız Sanat Enstitüsü müdürünün açıklamaları bu geleneksel rollerin Cumhuriyet'le birlikte Batılı bir kurguyla yeniden düzenlenen eğitim sürecini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

"Bunların haricinde bir de -ev kadınlığı- derslerimiz vardır. Almanya'da Fravşule diye bir mektep vardır. Bütün Alman kadınları, evlenmezden önce buradan diploma almak mecburiyetindedirler. Bu mektepte, ütü, ortalık temizlemek, ev tanzim ve tezyin etmek, yemek pişirmek, bulaşık yıkamak gibi bir ev kadınına lazım olan bütün bilgiler öğretilir. Biz, bu mektebin ders programını aynen tatbik ediyoruz, aynen değilse bile, ona çok yakın bir program. Çünkü onlarda, bizden fazla olarak bir de -bir erkek nasıl giydirilir, nasıl soyulur- diye bir ders vardır..."

Söz konusu eğitim kadınların daha iyi bir eş ve anne olabilmeleri için gerekli beceri ve bilgi üzerinden kurgulanmaktadır. Zaten okulun kuruluş amacı da

yine okul müdürünün, “Biz burada, ideal Türk zevceleri yetiştiriyoruz!” ifadesiyle somutluk kazanmaktadır.²

Aslında, ‘Kadınlar hekim olmalı mı olmamalı mı?’ konulu tartışmada erkek öğrenciler tarafından savunulan iddialarla yönetim tarafından tanımlanan yeni kadın imajının taşıdığı benzerlikler dikkati çekmektedir. Bu söylem kadın kimliğinin modernleşmesini merkez almaktan çok gerçekte idealize edilmiş yeni Türk ailesi odaklı senaryonun parçalarından biridir. Bu yeni aile tipi, değiştirilmesi gerekli gözüken kalabalık geleneksel Osmanlı aileleri ile karşıtlık oluşturacak biçimde anne, baba ve çocuklardan oluşan bir çekirdek ailedir. Diğer taraftan, bu ‘geleneksel’ ailenin ise tüm Osmanlı dönemini temsil ettiği savının da sadece ideolojik bir gerçeklik taşıdığı unutulmamalıdır.

Bu aile senaryosunun temel aktörlerinin kimlikleri ve aktörlerin üstlendikleri rollerin sınırları da benzer biçimde, birbirinden farklı olarak, önceden çizilmiştir. Evin reisi konumundaki baba aktif olarak meslek yaşamını sürdüren ve bütün gün ev dışarısında çalışan bir figürdür. Anne ise diploma sahibi olmasına rağmen, ev ve aile yaşamının, meslek yaşamından daha önemli olduğu düşüncesiyle ev içerisinde çalışmayı tercih etmektedir. Bu bağlamda, eğer kadın aktif olarak meslek yaşamının içinde yer alır ve bütün gün dışarıda çalışırsa bir anne ve eş olarak sahip olduğu sorumluluklarını tam anlamıyla yerine getiremeyeceği görüşünün büyük oranda etkili olduğu söylenebilir. Böylece, her ne kadar yeni bir aile biçimi tanımlanmaktaysa da, kadının en temel görevi, hâlâ, çocuk yetiştirmek ve evin düzenini sağlamaktır.

Eşler arasındaki arkadaşlığı temel olarak alan ve merkezinde çocuk olan bu yeni aile biçimi toplumsal modernleşmenin adeta özü olarak görülmüştür (Kandiyoti 1998, s. 101-102). Erkek ve kadının çocuklarıyla ilgilendiği, eşler arasındaki mesafenin ortadan kalkarak bir hayat arkadaşlığına dönüştüğü ve aile büyüklerinden bir parça da olsa özerklik kazanmış çekirdek bir aile olan modern aile (Kandiyoti 1998, s. 107-108) geleneksel aile ile karşıtlık oluşturmaktadır. Benzer biçimde Cumhuriyet’in modern kadın ve erkek kimliklerinin bir parçası olarak tanımlanan bu modern aile bireylerinin rolleri de geleneksel olanın ötekileştirilmesi ile anne ve baba rollerini yeniden tanımlamaktadır. Geleneksel ailenin hiyerarşi, değişmez ve mutlak otoriteyi simgeleyen baba figürü yerini çocuklarına büyük bir yakınlık göstermesinin yanı sıra kızlarının yetiştirilmesine ve eğitime büyük önem veren ve kızları ile özel bir bağ kuran modern baba figürüne bırakmıştır.³ Kandiyoti, erkek çocuk sahibi olmanın toplumda bir norm olması

2 Detaylı bilgi için bkz. *Yedigün* 1933-1950 yıllarına ait sayılar.

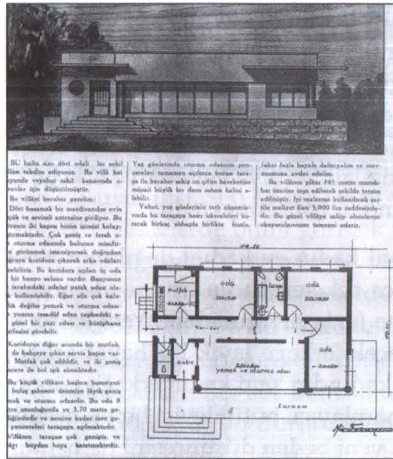
3 Bir başka çalışma kapsamında, çocukluk yıllarını 1930’larda geçiren kadınlarla yapılan röportajlarda kızların özellikle babaları ile olan yakın ilişkilerinden övgüyle söz ettikleri belirlenmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Özgüven 2002b.

hanımıdır. Ailenin şehir dışında, ancak yakın bir yerde bir sayfiye evi bulunmaktadır. Hafta sonları ve kısa tatiller, kimi zaman bir dağ evi kimi zaman ise deniz kenarında bir villa olabilen bu yazlık evde geçirilmektedir. Ailenin genellikle iki çocuğu bulunmaktadır.

Ailenin yaşama mekânları da bu yeni yaşam biçimine uygun olarak kurgulanmaktadır. Geniş bir bahçe içerisindeki bu yeni ev, büyük ölçüde Frankfurt mutfağını çağrıştıran geniş bir mutfak, çocuklar için ayrı odalar, minimalist ve kübik mobilyalarla düzenlenmiş bir yatak odası, ayrı yemek ve oturma mekânlarından oluşan büyük ve manzaraya açılan bir salon, hol ve merdiven araları gibi küçük boşlukların değerlendirilmesini sağlayan yazı köşeleri, salondan geçen geniş ve yeşillikler arasında bir teras gibi mekânlardan oluşmaktadır. Bu teras kimi zaman karı kocanın birlikte spor yapmaları amacıyla, kimi zaman ise arkadaş gruplarına partiler vermeleri amacıyla kullanılabilir. Bu evin moderniteyi temsil etmesi, 1930'ların sonlarına kadar sürmüştür.

Modern mutfak.
Kaynak: Yedigün
(1933) 7, 2.

Modern konut.
Kaynak: Yedigün (1938) 269, 10.

İdealize edilmiş bu kurguda evin asıl sahibi kadındır. Zaten ev buna yönelik olarak eğitim alan kadının çalışması alanı olarak belirlenmiştir. Evin nasıl dekore edileceği, hangi tarz mobilyaların kullanılacağı, iç mekânların nasıl tefriş edileceği gibi konutun iç düzenlenmesi ilişkin konulara kadın karar vermektedir. Diğer bir ifadeyle, ailenin mahremiyet mekânı olan evin dönüştüren, tasarlayan ve yöneten 'öznesi' kadındır. Böylece, toplumun en mahrem aktörü kadın ile gündelik hayatın en mahrem mekânı ev/konut kavramları Batılı/modern bir anlayışla tekrar bir araya getirilmektedir.

Bununla bağlantılı olarak dönemin çeşitli yayınlarında yer alan ev tasarımı ve düzenlemesine ait bölümlerin kadın okuyuculara yönelik olarak hazırlanmış oldukları dikkati çekmektedir. Modern bir konutun nasıl düzenlenmesi, modern bir yatak odasında hangi mobilyaların bulunması veya modern bir mutfağın nasıl düzenlenmesi gerektiği gibi tasarım bileşenleri ile bu konutta yaşayan modern kadının gününü nasıl geçireceği, nasıl giyineceği ve makyaj yapacağı gibi konulara birlikte yer verilmektedir. Böylece, bir mekânın modern olabilmesi için tanımlanan tasarım kriterlerinin yanı sıra bu mekânın kullanıcısı olan modern kadının da sınırları çizilmekte ve tanımı yapılmaktadır. Bu noktada kadın, artık evin tasarlayan birincil 'öznesi' değil ev içerisindeki herhangi bir modernlik simgesi gibi evin bir 'nesnesi'dir.

Aslında, gerek başlıca sorumluluğu iyi ve sağlıklı çocuklar yetiştirmek ve evin düzenini sağlamak olan 'özne' gerekse modern konutun bir bileşeni olarak 'nesne' kimliği taşıdığı her iki durumda da kadınlar, cinsiyetlerinden soyutlanarak ele alınmaktadır. Zaten en baştan ideal kadın imajının bir anne ve bir eş olarak inşa edilmesi, beraberinde getirdiği kutsallık gibi niteliklerle cinsel kimliğin herhangi bir biçimde dışa vurulmasına imkân vermemektedir. Aynı biçimde, 1930'lu yılların *Yeni Adam* gazetesinde İsmail Hakkı Baltacıoğlu yeni kadın idealini tanımlarken kadının erkek için karşı cins olmaktan çıktığını, çocuklarına laik terbiye verecek ve erkeğe layık tamamlayıcı bir hayat arkadaşı olduğundan bahsetmektedir.

"Yeni kadın ev kadını değildir. Öncelikle müstahsildir. Artık yalnızca tüketen kadın tipi ne ekonomik olarak ne de ahlaki olarak daha fazla savunulabilir. Yeni kadın çocuklarına laik terbiye verebilecek, erkeğe layık bir hayat arkadaşı olabilecek müspet kafalı bir kadındır. Yeni kadın erkeğe göre menfi bir cins olmaktan çıkıp, tamamlayıcı, bütünleyici bir eş, arkadaş fikrine yerleşiyor. Yeni kadın yeni beden düşüncesini de beraberinde getiriyor. Nazenin, kıvrılgan, hastalıklı bir güzellik değil, güç, sağlık, çeviklik, başarı ile özdeşleşen diri bir güzellik."(Köksal 1998, s. 32)

Benzer biçimde dönemin diğer yayınlarında da eğitimli modern kadının fazla makyaj yapmaksızın sade görünüşü ve gösterişten uzak kıyafetleri gibi birtakım özelliklerinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Örneğin bir doktor, dudak boyası ile ilgili yazdığı bir makalede hemşirelik veya öğretmenlik yapan kadınların görevleri başındayken dudak boyasından uzak durmaları ve güzel görünmeye çalıştıkları durumlarda gönül avcısı sayılacakları, ayıplanacakları ve dedikodu konusu olacakları veya dudak boyasının sıhhsiz olduğu gibi telkinlere yer verilmektedir. Aynı biçimde, dönemin en yeni moda elbiselerinin ve şapkalarının gösterişten uzak ve kullanışlılık gibi özellikleri vurgulanmaktadır.

Cumhuriyet'in modern kadını bu bağlamda Batılı kadınlara karşıt bir imaj göstermektedir. Batılı kadının makyajı ve cinsel serbestliği karşısında Türk kadını modern ancak mütevazı olarak tanımlanmaktadır. Türk kadını her şeyden önce namuslu, özverili ve şefkatli sadık bir eş ve anne olarak tanımlanmasının yanı sıra Batılı kadının cinselliği de eleştirilmektedir (Kadıoğlu 1998, s. 95-96). Böylece ailenin ve dolayısıyla kadının mahremiyeti kadın ev dışına açıldığına da sürdürülebilecektir.

Bu bağlamda, işaret edilmesi gereken bir diğer nokta ise tıpkı kadının cinsiyetsizleştirilmesi gibi sınıfsızlaştırılmasıdır. Aslında bu durum büyük oranda modern kadın merkezli ideal ailenin konumuyla ilintilidir. Gerek babanın mesleği, gerek konutun sahip olduğu konfor, gerekse de ikinci bir ev ve araba gibi özellikleri ile dönemin üst orta veya üst sınıfına hitap ettiği açıkça görülen bu aile modeli öncelikle toplumsal sınıfları ortadan kaldırmaktadır. İdealize edilmiş bu aile modeli modern olmanın gereklerinden biridir ve modernliğin bir göstergesi olarak modern toplum için kurgulanmıştır. Bununla bağlantılı olarak toplumun her kesimindeki kadınların da aynı ölçüde modern olabileceği düşünülmektedir.

Hatta kadınlara kazandırılmak istenen bu modernlik biçiminin çağdaşlaşma yolunda örnek alınan diğer ülkelerde bile aynı olduğu varsayılmaktadır. Kadının ev içi mekânlardan mutfakla kurulan ilişkisi o kadar kesin ve aynıdır ki yine çeşitli yayınlarda yer alan küçük makalelerde bunu görmek mümkündür. Örneğin çeşitli milletlerin yemeklerinin tanıtıldığı resimlerde, İtalya, Fransa, İspanya gibi çeşitli Avrupa ülkeleri ile Çin ve Rusya gibi ülkelerde de yemek servisinin kadınların sorumluluk alanında olduğu ve aynı biçimde yürütüldüğü görselleştirilmektedir. Batılı toplumlardaki modern kadının cinselliği ve feminenliği ciddi biçimde eleştirilirken, geleneksel roller söz konusu olduğunda bu yaklaşımın farklılık göstermesi dikkat çekicidir. Bu durum modern kadın imajının toplumsal ve geleneksel normlar bağlamında ideolojik yaklaşımlarla kurgulandığının bir göstergesi olarak ele alınabilir.

Benzer biçimde, kadın ne kadar modern, eğitilmiş veya meslek sahibi olursa olsun mutfak kadına ait bir mekândır.

"Mutfak, bir ev kadınının salonu demektir... Bir ev kadınının mevkii içtimaisi ne kadar mühim ve yüksek olursa olsun evinin mutfağı ile alakası vardır... Ev kadınının mutfağında iş görmesi pek tabii ve lazım bir şeydir. Şimdi ev kadınının günün muayyen saatlerini geçirmek zorunda olduğu mutfağın şeklinde ve taksimatından bahsedeceğiz. Evvela mutfak deyip geçmemeli. Mutfağın asri bir evde salon kadar, yatak odası kadar ehemmiyeti vardır... Heye-

ti umumiyesile bu mutfak bir kadını eve bağlayacak ve içini açacak mahiyettedir. Şüphe yok ki bu mutfakta pişen yemek hem temiz, hem sıhhihdir...”

Yedigün (1933) 7, 2.

Milli yemek kültürleri.
Kaynak: Yedigün (1933)
14, 2.

Modern kadın ve modern mobilyalar arasındaki benzerlik. Kaynak: Yedigün (1933) 6, 2.

Modern evin iç mekânlarının tasarlanma kriterleri ve kullanım biçimleri, hatta adlandırılmaları ile modern aile bireylerinin geleneksel rolleri arasında büyük oranda paralellik bulunmaktadır. Örneğin eğitimli ev kadınının, ev içerisinde boş vakitlerini yazı yazarak veya kitap okuyarak geçirebileceği düşüncesi evlerde küçük okuma köşelerinin yer almasına yol açmıştır. “... bu yazı masası bir ev hanımına çok yaraşabilir. Mektup yazmak, kitap okumak için burası samimi bir köşedir.” (Yedigün 1934, 55, 11.) Bütün gün yoğun biçimde çalışan babanın ise evde gazete okuyup dinlenerek vakit geçireceği düşüncesi bu amaca yönelik salon düzenlemelerine neden olmuştur. “Büfenin yanındaki koltuk, yorgun aile reisinin yemekten sonra dinlenmesini temin edebilir...” (Yedigün 1937, 227, 22.)

Böylece erkek figürünün modern ev mekânı ile ilişkisi, ideal aile senaryosuna uygun biçimde, yalnızca kullanıcı olarak kurulmaktadır. Oysa kadın figürü ile modern ev mekânı arasındaki ilişki, ‘özne’ üzerinden kurgulanmış

görünmesine rağmen, birbirlerine göndermelerde bulunarak aynılaşmaya yol açan bir 'nesne' ilişkisine dönüşmektedir. Bu durum, modern kadın için yapılan bu sadelik ve beceriklilik vb. nitelendirmeler ile dönemin modern mimarisinin sadelik, minimal ölçüler, gösteriştten uzak güzellik ve fonksiyonellik gibi en temel özelliklerinin taşıdığı benzerliklerle somutluk kazanmaktadır (Bozdoğan 2002, s. 98). Kadın ile mimari arasında kurulan bu ilişki konut tasarımlarında da sıklıkla vurgulanmaktadır. "Muntazam ve düzgün hatlı bir kadın, güzelliğini göstermek için allığa, pudraya, kıymetli kumaşlara ne kadar lüzum görmezse, muntazam hatlı bir eşyanın da güzel görünmesi için yaldıza, alayışlı perdelere ihtiyacı yoktur..." (Yedigün 1933, 6, 2). Eşya ve kadının özelliklerinin birbirine yapılan göndermelerle ifade edilmesi, gerçek ev ve kadın arasında süregelen modernliğin nesnesi olma durumunun yinelenmesinden başka bir şey ifade etmemektedir.

Ancak bu noktada, ideal aile senaryosu çerçevesinde, ev mekânının birincil öznesi olan kadının toplumsal roller bağlamında ev en iyi bildiği alan olarak tanımlanmasına rağmen, mesleki eğitimi aldığı mimarlık alanında kendisi için böylesi bir alan tanımlanmaması dikkat çekicidir. Oysa örnek alınan orta sınıf geç 19. yüzyıl Batı ailesinde kadının ev dışındaki bir ortamda en iyi şekilde becerebileceği konu, yine en iyi anladığı konu olan 'ev' olarak görülmüştür. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak da kadın tasarım ve uygulama ortamında yer almak istediğinde onun için en 'uygun' olan çalışma alanı da ev olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla, kadın mekân üretimine katkıda bulunmaya giriştiğinde ona en yakışan konu 'iç mimarlık' ve buna bağlı 'konut mimarlığı' olmuştur. Hatta kadınların bu geleneksel rolleri bağlamında, 1876 yılında, Amerika'da yayımlanan *American Architect and Building News* dergisi, mimarlık mesleğinde konut planlaması her ne kadar önemli olsa ve konut içerisindeki fonksiyonların düzenlenmesi ne kadar önemli bir yer tutsa da sadece bunları yapmak (mimarlık diploması sahibi olmayan) kadınları 'mimar' yapar mı sorusunu gündeme taşımıştır. Pek çok insanın kendi zevk ve beğenilerine göre evlerinin planlarını yapabileceği ve halen de yapmakta olduğu belirtilerek dünyadaki milyonlarca insanın çarpım tablosunu bildiği ve sürekli kullandıkları, ama bunun o insanları bir matematikçi yapmadığı iddiası tartışılmaktadır (Wright 1977, pp. 280-308).

Halbuki Batı'da kadınların mesleki bir eğitim almaksızın geç 19. yüzyılda dahil olmaya çalıştıkları mimarlık ve tasarım pratiğini 1930'lu yıllarda mimarlık eğitimi alabilme hakkı verilmesi ile tanımaya başlayan Türk kadınları için aynı durumun geçerli olduğu söylenemez. Örneğin dönemin yayınlarında, kadınların asıl görev alanı aile ve ev düzenlemesi olarak tanımlanmasına

Aile reisinin koltuğu.

Kaynak: *Yedigün* (1934) 55, 11.

Ev hanımları için yazı masası.

Kaynak: *Yedigün* (1937) 227, 22.

rağmen, konut mimarlığı ve konut iç düzenlemesi ile ilgili tüm bölümler dönemin popüler erkek mimarları tarafından hazırlanmışlardır. Hatta bu kadınlar diplomalı birer tasarımcı olmalarına rağmen, bir anne ve eş olarak kendileri için önceden tanımlanmış olan cinsiyetlerine bağlı sorumluluklar aktif olarak tasarım pratiğinde bulunmalarına engel olmaktadır.⁵ Bu durum, toplumun kendi gerçekliği ile idealize edilmiş modern kadın kimliği arasındaki farkları açık biçimde ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, kadınlar cephesinden de kendileri için tanımlanan bu rollere herhangi bir itiraz gelmeksizin kabullenilmesi de oldukça ilginçtir. Benzer biçimde, Arat da modernleşme projesi kapsamında erkekler tarafından yeniden tanımlanan kadınların rollerinin kadınlar tarafından büyük oranda kabul gördüğünden ve şevkle onaylandığından söz etmektedir (Arat 1998, s. 88).

Kadınların, 19. yüzyılda Batı'da 'kadın estetiği'nin ve 'kadın meziyetleri'nin mimarlıktaki uygulamaları için 'mükemmel' bir çözüm yolu olarak ele alınan konut mimarlığı ve iç mimarlıktaki varlıkları, erken Cumhuriyet Türkiye'si'nde de uygulanmak istenmiş ve mekân üretimine katılan idealize bir kadın kimliği

⁵ Bu durum, başka bir çalışma kapsamında, söz konusu dönemde mimarlık eğitimi alan ilk kuşak Türk kadın mimarları ile yapılan röportajlarda kendileri tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Özgüven (2002b).

yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak, kadınların mimarlık mesleğindeki diplomalı veya diplomasız varlıkları, 'eğitimli modern kadın' imajı çerçevesinde modern bir imge olarak uygulanmak istenmiş ve bu durum, daha çok kadına kamusal alanda modern görünürlük kazandırma amacını taşımıştır (Özgüven 2002a, s. 81). Bu kamusal görünürlük kazandırma probleminin neredeyse tüm meslek dalları için geçerli olduğu ve aslında benzer söylemlerin dönemin çeşitli basılı yayınları aracılığıyla ifade edildiği görülmektedir.

"Kadının, aile vazifesiyle tamamen uyuşmayacak işlere girmesi bu bakımdan da yanlış olur. Doktor kadın, hâkim kadın, avukat kadın. Nadir olduğu zaman cemiyet için bir çeşit süs ve belki o mesleklere de fayda veren bir çeşnidir. Ancak bu türlü mesleklerin ev içindeki daha esaslı vazifelerle kolay uyuşamayacağını düşünmeli ve bütün kız mekteplerimizin gidişlerini daha fazla aileye çevirmeliyiz." (Saygılıgil 2001, s. 32)

Böylece artık kadınlar, ev işleri ve çocuk bakımı gibi konularda eğitim alabilmesinin yanı sıra kendisine profesyonel bir meslek kazandıracak olan üniversite eğitimini de alabilmektedir. Ancak, aile temelli geleneksel sorumlulukları nedeniyle pek azı profesyonel meslek yaşamına katılmayı tercih etmektedirler. Zaten dönemin yayınlarında modern Türk kadını eğitilmiş olmasına rağmen 'her şeyden önce bir anne ve eş' olarak tanımlanmaktadır.⁶

Erken Cumhuriyet yıllarında her ne kadar devlet tarafından kadınlara bir takım toplumsal ve sosyal özgürlük alanları verilmişse de yine kadınların geleneksel rolleri belirleyici olmuş ve temelde kadınlar süregelen bu rollerini oynamaya teşvik edilmişlerdir. Ancak, modern bir toplumun gerektirdiği biçimde artık bu rollerini eğitilmiş olarak yerine getireceklerdir. Dolayısıyla kadın, eğitilmiş ve diploma sahibi olmasına rağmen bir ev kadınıdır ve öncelikli görev alanı ev düzenlemesi ve çocukların yetiştirilmesidir. Bu alanlarda aldığı modern eğitim ve bu eğitimi uyguladıkları modern evleri gibi kendileri de kazandırılan modernliğin bir simgesidir. Modern kadının nasıl düzenlenmiş bir mutfakta rahat çalışabileceği, modern tarzdaki bir yemek odasında kaç kişiyi ağırlayabileceği ve hatta boş vakitlerini nasıl geçirebileceği dönemin idealize edilmiş modern kadını içindir.

6 Bkz. 1930-1950 yılları arasında yayımlanmış *Yedigün, Yeni Adam, Hayat, Yenigün* vb. dergiler.

Bu noktada modern bir kadının temel görünüş özellikleri ile modern bir evin temel tasarımsal özelliklerinin iç içe geçtiği görülmektedir. Bir yaz kulübesinin nasıl planlanması, hangi ölçülerde olması, hangi malzemelerin kullanılması, nasıl tefriş edilmesi ve hatta ne kadar maliyet gerektireceği gibi tasarımsal nitelikleri ile bu mekânın asıl öznesi olan modern kadının da kıyafetleri, makyajı, görünüşü ve tavırları ile görselleştirilerek bir araya getirilebilmektedir. Bu durumda da kadın, artık evin dönüştüren öznesinden çok tasarımsal öğeleri gibi evin bir nesnesine dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Arat, Y. (1998) Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (ed.ler) *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, s. 82-98. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bozdoğan, S. (2002) *Modernizm ve Ulusun İnşası*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Durakbaşı, A. (1998) Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler. 75 *Yılda Kadınlar ve Erkekler*, s. 29-50. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kadioğlu, A. (1998) Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları. 75 *Yılda Kadınlar ve Erkekler*, s. 89-100. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kandiyoti, D. (1998) Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (ed.ler) *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, s. 99-117. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kız Teknik Öğretim (1945) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köksal, D. (1998) Yeni Adam ve Yeni Kadın: 1930'lar ve 40'larda Kadın, Cinsiyet ve Ulus. *Toplumsal Tarih*, 51, 31-35. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Özgüven, Y. (2002a) Türkiye'de Kadın Mimarlar (1934-1960). *Mimarlık ve Kadın Kimliği*, s. 79-100. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- _____. (2002b) *Türkiye'de Kadın Mimar Kariyerinin Başlangıcı (1934-1960)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Saygılıgil, F. (2001) Yedigün Dergisinde İdeal Eş ve Anne Olarak Kadın. *Toplumsal Tarih*, 87, 30-33. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- _____. (2006) 1949 Türkiye'sinde Bir Tartışma ve Sonucu: Kadın Hekim Olmamalı! *Toplumsal Tarih*, 147, 58-59. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Wright, Wright, G. (1977) On The Fringe Of The Profession: Women In American Architecture. In S. Kostof (derl.) *The Architect: Chapters In The History Of The Profession*. New York: Oxford University Press.
- Yedigün 1933-1950 yıllarına ait sayılar.

İFFET-SARAY-I ŞAHANE: TOPKAPI SARAYI HAREMİNDE YAŞAM¹

Yahya Kemal Beyatlı, “Saray kelimesinin bizde de Frenk’te de bir kadın raiyası vardır. Daha ilk ziyaretinizde sezersiniz ki Topkapı erkek değil dişidir. Birinden ötekine geçilen bu yüzlerce oda, bir vücut ve ten cenneti imiş. Mermer vücutlu, sarı saçlı, mavi gözlü İslav kızları, kömür gözlü Rus kızları, ela gözlü Latin kızları, sarı benizli Çerkes kızları...” diyerek Büyük Osmanlı Sarayı’nın asıl cazibesinin Harem’den kaynaklandığını vurgular. İtalyanca *seraglio* sözcüğünün anlamları arasında ‘harem’ ve ‘vahşi hayvan kafesi’nin de bulunması ilginçtir. ‘Harem-Saray’ deyiminin ise Osmanlılardan önce de Selçuklu Sarayı’nda kullanıldığını İbn Bibi’nin *El-Evamirü’l-âliyye* adlı Selçukname’sinden öğreniyoruz.

Gerçekten de sarayın Harem Dairesi, hadım ağaların, cariyelerin, kadinefendilerin, valide sultanların, hünkârın, şehzadelerin dairelerini kapsayan bir kompleks. Divan Meydanı’nın kuzeydoğu köşesindeki Kubbealtı’nın ve Dış Hazine’nin arkasından başlayıp, Enderun Avlusu kuzey kanadının arkası boyunca devam ederek, Mabeyn (İkballer) Taşlığı ve Dairesi ile son bulan başlı başına bir dünya... Bugün boş olan bu dünyanın her noktası sanki ziyaretçilerden kaçıp saklanan cariyelerin hayalleriyle dolu.

Harem Dairesi sarayın ferah yerleşim planlarına sahip bölümlerine oranla dar, yer yer üç dört katlı, karmaşık ve çok sayıda oda, sofa, taşlık, daire, koğuş vb. içerdiğinden her merak edenin dilediği gibi gezeceği bir düzende değildir.

* Necdet Sakaoglu: Araştırmacı, yazar. (2002) *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun Topkapı Sarayı*.

1 Denizbank Yayınları 9. İstanbul: Creative Yayıncılık. ‘Harem Dairesi I: İffet-Saray-ı Şahane’ ve ‘Harem Dairesi II: Harem Mekânları’ (s. 273-278, 280-295, 310-317) bölümlerinden Handan Dedeheyir tarafından özetlenmiştir.

Açık, bol ışıklı, çinilerle bezeli mekânlarına karşılık zindan havası veren, karanlık, korku dolu galerileri, bodrum katları, tavan araları vardır. Üç yüzyıl süren kesintisiz bir harem yaşamının katmanlarıyla eklektik bir yapıdadır. 1830'larda Osmanlı hanedanının Beşiktaş saraylarına taşınmasından sonra bir yüzyıl da yaşlı, hastalıklı halayık ve cariyelerle haremağalarına barınak olmuştur. Bu dönemde duvarların çini kaplamaları, sedef işli kapılar, vitraylı pencereler, hatta damların kurşunları dökülmüş ve sökülmüştür. Buna müze oluncaya kadar süren ilgisizlik de eklenince, "Sultanlar burada mı oturmuşlar?" dedirtecek bir vi-rane manzarası doğmuştur.

Haremin Anlamı

Son derece renkli çağrışımlar uyandıran harem sözcüğü, çok sayıda yazarın hayal dünyasında, içinde müstehcen, güzel cariyelerin kaynaştığı, padişahların cinsel dünyası olarak algılanmıştır. Oysa Osmanlı saray haremimi padişahla düşüp kalkan yüzlerce cariyenin bulunduğu bir kızlar cenneti sanmak yanılığ-dır. Onu, iyi örgütlenmiş, düzenini ve disiplinini yüzyıllarca koruyabilmiş, Enderun'la benzerliği olan bir hizmet ve eğitim kurumu ve bunun yanı sıra taht-taki padişahın annesi, eşleri ve çocuklarıyla bir arada yaşadığı kapalı ortam olarak tanımlamak daha doğrudur.

Sözcük anlamı 'yasak mekân' olan Harem, birkaç bin yıllık bir süreçte Do-ğu'da ve Akdeniz uygarlıkları içerisinde kazandığı zengin kültürle Osmanlı yaşamına da erken dönemde girmiş, ancak saltanat sarayının en önemli daire-si olma özelliğini İstanbul'un fethinden sonra ve Bizans sarayı geleneklerinden de etkilenecek 16. yüzyılda kazanmıştır.

Doğu ülkelerinde 'perde', 'zenane', 'enderun' denilen harem, Osmanlı sa-rayındaki resmi adı Darüssade (mutluluk evi), yaygın adı Harem Dairesi idi. Harem-i Has, Saray-ı Duhteran, İffet-saray-ı Şahane deyimlerine de kaynaklar-da rastlanmaktadır.

Gözlemcilerin giremediği harem ortamlarından dışarıya haber sızması din-sel ve ahlaksal gerekçelerle çoğu zaman önlenebilmiştir. Bu yüzden gizemli bir maziye saklayan ve hadım olmamış yabancı bir erkeğin içeriye girmesi duru-munda derhal öldürülmesi gereken Harem, Osmanlı tarihinin yazılması en güç sayfasıdır. Dış âleme kapalı bütün Doğu haremlerine ender olarak girebilenler saz ustalarıyla hekimler olmuştur.

15. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar saray haremimin İstanbul ve taşra haremlerine özellikle görgü, giyim kuşam, protokol, konuşma gibi konularda örnek olduğu kuşkusuzdur. Bir bakıma Topkapı Sarayı Haremi,

Osmanlı seçkin ve soylu kadınlar dünyasının hem merkezi hem okulu olmuştur. Bu işlemi 'çıkma' denen yöntemle saraydan ayrılan harem kültürlü cariyeler gerçekleştirmişlerdir. Paşa saraylarının ve rical konaklarının harem daireleri bir taşlık ya da sofa çevresinde oturma mekânlarıyla haremağası ve kalfa odalarını içerirken, Saray-ı Hümayun Haremi geniş taşlıklar çevresinde çok odalı daireleri, koğuş, hamam, revir, hazine, kitaplık ve mescit mekânları, bunlar için oluşturulmuş örgütleriyle başlı başına bir kurumdu. Tahttaki padişahla annesi valide sultanın, hasekilerin, şehzadelerin ve sultanların mutlu yaşamalarına göre planlanmış bu âlemin her türlü hizmetlerini ise cariyelerle haremağaları üstlenmişti.

Cariyeler

Harem'in asıl kadrosunu cariyeler oluşturmaktaydı. Sarayla ilgili resmi belgelerde 'Cemaat-i cevâri-i Saray-ı Cedid' olarak geçen ve Harç-ı Hassa'dan kendilerine ücret ödenen cariyelerin unvan ve konumları padişahla olan ilgilere göre belirlenirdi. Harem protokolünün başını çeken valide sultan dahi padişahın annesi olmakla beraber saraya girişi bakımından cariyeye kökenliydi. Başhaseki ve hasekiler padişahı erkek çocuk doğurmuş, eş konumlu cariyelerdi. İkbâl sanını taşıyanlar eş sırasına girmiş has odalıklar, gözdeleler ise padişahın gönlünü çelerek Harem'de ayrıcalık elde etmiş cariyelerdi. Sultan ve sultan efendi denen padişah kızlarının da Harem'de öncelik ve saygınlıkları vardı. Padişahların özel hizmetlerine bakan deneyimli, görgülü ve kıdemli cariyeler ise 'usta', 'kalfa', 'gedikli' sanlarıyla anılmaktaydı. Hazinedar, çeşniyar, camuşuy [çamaşırcı], ibrikdar, berber, kahveci, kilerci, kutucu, külhancı, vekil, ket-hüda (kâhya), kâtibe, ebe, dadı ustalar bu zümrenin en üst tabakası sayılıyordu. Başhazinedar ile ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci hazinedar ustalar, padişaha en yakın cariyeler olarak, onun zevkine, eğlenmesine, dinlenmesine, yemesine, içmesine, yatıp kalkmasına, haseki ve odalıklardan birisiyle ya da yeni cariyelerle yatmasına, yıkanıp giyinmesine hizmet eder, hatta padişaha danışmanlık yaparlardı.

Harem için çeşitli yollardan cariyeye sağlanıyordu. Gayrimüslim uluslardan tutsak edilenlerden başka, saraya cariyeye sunmak başta gelen bir rüşvet ve hediye geleneği olduğundan, eyalet valileri ve vezirlerce gönderilen köle kızlar, İstanbul esir pazarlarına getirilen Rus, Çerkes, Leh, Macar, Fransız, İtalyan, Rum, Gürcü kölelerin en güzelleri Harem'e girer, Kırım hanları, boyarlar, akıncı beyleri, eyalet paşaları, kaptan paşalar saraya güzel cariyeler sunarlardı. Fakat Harem cariyeye kabulünde müşkülpesentti. Burada seçim işini üstlenen usta

ve kalfalar son derece seçkin ve eleyici yöntemlerle 'nadir' denebilecek derecede güzel, zeki, becerikli cariyelerin kabulüne onay vermekteydiler. Harem'e alınan cariyelerin tam sağlıklı olması da çok önemliydi.

Harem'in alt katlarında cariyeye koşuşlarına gelen kızların tekdüze, sıkıcı, kapalı, çileli ve sadece umutlarla renklenmiş bir hayatı vardı. Pencereleli kafesli boş koşuşlarda serilen yataklar, kendi dünyalarından koparılmış kızların hıçkırıkları, gözyaşları, hayalleri ile sığındıkları tek yerdi. Orada bile her beş cariyenin arasında bir gedikli cariyeye yatarak kızları gözetler, edepsizlik ve iffetsizlik saydığı davranışları sertçe önlerdi. Yine de Harem'e özgü pantomimle dedikodu yapmak ve masal anlatmak, sevgileri, kırgınlıkları bakışlarla hissettirmek önlenemezdi. 1606-1609 yılları arasında Venedik balyosu olarak İstanbul'da bulunmuş olan Ottaviano Bon, Harem'e kapatılanlar için şunları yazmaktadır:

"Padişahın gözdesi olmak talihine erişemeyen öteki cariyeler birlikte yaşarlar, birlikte yemek yerler. Gençlikleri geçip yaşlanınca, hanımlarının hizmetine bakarlar veya yeni gelen cariyelere kalfalık ederler. Fakat onlar için, padişahın koynuna girmek umudunu yitirdikten sonraki en mutlu karar, Eski Saray'a gönderilmektir ki, orada evlenebilir, biriktirdikleri paralarla yuva kurarlar."

Bütün cariyeler için erken kalkmak, giyinip kuşanmak, saray mutfağından gelen tablalardan karın doyurmak, verilen hizmetleri yapmak koşuldu. Sınırsız bir sabırla Harem kurallarını öğrenmek günler, aylar ve yıllarca sürerdi. Cariyelerin uyması gereken kuralların başında valide sultan, hasekiler ve sultanlarla (padişah kızları) karşılaşmalarında yüzlerine bakmamaları, başlarını eğerek gözlerini yerde tutmaları geliyordu. Bunun gibi yüzlerce kural, 'saray adabı cümlesinden' sayılıyordu. Usta, kalfa ve gedikli cariyelerin disiplini altındaki her acemi cariyeye temizlikten protokole, ibadetten müzik çalışmalarına değin yoğun ve yorucu bir çalışma programına bağlıydı.

Harem'in bir geleneği de öncelikle milliyetleri, hatta asıl adları unutturulmaya çalışılan acemi cariyelere fiziklerine, belirgin özelliklerine uygun birer ad vermektir: Dürriaden, Şevkidil, Piyaleru, Defigam, Neş'eriz, Hoşneva, Hande-ru, Demsaz, Tarzinev, Düzdudil, Ebruniğâr, Reftardil, Şebsefa, Rengimelek gibi yeni adlar alan cariyeler samimi birer Müslüman olur, saray şivesine alışır; sazandelik, hanendelik, rakkaslık, türlü hünerler, elişi, nakış dikiş, sofrası, oda, hamam, yatak hizmetleri öğrenirlerdi. Harem'in içişlerinde çalıştırılan bu cariyelerin padişahı görmeleri söz konusu olmazdı.

Birkaç yıl içinde serpilip gelişen acemi cariyeler yeni bir seçime tabi tutulur, güzelliği, işvesi, zekâsı, yeteneği ile puan toplayanlar geleceğin has odalıkları

olarak Valide Sultan ve Hünkâr dairelerinin hizmetine verilirken diğerleri çırağ* veya hediye edilinceye kadar hizmet cariyeliğini sürdürürdü. Has odalık adayları, bu ikinci süreçte valide sultanın maiyetinde okuma yazma, çalgı, saray görgüsü, nezaket kuralları, süslenme, hatta yürüyüş, oturuş kalkış, kırımta, gülüş eğitimi alırlardı. Her padişah döneminde değişen cariyeye sayısı, saray defterlerine göre II. Selim zamanında 49, 1580'lerde 104, III. Murat'ın ölümünde 275, 1630'larda 400'dü.

Cariyelere hizmetleri karşılığında gündelik adı altında 5-30 akçe arası harçlık veriliyordu. Her cariyenin bir sandığı vardı. Kızlar harçlıklarıyla aldıkları giysi, kumaş ve öteberiyle sandıklarını doldurarak çeyiz düzerlerdi. Hatta bu bir yarış konusuydu.

Cariyeler saraydaki dokuz yıllık hizmet sürelerinin sonunda ıtıknameleri (özgürlük belgesi), elmas küpe ve yüzük, altın saat de içeren bir çeyiz takımı verilmek ve 'çırağ' edilmek suretiyle saraydan çıkartılır, durumlarına uygun kişilerle evlendirilirlerdi. Bu 'Saraylı'lar, kibarlıkları kadar ağızlarının sıklığı ve Harem yaşamına ilişkin bilgileri dışarıda anlatmamalarıyla ün yapmışlardı. Çırağ edilmeyen cariyelerse Eski Saray'a gönderilir, orada kısmetlerini bekler veya birer rahibe gibi yaşamlarını tamamlardı. Tahttaki padişahın ölümü bütün cariyeler için bir felaket olur, yeni padişah selefiyle ilişkilerini göz önüne alarak hepsini Eski Saray'a gönderirdi.

Saray kadınları suçlarından dolayı çok sert cezalandırılır, kalfalarca dövülür, itaatsizlikleri, büyücülük yapmaları söz konusu olursa boğulup denize atılırlardı. Yeni bir padişah tahta çıktığında da genel kural olarak önceki padişahın annesi, hasekileri, ikballeri, has odalıkları, usta ve kalfa cariyeleri, kısacası hizmet cariyeleri dışındaki tüm kadınlar Eski Saray'a taşınırlar, Harem kadrosu yenilenirdi.

Padişahların bir cariyeye seçip onunla gerdeğe girmesiyle ilgili bilgiler daha çok yabancı kaynaklarda yer almaktaysa da yerli kaynaklarda bunları doğrulayan bilgiler yoktur. Yabancı kaynaklarda da Ottaviano Bon'un anlattıkları yinelenir durur. Buna göre, padişah eğlenmek için cariyelerden birini seçtiğinde bu arzusunu başkadına söyler, o da cariyeleri hazırlayıp gönderirmiş. Eğlence sonrasında da padişah kızları bir kez daha süzer, gönlü hangisini çekerse elindeki mendili onun göğsüne bırakmış. Bunun anlamını bilen cariyeye hemen diz çöküp padişahın ayağını öpermiş. Türklerin 'söz mendili' geleneğinin saraydaki versiyonu sayılabilecek bu 'nişan'dan sonra usta ve kalfa gözde adayını yıkayıp giydirir ve süsler, padişahın odasına götürürmüş. Zifaktan sonra da gözdeyi yıkar, valide sultan ya da başkadına teslim edermiş.

* Saray, daire vb. büyük yerlerde yıllarca hizmet ettikten sonra geçimi sağlanarak başka yerde yaşamasına izin verilen kimse. *TDK Büyük Türkçe Sözlük*. [Ed. notu.]

Yeni gözdenin hamile kalıp kalmadığı anlaşıncaya kadar padişahın uzak tutulması bir kuralmış. Bazen de başhazinedar usta padişaha layık gördüğü bir cariyeyi kahveci ustanın refakatine vererek bu kızın padişahın dikkatini çekmesini sağlar ve valide sultan, oğlu kendisini ziyarete geldiğinde seçilen cariyeye kahve servisi yaptırır. Bobovi ise bu konuyu şöyle anlatmaktadır:

“Padişah annesinin hizmetindeki seçkin cariyelerden bir seçim yapılabilir. Valide sultan ise oğlunun zaaflarını iyi bildiğinden, kimi zaman doğrudan sunuşta bulunur. Hasekiler ve başodalıklar ise padişahın birinci sevgilisi olabilmek için her türlü entrikayı denirler. Dişilik gösterilerinin hepsine başvururlar ve onun başka kızlarla ilişkisini sınırlandırmaya çalışırlar.”

Demek ki Harem’e özgü disiplin nedeniyle, kadınlara aşırı düşkünlüklerinden harem kurallarına uymayan birkaçı dışında, padişahların cariyelerle ulla-orta ilişki kurmaları mümkün değildi. İlişkiler valide sultanın ve başhazinedar ustanın kontrolü altında tutulurdu.

Mühürlü Harem’de Yaşam

Saray-ı Hümayun Haremi yüksek duvarların, derin ve kafesli pencerelerin gerisinde, güneşten yoksun bir labirentti. Zenci haremağalarının, her ırdan cariyelerin, cücelerin, dilsizlerin, ikballer ile hasekilerin ve valide sultanın, kendilerini cennette tahayyül edecekleri öğeleri de içeren bir kapalı dünya, adeta bir tezatlar âlemiydi. Yarı karanlık koşuşlar ve dehlizler, uzaktaki ulu ağaçların esintileriyle serinleyen çiçek tarhları, lalezarlar, mermer çeşmeler, havuzlar, asma bahçeleri andıran taşlıklar, kuş ötüşleri, kadın sesleri ve gülüşleri, ut, tanbur, santur nağmeleri, zerduva ve samur kürklü, sevai, ipek, Hint şalı, lahuri, Frenk kumaşından giyimli, Hürmüz incileri, Bedahşan yakutları, zümrütları, Hint zebrecetleri ve elmasları takıp takıştırmış, birbirinden güzel cariyeler... Sayıları yüzleri bulan Harem halkı kalabalık bir aile yaşamı sürer, iç protokol gereği daire ziyaretleri, sofa ve taşlık toplantıları yapılır, kimi zaman padişah ve valide sultan da bu eğlencelere katılırdı. Herkes sabır ve sessizlikle Harem’deki konunun gereklerini yerine getirmeye mecburdu. Has odalıklar ocaklı ve Şirvanlı sütlerde daha mutlu yaşarken usta, kalfa ve gedikli cariyeler, kapalı ve kasvetli dairelerle koşuşlarda bir tür çile hayatına katlanırdı.

Sütannelerin emzirdiği, daye cariyelerin büyüttüğü şehzadeler resmen hanedan bireyi konumuna yükselir, has odalı üç ağa lalalıklarına atanır, ancak bu

ağalar Harem'e giremezdi. Şehzadeler altı yedi yaşlarına kadar anneleri ile görüşürler, dokuz yaşına kadar Harem'in bütün mekânlarında dolaşabilir, fakat daha sonra Mabeyn dairelerine yerleşerek okumaya başlarlardı. Padişah babanın ölümünden sonra Şimşirlik Kasrı'na kapatılan şehzadelerin hizmetine verilen cariyeler ise onların korkulu ve tekdüze yaşamına eşlik ederdi.

Harem'de günlük yaşam sabahın ilk ışıkları revzenlerden girmeden yer ve Şirvan yataklarının toplanıp yüklüklere yerleştirilmesiyle başlardı. Bunu sabah temizliği, aptes ve topluca namaz kılmak, kahvaltı servisi, temizlik, çamaşır, nöbet işleri izliyordu. Her şey, öncelikle valide sultanın, kadınefendilerin alışkanlıklarına bağlıydı. Kadınefendiler valide sultandan çekinir ve onun buyruklarına uyarlardı. Harem'deki hareketlilik kuşluk yemeğinden akşam yemeğine kadar sürer, hava kararırken, *The Harem*'in yazarı Penzer'in *Lady Controller* dediği Kethüda Kadın'ın hizmete koştugu fenerli kalfalar daire, koğuş, sofa, taşlık vb. her tarafı kontrol ederek tüm kapıları içerden kilitleyip mühürlerler; *Surre-i Mülk* okunur ve Harem'de gece başlardı. Yüzyıllar boyu değişmeyen bu disiplinden dış dünyaya mutlak bir sessizlikten başka hiçbir şey yansımamış; dolayısıyla bu 'mühürlü dünya'nın gizemi çözülememiştir. Halil Edhem Bey Topkapı için hazırladığı rehberde, "Harem'in ve padişahın ahvali hususiyetlerine dair tafsilat bütün uydurma şeylerdir. Bu haberlerin bir kısmı da İstanbullu bazı yabancıardan veyahut ara sıra Harem'e girebilen satıcı kadınlardan ve pek nadir olarak da elçilerin zevcelerinden alınan yanlış malumata istinat eder. Velhasıl bu bapta hakiki malumat hemen mefkut gibidir. Esasen saray İstanbul ve bütün memleket ahali için esrarengiz bir makam-ı mukaddes addolunurdu. Hatta II. Abdülhamid zamanında bile oraya girip çıkanlar sağına soluna bakamazlardı," demektedir.

Harem'de kitabi kültür yok denecek kadar geri plandayken, elişi, saz, söz ve oyun yaygındı. Daire veya odalarına kapanmayı seven haseki ve ikballer için tek tutku süslenmek, takıp takıştırmaktı. Peşlerinde kalfalarıyla Harem sofalarına çıktıklarında herkesi kıskandırmaktan zevk alırlardı. Hemen her gün berber ve kutucu ustalara saç taratıp kâkül ve zülüflerine biçimler verdirirler, alılık, rastık, sürme ve makyajlarını yeniletirler, saç örgülerine kıymetli taşlardan iğneler takıp, kurdeleler bağlarlar; hotozlarının önüne incili sorguç, tepesine elmaslı gül broş, altın iğne ya da ipek tülbent ilıştırırlardı. Kafes kuşlarını dinlemek, kedi sevmek, kendi şehzade ve sultan kızlarıyla ilgilenmek, öğün vakitlerinde kalfaların donattığı sofralara oturmak ve pek ender olarak dışarıdan gelen ziyaretçilerle görüşmek, haremağaları aracılığıyla Harem'e giren bohçacı-lardan, Bedesten mücevhercilerinden alışveriş yapmak, saray bahçelerine hal-vete, saray dışına beylik gezmelere çıkmak, yazlık köşk ve saraylara padişahla birlikte göçmek de mutluluk nedenleriydi.

Yaz mevsiminin nispeten hareketli geçmesine, taşlıklarda, havuz başlarında ve bahçelerde eğlenceler düzenlenmesine karşılık kış aylarında, kadınefendiler kendi dairelerindeki ocağın ateşi karşısında, cariyeler tandır başlarında, şekerleme, macun, kokulu kaymak, yemiş, meyve yiyerek, şerbet, kahve ve çubuk içerek, harem hamamında yıkanarak, düzgünlerini (makyaj) yenileyerek, masallarla avunarak, bekiz, kös, sürme (dokuztaş) oynayarak, saz söz dinleyerek, saraya özgü komik oyun sergilemelerini defalarca izleyerek, ibadet ederek uzun bir mevsim geçirirlerdi. Kadınefendilerin bir ayrıcalığı da tayinatlarıydı. Saray mutfağında pişenlerin dışında sevdikleri yemekleri hazırlatmak isteyen valide sultan ve kadınefendiler, mevsimlere göre tahsis edilen, örneğin günde 5 okka et, 3 tavuk, 2 okka sadeyağ, 1 tabak kaymak, 200 dirhem bal, 4 has ekmek, 1 okka meyve ile yaz günlerinde eksik olmayan 1 denk kardan kendi özel kilerlerinde aşçı cariyelere spesiyaliteler hazırlatırlardı. Hasekilere kalaylanmış bakır kap ve çini tabaklarla servis yapılması âdeti. Harem kadınları kendi aralarında yemekler yaparlar, şerbetleri soğuturlar, parmezan peynirinden başka peynir yemezlerdi.

Harem'e hekim girmesi padişahın izniyle olurdu. Hekime zenci hadımlar eşlik ederdi. Hasta kadın baştan ayağa örtülür, yalnız kolu nabız tutmak için dışarıda bırakılırdı. Eğer hasta hasekilerden biriye koluna ipek örtü örtülür, hekimin kolu çıplak görmesine izin verilmezdi. Yazılan ilaçlar ise çoğunlukla ferahlatici şuruplardı.

Harem'de yinelenen halk masalları, başta *Leyla ve Mecnun* olmak üzere Doğu kökenli klasik öykülerdi. Bir harem oyunu olan *İstanbul Efendisi'*nde bir cariyenin başına kabaktan kavuk koyup eline de sarmısak dişlerinden tespih alarak erkekler dünyasıyla alay etmesi, Harem'in en ilginç sergilemesiydi. Erkek giysileriyle icra edilen tavşan ve köçek oyunları, olasılıkla erkeklerle ve dış dünyaya duyulan özlemin yansımalarıydı. 'Güzellik mi çirkinlik mi?' oyunu, sofalarda sık sık yinelenen erotik figürlü çengi oyunları Harem'i neşeye boğardı. Köçek, kalyonca, tavşanoğlanları, matrak da cariyelerce sergilenen oyunlardandı. Bu tür oyunlar geceleri padişahlar için sahnelendiğinde, seçilen mekân, fanuslar, fenerler, billur kandillerle donatılır, bunların etrafına renkli kâğıtlar sarılarak ortam masal dünyasına çevrilirdi. Köçek oynayan rakkaseler, kadife üstüne sırma işlemeli mintan, canfesten, dibadan geniş etek giyerler, bellerine sırma kemer bağlardı. Tavşanoğlanları oyununda ise cariyeler siyah çuhadan topuklarına kadar şalvar, yine çuhadan vücut hatlarını belli edecek kadar dar entariler giyip bellerine renkli şallar sararlar, başlarına süslü küçük külahlar geçirirlerdi. Uzun bir Kafes yaşamından sonra padişah olan I. Abdülhamid gecelerini özel harem dairesinin Aynalı Sofa'sında, cariyelerine saz çaldırıp şarkı söyleterek, karagöz oynattırarak geçirirdi.

Harem'in sık sık tanık olduğu 'veladet' (şehzade ve sultan doğumu) olayları da birer eğlence vesilesiydi. Her doğumun ardından loğusa ziyareti ve beşik alayı gibi iki önemli gelenek Harem'i günlerce heyecana boğardı. Özellikle şehzade doğumlarında, valide sultan ve loğusa haseki daireleri dışarıdan gelen rical eşlerinin kutlamalarına açılır, loğusa odası, kenarı kıymetli taşlarla süslü şilteler, al cibinlikli loğusa yatağı, bunun karşısında yine taşlarla işli mor atlas kaplı bir misafir minderi konularak altın beşik, sorguçlar, mücevher işlemeli örtülerle bir hazine odası gibi ısıtılara boğulurdu. Kâhya kadının davetiyesini ve loğusa şerbeti testilerini alan rical eşleri ağır hediyelerle Harem'e loğusa ziyaretine gelirlerdi. Her gelen yorgan ucunu öpüp mindere ilişirdi. Bu sırada iki cariyeye al cibinliğin perdelerini tutardı. Bir köşede ise cariyelerden saz takımı hafif besteler icra ederdi. Hasekinin loğusalığı boyunca, karagöz, çengi, cambaz gösterileri yinelenirdi. Daha çok dış dünyanın ilgisini toplayan beşik alayları, sultanların gelin, şehzadelerin sünnet olmaları münasebetiyle düzenlenen düğünler, kına ve mevlit geceleri, Seferli içoğlanlarından kurulu orkestra ve koroların haremağalarının sıkı gözetimi altında verdiği konserler, cücelerin, maskaraların şaklabanlıkları da eksik olmazdı.

Harem için sevindirici haber, 'halvet'ti. Padişah bahar ve yaz mevsimlerinde, Harem'den gelen istekleri de dikkate alarak halvet izni veriyordu. Bu amaçla Hasbahçe'nin çevresindeki tüm yollar, kapılar kesiliyor, Sarayburnu açıklarındaki deniz trafiği durduruluyordu. Surların üzerine arkaları dönük olarak sıralanan silahlı bostancılar, bahçenin her köşesinde nöbete giren haremağaları Hasbahçe'den kuş uçurtmuyordu. Halvet boyunca cariyeler Hasbahçe'de gönüllerince eğleniyordu.

Harem Dairesi Düzeni ve Genel Özellikleri

Harem, aslında barındırdığı sınıfların yaşam düzeylerine ve görevlerine göre sıralı, protokol ve disiplin ilkelerine dayalı bir yerleşim sistemine sahipti. Örneğin haremağalarıyla cariyelerin yaşadığı bölümler, mutfak, kiler, hamam, çamaşırlık, tuvalet, hasta odası, yatakhane birimlerini kapsayan birer koğuş düzeni içindeyken padişaha ve ailesine ayrılan daireler özenli ve zengin dekorasyonlu tasarımlardı. 16. yüzyıl sonlarından başlayarak, artan ihtiyaçlara göre Mabeyn Dairesi'nin Harem'e yakın bölümlerindeki köşkler de Harem Dairesi kapsamına alınmış, sofa, oda, Şirvan (asma kat) yatak odası, cariyeye odası bölümlerinden oluşan süitler de birer küçük iç konak işlevinde tasarlanmıştır.

18. yüzyıla doğru Harem'de, taşlıklarla sofaların çevresinde hiyerarşik düzene uygun düzenlemeler ortaya çıkmış, hünkâr ve valide sultan dairelerinden

kadınefendi ve ikbal dairelerine doğru belirgin farklılıklar doğmuş, alt ve üst katlar arasında bir soylular katı oluşmuştur. Her padişahla yeni bir düzene geçilmiş, yangınlar, depremlemler, ısınma ve aydınlanma gereksinimleri, eskimeler, çini, ahşap, taş malzeme tercihleri, padişah ailesinin özelliklerine göre tadilat ve yenilemelerle Harem Dairesi farklılaşmıştır. Örneğin haseki ve odalıklarının sayısı yüzü aşkın olan, öldüğü sırada hayatta elli dolayında çocuğu bulunan III. Murat kalabalık ailesiyle burada oturduğu gibi, hiç çocuğu bulunmayan ve kadınları da sevmeyen III. Osman da bu mekânda yaşamıştır. 1665'teki yangın ise Harem'in mimari çizgilerini ve yaşam izlerini büyük ölçüde silmiştir. 1668'de tamamlanan yeni Harem'e sivil ve dini mimarinin çizgileri, revak-hücre sistemi egemen olmuş, cariyeye sayısındaki artışlara bağlı olarak revaklar ahşap ya da tuğla perdelerle kapatılmış yahut mekânlar yatay ve dikey bölünecek yeni odalar, Şirvanlar kazanılmıştır. Buna karşılık mekânların çoğunluğunun ne amaçla kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Harem'de ömürlerini yüksek duvarların arasında geçiren saray kadınları için kadınsı duygulara cevap veren mekânsal boyut ve ayrıntılarla kadın dünyasına hitap eden biçimlendirmeler, dekorasyonlar tasarlandığı fark edilir. Sofalar, taşlıklar, asma katlar, tavan aralarındaki kuytu odacıklar, hamamlar, çeşmeler, bir daireden ötekine geçmeyi sağlayan gizli yollar, dolap içi geçitler, havuzlar, kuyular, su sarnıçları, duvarları boğarcasına örten çini kaplamalar, sıva üstü betimlemeler, vitraylar... Harem için Türk çinilerinin yanı sıra, İtalya'dan, İspanya'dan, Viyana'dan çiniler, mermerler, Sivas dolaylarından balgami taşların getirilmiş olması ilginçtir. Harem'de Edirne Sarayı'ndan sökülen çiniler de kullanılmıştır. Tüm bunların rasgele değil saray seremonisine ve kapalı bir ortamda ömür geçirenlerin gereksinimlerine denk düşen buluşlar olduğu kuşkusuzdur. Dış dünyaya demirden ve tunçtan kapılarla kapanan Harem'de, dışarıdakilerin hayal ettikleri renklilikte olmasa bile bir cennet köşesi yaratılmaya çalışıldığı hissedilir. Boğaz'ın ve Marmara'nın martıları, İstanbul'un güvercinleri, saray bahçelerinden taşan esintiler, ulu ağaçların sesleri, altın, gümüş, telkâri kafeslerdeki nadide kuşların ötüşleri, kışın kürk giydirilen, boyunlarına mücevherli tasmalar, kulaklarına küpe takılan nazlı kediler, çiçek saksılarıyla bezenmiş taşlıklar, konsollu saatlerin vuruşları, ut ve santurlardan yayılan nağmeler, cariyelerin berrak sesleri ve gülüşleri; çini kaplı duvarlar, göz alıcı tavan ve kubbeler, ocak yaşmakları, figürsüz doğa, kent, köşk betimlemeleri; Edirne-kâri, İstanbul-kâri üsluplu, çini, abanoz, bağa işlemeli nişlerdeki fağfuri kâseler, kupalar, altın gümüş sürahiler, ibrikler, gülabdan ve laledanlar; tavan ve kubbelerden sarkan mücevherli top kandiller, nefes işli kandil ve şamdanlar, sedirlerin ipek ve kadife yastıkları, şehzade beşikleri, sedefli sandıklar, çekmeceler, gümüş çerçeveleli aynalar... bu gizli cennet ortamının öğeleriydi.

Harem'in bütün mekânları kış öncesinde ve bahar başlangıcında olmak üzere yılda iki kez temizlenir; sıva, badana, çini, ahşap onarımları yapılır; mefruşat da mevsim gereği değiştirilirdi. Bu sırada Harem halkının bir başka saraya, örneğin Üsküdar ya da İstavroz saraylarına göçmesi kaçınılmazdı. Kışın sedirler ve divanlar, kılaptan sulu, koyu renk kadife ve çatma kaplı minder, şilte ve yastıklarla donatılır; kapılara, pencerelere soğuğu kesici sırma püsküllü mor hareli perdeler, telli hatayiler asılır; yerlere Rumi desenli kalın yün halılar serilirdi. İlkbaharda bunların yerini açık renkte seraser, diba kaplı minderler, zar (tül) ve sevayi perdeler alır; yerlere de ince hasırlarla nihailler ve ipek halılar serilirdi.

Harem Mekânları

31-35 metre rakımlı Harem bahçesinden 40-45 metre rakımlı taşlık zeminleri seviyesine yükselen ve eski su kemerlerini hatırlatan taş ayaklarla bunların arkasındaki yamaca gömülü cami genişliğindeki karanlık bodrum katı, Harem'in entrikalı, kıskançlıklarla dolu, esrareniz olaylarının günahlarını saklayan belki de en tüyler ürpertici mekândır. Burası, yüksek taş kemerleri ve tonozları, bunların arasına sıkıştırılmış karanlık koğuşları, Buzhane denen büsbütün karanlık kuytuları ile korkutucu fakat çok sağlamdır. Bu temelin üstüne oturmuş bulunan hareketli cepheli, yer yer üç katlı Harem Dairesi, 150 metre boyunda, 75-85 metre eninde 12 bin metrekarelik açık ve kapalı mekânlar örüntüsüdür. Bu geniş mekânın kuzeybatısı, Harem Bahçesi ile İncirlik-Aslanhane'yi kuşatıp Dördüncü yerdeki Şimşirlik duvarlarına bağlanan sur yüksekliğinde bir duvarla kapatılmıştır. Kuzeydoğuda ise yüksek ve sağır bir duvar Enderun'la ilişkiyi kesmiştir. Harem'in batı cephesinde Baltacılar Koğuşu, doğusunda Mabeyn (İkbal-ler) Taşlığı ve bahçeler vardır.

Harem, batı-doğu ekseninde dört ana bloktan oluşmaktadır:

- Darüssaade ağası, haremağaları daire-koğuş ve müştemilatı,
- Haseki-kalfa-cariye daire-koğuş ve müştemilatı,
- Valide sultan-kadın efendi daireleri ve müştemilatı,
- Hünkâr-şehzade daire ve müştemilatını kapsayan Mabeyn-i Hümayun.

Tüm bu mekânlar gündüzleri haremağalarının sıkı gözetimi altında tutulur; akşam Darüssaade ağasının ve haremağalarının kendi daire ve koğuşlarına çekilmelerinden sonra Perde, Meyyit, Bahçe, Mabeyn kapıları, hazinedar ustanın denetiminde nöbetçi kalfalarca içeriden kilitlenir, elleri fenerli kalfalar her tara-

fı kontrol ederler; sofa ve dehlizleri gece boyunca hafif ısıtmak üzere 'çırağına' denen lambalıklardaki kandiller yakılırdı.

Harem'in üç önemli sorunu, **mahremiyet** (gizlilik), **ışık** ve **ısınmaydı**. Bu nedenlerle onca estetik kaygılara, çini, vitray bolluğuna ve dekorasyon arayışlarına rağmen soylular katı bile labirent havasından kurtarılamamış, kapalılık kaygısı, estetik ve ışık sağlama çözümlerini sonuçsuz bırakmıştır. Harem'in güney cephesini örten penceresiz duvarlar güneşi tamamen kestiği gibi kuzey cephesi pencerelerinden de ışık ve güneş yeterince sağlayamamıştır. Mekânların iç içeliği ise çoğu yerde ancak kubbe fenerlerinden ve havale pencerelerinden ışık sağlanmasına olanak vermiştir. Ocaklar, şömine sisteminden farklı olarak mekânı ısıtmaktan çok ortamın ılık havasını da emen düzeneklerdi. Bu nedenle ocaklardan birer ateş kaynağı olarak yararlanılabiliyor, buralardan kapaklı mangallara, küçük seyyar tandırlara ateş dağıtılıyordu. Duvarların çini kaplı yüzeyleri rutubeti ve sıcaklığın emilmesini nispeten önlemekteydi. Soğuk taş zeminler hasırlar ve halılarla yalıtıldığı gibi duvarlara, kapı ve pencere açıklıklarına da kumaşlar, perdeler, kilimler geriliyordu. Soğuktan korunma daha çok kış giysileri ve kürk giyilerek mümkün oluyordu. Duvarlardaki kandil dolaplarına konulan şamdanlar ve fenerler iç içe odalara, sofalara ışık vermekteydi. Hünkâr, valide sultan, kadınefendi daireleri mevsimlere göre Mısır hasırları, nihaliler, İran halıları ile döşeli olduğu gibi, akşamları yatma vaktine kadar da bu önemli mekânlar billur fanuslu fenerler, gümüş şamdanlar ile aydınlatılıyor; altın yaldızlı, bağa, sedef işli, abanoz, çini, ahşap veya mermer kaplı nişler, duvarlardaki aynalar, kitap dolapları, ziynet kutuları, çeşmibülbüller, ibrikler, sandıklar bu ışık kaynaklarının gölgeli ziyasında bambaşka görüntüler yansıtıyordu.

Saray, özellikle de Harem, 19. yüzyıl başlarına kadar sanat çevrelerinin eğilimlerini yansıtan çalışmalara sahne oldu. Doğu ve Batı mimarlıklarının yenilikleri de burada denendi. 16. yüzyılın klasik üslubu 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Harem'de egemendi. Harem'in taşıyıcı alt sistemleri, Ocaklı ve Çeşmeli Sofalar, I. Ahmet'in III. Murat Odası'na bitişik has odası, Çifte Kasırlar bunu doğruluyor. 18. yüzyıldaki yenileşme hareketleri ise Harem'i de etkilemiştir. Lale Devri'nin Doğu-Batı sentezi yaklaşımı; bol renkli hülyaları çağrıştıran üslup arayışları, Yemiş Odası'nda olduğu gibi Harem'e yaşam anlayışında değilse bile mekânsal düzenlemede yenilikler getirmiştir. İzleyen yıllarda Batı'dan gelen rokoko ve barok üslupların Harem yapılarına da egemen olduğu gözleniyor. I. Abdülhamid Odası, İkballer Dairesi, Sultan Osman Köşkü, Üçüncü Selim ve Mihrişah Sultan daireleri bu değişimin kanıtıdır.

Harem'le ilgili bir konu yabancıların bu meçhul âleme girip girmedikleri veya girebildilerse nereleri görebildikleridir. Bunlardan III. Murat'a hekimlik

eden Domenico Hierosolimitano 1595'te, ondan dokuz yıl sonra org yerleştirmek için saraya girip çıkan Thomas Dallam, I. Ahmed döneminde (1603-1617), İstanbul'da Venedik balyosu olarak bulunan Ottaviano Bon (1604-1607), Fransız papaz Aubrey de la Motraye Harem'de görevbildiklerini yazmışlardır.

Saray-ı Hümayun haremının 350 yıllık asıl tanıkları 24 padişah, bunların aneleri, hasekileri, gözdeleleri, usta, kalfa, gedikli cariyeler, haremağalarıdır. Bunlardan hiçbirisi Harem düzenini, buradaki yaşamlarını yazmamışlar, anılar bırakmamışlardır. Cariyelerin kaleminden çıkmış yazılara ise pek eender rastlanmaktadır. Hürrem-Kanuni mektuplaşmalarından iki yüzyıl sonraya ait bozuk imlali birkaç kayıt ise 16. yüzyıldan sonra Harem'deki yazma becerisinin en ilkel düzeyde kaldığını düşündürmektedir. Örneğin Ayşe Kadın adlı haseki tarafından padişaha (muhtemelen III. Ahmed'e) son derece bozuk bir imlayla yazılan pusula veya Harem'in kuytularında bir kapıya çiziktirilmiş bir iki cümlecik, Harem kadınlarının uzun metinlere imza atamayacak yetersizlikte olduklarına birer kanıttır:

"Devletlü Sultanın dest-i şeriflerin bûs ederim benim sultanım nedir haliniz hoş musunuz daima sıhhatlerde ve safalarda olasız hamamdan çıkdım yorgunlukla yazdım yoğusa bana düşen eyü yazmaktır kim yazdığımı bana af buyurasuz. Müşerref selamlar ve dualar ediyor el-baki el-dua benim sultanım buyurmuşsuz yedi gün oldu biz size demedik (?) başkadına dedik siz kendünüz... Selam ederim vel-dua. El-fakire Ayşe Kadın kulunuz" (Topkapı Sarayı Arşivi, E. 11842).

"Bağrı yanık Dîlfirih, Allah garib, Allah garib, amamn, aman!" dizeciği ise Harem'in son evresine ait olup bir kapı kanadında okunmaktadır. Bu dizelere, haksızlığa uğramış bir cariyenin çığlığı olarak Harem'in suskunluğunu bozan tek belge gözüyle bakılıyor.

3 Nisan 1924 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Topkapı Sarayı'nın müze konumuna getirilmesinden sonra bir tahrir komisyonu oluşturulmuş ve sarayın bölümleri adım adım gezilerek tespitler yapılmış; her bölümün kabaca özellikleri ve içindekiler kaydedilmiştir. Araba Kapısı ve Dolaplı Kubbe'den I. Abdülhamid Mabeyn Dairesi'ne kadar olan mekânları resmi ifadelerle betimleyen Tahrir Komisyonu ile 1910'da Harem'i inceleyen vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey, ağız birliği etmişçesine mekânların perişanlığını vurgulamışlardır. Tahrir defterine sonradan düşülen notlardan dağınık eşyadan bir kısmının satıldığı ya da kayıttan düşüldüğü, bazılarının müzelere devredildiği, hatta bir kısmının da Köy Enstitüleri'ne gönderildiği anlaşılmaktadır.

III. BÖLÜM

KADIN HALLERİNDEN YANSIMALAR

GÖÇ, MEKÂN VE KÜLTÜREL ZEVKLERİN DEĞİŞİMİ

Küreselleşme süreci özellikle ekonomik ve siyasal alanlarda yarattığı derin değişikliklerin yanı sıra büyük çapta göç ve iltica hareketlerine de neden olmaktadır. Bu tür demografik hareketlerde siyasal baskı, işsizlik, iklim değişikliği gibi bireyüstü etkenler belirleyici olduğu gibi kendisi ve çocukları için yeni yaşam olanakları sunacağına inanılan bir gelecek için doğup büyüdüğü toprakları terk etmeye yol açan bireysel kararlar da etkili olmaktadır. Her iki durumda da yeni bir yurt arayan insanlar örf, anane ve kültürlerinin bir kısmını da beraberlerinde götürürler. Göç kararı elbette cinsiyet farkı gözetmeksizin hane halkının tümünü etkilemektedir. Ancak bu karar özellikle kadınlar için özel bir önem taşır, çünkü yeni topraklarda yeni mekânın iç düzenini oluşturma-
cak olan öncelikle kadınlardır.

1960'ların başlarında, Türkiye ile Batı Avrupa arasında karşılıklı bir devlet politikası doğrultusunda uygulamaya konulan göç hareketleri, bireysel kararlara dayalı göç hareketlerinden çok farklı bir karakter taşımaktadır. II. Dünya Savaşı sonunda Batı Avrupa yoğun bir ekonomik kalkınma sürecine girerken, savaş sırasında kaybettiği hemen hemen bir kuşak insan gücü açığını savaştan daha az ya da hiç etkilenmemiş ülkelerden karşılamaya başladı. Böylece münferit kişisel girişimlerin ardından ilgili devletler, başta Federal Almanya, sonra Fransa, Hollanda, Avusturya ve Belçika, yeniden canlandırmaya çalıştıkları sanayilerine taze, yıpranmamış insan gücü aramaya koyuldular. Öte yandan, Türkiye gibi ulusal kalkınma planları uygulayan ülkeler de devlet politikası olarak 'işgücü fazlası'nı yerleştirme ve bu yoldan döviz açıklarını kapatma yöntemine başvurdular. Bu süreç Türkiye'de göçmümlü olarak yurtdışında çalışmak isteyen genç erkekleri hedef almakla beraber ka-

* Prof. Dr. Nermin A. Unat: Boğaziçi Üniv. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü ögr. üyesi

dınları da kapsamıştır. Göç hareketlerinin erkekleri ve kadınları nasıl etkilediğini inceleyebilmek için göç politikalarının değişken karakterine bakmak ve bu göçlerin çeşitli safhalarında erkeklerle kadınlara tanınan imkân ve desteklere bakmamız gerekiyor.

- 1- **Deneyisel Aşama – İsmen Davet (1958-1961):** Türkiye’den dış ülkelere giden ilk grup stajyer sıfatını taşıyanlarla, özel araçlar (iş bulma büroları vs.) yoluyla giden vasıflı işçiler olmuştur. Bunlar ismen, nominal yoldan çağırılmışlardır. 1950’li yılların sonlarına rastlayan bu ilk aşamada ağırlıklı olarak erkekler gitmiş olmakla birlikte kadınlar da bu yolu denemişlerdir. Ancak bunların sayısı çok sınırlı olduğu için haklarında çok az bilgi vardır. Şu kadar ki; bu dönemde aile birleşimi yasaklanmamıştı ve eldeki verilere göre ilk gidenlerin yeni çevrelerine uyum göstermeleri görece olarak kolay olmuştur.
- 2- **İkili Devlet Anlaşmaları Yoluyla İşgücü Temini – Zorunlu Bireysel Göç (1963-1967):** Asıl önemli değişiklik 1961 sonrasına rastlamaktadır. Türkiye, başta Almanya olmak üzere göçmen işçi isteyen Avrupa ülkeleriyle imzalamış olduğu ikili anlaşmalara göre ‘devlet eliyle’ işgücü teatisinin şartlarını kabul etmiştir. Buna göre Birinci Kalkınma Planı kapsamında yer alan ‘artan işgücü ihracı’ politikası gereğince rotasyon yöntemi uygulanmış, yurtdışına gönderilen işgücünün bir yılın sonunda Türkiye’ye dönmesi öngörülmüş, gidenler için 35 yaş sınırı konulmuş ve aile birleşimine kesin yasak getirilmişti. Bireysel davetlere yasak getirilmemekle beraber gidişler devlet eliyle il esasına göre belirlenen kotalara uygun olarak yapılmıştır. Göçmenlerin ezici çoğunluğu, erkekler ve kadınlar için işverenler tarafından inşa edilen yurtlarda, *heim*’larda kalmışlardır. Bu hızlı göç dalgası ilk beş yılda bir milyon aşan insanımızı, bilinmeyen yerlere, bilinmeyen işlere ve bilinmeyen mekânlara doğru taşımıştır.
- 3- **Kaçak Göçün Önlenmesi – Geçicilikten Devamlılığa (1972-75):** İlk deneyimlerin ardından Avrupa ülkeleri, kaçak yoldan gelen göçmenlerden kaynaklanan sorunların ve oluşturulan ucuz işgücü potansiyelinin ulusal işçi sınıfı için yarattığı tehlikelerin farkına vararak rotasyon sisteminden vazgeçmiş, göçmen işgücünün entegrasyonuna yönelik ilkeleri oluşturmaya başlamışlardır. Göçmen kabulünün 1973’te tüm Avrupa ülkelerinde durdurulması bu ülkelerdeki göçmenleri kalmakla dönmek arasında karar vermeye zorlamıştır. Beklenenin aksine Türk göçmenlerin büyük çoğunluğu yurtdışında kalma isteğini göstermişlerdir.
- 4- **Süresiz Göçün Başlangıcı – Aile Birleşimi ve Çocukların Eğitimi (1975-1978):** Bu aşamada Batı Avrupa ülkelerinde yerleşmiş göçmenlere aile birleşimine izin verilmesine, çocuklara verilen yardım paralarının ayrışmasına,

eyalet esasına göre farklı eğitim politikalarının uygulanmasına tanık olunmaktayız. Bu sırada aile birleşimi yolu ile gelen kadınlara ilk dört yıl boyunca çalışma yasağı uygulanması başlanmıştır. Bu durum kadınları pasif, erkeğin koyduğu davranış ilkelerine uyma zorunluluğunda bırakmıştır. Daha sonraları bu yasak kaldırılmış ve kadınlar da Avrupa endüstri tesislerinde tam ve yarım zamanlı işler bulmuşlardır.

5- İltica Taleplerinin Aşırı Artışı – Vize Yükümlülüğü ve Entegrasyon Politikalarının Yeniden Tanımlanması (1978-1985): Bu dönemde Türk göçmenler arasında dernekleşmeler başlamış, Milliyetçi Hareket Partisi gibi siyasi partilerin açtıkları dış şubeler yasaklanmış ve nihayet 1980’den sonra iltica talepleri olağanüstü artmış, giderek Türklere karşı şiddete dayalı yabancı düşmanlığının yayıldığı görülmüştür. Bu yıllarda gündeme gelen yeni kuşak göçmenlerin eğitim sorunları ve bu çocuklarla ilgili politikalar bugün de yoğun tartışma konusu olmaya devam etmektedir (Abadan 1976, s. 1-44; Abadan 1993, p. 307-337).

6- Küçük İşletmelerin Sayıca Artması – Dönüşü Özendiren Politikalar ve Yeni Yasal Düzenlemeler (1985-): Günümüze dek süregelen göç sorunları Avrupa’da –Almanya, Hollanda, Fransa, Danimarka’da– vatandaşlık statüsünü düzenleyen yasaların yeniden ele alınmasına, özel bakanlıkların kurulmasına yol açmıştır. 2001 yılında yürürlüğe giren Alman Yurttaşlık Yasası’na göre 1 Ocak 2000 tarihinden sonra Almanya’da dünyaya gelen çocuklar 23 yaşına kadar çift tabiiyet taşıyabilmekte, 23 yaşına gelince iki tabiiyetten birisini seçmek zorunda kalmaktadırlar. Ancak belirtmek gerekir ki bu arada güçlenen küçük çaplı özel teşebbüslerin ekonomik ağırlığı, göçmenlere göreli bir serbesti alanı sağlamıştır. Geçen yıllar boyunca azalmakla beraber devam eden iltica hareketleri etnik ve dinsel örgütlerin önemini de artırmıştır. Göç alan ülkenin vatandaşlığına geçmek isteyenler için ileri sürülen koşullar –dil bilme, sınav verme, vs. gibi koşullar– aile birleşimi sürecini yavaşlatmıştır (Akpınar 2003, p. 197-214). Ayrıca görücü usule dayalı evliliklerin önlenmesi politikaları da özellikle kadınlar açısından bireysel özgürlük odaklı sorunlar yaratmıştır.

Özetle yansıtmaya çalıştığım yurtdışı göçün aşamaları, özellikle kadınların kendilerini birbirinden değişik yaşam ve çalışma koşulları içinde bulmalarına neden olmuştur. İşgücü transferinin kamu yönetimleri eliyle karşılıklı anlaşmalarla gerçekleştiği 70’li yıllarda giden erkekler ve kadınlar kendi tercihleri doğrultusunda ev kiralama ve yaşadıkları mekânı düzenleme olanağı bulamamışlardır. İşverenlerin inşa ettikleri ‘yurt’lar çağdaş hijyen ve konfor açısından belli bir standart sunmakla birlikte göçmen işçilere tek kişilik ayrı bir odayı bile

çok görüyordu. Bu nedenle, *heim*'larda kalanların özel mekânları sayılan odalarının bir köşesinde aile bireylerinin fotoğraflarından başka bir özel eşya göze çarpmıyordu. Yurtdışında çalışan kadınlarımızın en büyük düşü yeterli ölçüde para biriktirip yurda dönmektir. Yapılan araştırmalar kadın göçmenlerin erkeklerle kıyasla daha az tasarrufla bulundukları ve giyim eşyasına eğilimli olduklarını göstermiştir.¹

1973'ten sonra aile birleşimi aşamasına geçildiğinde, göçmen işçilerin değişmeyen isteği yurtdışındaki yaşamlarını belli bir noktada sona erdirip memlekete dönmektir. Başlıca emelleri, geldikleri yörede ya da yakın ilçe ve illerde kendilerine ait bir ev yaptırmaktır. Bu nedenle daha önce olduğu gibi tasarruf eğilimi yine ağır basıyordu. Göçmen işçiler, ailelerini yanlarına getirttikten sonra çalıştıkları endüstri bölgelerindeki kentlerin savaştan zarar görmüş, bakımsız, ucuz konutlarını tercih etmişlerdi. Köln, Essen, Duisburg, Berlin gibi endüstrilerin yoğun olduğu kentlerde, 19. yüzyıldan kalma, Almanların asla itibar etmedikleri, üç dört avlunun çevresinde yer alan, caddeye bakan katlar dışında güneşten yoksun, kısmen de II. Dünya Savaşı'nın izlerini taşıyan, tuvaletin genellikle evin dışında, koridorun sonunda bulunduğu bu dairelerin kirası düşük, buna karşın alanı çok dardı. Ortalama 65-96 metrekaarelik dairelerdi bunlar. Oda sayısı açısından da dar sayılan bu konutların döşenmesi de yine ekonomik şartlara bağlı kalmıştı. Kullanılmış eşya satanlardan alınan, birbiriyle uyuşmayan koltuklar, yıpranmış karyola ve yataklar tercih edilen eşyadandı. Göçmen işçilerin yaklaşık 3-4 çocuğa sahip oldukları göz önünde bulundurulursa bu evler yatılı misafir karşılamaya elverişli olmadığı gibi komşu, akraba ziyaretlerine gelenleri de sığdırmakta sıkıntı yaratıyordu. Çocuklara ait bir oda, hatta çocukların ders çalışmasına ayrılan bir köşe de yoktu bu evlerde. Bu evlerde oturanların, ayrı bir yemek odası ya da yemek masası bile bulunmamaktaydı. Misafirler odanın ortasında duran ve temizlenmesi kolay 'seramik kaplı bir sehpa' etrafında toplanmakta, başka bir deyimle sininin yerini sehpa almaktaydı. Böylece seramik kaplı sehpa var olmayan ferah bir yemek masasının yerine geçen bir sembol haline gelmişti (Kandiyoti ve Saktanber 2003, s. 294).

Halen sadece Almanya'da 5,5 milyonu aşkın Türk 2000'li yıllara kadar hep 'dönüş' hayaliyle yaşadı. Bu nedenle, eş ve çocuklarını yanlarına aldıktan sonra da evlerini estetik bir kaygıyla döşemeyi düşünmediler. Evler sadece tek bir aileyi barındırmıyor, birçok durumda yakın akraba, hatta komşular da bu ev-

1 1960'lı yıllarda Avrupa'ya giden kadın işçilerin eğitim düzeyi erkeklerden daha yüksekti, dolayısıyla tüketim alışkanlıkları farklı idi. Abadan, N. (1964) *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, s. 225-226. Ankara: Başbakanlık.

lerde geçici konuk olarak, belli bir süre için ikamet ediyordu. Dolayısıyla bu dönem için yerleşik bir ev düzeninden söz etmek de mümkün değildir.

Sehpa Sınıfsal Bir Gösterge Olunca

Genç bir Türk sosyal bilimci, Ayşe Şimşek Çağlar'ın çok başarılı bir etnografik araştırmaıyla gözler önüne serdiği gibi tüketim ürünleri, işlevsel oldukları kadar onları kullanan kişilerin toplumsal konumu ve kimlikleri hakkında da bilgi vermektedir (Çağlar 2003, s. 293, 297). Nitekim Bourdieu'nün de belirttiği üzere kültürel ürünler nasıl sahip olunan zevkin sınıfsal bir göstergesi ise eşya da sınıflar ve sınıf hizipleri arasında fark yaratan bir araç işlevi görür. A. Ş. Çağlar'ın vurguladığı gibi Türkler son yıllara kadar evlerini daha çok es-kicilerden parça parça topladıkları, gerek renk gerekse stil olarak uyum içinde olmayan eşyayla dşemişlerdi. Oturma odalarında yapma iek, aile fotoğrafları ve saatten başka bir dekorasyon unsuru bulunmamaktaydı. Başka bir de-yimle ilk dönemlerin ev döşeme tarzı tam anlamıyla heterojendi; eklektik, o-ğunlukla yalın, işlevsel ve iednkt; piyasa zevkinden çok biyografik bir srekliği yansıtıyordu.

Euro-Türklerin Evleri

Büyük değişim ve farklılaşma, göçmen işçilerin geldikleri yeni ülkeye temelli yerleşme kararından sonraya rastlamaktadır. 2000'li yıllardan sonra yurtdışında yaşamaya karar verenlerin benimsedikleri model, genellikle orta sınıfın yeğlediği salon tipi mobilyalar, anayurtta ise bağımsız bahçeli evlerdi. şu kadar ki bu aşamada tek tip zevklerden bahsedilemez. Günümüzde Avrupa'da Türk kökenli bir burjuvazi oluşmakla beraber farklı bir yaşam tarzı ve farklı zevklere sahip serbest meslek sahibi genç kadınlar ve erkekler de yaşamaktadır. Bunlardan bir kısmı Avrupa'da yaşayan akranlarıyla özdeşleşmekte, diğer bir kısmı ise aile bağlarına sadık kalmakla birlikte yeni bir zevk sentezi yaratmaya çalışmaktadır. Bu değişik gruplar içinde, kadınlara bırakılan seçme ve biçimlendirme özgürlüğü ekonomik şartlarla ve bağımsız statüleriyle sınırlı olmakla beraber yine de anayurtlarından getirdikleri kültürün izlerine rastlanabilmektedir. Bu bağlamda, Euro-Türklerin Türk medyasının yayınlarına aşırı derece bağlılığını da belirtmek gerekir. Türkiye'den yayımlanan televizyon dizilerinde sıklıkla göze çarpan ev içi döşeme tarzıyla ilgili zevksizlik örnekleri bir çeşit rol modeli görevi yapmaktadır.

Mekânla ilgili büyük dönüşümün değişmez birinci kıstası evin büyüklüğüdür. Kalma kararı verildikten sonra oda sayısı daha fazla olan evler aranmaya başlandı; yer olarak da büyük şehirlerin çöküntü mahalleleri yerine büyük kentlerin yakınında yer alan yarı kırsal yerleşimler seçildi. Yeni Avrupalı Türklerin salonunda bir duvarı boydan boya kaplayan, içinde müzik seti, televizyon, video, DVD gibi elektronik aletleri barındıran bir kütüphane bulunmaktadır. Kitap sayısı az olmasına karşın değişik biblolar, porselen figürler, kristal vazolar göze çarpmaktadır. Salonda ayrıca yerine göre üçlü ve ikili divanlar, koltuk, sandalye ve sehpa yer almaktadır. Bu zevkin benimsenmesinde ağırlıklı olarak kadınlar söz sahibi olmuştur. Onlar bu döşeme tarzı ile kamusal yaşamı ilgilendiren olayları salonda izlediklerini, yemeklerini ise elverdiği ölçüde mutfakta özel bir oturma köşesindeki masada yediklerini ifade etmeye çalışmaktadırlar. Onlar 'Alamancı' etiketinden kurtulmaya, orta sınıfa layık görünmeye çabalıyorlar; ancak kendi cemaatleri dışındaki konuk oldukları ülkenin vatandaşlarıyla fazla yakın ilişki kuramadıkları için bu alanda çok başarılı da sayılmazlar. Gelen misafire önce kolonya sunulur, fakat ikrama gelince özenli kupalarda süslü dondurmalar ya da kremalar, gümüş tepsilerde kesme kristal bardaklar içinde çay servisi yapılır. Sehpalar artık tek değil, genellikle iç içe geçirilen üçlü takımlar halindedir. Üzerleri camla kaplıdır, ayrıca eliş örtüleri vardır. Bir kısım aileler ise çocuklarına ayrı bir oda ayırmaya özen göstermekte, okul ödevlerini büyüklerin gürültüsünden uzak bir odada yapmalarını sağlamaktadırlar.

Evlerin döşeme tarzı kadınların Türkiye'den gelme ya da Avrupa'da yetişmiş ve eğitim görmüş olmalarına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Birinci gruba mensup olanlar memleketlerinden getirdikleri Anadolu'ya has çeyiz eşyasını sergilemekten gurur duyarlar; ikinci gruptakiler ise duvarlarını modern resim röprodüksiyonlarıyla süslemeye, yapma çiçek yerine canlı bitkilerini, güzel görünümlü saksılarda yetiştirmeye çalışırlar.

Bugün Avrupa'da yaşamlarını sürdüren Türklerin burjuvalaşma çabalarını, çoğunluğu evli olan çiftlerde erkeğin istekleri ve istikbal projeleri belirlemektedir. Şu da var ki Türkler arasında da azımsanmayacak sayıda yalnız yaşayan, yaşamını kendi iradesiyle sürdüren, çalışan erkek ve kadınlarımız vardır. Onlar bir bakıma entegrasyonu tam anlamıyla gerçekleştirenlerdir. Mekânsal koşulları ise Avrupalı akranlarından farksızdır. Buna karşılık Türkiye'de güç şartları altında tamamlanan Almanca, Felemenkçe dil kursundan sonra yurtdışına eş olarak giden kadınlarımızın uyum süreci zaman almakta, bu arada çöpü ayırtırmayı öğrenmek, balkondan halı silkmemek gibi alışkanlıkları terk etmekte güçlük çekmektedirler.

Anadolu'nun Gökkuşakını Andıran Evleri...

Dış göç değişik dönemlerde sadece yerleşilen ülkedeki göçmen mekânlarına etki yapmakla kalmamış, aynı zamanda tasarruflarını anayurtta apartman ya da bahçeli ev gibi yatırımlarda da kendini göstermiştir. Böylece yoğun dış-göç veren kırsal kesimlerde 2000'lerden sonra, yavaşlayan bir tempoda olsa da, renk seçimi ve yapım üslubuyla göçmenlere ait olduğu ayırt edilen yapılarla rastlanılabilmektedir. 1975 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Hollanda Üniversiteleri Uluslararası İşbirliği Vakfı işbirliğiyle, o dönemin dekanı, şehircilik profesörü Dr. Ruşen Keleş, Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat ve H. C. Van Renselaar'ın yönetimi altında, Yozgat ilinde Boğazlıyan ilçe ve köylerinde yaptığımız bir yıllık araştırma sonucunda başlıca şu özellikleri saptamıştık (Abadan ve diğ. 1975):

- Yurtdışında yaşayan Türk işçileri geride bıraktıkları aile bireyleriyle ilişkilerini sürdürmek ve farklı bir toplumsal konuma geldiklerini doğup büyüdükleri çevreye göstermek amacıyla köy, belde, yakın ilçe, il merkezi gibi yerlerde, büyük ve gösterişli evler yaptırmaktadırlar. Göçmen işçiler bu evleri, yılda bir iki haftayı geçmeyen akraba ziyaretleri için kullanmaktadırlar.

- Seçilen arsayı ekonomik bir fiyata alabilmek için evler daha çok köylerin, kasabaların kenar bölgelerinde, yerleşmenin periferisinde yapılmaktadır.

- Evin dış duvarları çarpıcı renklere, örneğin pembe, mavi, eflatun, turuncuya boyanmaktadır. Gökkuşakını andıran bu evler böylece, uzaktan, hatta karayolundan kolaylıkla fark edilebilmektedir. Evlerin büyüklüğü, kaç odayı kapsayacağı, dış duvarların rengi, genellikle mülkün sahibi olan erkekler tarafından saptanmaktadır. Kadınlar daha çok iç taksimat, mutfakın boyutları, kiler gibi konularda görüş bildirmektedir.

- Bu tür 'Alamancı' evleri orta yükseklikte bir duvar ve ayrıca bir demir parmaklıkla çevrilidir. Bu durum, köyde aralarında ayırıcı bir çit/duvar gibi yapı unsurlarının bulunmadığı mahallelerden çok farklıdır. Bu seçim mülkiyetin mekânsal doğrulaması sayılabilir. Bu evleri yaptıranlar başkalarının giremeyeceği bir özel mülkiyet alanına sahip olduklarını görsel biçimde beyan etmek istiyor gibidirler. Başka bir deyimle, köyde bazı alanların otlak gibi ortak mülkiyet altında bulunmasına karşın bu evler kapitalizmin ana unsuru sayılan mülkiyet fikrini pekiştirmekte ve sahiplerinden başka sahibi bulunmadığını vurgulamak istemektedirler.

- Evin alt kat odaları ayrıca demir parmaklıkla ya da son zamanlarda otomatik şekilde kapanan panjurlarla örtülüdür. Bu tarz, yaşamın mahremiyetine verilen önemi ve güvenlik ihtiyacını göstermektedir. Evlerin köyün merkezin-

den uzak olmaları nedeniyle güvenlik ihtiyacı önem taşımaktadır. Ayrıca mahremiyet ihtiyacı da özellikle İslami yaşam tarzında egemen olan kaçgöç alışkanlığı göz önünde bulundurulunca önem kazanmaktadır.

- Gerek yurtdışında gerekse Anadolu'daki evlerde yöresel ve olgun bir zevkin ürünü olan el dokumaları, kilim ve el halısı gibi döşemeliklere rağbet edilmemekte, 'modern ve güzel' sayılan endüstri ürünü, makinede dokunulmuş halılar tercih edilmektedir. Bu tercihlerde özellikle kadınlar rol oynamaktadır. Kadınlara göre, zahmetli ve göz nuru elişlerinden vazgeçip, daha 'hoş görünen' naylon ve benzeri sentetik malzemeden yapılmış farbalalı perdelik ya da karyola örtüleri, kendilerinin ne kadar 'asri'leştiklerini göstermektedir.

- Yapılan görüşmelerden birinde, duvarda İsa ile On iki Havari'yi gösteren bir duvar halısına rastlanmıştır. Ev sahibi bunun anlamını bilmediğini ancak 'modern bir resim' bulundurmak ve evi süslemek amacıyla bu duvar halısını seçtiğini ifade etmiştir. Evlerde ayrıca hiç kullanılmamış, ambalajında duran elektrikli ev aletlerine de sık rastlanmıştır. Bu durumu Norveçli toplumbilimci Thorstein Veblen'in daha 1899 yılında ortaya attığı 'gösterişçi tüketim' (*conspicuous consumption*) kuramıyla açıklamak mümkündür. Kişi, ulaşmak istediği toplumsal statüyü belgelemek için işine yaramayan pahalı şeyleri sergileyerek ve göstererek sınıf atlamış olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Bu olguyu Amerikan toplumbilimi, 'komşularla aşık atmak = *keeping up with the Jones's*' deyimıyla ifade etmektedir. Bu gayret açısından erkeklerle kadınlar arasında belirgin bir fark yoktur; şu kadar ki kadınlar, kendi aralarında 'hedeflerine ulaşmış' olduklarını kanıtlamak için ev işlerinde kullanılabilecek şeyler seçmekte, erkekler ise kullanılsın kullanılmasın cip, biçerdöver, vs. gibi araçlar satın almaktadır.

Günümüzde bu tür yatırımlar yerini, kıyı yerleşim yerlerinde inşa edilen tatil sitelerinde bir ev ya da bir devremülk edinmek suretiyle yeni alışkanlıklara bırakmaktadır. Bu yeni tercihlerde özgün kültürel özelliklere çok daha az oranda rastlanılmaktadır.

Küreselleşme ve Yeni Zevkler

Küreselleşme sadece göç hareketlerini hızlandırmakla kalmamış, aynı zamanda genel bir homojenlik yerine yeni bir zevk karmaşıklığı, fragmanter, parçalanmış, eklektik bir kültür zevkinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu çerçevede bakıldığında, otuz yıl geride bıraktığımız araştırmaların verileri bugünü yeterince aydınlatıcı nitelikte olmaktan uzaktır. Yeni araştırmalar, yeni yorum-

lar gerekmektedir. Nitekim günümüzde 'göçmen' deyimi yerine kimi yerde 'ulus ötesi yurttaş' kavramını kullanmak gereği ortaya çıkmıştır. Bu yeni kavram ile kendini birden fazla ülkenin belli yöreleri ile özdeşleştiren, bu farklı ortamların beğeni ve kültürlerini sürdürmek isteyen bireyler kastedilmektedir. Kuşkusuz 'ulus-ötecilik' (*transnationalism*) kavramı daha çok tartışılacaktır. Ancak günümüz dünyasında ülkemizden ayrılıp dünyanın beş kıtasında yeni yuvalar kuran yaklaşık sekiz milyonu aşkın insanımız, yeni katmanlar olarak yeni kültürel alışkanlıklar, yeni zevkler ve yeni bir sentez oluşturmaktadır. Ayrıca bu hızlı devinim sadece kendilerini değil, fakat ait oldukları ülkeyi de benzer ölçüde etkilemektedir.

Eskiden toplumun en durağan, en zor ve en yavaş değişen ögesi olan kültür, küreselleşmenin oluşturduğu hızlı iletişim ağlarıyla köklü değişmelere yol açmaktadır. Günümüzde bu yeni sentezler, ilhamını Batı'dan ve Doğu'dan alan bir tür *bricolage* adı verilen mozaikler oluşturmaktadır. Bunları belirli kalıplara yerleştirmek, toplumsal cinsiyete göre tasnif etmek, tipolojisini yapmak imkânsızdır. Yerel ve küresel arasında köprü kuran 'ulus-ötesi – transnational' akımlar arttıkça bu değişim daha da hız kazanacaktır.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (1976) *Turkish Workers in Europe, 1960-1975*. Leiden: E. J. Brill.
- _____. (1993) Turkey: Late entrant into Europe's Work Force. In D. Kubat (ed.) *The Politics of Migration Policies*, 2nd ed. New York: Center of Migration Studies.
- Abadan-Unat, N., Keleş, R., Penninx, Rinnus; Van Renselaar, H., Velzen, Leo, Y.L. (1975) *Göç ve Gelişme-Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: A.Ü.SBF yayını, Ajans-Türk.
- Akpınar, A. (2003) Waged Work and Turkish Women in the Ethnic/Gender-Segregated Swedish Labor Market. In E. Zeybekoğlu, B. Johansson (eds.) *Migration and Labour in Europe*. İstanbul: Marmara University MURCİR.
- Çağlar, A. Ş. (2003) İki Elde bir Sehpa. Kandiyoti, D. ve Saktanber, A. (2003) *Kültür Fragmanları – Türkiye'de Gündelik Hayat* içinde. Z. Yelçe (çev.). İstanbul: Metis.
- Kandiyoti, D. ve Saktanber, A. (2003) *Kültür Fragmanları – Türkiye'de Gündelik Hayat*, Z. Yelçe (çev.). İstanbul: Metis.

SIYASAL PARTİLERE GÖRE KADINLARIN MEKÂNI¹

Giriş

Siyasal partiler hem ideolojik tartışmaları etkilemek hem de politika seçeneklerini belirlemek açısından önemli rol oynarlar. Partiler parlamentoda temsilcileri olmasa bile medya haberleri, sokak eylemleri, yerel örgüt çalışmaları ve kendi yayınları yoluyla kitlelere ulaşabilir ve çeşitli konularda siyasal söylemi etkileyebilirler. Örgütlenmeye ve kitle eylemlerine genelde açık olmayan Türk siyasal yaşamında ise siyasal partiler, birey ile devlet arasında iletişim ve bağlantı kurmakta çoğu zaman tek etkin organ olmuştur. Partilerin bu önemli konumunu siyasal gözlemci Frederick Frey, “Türkiye’de siyaset parti siyasetidir,” diyerek vurgulamıştır.² Ancak siyasal partilerin söylemleri, özellikle kadın sorunlarına yaklaşımları ve toplumsal cinsiyet anlayışları açısından yeterince ele alınmamıştır.

Benim bu makalede amacım, 1923-2007 döneminde Türkiye’de etkin olan belli başlı siyasal partilerin yayımladığı 97 programı inceleyerek,³ programlara

* Prof. Dr. Zehra F. K. Arat: New York Eyalet Üniversitesi Purchase College öğretim üyesi.

- 1 Bu makale, 1920’lerden bu yana Türkiye’de insan hakları söylem ve uygulamalarındaki değişim üzerine yapılan geniş kapsamlı bir çalışmanın parçasıdır. 2004 yılından beri yürütölmekte olan çalışma, International Research Exchange, National Endowment for Humanities ve United States Institute for Peace tarafından verilen burslarla desteklenmiştir. Bu destekler için teşekkürü borç bilmekle beraber yazıda belirtilen görüşlerimin bu kurumlardan bağımsız olarak geliştirilmiş olduğunu ve bu kurumları hiçbir şekilde bağlayamayacağını belirtmek isterim. Türkçe bilmemesine rağmen araştırmaya ve bu makalenin yayına hazırlanmasına önemli katkıda bulunan asistanım Alexandra Friedman’a verdiği emek için ayrıca teşekkür ederim.
- 2 Frey, F. W. (1965) *The Turkish Political Elite*, p. 301-303. Cambridge: MIT Press.
- 3 Çalışma, TBMM’ye girmiş tüm partilerin yanı sıra, parlamentoda temsil edilmese de basında yer alan ve dolayısıyla siyasal söyleme etkisi yadsınamayacak bazı başka partileri de içermektedir. Çözömlenen parti programları ve tarihleri bir tablo olarak ilişiktekte verilmiştir.

yansıdığı şekilde partilerin kadınların toplumsal işlev ve mekânlarını nasıl tanımladığını saptamaktır. Önce kronolojik bir değerlendirme yaparak parti programlarının zaman içinde gelişme gösterdiğini ve kadınları hiç anmayan veya sadece aile bağlamında gören partilerin zamanla söylemlerini kadınların kamusal alana girmelerini destekleme yönünde değiştirdiklerini sergileyeceğim. Ayrıca, partiler arasındaki ideolojik farklılıkların kadın seçmene yaklaşımları açısından önceleri önemli bir farklılık göstermemekle birlikte 1980'lerden başlayarak belirginleştiğini ve sol eğilimli partilerin daha eşitlikçi ve hatta feminist bir söylem benimsediklerini belirteceğim. Sonuç kısmında ise partilerin gösterdiği değişimin nedenlerini kısaca ele alarak araştırma bulgularının kadınların eşitlik mücadelesi için ne tür stratejik öncelikler önerdiğine değineceğim.

Tarihsel Gelişme ve İdeolojik Yaklaşımlar

Tek Parti Dönemi

Cumhuriyet'in kuruluşundan 1945'e kadar Türkiye'nin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından yönetildiği⁴ ve rejimin 'tek parti' rejimi olduğu yaygın olarak bilinmektedir. Ancak, sayı ve güçleri sınırlı da olsa bu dönemde başka partiler de kurulmuş ve bazıları basında ve diğer ortamlarda kendilerini gösterebilmiştir.

1930'a kadar, CHP'nin ve diğer partilerin yayımladığı programlarda kadının adına bile rastlamıyoruz. Siyasal yaşamda yeri olmayan kadınların siyasal parti programlarında da yer almaması aslında yadırganacak bir durum değildir. Nitekim 'kadın' sözcüğü parti programlarına kadınların seçme ve seçilme hakkını tanıma bağlamında girmiştir. 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, "Fırka... siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edecektir" (md. 11) ibaresiyle kadınların siyasi haklarını savunmuştur. İktidar partisi CHP ise bu hakları aynı yıl icraatında tanıyarak kadınların 1930 yerel seçimlerine katılmasını sağlamakla birlikte, kadınların siyasi haklarını programına 1931'de almıştır:

Firkamız vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilakis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimai hayatın her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen fırkamız kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi, mebus intihabında da siyasi haklarını kullanmaları için lazım gelen müsait

4 Parti, önceleri Halk Fırkası (HF) ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) isimlerini kullanmıştır.

zemini hazırlamayı vazife addeder. Fırka ancak bu takdirde tarihi ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasıyla ihya etmiş olacağına kanidir (md. I.4).

CHP, 1935 programında 'Kamusal haklar' başlığı altında, "Parti, yurttaşlara hak ve ödev vermekte, kadın erkek ayırmaz," diyerek eşitlik ilkesini benimser. Ancak, sonraki yıllarda diğer partilerin programlarında da yer alan 'hak ve ödevde eşitlik' ilkesinin, oy hakkı gibi birkaç alanda geçerli olduğunu ve partilerin, genelde aileyi korumaya yönelik, kadının işlevini doğurganlık, çocuk bakımı ve ev ile ilintili işler bağlamında ele alan bir söylemi benimsemiş olduğunu görüyoruz.⁵ 1931 CHP programında, "Türk içtimai hayatında ailenin mahfuziyeti esastır,"⁶ diyerek başlayan bölüm, nüfusun artmasını sağlayacak tedbirlerin alınacağını belirterek söyle devam eder: "Fırka çocuk hayatıyla sureti mahsusada alakadardır. Doğum evlerinin artırılmasına çalışılacaktır. Amele mıntıklarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklara bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların artırılmasına devam olunacaktır" (md. 3).

1931 programıyla başlayarak CHP'nin bazı kadınların çalışmak zorunda olduğunu kabul ettiğini görüyoruz. Nitekim 1935 programında 'işçi olan yerlerde işçi anaları ve çocuklarını korumak' (md. 56-C) ve 'hayatını çalışarak kazanmak yükümü altında bulunan kadınlar için, iş bölgelerinde kreşler açmaya devam' etmek (md. 58) partinin amaç ve planları arasında yer almıştır. 1943 programında partinin bu maddelere eklemeler yaptığı ve kısıtlı da olsa kadınların kamusal alana girmesini sağlayabilecek yeni öneriler getirdiğini görüyoruz. "Teknik öğretim, kudretli bir milletin en ehemmiyetli meselesi sayılmıştır," diye başlayan 9. madde, "Kadın ve erkek her vatandaşın, her yaştaki bilgisini bir öğretim kurumunda vermek, tazelemek, artırmak devletin başlıca vazifeleri arasına girmiştir," diyerek devam eder. Halkevlerini ayrıca ele alan program, bu bağlamda da "Ancak hiçbir Halkevi ve Halkodası, kadın ve erkek vatandaşlar için bir arada toplanma salonu, kütüphane, güzel sanatlar üzerinde çalışma esaslarından biri eksik olarak kurulamaz" (md. 14, vurgu eklenmiştir) maddesiyle kadınları kamu alanına taşımayı önerir.

5 Bu eşitlik kavramının 'kanun önünde eşitlik' anlamına bile gelmediğini; yasaların ve onları yorumlayan mahkemeler gibi yetkili makamların kadına karşı ayrımcılığı temel aldıkları artık saptanmış bulunmaktadır. Bkz. Arat, Z. F. K. (1998) *Kemalizm ve Türk Kadını. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, s. 51-70. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

6 Benzeri bir maddeye 1927 programında da yer verilmiştir: "İçtimai hayatımızda ailenin mühfuziyet [gizlilik] ve resaneti [dayanıklılık] istinat ettiğimiz esastır."

Çok Partili Yaşam, 1945-1980

Çok partili yaşama geçişle birlikte, partilerin sayısında artışın yanı sıra partilerin programlarında kadınların mekân ve konumlarına ilişkin doğrudan veya dolaylı göndermelerin de arttığını söyleyebiliriz. Ancak bu dönemle ilgili iki noktayı vurgulamak gerekir. Biricisi, 1950'lerin iktidar partisi olan Demokrat Parti (DP)'nin hiçbir programında 'kadın' sözcüğüne yer vermemiş olmasıdır. İkincisi, DP'nin Türk toplumunu 'aile ve mülkiyet esaslarına dayanan' bir cemiyet olarak tanımlamasında (md. 5) olduğu gibi tüm programlarda aile kurumundan özel bir önemle söz etmesidir.

Aile kurumunun hiçbir eleştiriye tabi tutulmadan kutsal sayılması ve koruma altına alınması siyasi partilerin programlarında bugün bile yer alan yaygın bir yaklaşımdır. Ancak 1940'larda ve 1950'lerde, hızlı nüfus artışının ekonomik kalkınma için gerekli olduğu kanısıyla ailenin korunmasına verilen desteğin arttığını ve özellikle sağ eğilimli partilerin doğurganlığı artırmaya yönelik oldukça otoriter öneriler sunduğunu görüyoruz. Örneğin Liberal Demokrat Parti (LDP)'nin 1946 programı, "Bu asırda az nüfuslu milletlerin hayat hakkı malesef tanınmıyor... Her vatandaş çocuk yetiştirmeyi milli ve mukaddes bir vazife bilmelidir" (md. 19) derken, 1952'de İslam Demokrat Partisi (İDP) bu görevi yerine getirmeyen vatandaşların cezalandırılmasını öngörmüştür: "Evlenme ve doğum milli mevzuatımızdır. Her ikisini de kolaylaştıracağız. Evlenmekten çekinenlerin vergilerine zam yapılacak ve memur iseler terfide geri bırakılacaktır" (md. 18). Burada kadının doğurganlığı söz konusu olmakla birlikte cezanın erkek vatandaşları hedef alıyor olması ataerkil yaklaşımın bir göstergesidir. Aile reisi ve ailenin 'çalışan' ve 'ekmek kazanan' ferdi olarak erkeğin kadın üzerindeki hükmü doğal ve meşru görülüp, onun, hâkimiyetini kullanarak kadının doğurganlığını ve nüfus artışını güvence altına alması beklenmektedir.

Doğurganlığı destekleyen yaklaşım daha sonraları İslamcı ve Türk-İslam sentezini benimseyen aşırı sağ ve milliyetçi partilerin programlarında doğum kontrolü ve kürtaja karşı olmak biçiminde ortaya çıkmıştır. 1972 Ekim ayında kurulan Milli Selamet Partisi (MSP) programı açıkça, "Partimiz nüfus planlaması fikrine karşıdır. Nüfusumuzun artmasını teşvik edecektir," (md. 87) yazar.

Bu yaklaşımın geçmişte kaldığı söylenemez. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Genel Başkanı ve Başbakan Erdoğan da, parti programında yer almakla birlikte, Türkiye'nin genç nüfusunu küresel ekonomik rekabette bir avantaj olarak tanımlayarak, 2008 Dünya Kadın Günü nedeniyle Uşak'ta yaptığı konuşmada her genç kadını üç çocuk yapmaya davet etmiş⁷ ve kadın gruplarından gelen eleştirilere rağmen aynı görüşü her fırsatta tekrarlamıştır.

7 Radikal, 8 Mart 2008.

Çok partili dönemde gittikçe belirginleşen bir yaklaşım da kadınların temelde ev kadını ve anne olarak görülmesidir. Dolayısıyla, kadınlara verilecek her türlü destek de annelik görevinin yerine getirilmesinde yardımcı olacağı düşüncesiyle öngörülmüştür.

1961-1980 döneminde çoğunlukla iktidarda olan ve diğer zamanlarda da ana muhalefet partisi olarak etkinliğini sürdüren Adalet Partisi (AP) programlarında kadınlara sadece aile içi sorumluluklarına ilişkin bir iki cümle ile yer vermiştir:

Parti, kadınlara bütün sahalarda erkeklerin haiz olduğu hakları tanıır ve onların bilhassa aile yuvalarında ve sosyal hayattaki vazifelerini kolaylaştırmak, yetişip yükselmelerini temin için kendilerine her türlü yardımı yapmak lüzumunu milletin istikbali bakımından hayati görür (1961, md. 23).

Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'nin 1971 programında 'Aile, Kadının Eğitimi, Okul-Aile İşbirliği' başlığı altında yer alan metin, o dönemde yaygın olan anlayışı özetle yansıtmaktadır:

Aile bağlarının ve dolayısıyla milli bünyenin kuvvetlenmesi ve milletin yarını olan Türk çocuklarına verilecek ruh ve terbiye bakımından Türk kadınının aile ve toplum hayatında mümtaz ve çok önemli bir mevkie olduğuna inanıyoruz.

Türk kadınının aile ve toplum içindeki vazife ve sorumluluğunu tam olarak kavrayacak ve gereklerini noksansız yerine getirecek bir ruhla yetiştirilmesini ve kadının toplum hayatında en etkili şekilde yerini almasını, binlerce yıllık Türk geleneklerine uygun olarak layık bulunduğu saygıyı görmesini milli bir zaruret sayıyoruz. Bunu sağlayacak bütün tedbirleri alacağız (md. 146).

Partilerin kadın vatandaşları temelde yeniden, üretim işlevlerinin yanı sıra doğurganlık ve aile bağlamında değerlendiren yaklaşımı kadınların iş hayatı ve ev dışında üretime katılması konularını ele alırken de kendini göstermektedir. CHP'nin daha 1931 programında yansıttığı gibi bazı kadınların çalışmak zorunda olduğunu kabul eden partiler, 1960'larda çalışan kadınlara doğum izni, kreş ve çocuk yuvaları gibi kolaylıklar getirme vaatleri vermeye başlamıştır. Ancak, bu hizmetlerden söz ederken kadınların ana mekânlarının ev ve çocuk bakımının temelde kadınların sorumluluğu olduğu görüşünü benimseyen bir üslup yaygın olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, her meslek ve işin 'kadın bünyesine uygun olmadığı' da çeşitli biçimlerde belirtilir ve kadınların işgücü olarak çocuklarla bir tutulduğunu ima eden 'kadın ve çocukların tehlikeli ve zararlı iş-

lerden koruması' partilerin amacı olarak sık sık tekrarlanır. Kadınlara gösterilen bu paternalist yaklaşım, kadın ve çocuklardan programlarda genel olarak bir arada söz edilmesi veya iki kesimin sorunlarının hemen birbirlerinin ardından dile getirilmeleri biçiminde de ortaya çıkar. Örneğin AP'nin 1964 programı, çalışma yaşamını düzenleyen bir maddede, "Çalışan vatandaşlar arasında kadın ve çocukların özel hükümlerle himaye edilmesini... doğru görürüz," der (md. 68).

Kadın ve erkeğin toplumsal katılım açısından farklı değerlendirilmesi gerektiğine dair 'özcü' diyebileceğimiz bu yaklaşım sağ eğilimli partilerin programlarında daha açık ve belirgindir. Örneğin Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) "Kadınların maddeten ve manen yükselmesine mâni engellerin kaldırılması, kadın için sefalet ve esaret sebebi olan şartların giderilmesi gayemizdir" (1965, md. 30) gibi bazı eşitlikçi maddelere yer vermekle birlikte, programlarına cinsiyet farklılıklarının temel ve belirleyici olduğu ve kişilerin toplumsal yaşamda cinsiyetlerine göre yönlendirilmeleri gerektiğini ileri süren başka maddeler almıştır:

- "Kadın ve erkek hususiyetlerine göre iş nevitesinin terfiki... gibi meseleler tayin ve tespit edilecektir" (1961, md. 104).
- "Milli eğitimde, kadın ve erkek özelliklerinin bilimsel olarak dikkate alınmasını temin edeceğiz" (1967, md. 56).
- "Devlet her işsize iş bulmak mecburiyetindedir. Bu iş yurttaşın yaşına, gücüne, cinsiyetine uygun iş olacaktır. Çocuklar, gençler, kadınlar [tehlikeli ve zor?] çalışma şartlarından özel olarak korunacaktır" (1965, md. 242).

CKMP liderlerinin bu görüşleri daha sonra kurdukları Millet Partisi (MP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) programlarına da yansıtılmıştır. MHP'nin 1969 programı, bir yandan kadınların ezilmesini bir sorunsal olarak tanımlayan ve kadın haklarını savunan maddeler içerir. Örneğin: "Kadınlara tanınmış haklarının korunması ve tam uygulanmasını istiyoruz" (md. 30); veya "Biz kadın yurttaşı her yönden erkek yurttaşla eş hak ve sorumlulukta görürüz" (md. 56). Ancak parti eşitsizlikleri eğitim ve eğitim adaletiyle gidermeye söz verirken, "Milli eğitimde, kadın ve erkek özelliklerinin bilimsel olarak dikkate alınmasını temin edeceğiz," (md. 56) diyerek özcü yaklaşımını da ortaya koyar.

Bu dönemde sol partilerin kadınlara yönelik yaklaşımlarında da önemli bir farklılık olduğu söylenemez. CHP, 1960'larda kendini 'ortanın solu' olarak tanımlayarak sosyal demokrat çizgiye geçmiş ve 1976'da solcu kimliğini ortaya

koyacak geniş kapsamlı bir program yayımlamıştır.⁸ Ancak bu program kadınların sorunlarını bir sayfa içinde ve oldukça gelenekçi bir yaklaşımla ele alır. Çalışan kadınlara eşit ücret, çocuk bakımı, doğum izni, sağlıklı çalışma ortamı gibi düzenlemeler vaat eden program, temelde 'kadının analık görevini' aksatmamasına yardımcı olmayı amaçlar:

[Parti] Tarım kesiminde, ev hizmetlerinde veya başka alanlarda kadın işçilerin ücret ve hak eşitliğinden ve sağlıklı çalışma haklarından eksiksiz yararlanabilmelerini, *çalışma yaşamı gerekleryle analık sorumluluğunu daha kolay bağdaştırabilmelerini sağlayacaktır.* Çalışma saatlerinde çocukların bakımı için gerekli olanaklar sağlanmasını, işyerlerinin bu konudaki yükümlülüklerini yerine getirmelerini daha geçerli yaptırımlara bağlayacaktır. Kadın işçilerin sendikacılıkta daha etkin olabilmeleri özendirilecektir.

Analar için doğum öncesi ve sonrası izin süreleri bakımından kamu görevlisi kadınların haklarını kadın işçilerin haklarıyla bir düzeye yükseltecektir (CHP 1976, s. 103, vurgu eklenmiştir).

Seçimlere katılan ancak parlamentoya giremeyen Türkiye Birlik Partisi (TBP) de 1972 programında cinsiyet eşitliğini vurgulayarak başlayan 'Kadın Hakları' başlıklı bir bölüm açmakla birlikte, analık ve ev işlerini kadınların temel sorumlulukları olarak görmeye devam etmiştir:

Kadın her bakımdan erkeğe eşittir. Eğitimde, çalışmada, ücrette kadın erkekle beraber yürür, Türkiye Birlik Partisi *evli kadınların yeteneklerine uygun mesleklerde çalışmalarını* sosyal ve ekonomik bir zorunluluk, anneliği bir kamu hizmeti sayar. Evli kadınlara ve küçük çocuklu annelere özel yardım yapılmalı, gelir darlığı yüzünden ağır ve uygunsuz işlerde çalışmak zorunda bırakılmamalı, tatlillerini kocalarıyla birlikte geçirebilmelidirler. Kadının tam hukuksal eşitliği, sosyal ve ekonomik eşitliğine gölge düşürülmemelidir. Evlenme kolaylaştırılmalı, kadın veya erkek tek başına boşanma isteğinde bulunabilmelidir.

Türkiye Birlik Partisi, kadının kişiliğini geliştirme hakkını tanımakla beraber *anne ve ev kadını olarak görevlerini* yerine getirebilmeleri için fazla çalışma ve yorgunluktan korunmalarını gerekli görür (1972, s. 62, vurgu eklemiştir).

8 CHP, 1960'larda yaşadığı önemli ideolojik ve lider değişikliklerine rağmen 1976'ya kadar yeni bir program oluşturma gereği görmemiş ve partinin 1959 programı yürürlükte kalmıştır.

Bir dönem mecliste temsil edilen Türkiye İşçi Partisi (TİP), cinsiyet ayrımcılığı dahil her tür ayrımcılığa karşı olduğunu belirtmiş, 'eşit işe eşit ücret' ilkesini programına alan ilk parti olmuş (1964) ve 'kadınların kamu işlerinin her kademesinde, toplum hayatında yer alıp toplumun gidişinde aktif rol oynamalarının sağlanmasını' (1975) önermiştir. Ancak, bu parti de anneliğin çalışan kadınlar için önemli bir sorun alanı olduğunu belirtmekle yetinerek çocuk bakımını esas olarak kadının görevi sayan anlayışı sorgulamak veya değiştirmek yönünde bir girişimde bulunmamıştır.

Bu dönemde kadınların eğitimi de bir hak veya kadınların kamusal alanda etkin olarak yer almalarını sağlayacak bir araç olarak değil, kadınların annelik görevleri açısından bir sonraki kuşağı daha iyi yetiştirebilmeleri için desteklenmiştir. Kadınların eğitimini önemseydiğini ve desteklediğini programında üç değişik maddede belirten Türkiye Köylü Partisi (TKP)'nin 1952 programı, "Kadınlarımızın her bakımdan ve bilhassa aile yuvalarında vazifelerini kolaylaştırmak bakımından yetişip yükselmelerini sağlamak hedefimizdir," yazar (md. 15). CKMP, "Türk kadınının aile ve toplum içindeki vazife ve mes'uliyetini, anlayacak ve öğretecek şekilde yetiştirilmesini vazife telakki ederiz," der (1961, md. 45). Aynı görüş, Milli Nizam Partisi'nin 1970 programında da yer almıştır:

Kadın ve erkek herkesin ilim öğrenme hakkına sahip bulunduğu esasına inanan Partimiz, yarının ebeveyni olacak çocuklarımızın gerekli terbiyevi bilgilerle teçhizini ve bilhassa geleceğin annesi, ev hanımı olan kızlarımıza ev ekonomisi ve çocukların bedeni, ruhi, ahlaki, dini terbiyesi ile ilgili bilgilerin verilmesini zaruri görür (md. 24).

1980 Sonrası Gelişmeler

1980 darbesini izleyen üç yıllık askeri yönetimden sonra, sivil ve demokratik yaşama askeri gözetim altında dönülmüş ve 1983 genel seçimlerine sadece üç partinin katılmasına izin verilmiştir. Bu partilerden en başarılısı olarak 1983'te iktidara gelen ve 1990'ların sonuna kadar çeşitli koalisyon hükümetlerinde yer alan Anavatan Partisi (ANAP) 1983 ve 2002 yıllarında iki program hazırlamış, ancak ikisinde de kadınlara hiçbir şekilde yer vermemiştir. Daha sonra ANAP'a katılan Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ise gelenekçi ve özcü bir tutumla kadının ev dışında çalışmasının sadece maddi zorluklardan kaynaklandığını ve çalışan kadının yıprandığı görüşüyle koruyucu tedbirler alma sözü vermiştir:

Türk kadınları ilgi, bakım ve şefkate daha muhtaç ve layıktır. Bir yandan *anne olarak çocukların, eş olarak kocanın bakım ve hizmetlerini*, öte yandan *yuvanın dirlik, düzen ve yönetimini* yüklenmiş, *biyolojik ve fizyolojik özelliklerinin* de verdiği güçlüklerle, hayat şartlarının aile üzerindeki tazyikini hafifletmek için evde, tarlada, fabrikada veya bürolarda çalışmaktadır. Bu ağır hayat şartları onu çökmektedir.

... Özellikle iş hayatındaki kadının, doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası dönemlerde bakımı ve korunması için her türlü tedbiri alacağı.

... çalışabilecek kimsesiz kadınlara iş bulunmasına öncelik vereceğiz' (md. 57, vurgu eklemiştir).

Çalışma şartlarının, çalışanın yaşına, cinsiyetine ve gücüne uygun olmasını, çocukların, kadınların ve ruhen ve bedenlen özürü olan fertlerin özel olarak korunmalarını sağlayacağız (md. 44).

Halkçı Parti (HP) de kadınlara sadece çocuk bakımı, part-time çalışma ve doğum öncesi ve sonrası izin konularında iyileştirme gibi düzenlemeler önererek geleneksel ve aile eksenli bir yaklaşım sergilemiştir (HP, 1983). Muhafazakâr Parti ise 1983 programında kadın konusunda sessiz kalmıştır.

Geleneksel yaklaşımdan kopuş ilk kez Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) programında kendini gösterir. 'Kadın Sorunları' diye bir başlık açan program, kadınların haklarının yanı sıra özgürlüklerine gönderme yapmış ve kadınların çalışma hayatına katılmalarını sadece bir zorunluluk olarak değil, istek sonucu da olabileceğini ima eden bir dil kullanarak desteklemiştir:

Parti, özgür ve eşitlikçi düzenin kadın-erkek ayrımı gözetmeksizin, toplumun ve bireylerinin özgür ve eşit haklara sahip olmasıyla gerçekleşebileceğinin bilincindedir. Kadının daha iyi yetişmesini ve haklarına sahip çıkmasını sağlayan genel ve özel eğitim programlarına ağırlık verilecektir.

Parti, çocuk bakımevleri ve kreşler açarak ve benzer önlemler alarak çalışmak isteyen kadınların önündeki engelleri kaldırmayı görev sayar (SODEP 1983, s. 37-38).

Sonradan HP ile birleşerek Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) adını alan SODEP'in bu yaklaşımı, SHP'nin 1985 ve 1993 programlarında aynen tekrarlanırken benzeri yaklaşımlar yavaş yavaş başka partilerin de programlarında gözükmeye başlar. Demokratik Sol Parti (DSP) programında kadın seçmenler için

geniş bir kısım ayırmamakla birlikte, “Kadın-erkek eşitliğine daha çok gerçekçilik kazandırabilmek; toplum sorunlarının çözümüne kadın yaklaşımını gereğince değerlendirebilmek; ve demokratik kültürün gelişmesini evden başlatabilmek için, parti çalışmalarında kadınların etkin katılımı özendirilecektir,” (DSP 1985, s. 35; vurgu eklenmiştir) diyerek oldukça radikal bir çıkış yapmıştır.

Feminist yaklaşımlar, özellikle 1990’lardan sonra artış gösterse de kadınları aile ve ev bağlamında gören gelenekçi yaklaşım 1980 sonrası dönemde de parti programlarında yer almaya devam etmiştir. Bu ikircikli yaklaşım Doğru Yol Partisi (DYP)’nde oldukça belirgindir. DYP, 1983 programında kadın seçmene ayrıca yönelmemekle birlikte çocukların korunmasını ele alan bir maddede, ‘çalışan ana ve babaların küçük çocukları için yuva ve kreşler’ vaat ederek çocuk bakımını sadece kadınların değil, erkeklerin de sorumluluğu olarak gören bir yaklaşım sergiler. 1998 programında ise ‘Kadınlar’ başlığı altında kadınlara, eğitim, beceri geliştirme, ailede mal varlığına ortak olma ve sosyal güvenlik gibi çeşitli alanlarda yardım; aile içi şiddet ve işyerinde taciz sorunlarına yönelik yeni yasal düzenlemeler; ve mevcut yasalarda kadın erkek eşitliğine aykırı, ayrımcı hükümlerin temizlenmesi gibi sözler verir. Ancak diğer yandan, kadınların hak ve sorunlarına önem verilmesini ‘aile yapımızda önemli bir yere sahip’ olmalarına bağlayarak ve kadınlara ‘ekonomik bağımsızlıklarını kazandırmak ve aile bütçesine katkı sağlamak’ için ‘evlerde parça iş yapmaları’ veya kadın girişimcilere ‘evlerinde kendi emekleri ve becerileri ile yaptıkları veya yapacakları işler için geniş kredi imkânları’ yaratmayı önererek kadınları evden koparamayan bir tutum sergiler. Kadınlara ilgili bölümün sonunda ise, “Kadınların siyasi yaşamda ve toplum hayatında erkeklere yetişebilmeleri için ‘iyimser ayrımcılık’ yapılacaktır,” denmiştir.

2002 yılında kurulan Genç Parti (GP), programında kadın haklarını savunmakla birlikte kadın sorunlarına ‘Aile, Kadın ve Gençlik’ başlığı altında sadece birkaç tümce ile değinmekle yetinmiş ve ‘himayeci’ bir tavır takınmıştır.

Aşırı sağda yer alan dinci ve milliyetçi bazı partiler ise daha gelenekçi ve zaman zaman açıkça anti-feminist bir duruş almıştır. Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve onun devamı olan MHP, 1988 ve 1993 programlarında ‘Aile’ başlıklı bir bölüm altında, ‘güçlü bir aile yapısı Türk milletinin milli varlığının en sağlam teminatlarından biri’dir diyerek ailenin korunmasını partinin ana görevleri arasına almış ve aşağıda yer alan metni aynen tekrarlamışlardır:

... Ailenin geleceğimizin teminatı olan çocuklarımızın yetişmesindeki fonksiyonunu da çok önemli görüyor ve Türk ailesinin milli ve manevi değerlerimizle yoğrulmuş olarak ayakta tutulması, korunması ve geliştirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Milletimizin te-

meli olan ailenin sıhhatli esaslara oturtulabilmesi için annenin yetiştirilmesine önem verilecek ve aile müessesesinin güçlenmesini sağlayıcı bütün tedbirler alınacaktır. Ana ve çocuk sağlığını korumaya yönelik tedbirlere önem verilecektir.

Feminizm görüntüsü altında aileye ve onun sosyal fonksiyonlarına yönelik saldırıları şiddetle reddediyoruz. Bununla beraber kadını ve haklarını savunmak ve kadını erkeği ile beraber saygı gören bir varlık olarak korumak gerektiğine inanıyoruz (MHP 1993, s. 7, koyu punto aslındadır).

Bu programlar ayrıca, "Türkiye'de nüfus artışı hızının ekonomik gelişmeyi önleyen tek faktör olduğu görüşüne katılmıyoruz," diyerek, aile planlaması çalışmalarında yeni düzenlemeler gerektiğini, 'Kürtajı, nüfus planlamasının bir aracı olarak gören anlayışı ret' ettiklerini belirtmişlerdir. Aile planlaması ile ilgili diğer konularda da aşırı sağ ve milliyetçi partilerin özel yaşam üstünde devlet kontrolünü artırma ve kadınların üreme sağlığı ve tercihleri konusunda özgürlüklerini kısıtlama eğiliminde oldukları görülür:

Suni dölleme konusunda sadece kadının ve kocanın muvafakatini yeterli görmüyoruz. Aile toplumun üyesidir, toplumdaki soyutlanamaz. Genel ahlak, örf ve âdetlerimize karşı ferdin sınırsız hürriyeti olduğunu kabul etmiyoruz. Suni dölleme, tüp bebek gibi uygulamalara karşıyız (MÇP 1988; MHP 1993).

MHP 2000 programında da kadınlarla ilgili görüşlerini çocukların sorunlarıyla aynı alt başlıkta ele almaya ve kadınların temel işlevlerini aile bağlamında görmeye devam eder. Ancak, kadınların toplumsal konumları ve haklarına ilişkin söyleminde daha özgürlükçü bir tavır alarak tonunu değiştirdiğini ve feminizme karşı saldırgan tümceyi ve aile planlamasına yönelik katı görüşlerini 2000 programından çıkardığını görüyoruz. Onların yerine, 'kadınlara karşı her türlü fiili ve hukuki ayrımcılığın kaldırılması', 'eşit değerle işe eşit ücret' ilkesinin uygulanması, 'kadının ve haklarının savunularak toplumda saygın bir yer edinmesi'nin sağlanması önerilerek, 'Kadınların eğitim düzeyleri yükseltilecek, kalkınma sürecinde, iş hayatında ve karar alma mekanizmalarında daha fazla rol almaları sağlanarak toplumsal konumları güçlendirilecektir,' denilmiştir (MHP 2000).

İslamcı çizgiyi izleyen ve 1983'te kurulan Refah Partisi (RP)'nin programında da ANAP programı gibi kadının adına rastlamıyoruz. Üstelik parti, programın giriş kısmında ayrımcılığa karşı olduğunu, 'din, dil, ırk, renk ve mezhep

farkı gözetmeksizin herkesi eşit' saydığını belirtirken, 'cinsiyet' farkına yer vermeyi atlamış veya gereksiz görmüştür. Fazilet Partisi (FP) de aynı şekilde ayrımcılığı yadsırken cinsiyet ayrımcılığına değinmemiş, ancak 'kadını ailenin ve toplumun temel direği olarak' gördüğünü ve 'kadınların ekonomik ve sosyal hayatta daha başarılı olabilmesi için kadının eğitim ve öğrenimine özel önem' verileceğini belirtmiştir (FP 1997).

FP'nin bölünmesiyle kurulan Saadet Partisi (SP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), FP'den daha eşitlikçi tavır takınmakla birlikte geleneksel yaklaşımı tam olarak aşamamışlardır. SP, 2001 programında kadınların sorun ve haklarına sadece çalışma ve aile hayatı bağlamında iki maddede kısaca yer vermiştir. Bir yandan 'eşit çalışma karşılığında eşit ücret' ilkesini savunurken, 'Çalışma hayatında kadınlar ve engelliler için özel tedbirler alınacaktır,' (md. III.11) diyerek kadınları bir tür 'engelli' gördüğünü de ima eder. Program aile konusunda, "Evlilik akdi ancak kadın ve erkeğin serbest ve tam rızası ile yapılır" ve "Aile ile ilgili ele alınması gereken konulardan biri de, kadınların toplumsal konumu ve haklarıdır" demekle birlikte, kadının işi ile ailesi arasında ikilem yaşadığını ve kadının ev dışında çalışmasının bedelinin çocukların ve ailenin ihmali olmaması gerektiğini savunarak (III.14) kadınların esas mekânının ev ve temel sorumluluğunun aile olduğunu ima eder.

Geleneksel İslamcı çizgi olarak bilinen ve daha önceki İslamcı partilerin liderliğini yürüten Necmettin Erbakan'ın savunduğu Milli Görüş çizgisinden ayrılmış olduğunu iddia eden AKP ise 2002 programında kadın haklarından yana diğer İslamcı partilerden daha kapsamlı ve ilerici bir tavır koyar. Kadın sorunlarını birçok toplumsal sorunla ilgili olarak ele alan program, 'Sosyal Politikalar' başlığı altında kadın konusunda bir alt başlık açarak kadınların eğitimini, iş olanaklarını, sosyal güvenliğini, çalışma koşullarını, kamu yaşamına katılımını ve siyasi katılımını, hem parti içinde hem de genel olarak siyasi yaşamda artırma sözü verir. Kadına karşı şiddeti bir sorun olarak ortaya koyan parti, şiddete karşı önlem almayı ve şiddete maruz kalanlara yardım etmeyi de programına almıştır. Önemli olan bir nokta da partinin, "Kadın, çocuk ve çalışma hayatına ilişkin hak ve özgürlük alanlarında uluslararası standartlar ülkemizde eksiksiz uygulanacaktır" (2002, s. 12) ve "Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi ile getirilen ilkelerin uygulanması sağlanacaktır," (2002, s. 56) diyerek programın çerçevesini kadın haklarından yana genişletmesidir. Ancak AKP de ikirciklikten kurtulamadığını kadın sorunlarına 'kadınların her şeyden önce birey ve sağlıklı nesillerin yetiştirilmesinde birinci derecede etkin oldukları için' öncelik verdiğini söyleyerek yansıtır (s. 55). Aynı ikircikli yaklaşımla, "Ev içi emeğin saygınlığı korunarak kadınlar için yeni istihdam alanları oluşturulacaktır" ve "Kadınların çalışma hayatı, çocuk ve aile

sorumlulukları dikkate alınarak sosyal güvenlik ve çalışma koşullarında iyileştirmeler yapılacaktır,” denmiştir (s. 56).

Cinsiyet ayrımcılığına karşı olmakla yetinmeyip toplumsal cinsiyet rollerinin sorun olarak görülmesi ve her alanda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kaldırılması gerektiğini 1990’lardan başlayarak sol kanatta yer alan parti programlarında görüyoruz. Bunlar arasında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP) ve Demokratik Emek Partisi (DEP) ile başlayarak, Kürt kimliği ve Kürt seçmenin haklarına ağırlık veren partileri sıralayabiliriz.

CHP 1993’ten itibaren programlarında toplumun ataerkil yapısını ve kadının aile içindeki statüsünü sorunsal olarak tanımlayarak feminist bir yaklaşım sunmaya başlamıştır. Parti, önerdiği ‘Yeni Türkiye’nin eşitlikçi yapısı’nı 1994 ve 2006 programlarında tanımlarken kadın-erkek eşitliğine çok boyutlu bir yaklaşım sunar:

Yeni Türkiye, kadın-erkek eşitliğinin birçok toplum kesitinde eksik kalmış boyutuna eğilmek durumundadır. Kadının haklarına, hukuk ve ekonominin yanı sıra, hayatın paylaşılmasında, anlayışlarda, aile içindeki eşitlik düzeyinde sahip çıkmalıdır. Kadınların ekonomiye, yönetime, siyasete katılmalarının önündeki tüm engeller kaldırılmalıdır.

Ayrıca amaçlarını sıralarken özel ve kamusal alanlardaki eşitsizliklerin birbirlerini beslediğine dolaylı bir gönderme yapar: “Kadın-erkek eşitliği, yasalar da, siyasi yaşama katılımı da, çalışma koşullarında, kamu görevlerine gelebilmede kesinlikle sağlanacaktır. CHP’nin önerdiği Türkiye’de, kadınla erkeğin hayatın nimetini de külfetini de toplum ve aile içinde ortak paylaşması temel amaçtır.” Parti ayrıca kadınların aile dışında, birey olarak tanınmasını savunur: “Kadınların aile içindeki durumu eşit birey anlayışı içinde değerlendirilecek; tüm yasal düzenlemeler bu anlayış içinde yapılacaktır. CHP, ülkeyi erkek egemen toplum olmaktan çıkarıp, özgür bireyler topluluğuna dönüştürecektir.”

Kürt kimliğine dayanan partiler, cinsiyet ayrımcılığı son bulmadan demokratik yaşamın sağlanamayacağını savunarak eşitlik kavramına kapsamlı baktıklarını göstermiştir. Ancak, aile kurumunu hiyerarşik yapısını sorgulamadan korumayı amaçlayan bu partiler (HEP 1990 ve 1992; HADEP 1994; DEHAP 1997), ayrıca anneliği ‘doğal bir görev’ olarak tanımlayarak, kadının mekân ve özgürlüğünü kısıtlamaya açık bir görüş sunmuşlardır:

Resmi ya da gayri resmi cins ayrımcı uygulamalar ve insan hakları ihlali ciddi bir demokrasi sorunudur. Yasalar, kadınların erkek-

lerle eşit olmasını, toplumsal yaşamın her alanına özgürce katılabilmelerini sağlayacak biçimde yeniden düzenlenecek; bu alandaki ideolojik ve toplumsal engellerin kaldırılmasının önü açılacaktır. Çalışma yaşamında kadınlar üzerindeki ağır baskı ve sömürüye son verilecek; *toplumsal ve doğal bir görev olan analık* durumu güvence altına alınacaktır (DEP 1993, bölüm B-g; vurgu eklenmiştir).

Halkın Demokrasi Partisi (HADEP)'nin 1994 programı da, "Erkek ideolojisinin egemen olduğu toplumun yerleşik davranış kalıplarıyla değer yargılarını ve inançlarını değiştirecek eğitim çalışmalarına özel önem verilecektir," demekle birlikte paragrafı, "Toplumsal ve doğal bir görev olan analık kurumu güvence altına alınacaktır," diye bitirir (HADEP 1994, bölüm 3-o).

Bu partilerin programlarında zaman içinde feminist söylem ağırlık kazanmış ve cinsiyet eşitliği ve kadınların özgürleşmesi, 'Kürt sorununun çözülmesi' ile birlikte demokratik ve adil toplumun oluşması için önkoşul olarak görülmüştür. 2003 Demokratik Halk Partisi (DEHAP) programı, "21. yüzyılda insan hakları gibi kadın özgürlüğü de belirleyici bir önem taşıyacaktır. Çağdaş demokrasinin gelişimi kendini en çok insan hakları ve kadın özgürlüğünde göstermektedir," der (DEHAP 2003, 1.1.III). Demokratik Toplum Partisi (DTP) ise bir adım daha ileri giderek, DEHAP programında ele alınan kadın sorunlarını ve cinsiyet ayrımcılığını toplumun ve devletin hiyerarşik yapısı, militarizm, kapitalizm, küreselleşme, ataerkil yapı ve eril ideolojik yaklaşım ile ilintili bir 'sistem sorunu' olarak değerlendirir. Dolayısıyla, 'cins ayrımcılığı' ve 'cinsiyetçi roller'e hemen hemen her başlık altında karşı çıkan parti programı, 'cinsler arası sorunların aşılma bir yana inceltilerek hâlâ sürdürülüyor' olduğunu belirterek, 'Demokratikleşmenin Temel Dinamiği Kadındır' başlığı altında kadınların toplumun her kesiminde özgür ve aktif olabilmesi için yaratılması gereken koşulları sıralar (DTP 2006).

Mecliste temsil olanağını ancak 2007'de, genel seçimlere bağımsız aday olarak katılan genel başkanının seçilmesiyle bulan Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP), kadınların özgürleştirilmesini savunarak toplumsal sorunları gittikçe belirginleşen feminist bir yaklaşımla ele almıştır. 2002 programında 'Kadınlara Özgürlük ve Eşitlik' başlığı altında sıraladığı amaçlar arasında kadınların toplumsal yaşama katılmalarının artırılmasının yanı sıra, "Ev işçisi kadınlara sosyal güvence sağlanacak ve ev içi emek işsizlik sigortası kapsamına alınacak", "Aile içi şiddeti suç sayan uluslararası anlaşmalar imzalanacak, yaptırımlar ağırlaştırılacak" gibi vaatlerle kadınların ev ve aile yaşamı içinde karşılaştıkları sorunları vurgulamıştır. Bu yaklaşım 2006 programında açılarak netleştirilmiştir:

... Erkek egemenliğinin, bütün toplumsal düzeylerde ve çalışma alanlarında sona erdirilmesi amacıyla, kadınlar ev işlerine mahkûm edilmemelidir. Kadının ücretsiz ya da düşük ücretle çalıştırılmasına son verilmeli, kadınların her alanda eşit hak ve eşit ücretle çalışma hakkı teminat altına alınmalı, kadının eğitim ve çalışma hakkının yerleşip kökleşmesi için pozitif ayrımcılık ilkesi yasayla desteklenmelidir.

Ailenin kadın emeği üzerinden örgütlediği işler toplumsal örgütlenme içinde çözülmeli, geleneksel cinsiyetçi işbölümünün bu hizmetlerde yinelenmemesi sağlanmalıdır. Yerel yönetimler ve kamu kurumları tarafından finanse edilen, kullananlar ve çalışanlarca denetlenen yemekhaneler, çamaşırhaneler, kreşler açılmalı, yaygınlaştırılmalıdır.

Ayrıca partinin ideolojik yaklaşımı tanımlanırken, partinin klasik sosyalizmden farklı olan 'özgürlükçü sosyalizm'i izlediği ve bu çerçevede feminist bir kimliğe sahip olduğu belirtilmiştir:

Özgürlükçü sosyalizm feministtir; toplumsal cinsiyet çelişkilerinin sınıf çelişkilerine indirgenemeyeceğinin farkında olarak, kadınların 'farklılıkların eşitliği' ilkesi temelinde sosyal haklarını ve politik alan dahil toplumsal yaşamın her kademesinde temsilini, bu anlamda pozitif ayrımcılığı savunur, toplumsal cinsiyet ayrımcılığına karşı tavır alır. Gerek parti zemininde, gerekse yaşamın her alanında pozitif ayrımcılık uygulamalarının gereğini yerine getirir.

Eşitliğe doğru pozitif ayrımcılık, ÖDP'nin yanı sıra başka partilerin programlarında da savunulmuştur (bkz. DYP 1998; YDP 2002; DEHAP 2003; DTP 2006).

İlk kez Halkçı Parti (HP)'nin 1983 programında yer alan, "Kadınlarımıza doğum öncesi ve sonrası izinlerin BM'nin kabul ettiği ilkeler doğrultusunda verilmesi sağlanacaktır," yönündeki uluslararası standartların kabulüne yönelik gönderme, sonraki yıllarda düzenlenen programlarda daha kapsamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler'in 1979'da kabul ettiği ve kısaca CEDAW olarak bilinen, Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Kaldırılmasına Yönelik Sözleşme'nin uygulanması, 1990'lardan itibaren bazı parti programlarına amaç olarak girmeye başlamıştır (bkz. CHP 1994 ve 2006; AKP 2002; DEHAP 2003; ve DTP 2006).

İdeolojilerine Göre Partilerin Toplumsal Cinsiyet Yaklaşımı

Özetlemek gerekirse, Cumhuriyet döneminin ilk yarısında siyasi partilerin yaklaşımı kadınları yok saymakla başlayıp, 1930'larda vatandaşlık haklarının tanınması yönünde gelişme göstermiştir. Birçok parti kadınların erkeklerle eşit olduklarını iddia etmekle birlikte, gerek evde olsun gerek kamusal alanda olsun eşitlik kavramını sindiremediklerini gösteren bir tavır sergilemişlerdir. Kadınlar temelde eve ait olan ve 'kadın görevleri' olarak görülen doğurganlık ve çocuk bakımı alanlarında katkıları yönünden takdir edilen seçmenler olarak kalmıştır. Kadınların çalışma hayatında yer almaları bir hak olarak değil, ekonomik zorunluluk olarak ister istemez kabullenilmiş, cinsiyetler arasında işbölümü olması doğal görülmüştür. Kadınların eğitim ve çalışma hayatında yer almalarını destekleyen programlara bu yönde gelişmelerin toplumun ve 'Türk milletinin' gelişmesi amacına hizmet edeceklerine inandıkları için destek vermişlerdir. Bir başka deyişle, 1980'lere kadar partilerin tümünün kadınları temelde ev eksenli bir yaşam içinde gördüğünü, kadınların siyasi haklarını tanımakla birlikte kadınların siyasal ve toplumsal yaşamda etkin olmalarını beklemediklerini, yani geleneksel toplumsal cinsiyet anlayışını benimsemiş olduklarını söyleyebiliriz.

İktidar ve ana muhalefet partileri olarak, sağ eğilimli DP ve AP'nin geleneksel cinsiyet rollerini özellikle savunarak değil de bu konularda daha çok sessiz kalarak kabullendiklerini görüyoruz. CHP, kadınların kamu alanına girmesini ve daha etkin olmasını ilke olarak benimsemişse de bu yönde yeterince kesin tavırlı ve atılımcı olamamıştır. Kadınların ezildiği ve emeklerine değer verilmeyeceği marjinal kalan sol partiler (örneğin TİP, TBP ve TSİP) tarafından kısmen dile getirilirken özcü yaklaşımlar koalisyon hükümetlerinde yer alan çeşitli sağcı, aşırı milliyetçi ve İslamcı partilerin programlarında açıkça sergilenmiştir.

1980'lerden sonra, parti programlarının kadına yaklaşım tarzında çeşitlilik ve genel olarak kadınların kamusal alanda etkin olarak yer almasına destek artarken, partilerin genel ideolojileri ve toplumsal cinsiyet yaklaşımları arasındaki bağın da belirginleştiğini izleyebiliyoruz. Sosyal demokrat veya sosyalist çizgide olan SHP, SODEP, CHP, DSP, ÖDP, DEHAP, HADEP ve DTP daha eşitlikçi ve hatta zaman zaman feminist olarak tanımlayabileceğimiz bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. Orta-sağda ise DYP kısmen daha eşitlikçi, ANAP ise statükocu olmuştur. Aşırı sağ ve milliyetçi MÇP, MHP ve BBP bir yandan kadınların kamusal alanda olanaklarını artırmaktan yana olduklarını söylerken, diğer yandan kadınların temelde erkeklerden farklı oldukları görüşünü benim-

seyerek tam anlamda eşitliğe yol açmayan bir mesaj vermektedirler. BBP, MHP'den daha baskıcı bir tutum sergilemektedir. Din ağırlıklı partilerde değişim ancak 2000'den sonra görülmekte; SP ve özellikle AKP programları kadınların kamusal yaşama katılmalarına gittikçe artan bir destek vermekte, ancak eşitlik ilkesinde net bir tavır koyamamaktadırlar. Genelleme yapmak gerekirse sol partilerin atılım yaparak daha eşitlikçi olduğu, sağ partilerde eşitlikçi söylemin geleneksel söylemle karıştığı ve kadın ve erkeklerin talep ve toplumsal işlevlerine yaklaşımda özcü tavrı aşamadıkları söylenebilir.

Sonuç

Türkiye'de hemen hemen tüm siyasal partilerin önceleri kadınların 'doğru' ve 'doğal' mekânları olarak evi gördüklerini ve kadınların kamusal alana girmelerini, ancak kadınlar ekonomik, siyasal ve toplumsal katılımlarını artırdıkça, yavaş yavaş ve bir anlamda 'zorunlu' olarak kabul etmeye başladıklarını; eşitlikçi, katılımcı ve özgürlükçü söylemin ancak 1980'lerde ve çoğunlukla sol eğilimli parti programlarında yer aldığını görüyoruz. Bu söylemin yine 1980'lerde başlayan kadın hareketi ve ülkenin Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik girişimlerine paralel olarak gelişmesi önemlidir. Bu iki faktörün parti söylemlerini nasıl etkiledikleri bu yazının amaçları ötesindedir. Ancak 1980 ortalarına kadar yansıttıkları yaklaşıma bakarsak, siyasal partilerin, kadın hareketi ve AB üyelik sürecinin bir anlamda zorunlu tuttuğu insan hakları söyleminin oluşması durumunda, kendiliklerinden bir evrim geçirerek toplumsal cinsiyet anlayışlarında ve söylemlerinde önemli bir değişim göstermelerinin beklenemeyeceğini kabul etmek gerekir. Bu anlamda, Türkiye'de siyasal partilerin, toplumsal cinsiyet rollerini ve kadının mekânını tanımlamak açısından öncü değil takipçi ve tepkici olduğunu söyleyebiliriz.

Partilerin tepkici ve izleyici tutumu da ataerkil ideolojik koşullandırmanın gücü ve yine ona ilişkin olarak kadınların parti içinde ve özellikle yönetici düzeyinde yeterince yer alamamış olmalarıyla açıklanabilir. Ayrıca, söylemlerinde göreceli olarak daha eşitlikçi ve radikal çıkışlar yapan partilerin (1990 sonrası CHP; ÖDP; DEHAP; DTP ve diğer İslamcı partilerle karşılaştırılınca AKP) kadınlara daha açık olduğunu ve kadrolarında göreceli olarak daha fazla kadına yer verdiğini görüyoruz. Dolayısıyla kadınların mekânlarını genişletmek ve genel olarak toplumu eşitliğe doğru götürmek çabaları açısından, kadınların siyasal partilere katılımlarını artırmaları ve parti içi demokrasi mücadelesi vermeleri öncelik tanınacak stratejik amaçlar arasına alınabilir.

EK: ÇALIŞMANIN İÇERDİĞİ SİYASİ PARTİLER VE PROGRAM TARİHLERİ

Parti Adı	Program Tarihleri
ACF - Ahali Cumhuriyet Fırkası	1930
AKP - Adalet ve Kalkınma Partisi	2002
ANAP - Anavatan Partisi	1983; 2002
AP - Adalet Partisi	1961, 1964; 1969; 1974
BBP - Büyük Birlik Partisi	1993; 1999; 2002
BP - Birlik Partisi	1967
CGP - Cumhuriyetçi Güven Partisi	1971
CHF - Cumhuriyet Halk Fırkası	1927; 1931
CHP - Cumhuriyet Halk Partisi	1935; 1939; 1943; 1947; 1953; 1954; 1959; 1976; 1993; 1994; 2002; 2006
CKMP - Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi	1961; 1965
CMP - Cumhuriyetçi Millet Partisi	1954
DEHAP - Demokratik Halk Partisi	1997; 2003
DEP - Demokrasi Partisi	1993
DİP - Demokrat İşçi Partisi	1950
DP - Demokrat Parti	1946; 1951; 1998
DSP - Demokratik Sol Parti	1985; 2003; 2007
DP - Demokratik Parti	1970
DTP - Demokrat Türkiye Partisi	1997
DTP - Demokratik Toplum Partisi	2006
DYP - Doğru Yol Partisi	1983; 1998
FP - Fazilet Partisi	1997
GP - Genç Parti	2002
GP - Güven Partisi	1967
HADEP - Halkın Demokrasi Partisi	1994
HEP - Halkın Emek Partisi	1990; 1992
HF - Halk Fırkası	1923
HP - Halkçı Parti	1956
HP - Hürriyet Partisi	1983
HYP - Halkın Yükseliş Partisi	2005
İDP - İslam Demokrat Partisi	1952
İkinci Grup	1923

LCİÇF - Laik Cumhuriyetçi İşçi ve

Çiftçi Fırkası	1931
LDP - Liberal Demokrat Parti	1946
MÇP - Milliyetçi Çalışma Partisi	1986; 1988
MDP - Milliyetçi Demokrasi Partisi	1983
MHP - Milliyetçi Hareket Partisi	1969; 1973; 1993; 2000
MKP - Milli Kalkınma Partisi	1945
MNP - Milli Nizam Partisi	1970
MP - Millet Partisi	1948; 1967
MSP - Milli Selamet Partisi	1973
MTSP - Müstakıl Türk Sosyalist Partisi	1948
MP - Muhafazakâr Parti	1983
ÖDP - Özgürlük ve Dayanışma Partisi	1996; 2006
RP - Refah Partisi	1983
SCF - Serbest Cumhuriyet Fırkası	1930
SHP - Sosyaldemokrat Halk Partisi	2002
SHP - Sosyaldemokrat Halkçı Parti	1985; 1993
SODEP - Sosyal Demokrat Parti	1983
SP - Saadet Partisi	2001
TBP - Türkiye Birlik Partisi	1972; 1980
TCAÇP - Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi	1930
TCF - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	1924
TİÇP - Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi	1946
TİP - Türkiye İşçi Partisi	1964; 1975
TKP - Türkiye Köylü Partisi	1952
TSDP - Türk Sosyal Demokrat Partisi	1946
TSEKP - Türk Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi	1946
TSİP - Türkiye Sosyalist İşçi Partisi	1976
TSP - Türkiye Sosyalist Partisi	1946
YTP - Yeni Türkiye Partisi	1961
YTP - Yeni Türkiye Partisi	2002
YVİP - Yalnız Vatan İçin Partisi	1946

SANATSAL MEKÂNLARDA KADINLAR

Geçmiş yıllara göre kadının sanattaki mekânının giderek genişlediğine inanıyorum. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi üzerine sanatta yeterlik tezimi 1970'lerin sonunda hazırlarken, Atatürk'ün emriyle kurulan ve kendisi tarafından açılan müzenin ülkenin değişik kurumlarından toplanan 320 eseri arasında kadın sanatçıların 10 yapıtının bulunması beni sevindirdiği kadar şaşırtmıştı. Hale Asaftan 4, Melek Celal Sofu'dan 9, Eren Eyüboğlu'ndan 10 ve Sabiha Bengutaş'tan bir resim içinde en bilineni Melek Celal Sofu'nun *Eski Büyük Millet Meclisi Kürsüsünde Kadın*'dır. Verdiği mesaj kadar resmin sanatsal değeri onun Resim ve Heykel Müzesi'nde sürekli sergilenmesine neden olmuştur. Günümüzde pek çok sergiler yapılıyor, yeni müzeler açılıyor. Eczacıbaşı ailesinin önderliğinde açılan İstanbul Modern müzesinin koleksiyonu sınırlı olmasına rağmen açılırken, Fahr El Nissa Zeid, Aliye Berger, Eren Eyüboğlu, Naile Akıncı, Neşe Erdok, Nevhiz Tanyeli, Fatma Tülin, Canan Tolon, Leyla Gediz'in işleri de sergide yer almıştı. Daha sonra İnci Eviner ve benim işimin de dahil olduğu ilaveler yapılmıştır.

Bugün, Uluslararası İstanbul Bienali'nin sanat ortamında mühimsendiği bir dönemi yaşarken, sergilenen Türk sanatçıları arasındaki kadın erkek ayrımının epeyce fazla olduğu dikkatimizi çeker. Bu bienale seçilen Türk sanatçıları kataloğlardan değerlendirdiğimizde toplam 62 erkek sanatçıya karşın 34 kadın sanatçının yapıtlarının sergilendiği görülür. Yıllar boyunca Türk kadın sanatçıların erkek sayısının yarısına tekabül ettiği ortaya çıkmaktadır. Bienalde yıllara göre kadın erkek dağılımı şöyledir:

1. Bienalde 6 erkek 0 kadın
2. Bienalde 7 erkek 3 kadın
3. Bienalde 2 erkek 3 kadın

* Prof. Dr. Tomur Atagök: Yıldız Teknik Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü öğretim üyesi.

4. Bienalde 10 erkek 8 kadın
5. Bienalde 4 erkek 5 kadın
6. Bienalde 5 erkek 5 kadın
7. Bienalde 4 erkek 2 kadın
8. Bienalde 6 erkek 2 kadın
9. Bienalde 6 erkek 1 kadın
10. Bienalde 12 erkek 5 kadın + (2 grup)

Bu bienallerde başarıyla Türkiye'yi temsil eden kadın sanatçılardan özellikle Gülsün Karamustafa, Ayşe Erkmen, Hale Tenger başta olmak üzere hemen hepsi dünyanın birçok yerinde çalışmalarını sürdürmektedirler. Diğer taraftan, bir ikisi dışında erkek sanatçıların uluslararası ortamda bu başarı düzeyini yakalayamadıkları açıktır. Burada, sunulan sanat kadar diğer bazı kriterlerin etkin olduğu kabul edilmelidir. Sanat açısından kadın sanatçının yeni-yi yakalama, deneysellliği, hatta kadınlık birikiminin getirdiği yeni malzeme, teknik ve görüşü sunma mücadelesinde erkeklere nazaran daha başarılı olduğu savunulabilir. Diğer taraftan, kadının feminist hareketler sonucunda tüm uluslararası sanat ortamında tercih edilmesi, bir yabancı dil bilmesi ve görgüsü, hatta ilişkileri, onun sanat ortamında aranılan sanatçı olmasıyla bağdaştırılabilir.

Yıllarca gölgede kalan kadın sanatçının bazılarının sanat eğitimi veren fakültelerde yer almış olması bizim olumlu bakış açısına sahip olmamıza neden olmuşsa da, farkına varılan gerçek yine de kadının lehine değildir. 2001'de birkaç güzel sanatlar fakültesinde yaptığım ufak bir araştırmada, ilk sanat eğitimi veren ve kadrosunda en fazla kadına yer veren kurum olan Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde 155 öğretim üyesinden 56'sının kadın olduğunu anladığımda bu sayının önemli bir gelişmeyi gösterdiğini düşünmüştüm. Bu karşılaştırmaların daha netleşmesi için yapılması gereken doğal olarak güzel sanatlar fakültelerinin öğretim kadrosunun diğer fakültelerle karşılaştırılmasıdır. Öğretim elemanlarıyla Amerika'da 80'lerde yapılan bir başka araştırma, kadın sanatçı-akademisyenlerin maaşlarının aylık ortalama 5.700 dolar iken erkeklerinkinin ortalama 13.000 dolar olduğudur. Anlaşılacağı üzere kadın sanatçı-akademisyenler o yıllarda Amerikan üniversitelerinde pek kolay ilerleyemiyorlardı.

Ülkemizde zaman zaman sanat ortamında sayısı artmaya başlayan fuarlar sırasında en başarılı sanatçıların/yüksek fiyata satan sanatçıların isimleri verilir, ama bunların arasında yer almaz kadın sanatçı. Sebebi nedir? Basit, çoğu koleksiyoncu bir yapıtı alırken –beğensin, beğenmesin– genelde para kaybede-

ceği bir esere yatırım yapmaz. Kadın sanatçının, ürettiği dönemde ne kadar başarılı olsa da sanatına devam edip edemeyeceği her zaman için bir tehlike arz eder. Danışmanlar, galeriler, koleksiyoncular, küratörler, müzeler her ne kadar kendilerinin objektif kararlar verdiklerini söyleseler de kadın sanatçının onların kontrolü altında olan sanat ortamında yeri sınırlıdır. Sanat tarihinde kadınların önemi ancak feminist eylemlerin sonucu olarak Amerika ve Avrupa'da benimsenmeye başlanmış ve ancak 60'lı yıllardan itibaren kadın sanat tarihçilerinin araştırma ve yazılarının katkılarıyla bir bellek oluşmaya başlamıştır. Yurtdışındaki bu gelişme bizdeki sanat ortamını ne kadar etkilemiştir? Bu da sorgulanması gereken bir başka durumdur. Türkiye'ye baktığımızda kadın sanatçının galerilerde sergiler açabilmesine karşın, koleksiyonlara alınma şansı azdır. 1970'lerde devlet, belediye, banka galerilerinin yanı sıra açılmaya başlanan özel galerilerle sanatçıların sergileme olanakları çoğaldığından, bu konuda pek sorun yaşanmadığı söylenmelidir. Ancak, çoğu koleksiyoncu seçimlerinde kadın erkek ayrımı üzerinde durmasa da, koleksiyonları incelendiğinde pek azının kadın sanatçıya yatırım yaptığı söylenebilir.

Bu alandaki danışmanların görünür bir kadın erkek ayrımı yapıp yapmadığı pek kimse tarafından sorgulanmaz. O ayrımı gören, ancak feminizme takılmış benim gibi birisidir. Son aylarda Has Üniversitesi'nin müzesinde açılan 'Haliç' sergisinde 23 erkek sanatçıya mukabil bir kadın sanatçının olması, seçimlerin erkek bir bilirkişiye ya da bilirkişilere dayandırılabilmesiyle mümkündür. Ne mutlu bana, tek kadın sanatçıydım bu sergide!

Değer yargılarının yeniden değerlendirilmesinin gereğine gelindiğinde, Plato'dan Kant'a uzanan felsefe tarihinde Plato'nun 'nesnel/objektif' evrenselliliğine karşın Kant'ın 'öznel/kişisel/sübjektif' evrenselliliğinin anlamları farklı gibi gözükse de, aslında, tek tip evrenselliliğin ve o evrensel gerçeklerin doğru ya da yanlış algılanmasıyla doğru ve yanlışların mümkün olduğu söylenebilir. Herkesin içsel gerçekleri algılamasını önleyen temel öge belirsizliklerdir. Sanat ortamında başkalarını yönlendiren eleştirmenlerin hemen hepsinde ortak özellik kendilerinin evrensel gerçekleri gördüklerine inanmalarıdır. Batı dünyasının geleneksel inancı –sanatın Mısır-Mezopotamya kültürünün devamı Yunan-Roma kültürüyle var olduğu inancına dayanan belli bir konesorluk anlayışı– sanatla ilgili çoğu görüşü etkilemiştir. Oysa sosyal sınıf, yaşanan bölge, cinsiyet, yaş, meslek ile fiziki ve zihni sağlık, değer yargılarının biçimlenmesinde farklılık yaratan unsurlardır. Diğer taraftan bu, aynı kültürü paylaşanların aynı görüşleri paylaşacağı anlamına gelmez. Bütün değerlendirmeler tarihi şartlandırmaların sonucu olsa da kısmen ideolojilerle güdülenmiştir. Bu da günümüz kültüründe kadın sanatçının yaratıcılığı hakkında önemli bir açılımı gündeme getirir. Aralanan perde pozitif ayrımcılık ile daha da açılmış, gün ışığına

çıkılmıştır. Pozitif ayrımcılığı tanımlamadan önce ayrımcılığın ne olduğuna eğilmek gerekebilir. Ayrımak, var olanlar arasından bazı seçimler yapmak, ayırım yapmak ise çıkarmak, dışlamak anlamına gelir. Pozitif ayrımcılık ise seçilenin dışlanması değil kabul görmesidir, farklılığın vurgulanmasıdır. Bulduğum yarışma jürilerinde özellikle kadın sanatçıları desteklediğim ve kadın sanatçılar sergileri düzenlediğim bilinen bir gerçektir. Son yılların postmodern düzeni sanatta başlı başına bir yeni konuyu 'öteki/diğeri'ni başlığa taşımıştır. Burada hemen, "Neye ya da kime göre öteki?" sorusuna yanıt gerekir. Birçok felsefecinin uzun makalelerle bunu açıklaması yerine kısaca, kabul edilmiş, benimsenmiş, ya da 'ben'in dışında kalmış olanlar, diye ifade edebiliriz. Belli bir ortamda kabul görmemiş öteki, herhangi bir kabul edilmiş özelliklerinden farklılık göstermesiyle bu sığara uygundur. Ve sanat tarihi, bilinmeyenlerin oluşturduğu farklı ötekilerle dopdoludur. İzlenimcilere kadar, öteki olarak hiç var olmayan kadın sanatçılardan sonra, Fransa'da Berthe Morisot (1841-1895), Amerika'da Mary Cassatt (1845-1926) yakın tarihten bildiklerimizdir. Kadın sanatçının günümüzde sanata getirdiği farklı bakış açısı onu öteki sınıfına koyarken, aynı zamanda dikkatleri de üzerine çekmiştir.

Yukarıda sözü edilen olumsuz nedenlerin yanına kolaylıkla başkaları da ilave edilebilir. Doğal olarak ana olmanın kadının sanatını yapmasını engellediği en başta gelir. Bu özelliğın onun zamanını aldığı gibi yaratıcılığını da zayıflatmış inancı neredeyse gelenekselleşmiş bir görüştür. Bugünün sanat ortamında uzun yıllar 'öteki' olan kadına bakışın değişmesi biraz da 20. yüzyılın ilk yarısındaki yaratıcı dönemin duraklaması sonucu postmodernizmin getirdiği çelişkiler ile olmuştur. Yüzyıllarca süren erkek sanatçı hegemonyası nihayet alternatif yaratıcılığıyla kadına, hatta Batı dünyası dışında yeni kimliklere yönelmiştir. Yeniçağın küratörlerinin bu arayış içinde gence ve kadına yakın durmaya başladığı söylenebilir. Ancak her şeyden evvel kadın sanatçının kendisiyle ilgili geçmişi anlaması ve önündeki örneklerden yola çıkarak bilinçli bir yol haritası çizmesi de gereklidir. Amerika'da, 70'li yılların başında Whitney Biennial'i ne seçilen sanatçılar arasında kadın sanatçıların yüzde 5 oranında olması, onların toplu protesto eylemleri sonucunda daha sonraki yıllarda kadın sanatçı sayısının şaşırtıcı derecede artmış olması dikkate alınırsa, bu yol haritasının temelinde birleşmenin doğru bir seçim olduğu görülebilir. Geriye dönüp baktığımızda 'Goril Kızlar' eylemlerinin son derece etkin bir beraberliğe yol açtığı ve bunun sonucunda sanat müzelerini kendi koleksiyonlarını değerlendirmeye yönlendirdiği ciddiyetle izlenmelidir. Miriam Shapiro ve Judy Chicago'nun 1970'lerin başında Fresno State University, CalArts ve Womanhouse'da başlattıkları Feminism Art Program'ın dalga dalga büyüyerek birçok genç kadın sanatçının birleşmesine doğru bir yol alınmasını sağladığı görülür. Bunun yanı

sıra kurulan dernekler ve onların yaptığı toplantılar, üniversitelerde daha sonra açılan Kadın Çalışmaları / Women Studies eşit hakların korunmasını daha da vurgulamıştır. 1984'te MoMA'nın uluslararası resim ve heykel değerlendirmesinde kadın sanatçıların eserlerinin yüzde 10'un altında olmasına bir tepki olarak eylemler topluma taşınmıştır. Günümüzün önde gelen sanatçısı Louise Bourgeois'nın sokaklarda kırk memeli Anadolu tanrıçası/Efes'e (1970) atfedilen yelegi ile çekilmiş resmi bu dönemlerdendir. Yine Suzanne Lacy, organize ettiği büyük boyuttaki performanslarla dikkatleri kadın sanatçının üzerine çekmiştir. Diğer önemli konu başta Norma Broude ve Mary D. Garrard olmak üzere kadın sanat tarihçilerinin kadın sanatçılarla ilgili araştırma ve yazılarla onları desteklemeleridir. O günlerdeki aktif eylemler bugünü hazırlamıştır. Birleşen güçler sanat mekânına giden yolu genişletmiştir.

70'li ve 80'li yıllarındaki kendi sanat ortamımıza baktığımızda böyle bir sorgulamanın hiç de gerçekleşmediğini görürüz. Kadın sanatçılar yarışmalarda aldıkları ödüllerle mutludurlar ve zaten sanat ortamında etkin olmayan müzenin satın almalarını hiç de sorgulamazlar. 1977 ile 1987 arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen ve zamanında en önemli sergi olan "Yeni Eğilimler" sergilerinde 1977'de ödül alan kadın sanatçı yokken, daha sonraki yıllarda Ayşe Erkmen, Neşe Erdok, Azade Köker 1979'da; Nur Koçak, Füsun Onur 1981'de; Tomur Atagök 1983'te; Fatoş Beykal, Lale Özgüder, Handan Börüteçene, Şeyma Reisoğlu, Mine Ternar 1985'te; Gülsün Karamustafa 1987'de ödül alarak dikkatleri çekmişlerdir.

Türk sanatında kadın sanatçıların tarihçesine girmeden önce, kısaca 1973'te Amerika dönüşü, kendi sanatım dışında öncelikle çözüm aradığım iki sorundan birinin müzecilikse, diğerinin kadın sanatçılar olduğunu söylemeliyim. 1962'den itibaren California'nın, Berkeley'in toplumsal haklar konusundaki eylemlerini yaşamış, daha sonra Los Angeles'ta Womanspace üyesi bir sanatçı olarak önceliklerim, kadın sanatçının kendisini tek tek bu belleksiz ortamdan kurtarması ya da ilerlemesi değil, bir araya gelerek, birlikte ister sergi, ister yazı, ister başka eylem olsun sanat gündeminin dikkatini çekmesiydi. İlgi alanım olarak odaklandığım diğer konu müze ve müzeciliğin araştırmacı, korumacı ve iletişimci özellikleriydi. Hal böyle iken, son yılların Türk müzeciliğinin zamanı yakalayamaması ve özellikle araştırmaların eksikliği nedeniyle sanatımızı güçlendirebilecek müze yönetimlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmaya odaklanıyordum. Sınırlı para, kadro, hatta yer sorunları tüm bu tür çalışmalarını engeller. Yapıt alımı da paraya dayandığından alınan birkaç eser, ortamda önemli olarak değerlendirilen sanatçılara aittir. Diğer taraftan bütçe, ümit vaat edenler grubuna kadar uzanamaz. Müze, kültür merkezi ya da galerilerde bu tür sergiler bir çözüm gibi gözükse de izlediğim şudur ki, bu sergileri cinsiy-

te göre gruplamanın yanlış olduğunu düşünen küratörler olduğu gibi sergilere girmek istemeyen, onurlu bulmayan kadın sanatçılarımız da çoğunluktadır. Bir de kendini kurtaranın başkalarına destek vermeyi düşünmemesi ilginçtir. Bir süre sonra kendilerini mikro sergilerden kurtaran, makro boyuta geçenler, bir başka kadın sanatçıya destek olmanın kendisine bir engel teşkil edeceğinden mi korkarlar? Evet, sanat ortamı tam bir fare kapanıdır ya da *rat race*'tir ve birlikten güç doğduğunu bir kez daha hatırlayarak bazı mücadeleler yapılmalıdır.

Neredeyse hepimizin belleğinde yer etmiş ilk kadın sanatçılardan Mihri Hanım'ın yeğeni ressam Hale Asa'ya yazdığı "Sanatkârın yolu yürüdükçe uzar gider" sözünü anımsayarak geçmişe dönelim. Yeğenini sanatçı olmaktan vazgeçirmek istemişse de onu, birçok kadına eğitim vermiş bir öncü olarak kabul etmemiz gerekir. Mihri Hanım'ın ortamı Batı'yla ilişkisi giderek gelişen bir döneme ayna tutar. Toplumun farklı kesimleri dünyaya açılırken birçok alanda yenilikler gelişmektedir. Osmanlı Sarayı'nın, zaman zaman Müslümanlığın bazı görüşlerini uygulamadığını ya da karşı çıktığını düşündürten bazı önemli girişimleri daha 15. yüzyılda başlamıştır. Fatih'in Bellini'ye portresini yaptırması dikkatimizi çeken bir olaydır. Ama daha ilginç, Tanzimat döneminde, İkinci Mahmud'un kendi resimlerini resmi dairelere astırmasından çok önce, sultanların resimlerini yaptırmış olmalarıdır. Fotoğrafın keşfinden hemen sonra Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri'nin yapılması, Abdullah Biraderler'in fotoğrafçılığı, bize, İslam dininin Tanrı'nın yarattığının tıpatıp suretini yapmanın günah olduğu yasağının çoktan aşıldığını düşündürmelidir.

Peki, kadın sanatçı bu duruşun neresindedir, sorusunu sorarsak, toplumun eğitilmiş kesiminin kızlarına destek verdiklerini görürüz. Tanzimat'la başlayan Batılılaşmanın getirdiği kurumsallaşma çabaları, sanat alanında teknik resimle ilgili ilk derslerin 1795'te Mühendishane-i berri-i hümayun ve anatomik çizim dersinin 1826'da Mekteb-i tıbbiye'nin programlarına koyulmasıyla başlamıştır. Ancak eğitim alanında kızlara yönelik ilk kurumlar 1859'da ilk kız lisesi/İnas rüştiye, 1864'te kız sanat okulu, 1870'te ilk kız öğretmen okulu/Darülmuallimat açıldıktan sonra, 1914'te İnas Sanayi-i Nefise 1913 eğitim yasasının geçmesiyle kurulmuşlardır. 13 Ekim 1914 tarihinde açılan İnas Sanayi-i Nefise yer sorunları nedeniyle 1923'te kapatılınca, erkeklerle eğitim görebilecekleri Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane ile birleştirilmişlerdir. Bu yeni kurumların oluşmasında Avrupa, özellikle Fransa örneklerini yakından görmüş olmaları nedeniyle görevlendirilen Ahmet Fethi Paşa ya da Osman Hamdi gibi kişilerin sarayın yakın çevresinden oldukları anımsanmalıdır. Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane/Güzel Sanatlar Akademisi'nin açılışı (1883) Müze-i Hümayun için inşa edilen yeni müze binasına (1891) geçiş gibi Osman Hamdi'nin, Batı'nın Osmanlı

yönetimindeki topraklardaki kültür mirasının talanını önlemek üzere gerçekleştirdiği çoğu girişimi saray tarafından desteklenmiştir. Fransa'nın yaşam biçimini de benimseyen Osmanlı'nın üst sınıfı, başta saray olmak üzere kadınlar günün modası kıyafetleri giyerek, Fransızca öğrenerek, piyano çalarak ya da resim yaparak yeni bir döneme girmişlerdir.

İslam etkisinin azalması ve Batı kültürü ile yakınlaşma, Osmanlı ailelerinin kızlarını eğitime yolunda attıkları adımları hızlandırmıştır. 1914'te Mihri Hanım'ın Roma ve Paris'ten dönerek genç kızların sanat alanında eğitimlerine katkıda bulunması yeni bir alanın uygulamaya açılmasına neden olmuştur. Kendisinin Kız Öğretmen Okulu'ndaki daha önceki birikimi İnâs Sanayi-i Nefise'deki derslerinin ve idareciliğinin başarılı bir düzeyde sürmesine katkıda bulunmuştur. Çok kalabalık bir grupla başlayan sanat akademisi resimleşme aşamasında 25-30 talebeye düşmüştür. Genç sanat tarihçisi Burcu Pelvanoğlu'nun önce MSGSÜ'de tez olarak yapılan, sonra YKY'den çıkan *Hale Asaf* kitabı bize Türk sanatından bir dönemi tarihi belgelere dayanarak açıklar. Diğer kadın sanatçıların da araştırılmalarının yapılması, bir boşluğun doldurulmasına ve belleğin biçimlenmesine katkıda bulunacaktır. Aynı tarihlerden bir başka ilk, Müfide Kadri (1890-1912) sarayda, Sultan II. Abdülhamid'in kızı Adile Sultan'a ve yine bir başka genç kadın Harika Lifij'e (1890-1991) ders vermiştir. Bu iki erken dönem sanatçılarında portre önem taşır; onların portreleri neredeyse kadının varlığını ortaya koymak için önemsediklerini düşündürür. Mihri Hanım'ın yüzü siyah peçeyle örtülü kadınları kadar modern giysiler içindeki kadınlarında da fon ayırtıdan uzaklaşmıştır.

O günlerden resim kadar heykel de yapmış olan Melek Celal Sofu (1896-1976), ressam Harika Lifij, Güzin Duran (1898-1981), Macide Aral (1897-1986), Sabiha Bozcalı, Nazlı Ecevit (1900-1985), Fahr El Nissa Zeid (1901-1991); birkaç yıl daha genç bir kuşak, Hale Asaf (1905-1938), Aliye Berger (1903-1974), Şükriye Dikmen (1918-2000), Eren Eyüboğlu (1913-1988), Leyla Gamsız (1921) önemli isimler arasında yer almışlardır. Harika Lifij'in mitolojik konuları işlediği birkaç işi dışında bu sanatçıların hemen hepsi yapıtlarında portre ve mekân olgusunu farklı yaklaşımlarla vurgulamışlardır. Melek Celal Sofu heykellerinde ve *Millet Meclisinde Kadın* konulu resimlerinde olduğu gibi simetrik kompozisyonları ile dikkati çeker. Güzin Duran, Hale Asaf, Sabiha Bozcalı konstruktife, Şükriye Dikmen ve Fahr El Nissa Zeid portrelerde birbirine yaklaşan adeta Fauvist bir tavra, Nazlı Ecevit ve Leyla Gamsız bir miktar lirik ve romantik bir anlatıma odaklanmışlardır. Desenlerini baskılarında renklendiren Aliye Berger, 1954'te Türkiye'de AICA ile birlikte düzenlenen uluslararası bir yarışmada birincilik ödülünü alırken Van Gogh'un doku ve renklerinde bir gökyüzünü sunmuştur. Maide Arel hemen hemen kübizmin ilk ardılı olarak ül-

kemizin yerel geleneklerinden yola çıkmış ve Mevlevilerin danslarını tuvallerinde yakalamaya çalışmıştır. Özellikle Fahr El Nissa Zeid ve Eren Eyüboğlu'nun figürden soyutlamaya, oradan soyuta geçişleri neredeyse Avrupa ile eşzamanlı olup, özellikle renklerindeki canlılık ve doku kişisel birer stili ortaya koymuştur. Portrelerin yanı sıra iç mekânlar, ölüdoğa ve manzara başlıca temalar olarak bu sanatçıların işleri arasında yer alırken, o dönemden erkek sanatçıların konu olarak aldıkları cami içi ya da dışını özellikle resimlerinde işlemedikleri görülür.

1919'da kurulan Türk Ressamlar Cemiyeti, 1929'da açılan Güzel Sanatlar Birliği ve yine aynı yıl çalışmalarına başlayan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği gibi sanat birlikleri/dernekler, kadın sanatçının tarihsel gelişim içinde yer almasına pek de katkıda bulunmamışlardır. Diğer taraftan Pelvanoğlu'ndan Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nin dört sergisine katılan Hale Asaf'ın toplumdan olumlu tepkiler aldığını öğreniyoruz. 1916'da başlayan ve Türk sanatının ilk önemli sergileri olarak bilinen Galatasaray sergilerinin kadın sanatçıları sunmasındaki katkısı da dikkate alınmalıdır.

1950'lerden itibaren kadın sanatçıların giderek daha üretken olduğu izlenir. Üçboyutlu işlere odaklanan sanatçı sayısı artış göstermiştir. Zerrin Bölükbaşı (1928) heykelde, Mürşide İcmeli (1930) özgün baskıda, Fürey'a'nın (1910-1997) başı çektiği Seniye Fenmen (1918-1997), Hamiye Çolakoğlu (1933), Alev Ebüzziya (1938), Candeğer Furtun (1936), Melike Abasıyanık Kurtiç (1936), daha sonra Jale Yılmabaşar (1939), Güngör Güner (1941), Beril Anılanmert (1942) seramikte, aralarından bazıları da heykele ve yerleştirmelere yönelerek önemli eserler üretmişlerdir.

Kullanım/fonksiyon ile estetiği birleştiren geleneksel el sanatlarından seramiğin kadın sanatçılara yakın gelmesiyle bu malzeme ve tekniğe ilgi duyan ve odaklananların artmasına karşın o yıllardan resim alanında günümüze kalan kadın sanatçı azdır. Akademiden mezun kız öğrenci sayısının çokluğuna rağmen bu böyledir. Ancak 30'lu yılların sonlarında ve 40'lı yıllarda doğan sanatçılar 60'lı ve 70'li yıllarda sanat ortamında seslerini daha da duyururlarken, resim ve daha sonra diğer teknik ve malzemelerde öncü bir yaklaşımla zamanı yakalamışlardır. Seyhun Topuz (1942) ve Meriç Hızal (1943) heykelde; Bilge Alkor (1936), Tomur Atagök (1939), Nur Koçak (1941), Neşe Erdok (1940), İpek Aksüğü (1940), Jale Erzen (1943) resimde; Füsun Onur (1938), Gülsün Karamustafa (1946), Canan Beykal (1946), Ayşe Erkmen (1949), Azade Köker (1949) yerleştirme, fotoğraf ve video ile gelenekselden deneysele uzanan yaklaşımları ile sanat ortamında yer almışlardır. Ayşe Erkmen özellikle mekânla ilişki kurarak *site specific* işlerini sürdürürken video'ya da odaklanmıştır. Tomur Atagök, İpek Aksüğü, Gülsün Karamustafa, Canan Beykal ve daha sonraki kuşaktan

İnci Eviner, Hale Tenger toplumsal ya da siyasi konuları işlemişler, heykeltıraş Meriç Hızal son işlerinde yakın tarihimizle, Handan Börüteçene *site specific* çalışmalarında Anadolu'nun geçmiş kültürüyle bağlantı kurmuşlardır.

70'li yıllardan itibaren daha etkin olan bu grubun öncelikle özellikleri arasında yurtdışıyla yakın ilişkileri, yabancı dil bilmeleri, sanatsal çalışmalarının yanı sıra çoğunun araştırmacı-yazar özellikleri ve üniversite öğretim elemanı olmaları da dikkat çekicidir. Bir anlamda yaptıkları işlerin gerisinde onları destekleyen bilinç ve görüş bulunmaktadır.

Daha genç kuşaktan Canan Tolon (1955), İnci Eviner (1956), Handan Börüteçene (1956), Selma Gürbüz (1960), Hale Tenger (1960) doğal malzemelerden geleneksel malzeme ve tekniklere uzanan farklı uygulamaları yapabilen, işleri ile mekân arasında ilişki kuran çalışmalar gerçekleştirerek ülke içinde olduğu kadar yurtdışında da isimlerini duyurmuş sanatçılardandır. Füsun Onur, Neşe Erdok, Gülsün Karamustafa, Azade Köker, Canan Tolon, Ayşe Erkmen, Hale Tenger Uluslararası İstanbul Bienali'nde Türkiye'yi temsil etmişlerdir. Çalışmalarını son yıllarda çoğunlukla Berlin'de sürdüren Ayşe Erkmen'in, Berlin Today Müzesi'nde 2008'de retrospektif bir sergi açması Türk sanatı adına gururlandırıcıdır. Son yıllarda bazı sanatçıların Rene Block gibi uluslararası küratörlerin desteğini almalarının yanı sıra yabancı koleksiyoncuların, hatta müzelerin koleksiyonlarına girmiş olmaları, Türk kadın sanatçılarının mekânlarının genişlediğinin habercisidir. Günümüz kuşağının ise bu mekânı daha iyi değerlendireceğinden eminim.

MİNYATÜR RESİMDE TÜRK KADIN YAŞAMI

Osmanlı kadınlarının özel hayatları, günlük işleri ve kendilerini nasıl eğlendirdikleriyle ilgili birincil kaynaklar, ancak geç Osmanlı dönemi kaynaklarıdır. *Seyahatname* kitabında, düşünülebilecek her konuda bilgi veren Evliya Çelebi bile kadınların ve hatta kendisinin günlük yaşamıyla ilgili bilgi verme konusunda yetersiz kalmaktadır. En önde gelen kaynaklardan şu ana kadar elde edilen küçük bilgiler de bizi ancak belli bir ölçüde aydınlatabilmektedir.

Güvenilirlik açısından tamamen tatmin edici olmasa da Türkiye'ye gelmiş olan yabancı sanatçıların gravürleri ve resimleri bu konuya kısmen ışık tutmaktadır. Minyatürler ise bu açıdan en zengin kaynak olmaya devam etmektedir.

Osmanlı kadınları denildiğinde akla gelen ilk yer 'harem', yani kadınların özel yaşam alanıdır. Harem kelimesi, evin belli bir yerinde esir tutulan kadın görüntüsünü akla getirir. Yaygın bir kanıya göre sarayların ve büyük malikânelerde yaşayan Osmanlı kadınlarının günün bütün saatlerini rahatlık ve tembellikle harem dairelerinde geçirdikleri düşünülür.

Bu görüş yaygın olarak özellikle yabancıların yaptıkları resimlerde yansıtılmaktadır. Osmanlı kadınları genellikle bir yana yaslanmış olarak alçak bir divanın üstünde, yastık desteğiyle rahatça otururken, kadınların önünde onlara hizmet etmekle yükümlü olan kölesi resmedilmiştir. Kadın hoş aksesuarlara ve abartılı giyime sahip bir güzellik olarak gösterilmiştir. Paris Milli Kütüphanesi'nden 1688 tarihli bir çalışmada, bir cariye hasekiyi yelpazelerken görülür.¹ Divanın önüne yerleştirilmiş sedef kakma süslü küçük sandığın üze-

* Prof. Dr. Nurhan Atasoy: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü emekli öğretim üyesi.

1 Bibliotheque Nationale, Cabinet des Estampes, salle no. 6; Ünver, S. (Ankara, 1987 [1958]) *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz*. 5. resim.

rinde bulunan iki vazonun içindeki çiçekler, izleyiciye, kadının çiçek sevgisini ve bundan aldığı zevki yansıtmaktadır. Aynı tarihteki bir başka resimdeyse bir Osmanlı sultanını arkasında yastıklarla oturmuş bir şekilde görebiliriz.² Zenci bir hadımağası da arkasında durmaktadır. Onlara başka cariyeler de eşlik etmektedir; bunlardan bir tanesi dizlerinin üzerinde sultana kahve servisi yapmakta, diğeri arkasında onu yelpazelemektedir. Demir parmaklıklı pencereler içinden arkada görünen yeni çiçek açmış ağaçlarla dolu bahçe ise etrafın güzelliğini pekiştirme görevini görmektedir. Bu tip resimlerden çok sayıda örnek bulunabilir.

Güvenilirliğine inandığımız, özel dilini anlayanlar için son derece değerli görsel belgeler olan minyatürler sayesinde değişik devirlere tarihlenen eserleri inceleyerek Türk kadın yaşamı hakkında bazı saptamalar yapabiliriz.

Orta Asya'da 8-9. yüzyıl Uygur resminde kadın görüntüleri vardır. Bunların bir kısmı ipek üzerinde, bir kısmı duvar resminde ve bir kısmı da kâğıt üzerinde minyatür halinde karşımıza çıkar. Hoço'da bulunmuş minyatür fragmanlarındaki figürler, kadınların alın ve yanaklarında kıvrılan saç modelleri ve başlarındaki diademleri [kaşbastı] ile dikkatimizi çeker. Diademlerinin ön kısmında yuvarlak bir disk vardır. Boyunlarında büyükçe yuvarlak süslerin takılı olduğu gerdanlıkları Uygur kadınlarının giyimlerine ışık tutar. İslamiyet'in kabulünden öncesine ait bazı resimlerde erkek vakıfçılardan başka kadın vakıfçıların da aynı şekilde tasvirleri vardır.

Uygur resimlerini izleyen devirlerden günümüze pek az resim gelmiştir. Bunların arasında *Varka ve Gülşah*, Selçuklu devri resim sanatının en güzel eserlerinin başında gelir. Metni eski bir Arap aşk romanına dayanan eserin 13. yüzyılda Konya'da hazırlandığını anladığımız bir kopyası günümüze gelmiştir. Eserin minyatürlerinde, birbirine düşman iki kabileden birbirine âşık Varka ve Gülşah'ı buluyoruz (TKS H. 841). Giyimleri açısından da incelediğimiz bu figürler 13. yüzyıl Anadolu'sundaki kadınları bize canlandırır. İki âşığı birbirlerine sarılmış olarak gösteren bu minyatürde Varka'nın saçları, eski Türk erkeklerinde rastladığımız şekilde Gülşah'ınkiler gibi uzundur. Bir başka minyatürde, Varka'nın acı haberini duyunca bayılan Gülşah'ın saçının uzun örgüleri, ıtırabının büyüklüğünü anlatırcasına kollarına dolanmıştır. Başında gene kaşbastısı fark edilir. Elbisesinin yakası, göğüslerinin bir kısmını gösterecek şekilde oldukça cömert bir biçimde açıktır. Boynunda inci olduğunu tahmin ettiğimiz kolyesi, uzun elbisesinin altında şalvarı vardır.

Romanı resimleyen minyatürlerden, o devir Türk kadınlarının, 13. yüzyılda Anadolu'ya gelmiş olan Arap gezgini İbn-i Batuta'nın hatıratında da yazdığı

2 Bibliothèque Nationale, salle no. 6.

Bezilik

Uygur kadını

gibi oldukça serbest bir yaşamı olduğunu anlıyoruz. Üzerinde durduğumuz yazmanın bir başka minyatüründe Gülşah'ı erkek kıyafetine bürünmüş olarak ata atlayıp savaşa giderken görürüz.

1645'te Amasya'da yazılmış olan *Kitab-ül Cerrahiyye* adlı tıbbi eser [Bibliothèque Nationale (Suppl. Turc 693)] hastalıkların tedavisini, özellikle cerrahi tedavisini anlatmaktadır ve yazmadaki resimler de bu tedavi tarzlarını ve cerrahi aletleri görsel olarak açıklamaktadır. Bu bilimsel kitapta erkek-kadın ayrımı yapılmamıştır. Erkeklerinkiler kadar kadın hastalıklarının da tedavileri ve özellikle doğum sonrası müdahale gerektiren durumlar tüm açıklığıyla, tüm kadınlık organlarıyla resmedilmiştir. Bu resimlerde kadınların başlarında örtü varsa da örtünün altından sarkan örgüler, saçlarının görünmesinde mahzur olmadığına işaret etmektedir.

15. yüzyılda Edirne'de Fatih Sultan Mehmet devrinde yapılmış olan *Kâtibi Külliyyatı*'nın (TMS R. 989) minyatürlerinden biri, bir sultanın bahçe eğlencesini yansıtır. Burada sultan, önünde yiyecek ve içecekler olan küçük bir bahçe köşkünde oturmaktadır. Bahçe duvarının arkasından aralarında yeniçerilerin bulunduğu erkekler bakmaktadır. Bir saray görevlisi sultana elindeki yiyecek tabağını uzatmaktadır. Önde ise müzisyenler ve hanendeler bulunur: Solda kadın müzisyenler, sağda erkek müzisyen, aralarındaki seramik içki şişelerinin iki yanında karşılıklı yer alırlar. İki kadının başlarında sivri, birinde ise yassı başlıklar vardır. Başlıkların altından yanaklarına doğru saçları sarkar. Duvarın arkasındaki ağaçların çiçekleri, kadın ve erkeklerin aynı mecliste birlikte yer alarak sultanı eğlendirdiklerini ve bu meclisin bahar zamanı gerçekleştiğini bize gösterir.

Osmanlı kadınlarının, gerektiğinde şikâyetlerini dile getirmekten çekinmediklerini de yine minyatürlerden öğreniyoruz. 16. yüzyıla tarihlenen *Selimna-*

me'de (TKS H. 1597), sultan at üzerinde giderken önünde, yanında ve arkasında askerler ve diğer görevliler bulunmaktadır ve bir kadın şikâyetini sultana bildirmeye hazırlanmaktadır. Sultanın alayının alt kısmında ak sakallı bir adam, bir çocuk ve başının örtüsü dahil tümüyle beyazlar giyinmiş, sol elinde bir sepet taşıyan kadın, sağ eliyle işaretler yaparak derdini anlatmaktadır. Bu üçlü grubun solunda bir atlı geriye, kadına doğru yönelmiş ve sultan adına kadını dinlemektedir.

1588 tarihli *Hünernâme* minyatürlerinden birinde (TSM H. 1524) padişah, Atmeydanı'ndaki İbrahimpaşa Sarayı'nda, şahnişinde oturur. Meydandaki kadınlardan biri şahnişin altına gelerek derdini veya şikâyetini padişaha bildirmekte ve yardım istemektedir. Aynı minyatür sahnesinde meydanda başka kadınlar da vardır. 1581 tarihli *Şehname-i Selim Han*'ın (TSM A. 3595) bir minyatüründe ise çocuklarından birini kucağında taşıyan, diğerini elinden tutan iki kadın birlikte kubbe altında vezirlerin toplantısına, Divan'a gidip davalarını sunmakta ve adalet istemektedir. Değişik

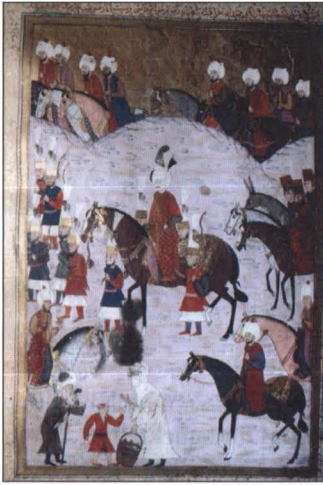
renkte ferace giydikleri, başlarını ve ağızlarını beyaz bir örtü ile sardıkları görülmektedir. Birçok dava ve şikâyetler kadınlar aracılığı ile çözüldüğünden 1728'de hazırlanmış olan *Hamse-i Atayi* (Nevizade Atayi'nin Hamsesi) (TSM R. 816)'deki bir minyatürde, bir anne yanına kızını alarak kadıya gidip damadından davacı olmaktadır. Kadın iki elini ileri uzatarak kızının, karşısında utanarak durmakta olan damadıyla evliliğinde yaşadığı problemi, yani dava konusunu anlatmaktadır. Kürklü kaftanı ile bir kürsünün ardında oturan kadının yüzünde hayret ifadesi vardır ve elinde, kocanın karısıyla birlikteliğinde kullandığı şikâyet konusu yapma aleti tutmaktadır.

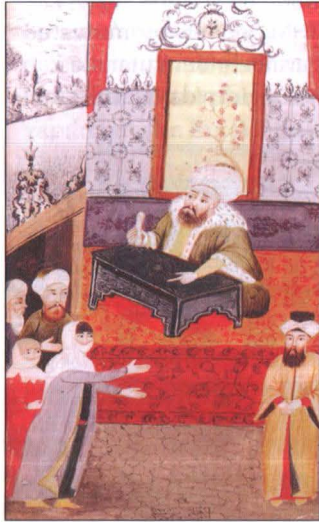
Varka-Gülşah.

Külliyyat-ı Katibi.

TSM H1597-Selimnane

Atayi

Tek kadın figürleri de giyimleri ve günlük yaşamlarıyla bize Osmanlı kadınları ile ilgili kaynak olmaktadır. 17. yüzyılda albüm yapımı modasının başlamasıyla, günlük yaşam konuları kadar tek figürler de resimlenmeye başlanmıştır. Ancak, III. Ahmed döneminin ünlü sanatçılarından Levni'nin 1720-30'lardan tek kadın figürleri ayrı bir önem taşırlar (TSM H. 2164). Burada üzerinde durduğum kadın bu devrin modasını yansıtan giyim içindedir. Üstüne uzun kolları bileğinde yığılmış, devrik yakalı bir ferace giymiştir. Önden açık, küçük düğmeli, eflatuna benzer renkteki feracesi açık mavi astarlıdır ve astar kol ağızlarıyla eteğinde de görünür. Ayrıca iki eliyle eteğini biraz yukarı kaldırması, kadının feracesinin ermin astarlı olduğunu da göstermektedir. Kadının yüzüğü, küpesi, belindeki kemeri ve dört sıralı kolyesi şıklığını tamamlamaktadır. Başında şeffaf bir örtü vardır. Bu örtünün altından başlığı fark edilmektedir. İşte bu gibi örnekler yüzünden Sultan III. Ahmed, kadınların böyle kıyafetlerle gezmelerini önlemek için ferman çıkartmıştır.

Levni'den bir başka minyatürde, giyinmekte olan bir kadın bir dizini yere dayayarak yarım oturmuştur. Evde olduğundan ayağında terlikleri vardır. Bunlardan birisi ayağından çıkmıştır. Çizgili şalvarı üzerine yere kadar inen, kolları uzun, şeffaf bir gömlek giymiştir. Onun üzerinde minicik şık düğmeleri fark edilen ve üst elbisesinin kısa olan kollarından çıkıp sarkan dilimli kolları ile kısa iç elbisesi vardır. Sarı üzerine çiçekli deseni ve kırmızı astarı ile iç elbise üst elbise ile ayrı yaka açıklığını paylaşır. Bugün bile Anadolu'nun bazı yörelerindeki kadın kıyafetlerinde rastlanan, yaka kenarında dizilmiş düğmeler burada da fark edilmektedir. Hem iç hem de dış elbise önden minicik düğmelerle kapanmaktadır. Üst elbisenin üzeri desenlidir ve siyaha yakın bir renktedir. Ayrıca üzerine çok güzel bir kemer takılmıştır. III. Ahmed dönemi kadınlarında moda olan başlığın nasıl hazırlandığı da burada iyice anlaşılmaktadır. Kadın bir yana dönen kırmızı bir örtünün üzerine

Levni

uzun, işlemeli, kenarları oyallı gibi görünen, ince kumaştan olduğu anlaşılan kaşbastısını bağlamaktadır. Arkasından ince ince sarkan örgüleri Anadolu kadınlarının kırk örgüsünü bize hatırlatır. Levni'nin tek figürlerinden birisi yün eğirirken birisi omzunda testi taşır ve devrin giyim özelliklerini bize anlatırlar. Bunlar yalnız giyim kuşamları ile değil, kadınların günlük yaşamları konusunda da bilgi verirler.

Levni

Osmanlı kadınları için evden geçici bir süre uzaklaşmaya en çok yarayan işlerden birisi de alışveriş yapmaktır. Evin olağan alışverişini erkeklerin ve hizmetçilerin yapmasına ve kadınların en son moda kıyafetleri eve gelen Yahudi kadın seyyar satıcılar sayesinde tanınmasına rağmen, yine de kadınlar pazar yerine giderler, çeşitli yiyeceklerle bakabilir ve kendi zevklerine göre seçim yapabilirlerdi. Halka açık alanlarda bulunmalarının amacı ne olursa olsun, yüksek sınıfa mensup kadınlar hiçbir zaman dışarıda yalnız görünemezdi ve her zaman bir hizmetçi onlara eşlik ederdi.

Halka açık alanlarda karşılaşılan kadınlar yabancı ressamın ortak tasvir konularından birini oluşturmaktaydı. Ancak yabancılar sokakta karşılaştıkları kadınların daha ayrıntılı çalışmalarını ve doğaçlama taslaklarını yapabilecek durumda değillerdi. Dolayısıyla, özneleri ve sahneleri belleklerinde saklamaları gerekmektedir. Bu gerçek, sanatçıların hayal gücünün resimlerinde önemli bir rol oynamasının en büyük nedeniydi.

Yabancı sanatçılar tarafından yakalanan bir diğer konu ise sokaktaki kadınların akraba ve arkadaş ziyaretleri sırasındaki çeşitli görüntüleri idi. Örneğin Nicolas de Nicolay, 16. yüzyıl ortalarında Osmanlı kadınına tanıtmak amaçlı birçok resim yapmıştır. Çalışmaları arasında peçesiz bir kadının resmi³ ile peçeli ve iki çocuğun eşlik ettiği bir kadın resmi de bulunmaktadır.⁴ Yabancı ressamın Müslüman kadın resimleri büyük ölçüde ressamın kendi hayal güçlerine dayanmakta idi, çünkü kadınları evde izleme olanakları yoktu. Kanuni Sultan Süleyman devrinde İstanbul'da bulunan Melchior Lorichs, resim-

3 Reyhanlı, T. (1983) *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, s. 106. Ankara.

4 Nicolay, H. N. (1572) *Der Erst Theil von der Schiffart und Raisz in die Türckey und Gegen Orient*, p. 117, 131, 132. Nürnberg.; İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, SRV. 213.

lerinde, Osmanlı kadınları da dahil olmak üzere Türk hayatının her alanını betimlemeye çalışmıştır.⁵

Evin dışında kadınların sosyal yaşamının en büyük odak noktasını oluşturan işlerden biri pazaryerindeki hamama gitmektir. 16. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden Lewenklaue bu konuya *Osmanlı Tarihi* çalışmasında önemli bir yer vermiş ve hamama giden kadınların bir resimlemesini yazının ilgili kısmının üzerine yerleştirmiştir.⁶

Sadece Osmanlı kadınlarına adanan, 18. yüzyıl sonlarından bir eser olan *Zenanne*'de, ferace giyen ve peçesi tamamen örtülü olan bir kadın hamam yolunda zenci halayığıyla birlikte görülmektedir.⁷ Halayık bir kolunun altına bohçasını sıkıştırılmıştır. Temiz iç çamaşırı ve hamam aksesuarlarını taşıyan halayığıyla hamam yolunda yürüyen kadınlar konusu da yabancı ressam için önemli bir konu olmuştur. Örneğin Nicolay'ın 16. yüzyıl tarihli eserinde de hamama giden kadın resmi bulunmaktadır.⁸ Fazıl Enderuni'nin *Hubanname ve Zenanne* adlı eseri (İÜK T. 5502), sanatçının yaptığı hamamda yıkanan kadın resimlerini de içermektedir. Fakat o devirde büyük bir cesaret isteyen bu resimde sanatçı bütün ayrıntıları koymaktan çekinmiştir.⁹ Bu konuyu daha sonra Abdullah Buhari (albüm resmi, TMS H. 1043) tek başına yıkanan kadın figürü ile devam ettirmiştir.

Kadınların geç dönem hatıratlarında büyük bir zevkle hatırlanan bir diğer etkinliği ise pikniklerdir. Bugüne gelebilen bazı albüm minyatürleri güzel ormanlık alanlarda piknik yapan kadınları konu almaktadır. Osmanlı kadınlarını piknik yaparken resmeden ve şu an Berlin'de bulunan bir minyatür 18. yüzyıla atfedilebilecek stilize özelliklere sahiptir.¹⁰ İki tam yaprak ve bir yaprakta daha oluşan resim açık havada keyifle oturan kadınların kompozisyonunu sunmaktadır. Bir açıklama, bu resmi *Bir Toplantı: Kadınların Teneffüsü* olarak adlandırırken diğeri *Kadınların Eğlencesi* olarak nitelendirmiştir. Minyatürün bir yaprağı bir nehir kenarındaki bankta oturan üç kadını ve ağaçların altında, halı üzerinde uyuyan bir kadını göstermektedir. Onlara eşlik eden üç hizmetkâr

5 Fischer, E., Lorck, M. (1962) *Drawings from the Evelyn Collection at Stonor Park, England and from the Department of Prints and Drawings*. The Royal Museum of Fine Arts, Copenhagen.

6 Österreichische Nationalbibliothek Codex Vindobonensis 8615 (Vienna, 1586 civarı); And 1994, pp. 273, 326.

7 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 5502, fol. 28a.

8 Bkz. dipnot 4: age., 128.

9 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 5502, fol. 49a.

10 Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Museum für Islamische Kunst, inv. No. I 28/75, pl. No. 4302.

figürü daha küçük oranda çizilmiştir. Bir hizmet-kâr uyuyan kadının yanında telli bir çalgı çalarken, bir diğeri de ateş etrafında oturarak şiş kebab kızartmaktadır; diğer pişmiş yemekler ise yanındaki kaplardadır.¹¹ Başka bir sahnede kadınlardan biri rahat bir şekilde ağaç gölgesindeki halının üzerinde oturmakta ve etrafındaki müzisyenlerin müziğine kendini kaptırmış olan rakkaseyi zevkle izlemektedir. Arkasındaki ağacın dalında ise dış elbisesinin parçaları asılı durmaktadır.¹²

Sadrüddin Ağa Han'ın koleksiyonundan bir minyatürde ise dışarıda oynayan çocuklar ve piknik yapan kadınlar resmedilmiştir.¹³ Kadınlardan üçü dallardan birine bağlı olan salıncakta sallanmakta, bir diğeri ise aynı ağaca tırmanmaktadır. Saçının örgüleri beline kadardır. En ortada oturan kadın ise tef çalmaktadır. Ön planda, arkasında cariyeleri bulunan kadınlardan birinin eğlenceye katılmadığını ve başını yastığa koyduğunu görebiliriz. Ayakucundaki cariyeye ya serinletici bir esintiyi dağıtmak için ya da rahatsız edici sinekleri kaçırmak için onu yelpazeyle serinletmektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz *Zenanname'*deki bir minyatürde de salıncakta sallanan bir kadınla birlikte yerde oturarak sohbet eden bir grup kadının bulunduğu piknik sahnesi yer almaktadır. Etraflarında elinde bir müzik aleti tutan bir adam yer almaktadır. Bu piknik halka açık bir mekânda yapılmaktadır. Bu, kadınların neden sokak kıyafetlerini çıkarmadıklarının ve neden daha ağırbaşlı bir şekilde eğlendiklerinin göstergesi olabilir.¹⁴

Aynı eserin İngiliz Kütüphanesi'nde bulunan kopyasında, aynı piknik sahnesinde, müzisyenler ve seyyar satıcılar dahil olmak üzere birden fazla erkek figürü bulunmaktadır.¹⁵ Bazı kadınlar genç erkek giysileri giymektedirler. Ayrıca kadınların başlarını sıkı bir şekilde örtmemeleri sebebiyle saçlarının lülele-

Müzisyenler

11 Atasoy, N. (1989) Türk Minyatürlerinden Üç Günlük Hayat Sahnesi: Sanat Tarihinde Doğudan Batıya. *Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, s. 19-22. İstanbul.

12 Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Museum für Islamische Kunst, inv. No. I. 28/75, pl. Nr. 4301.

13 Prince Sadrüddin Aga Khan Collection, Album of Miniatures.

14 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 5502, fol. 78a.

15 Or. 7094, fol. 7a; Tiley, N. (1981) *Miniatures from the Turkish Manuscripts: Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Museum and the British Library*, p. 19, 39. London.

ri örtülerinden dışarı çıkmıştır. Ayrıntılar bu dönemdeki kadınların daha özgür olduklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı kadınlarının tahmin ettiğimizden daha fazla keyif alacakları şeyler yaptıkları konusunda fikir veren bir örnek daha Victoria ve Albert Müzesi'nin kütüphanesinde bulunan bir 17. yüzyıl eseri olan *Amicorum* adlı minyatürde görülebilir. Burada, İstanbul'daki bir eğlence parkının ayrıntılı ve canlı tasviri sunulmaktadır. Kadınlar da eğlenenler arasında bulunmakta, hatta dönme dolaba binmekte ve büyük salıncaklarda sallanmaktadırlar. Bu tatil alanında rahatça eğlenen kadınlar birbirlerinin üzerine su atarak oynamaktadırlar. 1590 tarihli bir resimde de benzer bir şekilde, çocuklarıyla birlikte Çemberlitaş'ın yanındaki tavuk pazarında kurulan bayramyerine yürüyüşe çıkışları resmedilmiştir.¹⁶

Müzikli eğlenceler saray, malikâne ve evlerdeki kadınların özel eğlenceleri arasında en büyük yeri kaplamaktaydı. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan I. Ahmed'in albümündeki bir minyatürde ve Lewenklaus'un 16. yüzyılda yapılan bir kadın eğlencesi resminde müzikli eğlence sahneleri görülebilir.¹⁷ Terliklerini çıkaran kadınlar bir yer örtüsü üzerinde sırayla oturmuş, ellerindeki müzik aletlerini çalmaktadırlar.¹⁸ Jean-Baptiste Vanmour'a atfedilen bir resim, alçak bir divan üzerinde oturan ve kadın dansçılar tarafından eğlendirilen kadınları tasvir etmektedir.¹⁹ Floransa'nın Laurenziana kütüphanesindeki bir albümde bulunan resimdeyse alçak bir divanda oturan ve dans eden kızları seyrederek eğlenen kadınlara iki taraflarında oturan müzisyenler eşlik etmektedir. Müzik, kadınların toplantılarının 'olmazsa olmaz' öğelerinden birini oluşturduğundan, doğal olarak, müzisyen kızlar (sazendeler) bu tip eğlencelere katılmak üzere davet edilirdi. Levni'nin (TSM H. 2164) resmettiği müzisyen kızlar minyatürü, müzik aletlerinin özellikleri konusunda da belgesel değer taşımaktadır.

Osmanlı kadınları, eğlenceleri yan taraflardan izleseler bile sünnet düğünleri gibi halka açık eğlencelere katılmanın yolunu bulmuşlardı. *Surname*'nin minyatürlerinde, III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in 1582'deki sünnet düğünündeki kadınları ve üç şehzadenin III. Ahmed'in (1703-1730) padişahlığı sırasında yapılan sünnet düğünündeki kadın izleyicileri görebiliriz.

Osmanlı erkeklerinin kadın kıyafetleri giyip *köçek* olarak kadın kılığına bü-

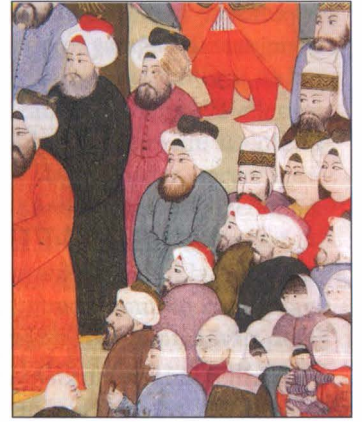
16 İstanbul Albümü; Österreichische Nationalbibliothek Codex Vindobonensis 8626 (Viyana, 1590 civarı); And 1994, pp.261, 326.

17 Topkapı Sarayı Müzesi, Sultan I. Ahmed Albümü (1603-17), B. 408, fol. 19a; Atasoy ve Çağman 1974, pl. 42.

18 Österreichische Nationalbibliothek Codex Vindobonensis 8615 (Vienna, 1586 civarı); And 1994, pp. 273, 326.

19 Çağman, F. (1993) Selçuklu-Osmanlı. E. Uzunoğlu, A. B. Seher ve Z. Kızıltan (haz.). *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın*, s. 212. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

rünmeleri olağan bir durumdu. Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Cami Ü'l-Buhur Der Mecalis-i Sur* eserinde de anlatıldığı gibi 1582'deki sünnet düğünü kutlamalarında bir kadın erkek kılığına girmişti. Erkek kıyafeti giyen bu kadın sünnet düğününü izlemeye gelen bir kişi tarafından tanınarak yetkililere ihbar edilmiş ve hapse atılmıştı. Mahkeme sırasında kadın kadıya, düğün sırasında başka kadınların da orada olduğunu, kendisinin düğünü daha rahat izleyebilmek için erkek kıyafeti giydiğini ve bu kıyafeti içinde de hiçbir tarafının açık olmadığını ve namusunu koruduğunu belirtmiştir. Kadı bu savunmayı kabul etmiş ve kadını serbest bırakmıştır.²⁰ Bu örnek 16. yüzyılda bile böylesine cesur kadınların varlığının bir delilidir.

Surname

Günümüze gelen Osmanlı minyatürleri erkeklerin kendileri için yarattıkları, kadınların da arka planda kalmalarına rağmen kendi ayakları üzerinde durabildikleri bir dünyayı göz önüne sermektedir. Keyif dünyasına yapılan küçük bir yolculuk bile kadınların kapalı kapıları nasıl açabildiklerini ve kendileri için nasıl eğlenceli anlar hazırladıklarını anlatmak için yeterli olmuştur. Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu görsel belgeler, bize, Türk kadınının toplumdaki yerini olduğu kadar yaşamını da yansıtmaktadır. Unutulmamalıdır ki İslamiyet öncesi Türk kadınları diğer toplumların kadınlarıyla kıyaslandığında çok daha güçlü bir konuma sahiptiler. Bu gelenek Türk kadını diğer İslam ülkelerinin kadınlarından farklı yapmıştır. Ancak, Türk kadını bugünkü özgürlüğünü Mustafa Kemal Atatürk ile kazanabilmiştir.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

- And, M. (1994) *Istanbul in the 16th Century: the City, the Palace, Daily Life*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Atasoy, N., Çağman, F. (1974) *Turkish Miniature Painting*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Çağman F., Renda G., Bağcı S., Tanında Z. (2006) *Osmanlı Resim Sanatı*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gürtuna, S. (1999) *Osmanlı Kadın Giysisi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Renda, G. (ed.) (1993) *Women in Anatolia; 9000 Years of the Anatolian Women*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

²⁰ Topkapı Sarayı Müzesi, B. 203, fol. 73b.

BATI EDEBİYATINDA HAREM

Tarih boyunca Türkler ve Türk kadını yabancıların ilgi odağı olmuştur. Batılılar, Türk erkeğini barbar, zalim ama iyi bir savaşçı olarak gördü; erişemediği Türk kadınına ise ancak düşlerinde hayal edebildi. Atatürk devrimlerine kadar haremde, kafes arkasında, peçe altında gizlenen kadın, her dönemde, Edward Said'in söylemiyle ifade edersek farklı ve 'öteki' olarak algılandı. Harem kelimesi, Arapça 'girilemeyen, kutsal, gizli' anlamlarına gelen *h.r.m.* kökünden türetilmiştir. Yüzyıllar boyu Batı bu bilinmeyi sorgulamıştır; ancak, bu sorgulama ve araştırmaların niteliği tarihsel süreç içinde değişim geçirmiştir. 20. yüzyıl sonları ile 21. yüzyıl başında 'harem' konusunun yeniden incelenmesi gereği hissedilmiş ve sonuçta farklı yaklaşımlar ve bakış açıları üretilmiştir.

On Altıncı Yüzyıl

16. yüzyılın önemli bir eseri 1557 yılında yayımlanmış, senelerce Madrid Üniversitesi arşivlerinde uyuyakalmış, 348 yıl sonra Zaragoza Üniversitesi profesörlerinden Dr. Manuel Serranoy Sanz tarafından bulunarak yayımlanmış ve Fuad Carım tarafından 1964 yılında dilimize çevrilerek Türk okuyucusuna sunulmuştur. *Kanuni Devrinde İstanbul* adıyla yayımlanan bu eser kadınların boğucu harem hayatını ve hekimlerin onları muayene bile edemeden ilaç vermek zorunda kalmalarını anlatır.

Hekim Pedro'nun Mihrimah Sultan'a bakması ilginç bir öyküdür. Kanuni Sultan Süleyman ile Hürrem Sultan'ın tek kızları Mihrimah Sultan çok hastalanır. Kocasını Rüstem Paşa kimseden bir yarar göremeyince Pedro'yu çağırarak zorunda kalır. Pedro, "Bir kerre görelim, gerekeni yaparız," der. "Görmek ol-

* Yrd. Doç. Dr. Gönül Bakay: Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Amerikan Dili ve Edebiyatı.

maz!” denilince Pedro idrar ve nabız yoklaması olmadan hiçbir şey yapamayacağı söyler (s. 35). Yine de huzura kabul edilen Pedro, yatağa yaklaştığında hastanın bir elinden başka tüm yüz ve vücudunun ipek işlemeli bir örtü ile kapalı olduğunu görür. Pedro olayı şöyle anlatır: “Uzatılan bir havluya ellerimi sildikten sonra nabzını yokladım. Kocasının bu kadarla yetinmemi istediğini sezdimse de aldırmadım. Ve tercümanın yardımına başvurmadan becerebildiğim kadar Türkçeyle, ‘Öbür elini de ver Sultan,’ dedim. [36...] Beni gözetlemek için örtüyü biraz açtığını gören kocası, ben eli yoklar yoklamaz ayağa kalkarak, ‘Gidelim artık, tek bir el bile yeterdi,’ dedi. [36...] Ben soğukkanlılıkla, ‘Dilini çıkar Sultan’ dedim. İstemeye istemeye yatan ve zannımca benimle konuşmayı arzu eden hasta kocasına doğru bayağı hiddetle bakıp: ‘Ne çıkar, gâvur değil mi?’ diyerek örtünün altından başını ve kollarını çıkardı ve biraz sıkıntı ile dilini gösterdi. Hareminin kesin tutumu karşısında kocası sesini çıkaramadı. Bu münasebetle şunu bilin ki, Müslüman olmayanlara aldırılmazlar ve onlardan pek kaçınmazlar.” (Carım, s. 36)

Pedro ayrıca şöyle ilginç bir olaydan da söz eder: “Ulu Türk’ün kızına baktığım sıralarda Sinan Paşa¹ nasıl olduğunu, nasıl davranıldığını, nabzını nasıl yokladığını hep sorardı. Kardeşinin karısı olduğu ve aynı şehirde oturdukları halde görebilmek için geçer akça bir milyon vermeye hazır bulunduğunu ve bu arzusunun, yüreğinden herhangi bir kötülük geçtiğinden değil, sırf yengesine layık olan hizmetleri öğrenip yerine getirmek kaygısından ileri geldiğini söylediler. Bunu demekle beraber yürürlükte olan âdetlere uymayı gene pek yerinde bulurdu.” (s. 129)

On Yedinci Yüzyıl

17. yüzyıla gelindiğinde, Paul Reycaut’nun 1668’de yayımladığı *Günümüzde Osmanlı İmparatorluğu* kitabı, çağın Osmanlı düzeninde güç ve askerlik gibi konuları işlemesi yanında harem konusunu da ele alır. Reycaut haremi oluşturan güzellerin toprakları savaşlarla gittikçe genişleyen Osmanlı ülkesine çeşitli yerlerinden getirildiklerini, sonra da padişahın ilgisini çekebilmek için davranış, müzik, dans gibi konularda eğitildiklerini söyler (s. 39). Reycaut’nun sözleriyle, padişah zaman zaman bu güzeller arasında dolaşırken ilgisini çekenin önüne bir mendil atar, sonra bu seçilen kişi herkes tarafından

1 Sinan Paşa 1550-1553 yılları arasında Osmanlı Donanması Kaptan-ı Deryası idi. Kendisi Kanuni’nin damadı Rüstem Paşa’nın erkek kardeşiydi. Üç çocuğu olmasına karşın ölümünde tüm servetini Mihrimah Sultan’a bırakmıştır.

kutlanarak padişaha sunulmak üzere hazırlanırdı. Padişah kızları ise küçük yaşlarda (s. 5, 6 gibi) önemli konumlardaki kişilerle nişanlandırılarak, örneğin paşalarla, bir sultan kızı olarak ileride uygun bir mevki sahibi olmalarına çalışılırdı.

Robert Withers, 1610 tarihinde İngiliz büyükelçisi Pindar'ın yanında İstanbul'a gelen bir devlet görevlisidir. *Büyük Efendinin Sarayı* adlı bir kitap yazar. 1638 yılında İstanbul'u ziyaret eden John Greaves bu kitabı bulmuş ve bazı değişiklikler yaparak ve kitabın asıl yazarının Robert Withers olduğunu da belirterek 1650 yılında Londra'da bastırmıştır. Withers, padişahın ilk erkek çocuğunun annesinin 'haseki' adını aldığını, bu çocuk ölecek olursa padişahın ikinci erkek çocuğunun annesinin 'kadın efendi' olduğunu anlatır. Daha önceki eş sadece 'haseki sultan' olarak kalır, buna karşılık kendisine ayrılan tüm gelir ve itibarı kaybederdi.

Withers'ın 17. yüzyıl harem yaşamıyla ilgili anlatılarında padişahın kızları, kız kardeşleri, halaları ve teyzelerinin de haremde kaldıkları ve kendilerine en iyi şekilde hizmet edilip, bol harçlık bağlandığı vurgulanır. Bunlar evlenecekleri zaman yanlarında yüklü bir çeyiz ve bazen de herkesten gizli olarak biriktirdikleri kıymetli mücevher, eşya, para ile saraydan ayrılırlardı (s. 42).

Eğer padişahın gözdesi olmuş kadınlar saraydan ayrılıp evlenirlerse onlara çeyiz ve saraydan istedikleri halayıklar da verilirdi. Withers olayı şu sözlerle anlatır: "Paşaların eşleri olan bu sultanlar genellikle kocalarının efendileridir; onlara hakaret ederler, istedikleri gibi emrederler. Kuşaklarında her zaman ayrıcalıklarını ve egemenliklerini gösteren değerli taşları olan bir hançer taşırlardı." (s. 42)

Osmanlı kaynakları çoğunlukla harem içi yaşamla ilgili sessizliği koruduklarından, 17. yüzyılın Batılı yazarları kitaplarının özel ve kişisel görgü tanıklığına dayandığını söylese de pek azı gerçek tanıklığa dayanmaktadır.

17. yüzyılın ikinci yarısında Fransız Konsolosluğu sekreteri François Petit de la Croix, bir Osmanlı tanığın sözlerini aktarır ve "Şimdiye kadar pek çok kişi haremi, çılgın aşklar ve kahramanlık hikâyelerinin geçtiği yer olarak, sanki görmüş gibi kesin bir ifade ile anlatmaktadır. Tüm anlattıkları kendi ülkelerinin zevk ve anlayışına göredir, bizimkine göre değil [...]" der (1695).

On Sekizinci Yüzyıl

Batılı yazarlardan pek azı 18. yüzyıl yazarı Lady Mary W. Mantagu gibi harem kabul edilecek kadar şanslı olmuştur. Yazar, *Türk Konsolosluğu Mektupları*'nda kadınların mekânı olarak hamam ve haremi anlatır. Edirne'de girdiği bir

harem onda hem hayret hem de hayranlık uyandırmıştır. Birbirine eklenmiş beş kubbeden oluşan hamamda 200 kadar kadın bir arada bulunmaktadır. Hamamın kapısında bir kadın durmakta ve genelde içeri giren kadınlar ona bir bahşiş vermektedirler. Lady Mary, yolculuk kıyafetinde bulunmasına karşın hanımların onu büyük bir nezaket ve doğallıkla karşıladıklarını, İngiltere’de toplum içine farklı kıyafetli biri geldiğinde gösterilen dudak bükme, eleştiri, alay gibi davranışlarla karşılaşmadığını söyler.

Montagu kadınların çoğunlukla hamama haftada bir kere gelip dört beş saat kaldıklarını, tüm şehrin havadis ve dedikodularının burada dile geldiğini söyler. Lady Mary hamamı ‘Kadınlar Kahvesi’ olarak adlandırır: “Kadınların kimisi uzanıp dinlenmekte, saçları halayıklar (16-17 yaşında genç kızlar) tarafından çeşitli biçimlerde örülmekte, her türlü dedikodu ve skandallar burada yaratılmaktadır.” (s. 59)

Montagu bir seferinde de Büyük Vezir’in eşi tarafından davet edilir. İçeri girdiğinde birçok kişinin sıralanıp oturduğu odalardan geçirilerek vezirin eşinin oturduğu odaya alınır. Kendisi samur bir yelek giymektedir. Lady Mary bu arada bir kadın mekânı olan haremden sunulan Türk yemeklerinden de söz eder. Ve yemeklerin çok sayıda ve çeşitli olduklarına ve soslarının ağırlığına değinir. Yemekten sonra kahve ile beraber parfüm sıkılmasının ise çok şık bir ikrâm olduğunu ilave eder.

Montagu Büyük Vezir’in elli yaşlarındaki eşi Fatima Hatun’un değerli İran hahıları ile kaplı, üç ayak yükseltilmiş bir sofada oturduğunu, ayaklarının ucunda ise dokuz ve on iki yaşlarında iki küçük kız bulunduğunu anlatır. Fatima Hatun Montagu’yu köşeye oturatarak rahat etmesi için arkasına yastıklar getirilmesini emreder.

Montagu, Fatima Hatun’un büyüleyici bir kadın mekânı yaratmış olduğuna işaret eder. Her şey vezirin evinin aksine çok şık ve lüktür. Yirmi kadar kadın hizmetkâr sofanın altında oturmakta ve melekleri andırmaktadırlar. Fatima Hatun onlara şarkı söyleyip dans etmeleri için işaret eder. Kızların hareketleri, gözlerindeki davetkâr bakışlar, çok romantik bir ortam oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

Lady Mary Türk kadını anlatan diğer yazarlar için şöyle der: “Gezginler Türk kadını hakkında hiç bilgi vermezler, zaten hiç görmedikleri kesindir. Erkeklerin parlaklıklarından söz ederler ki hiçbir zaman huzurlarına katılmemişlerdir. Camilerden söz ederler ki göz atmaya cesaret edip gitmişlerdir. Türkler çok gururludur ve ülkelerinde önemli mevkide olmayan kişilerle görüşmezler.” (s. 60)

On Dokuzuncu Yüzyıl

Yapıtlarında Türk kadını ve mekân konusunu işleyen diğer bir yazar 19. yüzyılda yaşamış olan şair Lord Byron'dur. Byron'un aldığı klasik eğitim ona Yunanistan'ı iyi tanıma olanağı vermiştir. Yazar Türkiye hakkında da ciddi bir araştırma yapmıştır. Byron'un eşi de bir ara Londra'da, "Neredeyse Müslüman olacaktım," dediğini anımsar. Haremi ve Türk kadınına yakından tanıma konusunda Lady Mary kadar şanslı olmayan Byron, Türk kadınına ve haremi ancak hayalinde canlandırarak *Don Juan* ve *Türk Hikâyeleri*'ni oluşturmuştur.

Türk Hikâyeleri dört öyküden oluşur. 'Abydos Gelini', 'Gâvur', 'Korsan' ve 'Corinth Kuşatması.'

'Abydos Gelini' (*Bride of Abydos*) öyküsünde, Selim Züleyha'yı kurtarmaya geldiğinde yüksek harem duvarlarından içeri atlar ve karanlık koridorlardan süzülerek Züleyha'nın hücreğine girer. Züleyha'nın odasında amber boncuklardan süsler vardır. İran halıları, Şiraz parfümleri odayı donatmıştır. Gözleri ve duyguları doyuracak her şey vardır burada. Byron Züleyha'nın kişiliğinde saflık ve cinselliği birleştirir.

Yazarın 'Child Harold Canto 2'de de tasvir ettiği Ali Paşa'nın sarayında ise kadın sesi hiç duyulmamaktadır. Byron bu ortamda kadının kendi kafesine uyum sağlayacak şekilde ehlileştirildiğinden ve kendisini sadece bir erkeğe verdiğinden söz eder. Efendisinin sevgisinde huzurlu ve mutlu olarak, tüm yaşamını ona ve doğurduğu çocukların yetiştirilmesine adar. Yine de Müslüman erkeğin kadını bastırması her sahada görülür.

'Korsan' öyküsünde Byron, oryantal çevreyi açan güller ve şakıyan bülbüller ile canlandırır. 'Korsan'daki Gülnare haremın kraliçesidir. Conrad, Türk paşasının eline düştüğünde onu kurtarmak için paşayı öldürmekten kaçınmaz. Byron yapıtlarında Türk kadınına farklı ve kendine özgü kültürü içinde değerlendirmeye çalışmıştır. Doğu kadınına yapıtlarında kapatılmış, ayrılmış farklı bir mekânda yaşayan biri olarak göstermesine karşın, kadınlara stereotip özellikler vermekten kaçınır. Onları farklı duyguları, hisleri ve hayranlıkla karşılanması gereken cesaret, irade ve sadakat gibi özellikleri olan kişiler olarak yansıtır.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak Byron'un *Türk Hikâyeleri*'nde, tutsak bir Türk kadını kendi durumuna karşı duyarlı ve onu kurtarmak isteyen bir Müslüman veya Hristiyan erkeğe âşık olur. Örneğin 'Gâvur' hikâyesinde Hassan kadının durumuna karşı duyarsız, ülkesinin kadına ayırdığı yer ve mekânı sorgulamayan biri olarak görülür. Gâvur ise farklıdır. Bu yapıtta diğer yapıtların aksine haremden başarı ile kaçabilen Leyla vardır. Onu doğrudan değil, sadece diğer erkekler üzerindeki etkisinden tanırız.

Ama Byron bize her kadının âciz olmadığı bir harem de tanıtır. Örneğin 'Korsan'daki Gülnare olayları kendi yöneten biridir. Âciz olduğu söylenemez. Yazar haremın özelliklerini anlatırken her zaman burada çeşitli entrikalar döndüğünü ve haremın türlü olaylara açık olduğunu da vurgular.

Byron tiranizme karşı en etkili eleştirisini *Don Juan* piyesinin harem bölümünde toplamıştır. Yazar, Gülbeyaz ve sultanı güçlerini kötüye kullanan kişiler olarak tanıtırken ülkelerini ve evlerini korumak için cesaretle savaşan Türk askerlerini de övmekten geri kalmaz. Don Juan esir pazarında baba tarafından satın alınıp kadın elbiseleri giydirilerek harem güzeli Gülbeyaz'ın karşısına çıkarılır. Gülbeyaz cazip bir sevgili aramaktadır. Her ikisi de aşkta ustadır. Fakat Gülbeyaz Juan'ı malı gibi görür, ama Juan, "Özgürlük olmadan aşk olamaz," diyerek onun aşkını reddeder. Juan Gülbeyaz'a bir sultanın cinsel zevkinin objesi olamayacağını söyler. Kendisi bir kadına ancak zayıf, âciz, yani geleneksel kadınlarla bağdaştırılan özellikleri sergilediği zaman ilgi duyabilir. Yine ilginç olan, Byron'un, çağının alışlagelmiş harem edebiyatı özelliklerinden farklı olarak haremın dış dünya üzerindeki önemini kavramış olması ve İsmail şehri üzerinde ve Osmanlı-Rus savaşlarına kadar olan etkisini vurgulamasıdır.

Don Juan piyesinde yazar Türk erkeklerinin kadınlarını kapatınalarını akılcı bulur: "Çünkü doğrusunu söylemek gerekirse bekâretleri bu mutsuz ortamda, o kuzeydeki suçu önleyen dondurucu ve koruyucu özelliğe sahip değildir," der (Don Juan, V. 157, 158). Yazar Byron da haremi farklı özellikleri ile tanıtmaya çalışır. Andrew Elfenbein'in sözleri ile okuyucu Byron'un edebi yapıtlarındaki ortamları, uygun davranış biçimlerini sergileyen ve öğreten değil, kabullenilmiş davranış biçimlerinden kaçınılan bir yer olarak kabul etmelidir (Elfenbein, 128).

Yine 19. yüzyılda haremi anlatan ilginç anılardan biri de Fransızcadan London Thomas tarafından çevrilen Leyla Saz Hanımefendi'nin anılarıdır. Leyla Hanım sarayda çeşitli padişah eşlerine yardımcı olmuş bir kişidir. Yaşmak ve çarşaf dönemlerinde IV. Mehmed, V. Mehmed, II. Abdülhamid ve I. Abdülmecid zamanlarında sarayda bulunmuş, harem özelliklerini yakından izleyebilmiştir. Yazarın babası Hekim İsmail Paşa, Abdülmecid tarafından eğitimini tamamlaması için Fransa'ya yollanmış ve dönüşünde uzun seneler saray hekimliği görevini sürdürmüştür. Leyla Hanım'ın uzun süre sarayla ve harem kadınları ile içli dışlı olması ona haremın gerçek yüzünü yansıtabilme olanağı vermiştir.

Kendisinin anılarından öğrendiğimize göre ilk Çırağan Sarayı ahşap olarak ve daha kısıtlı bir kullanım için yapılmıştı. Sonraları çeşitli değişimler geçirmiştir. Haremın esas kabul odası elli metre eninde, yirmi metre boyunda

bir holdü. Ve diğer tüm odalar bu holün iki yanında bulunurdu. Kadınların ve ikballerin hepsinin bir Boğaz'a bir de bahçeye bakan iki odaları vardı. Kadınlar ve ikballer statü olarak sultanın değer verdiği, daha üstün statüde kadınlardı. Gözdelelerin durumu ise daha aşağı bir konumdaydı. 'Gözde' sözü padişahın bir süre için dikkatini çeken kadınlar için kullanılırdı. Valide sultanın odası ise kuzey tarafta, ikisi denize ikisi bahçeye bakan dört odadan oluşurdu.

Mezanin katında ise kalfaların kaldığı odalar bulunurdu. Çırağan Sarayı'nın harem bölümündeki büyük holde eşya bulunmazdı. Yerde bir Mısır halısı, tavandan sarkan üç lamba ve kapı perdeleri dışında hiçbir şey... İkballerin ve saray kadınlarının odalarında yerde çiçekli ve yollu Kürt kilimleri, bir de divan bulunurdu. Divanların bazen bir bazen de iki yanı yüksek olur, buralara yastıklar yerleştirilirdi. Saray kadınlarının bağdaş kurarak oturduğu bu divanlar bazen bir şilte ilavesiyle yatağa dönüşürdü. O tarihlerde sarayda pek az gerçek karyola vardı. Eğer varsa abanoz ağacı, ceviz veya maundan olurdu (s. 40). Haremden tüm yatak çarşafı altın işlemeli ve saf ipekten yapılır, böylece çok yumuşak ve hafif olma özelliğini taşırlardı. Yatak örtüleri ise yine genelde parlak renkli, kareli ve Harput, Bursa veya Trablus'ta dokunan tok bir ipekten olurdu. Kışın ise divanların üzerine sıcak tutması için kalın şallar ve kürkler örtülürdü. Küçük konsollar, altın varak tuvalet aynaları, sedef kakmalı piyanolar, kavukluk denilen raflar, divanın başında bir yazı masası, divanın üzerinde kadınların bozuk paralarını ve günlük mücevherlerini koydukları yuvarlak kutular bulunurdu.

O zaman sarayda ısınmak için soba pek kullanılmazdı. Kışın kullanılan ısınma aracı mangallardı; iç kısmı ayrılabilir ve her gün kömürle doldurulurdu. Kışın odaların duvarlarına kalın kumaşlardan, bazen kadifeden uzun duvar perdeleri konur, bu şekilde oda ısıtılmaya çalışılırdı. Bu perdelerden birkaçı oda kapısının bir buçuk iki metre içine asılır ve bu şekilde kapalı bir antre oluşturulurdu. Bu antre dışarıdan gelenlerin doğrudan odaya girmesini de engellerdi.

Mabeyn erkek personelin bulunduğu yere denirdi. Mabeyn Bahçeleri yahut da Yıldız Parkı, Çırağan Sarayı'na bir köprü ile bağlıydı. Köprü'nün altından ise bugüne kıyasla çok daha dar olan bir yol geçirdi. Sultan Mabeyn Bahçeleri'nde bir gezi emrettiğinde bahçıvanlar ve gözcüler çekilir, sarayın duvarları üzerine askerler dizilir ve haremağaları, "Halvet, halvet," diye bağırırlar, böylece etrafta anonsu duymamış erkek varsa onlar çekilirler ve herkes parka girerdi. Küçük prensler, prensesler, kalfaları, hizmetkârlar ve saray görevlileri dışındaki kızların hepsi bahçeye koşarlar ve bir fırtına hızıyla çiçekten çiçeğe konan kelebekler gibi koşup eğlenerek, haremağalarının tekrar, "Halvet, halvet," diye

bağırmasına kadar eğlencelerini sürdürürlerdi. Herkes saraya döndükten ve haremağaları dışarıda uyuyup kalmış kimse kalmadığından emin olduktan sonra kapıyı yine sıkıca kapatırlardı (s. 47).

Bu arada haremın diğer bir gizemli yönünden söz etmek gerekir. Harem bölümü kalfaların ve padişahın dışında hiçbir erkeğin giremediği bir mekân olmasına karşın, girebilen tek bir grup vardı: Müzik hocaları... Haftada iki kere orkestra ve bando ile Batı müziği, yalnızca cuma günleri de sazlarla Türk müziği çalınırdı (s. 53).

Kadınlara Türk müziği kulaktan, Batı müziği ise notalarla öğretiliyordu. Müzik, bir kadın mekânı olan haremde kadın ve erkekleri birleştiren bir köprü vazifesi görüyordu. Örneğin Leyla Saz Hanımefendi bir keresinde, Harem Kadın Orkestrası'nın Erkekler Orkestrası elemanlarının kendi haklarında ne düşündüklerini merak ettiklerini ve bunun için bir küçük kızlar grubunu erkekler tarafına yolladıklarını anlatır. Erkekler Orkestrası elamanlarının Kadınlar Orkestrası'nı çok başarılı buldukları öğrenilince, kadın müzisyenler bundan büyük bir memnuniyet duyarlar.

Kadınların erkeklerden tamamen ayrı olduğu bir ortamda erkek hocalarla genç, güzel kız talebeler arasında duygusal bir bağ oluşup oluşmadığı hep merak konusu olmuştur. Zaman zaman böyle durumlar oluyorsa da hep platonik seviyede kalmış, sarayda bu nedenle bir skandal olduğu hiç duyulmamıştır. Sadece müzik nedeniyle hiç görmedikleri, tanımadıkları bir kişinin ses veya müziğine âşık olduğu görülmüştür. Hatta bir genç kızın bu tek taraflı aşk yüzünden verem olup öldüğü söylenir.

Köçekler gösteri yaparken kadınlar ve ikballer konser salonunda toplanarak sultanın gelmesini beklerler. Kahveci ustası ve diğer personel bu seremoni günlerinde 'salta' denilen bir cepken giyerler ve bu kıyafet kendilerine sarayın kadın veznedarı tarafından verilirdi. Hazine-darın (kadın veznedar) hiyerarşide önemli bir yeri olurdu. Böyle toplantılarda kahve hep altın kaplarda servis edilir ve kaplar hep kıymetli taşlarla süslü olurdu. Köçek dansları şehirde genelde genç oğlanlar tarafından yapılır, haremde ise tüm danslar genç kızlar tarafından yapılırdı.

Bir gün sultan habersiz olarak gözdelelerinden birini ziyarete karar verir. Odasına yaklaştığında güzel bir müzik sesi duyulur. "Ne iyi, müzik dinleyeceğiz," der. Aniden içeri girdiğinde gözdesinin bir arkadaşı ile dans ettiğini görür. Kadınlar utanırlar. Ama sultan durumdan çok hoşnuttur. "Lütfen oturup sizi seyretmeme izin verin," der. Kadınlar bunun üzerine müzik ve dansa devam ederler. Çok hoşnut kalan sultan hepsine pahalı hediyeler verir (s. 70).

Yirminci Yüzyıl

20. yüzyılda Kenize Murat'ın *Saraydan Sürgüne* adlı kitabının ilk bölümlerinde saray yaşamı ve harem anlatılır. Selma Hanım Sultan Ortaköy'deki bir sarayda V. Murad'ın torunu olarak dünyaya gelir. Küçük yaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne tanık olur. Hanedan mensuplarının yurtdışına çıkarılması üzerine annesi Hatice Sultan ile Beyrut'a gelip yerleşir. Bir racaya eş olur ve Paris'te arkasında küçük bir kız çocuğu bırakarak 29 yaşında ölür. Annesinin anılarını kaleme alan Kenize Murat onu tanıyan kişiler ve o yaşamı paylaşmış kişilerle konuşarak, yayın ve arşivleri araştırarak bu kitabı oluşturur.

Kenize Murat annesini tanıyan kişilerden topladığı anılarla kitabında çok canlı bir hamam eğlencesi anlatır. Selma Hanım'ın annesi Hatice Sultan, Türk topraklarının düşman işgaline uğramasının yarattığı acı ve karamsar havayı dağıtmak için bir hamam eğlencesi tertip etmiştir. Konu şöyle yansıtılır:

“Önce kakuleli kahveler içilir. Herkes altın ve gümüş tuvalet takımları getirmiştir. Ve hanımların hepsi, göz ucuyla birbirlerini süzmektedirler.” Kenize Murat'ın kitabı bir kadın mekânı olan hamamı şöyle anlatır: “Davetlilerin her birine iki cariyeye ayrılmıştır. Tüm keseleme, sabunlama işlemi bu kişiler tarafından yapılırdı. İç içe geçen beyaz mermer bölümlerden en sıcak olanı buhardan göz gözü görmeyen iç hamamdı. Oymalı beyaz mermer kurnaların üstünde, soğuk ve sıcak su akıtan altın ve gümüş musluklar sıram sıramdı. Hanımlar iç kısımda dayanabildikleri oranda kaldıktan sonra da soğukluk denilen yere çıkıp dinlenirlerdi. Burada cariyelerin sunduğu demirhindi veya ahududu şerbetini içerken arka tarafta çalan musikiyi dinlerlerdi.

Nedense ne kadar gizli kapaklı iş varsa burada ortaya dökülürdü. Kendisini ruhen ve bedenen hafiflemiş hissedenler, cariyeler kollarını bacaklarını ovarken düş âlemine kayıverirlerdi. Bu yumuşak şehvetimsi havada en çirkinler bile kendilerini çekici ve güzel sanırlardı.

“Bu samimi ortamda, doğunun cömert, önyargısız, muhabbetli ve keyif çikarmasını bilen kimliği, yapay bir cilayı andıran yabancı görgü kurallarını yıkip geçirdi. Bu bedenlerine düşkün bakımlı kadınlar arasında erotizmle çocuksu bir sevinç karmasının oluşturduğu hoş bir suç ortaklığı vardı. Birbirlerini hayran hayran seyrederek, birbirlerine usulca dokunurlar, birbirlerini hafifçe şakadan öperler, birbirlerinin sevgiyle bellerine sarılırlardı.” (s. 35)

“Beylerbeyi Sarayı'nda Valide Sultan'ın kabul odası bulunurdu. Duvarları kırmızı kadife odada, altın yaldız koltukta, Abdülhamit'in annesi öldüğü için sonuncu eşi Müşvike kadın efendi otururdu. Efendisinin son nefesine kadar yanından ayrılmamıştı: Bu yas günü onun zafer günüydü. Bunca fedakârlığının karşılığını görüyordu.”(s. 11)

Kenize Murat'ın kitabında saraydaki hiyerarşi ve kadınlar arası saygıya verilen değer de vurgulanır. Kenize Murat olayı şöyle yansıtır: "Kadın efendi yerinden fırladı, en büyük saygının kendisine gösterildiği böyle bir günde bile, padişah soyundan gelen sultanlara gösterilmesi gereken hürmeti ihmal edemezdi. Alt tarafı kendisi, onun tarafından seçilmiş bile olsa haremdeki sıradan cariyelerden biriydi." (s. 11)

Kenize Murat'ın kitabı bize saraydaki sınıflar ve sınıflar arası farklılık hakkında iyi bir bilgi verir. Cariyeler saraya gelir gelmez onları eğitmekle görevli baş kalfanın veya 'kadınların' yanına verilirler ve şiir okumasını, klasik müzik dinlemeyi ve kanun çalıp, şarkı söyleyip raks etmesini öğrenirlerdi.

Pierre Loti 1903-1905 yılları arasında İstanbul'da, Fransız Konsolosluğu idaresindeki bir geminin kumandanı olarak yaşamış bir Fransız yazardır. *Bezgin Kadınlar* Loti'nin bu yıllarının bir ürünüdür. Kitap bu yıllarda haremde yaşayan tahsilli, üst sınıfa mensup genç kadınların çektikleri sıkıntıları anlatır ve haremle hiç değilse daha ince kafesler takılarak kadınlara biraz daha özgürlük verilmesi tezini savunur.

Bezgin Kadınlar, yazarın, haremde sıkıcı hayatını anlatan bir romanıdır. Romanın baş kadın kahramanı Cenân Avrupalı yazara gittikçe artan bir hisle bağlanmaktadır. Ona yazdığı mektuplarda Osmanlı harem kadınının bezdirici yaşamını aktarmaktadır. Cenân romanda adı Andre olarak geçen yazara harem yaşamını şu sözlerle dile getirir:

"Biz Müslümanlar arasında erkeklerle kadınların ne derecede ayrı yaşadıklarını bilirsiniz. Gerçi bu hal ortadan kalkma yolundadır. Ve hayatları hakikaten kocalarıyla geçen imtiyazlıları tanıyorum. Fakat bizimkiler gibi din mükellefiyetlerini harfiyen yerine getiren eski ailelerde keyfiyet böyle değildir. Orada bizim içinde yaşamamız icap eden haremle efendilerimiz olan erkeklerin oturdukları selamlık, tamamıyla ayrı bulunan ikametgâhlardır. Ben de kayınvalidem, iki görümcem ve Hamdi'nin Dürdane isimli genç kuzeni ile birlikte saray gibi büyük haremimizde yaşadım. Dürdane mermer beyazlığıyla, kına renginde kızıl saçlarıyla insana hiçbir zaman doğrudan bakmayan ve göz bebekleri fosforlu gibi olan yeşil gözleriyle güzel bir mahlûktur" (s. 148). Sonra Cenân bir geziden kimseye haber vermeksizin aniden döndüğünde Dürdane'yi kocasının kollarında görür ve evini terk eder. Ama geleneklere göre boşanması çok zordur. Bu durumda Cenân zehir içerek intihar eder. Son arzusu yazarın bir romanında haremde acılarla dolu baskılı yaşamını gözler önüne sermektir. (s. 283-84)

Grace Ellison, *A Turkish Woman's European Impressions* (Bir Türk Kadınının Avrupa İzlenimleri, 1913) ve Pierre Loti'nin *Aziyade* kitabında sözü geçen Zeynep ve Melek hanımlarla yazışmaların konu edildiği *An English Woman in a*

Turkish Harem (Türk Hareminde Bir İngiliz Kadını, 1915) kitabını yayımlamıştır. Ellison kitabında haremi şu sözlerle anlatır: “Ama buradaki kadınların hiçbirisi esaretlerini hissetmiyorlardı. Belki de ülkemdeki pek çok kadının çirkin, korumasız yaşamlarını dehşetle karşılıyorlardı” (s. 37). Ellison bu konudaki görüşlerini şöyle noktalar: “Ama bu köleler çok mutlu, diye Fatma beni temin etti – ama ziyan her zaman acıklıdır. Gençliğin, güzelliğin, kadınlığın ziyan olması... özellikle kadınların bu ülkenin rejenerasyonu için çok önemli oldukları bir zamanda” (Ellison 1915, s. 37-38). Yine Ellison aynı kitabında, harem mimarisinin bir Batılı için anlaşılmasız olduğunu vurgular. “Bir odanın birden fazla kapısı olması, çok kötü bir şey; insanın başının arkasında gözleri olması gibi bir şey. Bazen yatağımın altında veya tavanda da bir kapı olup olmadığını merak ediyorum! Kapıların kilidinin olmadığı, varsa da kilitlenmediği bir ülke çok huzursuz... İnsanların birbirlerinin odasına duyulmadan girebildikleri bir ülke çok endişe verici...” (Ellison 1915, s. 188)

N. M. Penzer 1936’da basılan *Harem* kitabında haremdaki hiyerarşik düzenden söz ederek burayı kendi içinde bir krallığa benzetir. Haremin yöneticisi valide sultandır. Kızlar ağası da hiyerarşide ikinci sırayı alır. Çok güçlü bir mevkie sahip kızlar ağası haremin idari işleri ile görevli olarak değil, sultan, valide sultan ve kızlar arasında iletişimi sağlayan kişi olarak görülürdü. Kızlar ağası çok zengin biriydi ve kendi arzusuyla bu görevden istifa eden hiç görülmemiştir. Harem ağaları içinde kızlar ağasından sonra ikinci sırayı hazineدار ağa alırdı. Tüm haremin maddi işleri bu kişiler tarafından görülürdü. “Sıradan zenci hadımların görevleri ise avlu, depo, koridor gibi yerlerde nöbetçilik göreviydi” (s. 167). Köle tacirleri zenci köleleri Mısır, Abisinya, Sudan veya Nil’in üst kısımlarından alıp zor bir yolculuktan sonra Mekke, Medine, İzmir veya İstanbul gibi büyük şehirlere getirirler ve buralarda ya saray için satın alınırlar yahut da önemli mevkideki kişilerin evlerine satılırlardı (s. 174).

Kadınların bulundukları yer ve öneme göre değişen büyüklükte odaları ve değişen sayıda hizmetkârları vardı (s. 217). Saraya yeni bir kız geldiğinde hemen saray kadınlarından birinin veya kalfanın yanına çırac olarak verilir, burada belli konularda uzmanlaşması için (kahve pişirmek, muhasebe gibi) eğitilir ve yeterince yetiştigiğine emin olunduğunda önemli bir mevkie gelebilirdi. Ama bazen fazla yetenekli olmayabilirdi veya sultanın hiç ilgisini çekmeyecek olursa bir ömür boyu haremden kendi odası olmadan yaşamını geçirirdi.

Penzer’in anlatısına göre sultan seçtiği gözdeyle beraber olmak istediğinde haremden odasında onu beklerdi. Gözde kapıyı açıp yatağa yaklaşır, örtüyü öpüp başına koyar ve sonra yatağa ayakucundan girerek sultanla aynı seviyeye gelene kadar sürünerek ilerlerdi (s. 218). Sultan ertesi sabah bir gece evvel giydiği giysiyi cüzdanındaki para ile birlikte gözdeye bırakır, sonra memnuni-

yet derecesine göre gözdeye giysi, mücevher gibi hediyeler yollardı. Hamile kalan gözde 'haseki' unvanını alır, kendisine yüklü bir maaş bağlanarak, geniş bir odaya geçirilir ve hizmetkârları artırılırdı. Eğer çocuk erkek olursa haremdede büyük eğlencelerle kutlanırdı.

Haremdede gözde, ikballer ve kadınların yanı sıra haremde temizliği ile görevli çok sayıda zenci hizmetkâr, bunun yanı sıra koridor ve duvarların, nargilelerin temizlenmesi, mangalların parlatılıp hazırlanması, minderlerin tamir ve bakımı ile ilgilenen hizmetkârlar da bulunurdu.

Colin Falconer, *Hürrem Masalı* (1992) kitabında haremi şu sözlerle anlatır: "Haremde kızları avlunun yanındaki yatakhane deydiler. Yatakları gün boyunca dolaplarda tutuluyor, gece olunca yere seriliyordu. Kızlar bir arada yatıyordu, sadece ikballerin ayrı odaları vardı." (s. 198)

Leslie L. Pierce, 1993'te yayımladığı *The Imperial Harem* kitabında harem konusunu sorgular. Pierce kitabında, Kösem Sultan'ın öldürülmesine uzun bir bölüm ayıran Reycaut'nun ve 19. yüzyıl sonlarında Venedik konsolosu Bonn'un o çağın haremdede güçlü ve etkili kadınlarını (Safiye Sultan gibi) konu almamasını bir eksiklik olarak görmüştür. *The Imperial Harem* kitabı haremi farklı bir bakış açısından inceleyerek bu mekânda etkin rol oynayan kadınların, yani valide sultan ve hasekilerin yaşamına dikkat çeker. Harem hakkındaki Batılı kaynakların pek azı haremdede güç çatışmalarına dikkat çeker. O sırada tahtta olan padişahın annesiyle padişah adayının annesi arasında bir çatışma olması kaçınılmazdı. Pierce 16. yüzyılın Avrupa'da, ünlü kralların yanı sıra ünlü kraliçelerin de devri olduğuna dikkat çekerek Anne Boleyn, I. Elizabeth, Catherine de Medicis, İskoç kraliçesi Mary gibi isimleri anar ve bu dönemde Osmanlı'nın da bir kraliçe çıkardığını vurgular: Hürrem Sultan.

Hürrem'in haremdede güçlü rolü ilk çocuğunu doğurduğu 1521 yılından 1558 yılında ölümüne kadar devam etti. Kanuni Sultan Süleyman Hürrem'den sonra diğer harem kadınlarına olan ilgisini kaybetmişti. Genelde padişahların tahta çok vâris olması açısından bir kadına bağlanmaları sakıncalı görülmüşse de Süleyman Hürrem'le evlenerek bir köleyi özgürlüğüne kavuşturmuş ve onu yasal eşi yapmıştı.

Böylece Pierce kitabında, valide sultanların tahttaki padişahın görevini huzur ve güvenle yapabilmesi, hasekilerin de oğullarının tahta geçebilmesi için politik ve sosyal yaşamda etkin rol oynadıklarına dikkat çekmiştir.

1996'da yayımladığı *Veiled Half Truths* (Örtülü Yarı Gerçekler) adlı kitabı ile Judy Mabro da Batılı gezginlerin Ortadoğu kadınları ve harem hakkındaki görüşlerini yayımlayarak son yıllarda harem gerçeğini bulma yolunda yapılan ciddi araştırmalara bir yenisini eklemiştir. Yapıt haremin bir esaret ortamı olduğuna kadar bir güç çatışması mekânı olduğunu da vurgular. Yapıtta, Elias Habes-

ci'nin 1784'te yayımladığı *The Present State of the Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Güncel Durumu) adlı kitabından alınan bölümde, kadınların bir arada kapalı kaldığı bir mekânda bazen aralarında cinsel ilişkiler bulunduğunu ve yakalandıklarında da beraberce çuvala konup denize atıldıklarından söz edilir (s. 127).

Mabro kitabın bir başka bölümünde de harem kadınlarının gücünü mercek altına alır ve G. A. Olivier'nin 1800'de yayımladığı yapıtından şu alıntıyı yapar: "Kapalı yaşamlarına rağmen kadınlar toplumsal konularda etkin bir rol oynarlardı. İdari görevlere seçilecek kimselerden, hediye ve cezaların dağıtımına kadar çok etkili idiler. Haremde erkeklerin giremediği toplantılar olur; civara ve bulundukları yere ait hikâyeler paylaşılır, entrika ve komplolar düzenlenirdi. Her yaş ve mevkiden kadınlar gelerek kocalarının işleri için ricada bulunur veya eşlerinin kıskançlığından, eli sıkılığından yakınırılar yahut da bir yakınları için yardım talep ederlerdi. Genelde böyle bir rica istenilen yere ulaşana kadar pek çok kadından geçerdi. Ama kadınlar arasında büyük bir dayanışma vardı. Yine de en ufak bir saygısızlık ve hatada öç almaktan geri durmazlardı (Mabro, Olivier, vol I, s. 96).

Yirmi Birinci Yüzyıl

Reina Lewis 2004 yılında yayımlanan *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek* adlı kitabında, Montagu'nun kitabının yayımlanmasından sonra artık harem konusunda kapısından içeri adım atma olanağı bulamamış erkek yazarların sözlerine güvenilemeyeceği görüşünün yaygınlaştığını vurgular. Montagu'dan bir buçuk yüzyıl sonra Grace Ellison, Zeynep ve Melek hanımlar, Halide Edip ve Demetra Vaka Brown, harem edebiyatının kadınların edebi etkinliklerinin içinde 'geniş ve popüler bir alan haline geldiğinden' söz ederler. Reina Lewis, Batılı yazarların hareme ait yapıtlarının 19. yüzyılın ikinci yarısında bir patlama yaparak 1890'larda doruk noktasına ulaştığına dikkat çeker. Yazara göre bu tarihlerde "... kadınların haremde içyüzünü kavrayışları, eleştiriden uzak olmayan bir anlayışla kabul edildi" (s. 21). Lewis bu kitabında ele aldığı yazarların hepsinin 'harem'e farklı bir gözle baktıklarını ve alışılmışın dışında bir yaklaşım sergilediklerini, Doğulu kadınların da en az Batılı kadınlar kadar konukseverlik, sabır, yardımseverlik gibi üstün nitelikleri olup olmadığını tartışmaya açmıştır.

Reina Lewis 21. yüzyılda haremi değerlendirirken artık farklı bir yaklaşım gerektiğine dikkat çekerek: "Mekân tarafsız ve durağan değildir. Harem gibi bir alan, daima sosyal açıdan konumlandırılmış ve sosyal dinamiği oluşturan

bir dizi etkin mekânsal ilişki olarak deneyimlenir,” der (s. 270). Lewis şöyle devam eder: “Alanlara kıyasla mekânlar çoğu kez birbirinden genelde bağımsız görünür; (nostaljik) bir otantiklik ve sabitlik duygusuyla doludurlar. Ancak mekânlar da kendilerinin ötesindeki mekânlarla ilişkilidirler; böylelikle bireyler hiçbir zaman yalnızca bir tek mekânsal topluluğa dahil değildirler, ancak çoğul ve akışkan mekânsal çevreleri deneyimler ve onlar tarafından konumlandırılırlar” (s. 271). Bundan da anlayabileceğimiz gibi mekânlar orada bulunan farklı kişilerce değişik olarak değerlendirilebilirler.

Ancak harem 21. yüzyılda da gizemini hâlâ koruyor. Bu kadın mekânı içinde yaşanan kıskançlıklar, aşklar, çekişmeler ve bazen de bir jurnal sonucu çuval içinde taşlarla sulara gömülen cariyeler gibi tarihin sayfalarına gömüldü. Çoğulculuğa ve çeşitliliğe değer veren çağımızda dahi pek az sayıda kadının kendi kişisel tanıklıklarıyla kaleme alabildiği harem, Batılılar ve bizler için de gizemini, ilginçliğini ve bilinmezliğini korumaya devam ediyor.

KAYNAKÇA

- Byron, L. (1866) *Don Juan*. Leipzig: Bernhard Tauchnitz.
- Boyd, E. F. (1958) *Byron's Don Juan*. New York: The Humanities Press.
- Elfenbein, A. (1995) *Byron and the Victorians*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Falconer, C. (2001) *Bir Hürrem Masalı*, S. Kâmuran (çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Lewis, R. (2006) *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Loti, P. (2003) *Aziyade*, D. Ş. el Uzma (çev.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Loti, P. (2007) *Bezgin Kadınlar*, N. S. Örik (çev.). Ankara: Elips Yayıncılık.
- Mabro, J. (1996) *Veiled Half Truths*. London, New York: Tauris Co. Ltd.
- Montagu, Lady M. (1994) *The Turkish Embassy Letters*. London: Virago Press.
- Penzer, N. M. (2000) *Harem*. D. Şahin (çev.). İstanbul: Say Yayıncılık.
- Pierce, L. P. (1993) *The Imperial Harem*. New York: Oxford University Press.
- Saz, L. (1999) *The Imperial Harem of the Sultans*, L. Thomas (Fransızcadan çev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Shaarawi, H. (1986) *Harem Years*, New York: The Feminist Press.
- Ternar, Y. (1994) *The Book and the Veil*. Canada: Vehicule Press.

KADINLAR NE İSTER?

1993'ten bu yana büro binaları üretiyoruz. Yaptığımız binalar kullanılmaya başlandıktan sonra içlerini gezdiğimde, şirket yöneticileri kadın ya da erkek olsun, oluşturulan dekorasyon ya da kullanma biçimleri arasında şimdiye kadar cinsiyete bağlı bir fark gözlemlemedim. Genellikle uluslararası standartlar gözeterek ürettiğimiz mekânlarda ergonomik olarak da bir farklılık hissetmedim. Çünkü büro örgütlenmesi cinsiyetler arası farklılığın üzerine değil, kadın erkek eşitliği üzerine kuruludur. Olsa olsa mesleklere bağlı kullanım farklılıklarından bahsedilebilir. Örneğin reklam sektörü ile finans sektörünün iç mekân bölümlenmesi, renk ve malzeme kullanımı farklıdır. Bir tasarımcının masası ile bir bankacının masasının birbirinden farklı olması gibi... Fakat bir kadın yöneticinin talep ettiği mekân organizasyonu ile bir erkek yöneticinin talep ettiği mekân organizasyonu temel ilkeler bakımından değişmez. Belki kadının masasını kullanması ile erkeğin masasını kullanması birbirinden farklıdır ve farklılaşma o düzeyde ortaya çıkar.

Çok eski bir deyim vardır, "Buraya kadın eli değmiş," deriz. Gerçekten de erkeğin masası genelde kadınınkinden daha kuru ve yalındır. Kadın mekânını kişiselleştirmeye daha fazla yatkındır ve masasına bir çiçek, bir obje koyarak bunu yansıtır.

İşyerlerinde kadınla erkek arasındaki en önemli fark tuvalet mahallerinde karşımıza çıkar. Çünkü kadın tuvaletlerinde kadınların makyaj malzemelerini ve benzeri eşyasını koyabileceği yerler olması gerekir. Bu, düşünülmesi gereken bir detaydır ve bunu düşünen mimarın aynı zamanda kadının çantasını nereye koyacağını da hesaba katması gerekir. Klasik bir tuvalet mahallinde sü-

* Dr. Can Elgiz: Bir süre akademisyen olarak çalıştıktan sonra sanayi ve turizm sektörlerinde taahhüt işleri üstlendi; ardından konut-villa ve büro üretimine girdi, yüksek A sınıfı büro binaları üretti. Proje4L-İstanbul Güncel Sanat Müzesi'ni kurarak, Elgiz Koleksiyonu ile ilk özel çağdaş sanat koleksiyon müzeciliği kavramını hayata geçirdi.

rekli bir tezgâh varsa sorun yoktur, ama tek tek lavabo sisteminden oluşan bir uygulamada kadın nasıl makyaj yapacak ya da çantasını nereye koyacak?

Bu tür bir detay restoran sandalyelerinde de ortaya çıkar. Sandalyenin sırtı yuvarlaksa çantanızı asamazsınız ve kadın çantasına yer aramaya başlar. Barlarda şimdi bar tezgâhlarının altına kanca takarak bu sorun çözülüyor. Belki bir gün restoran sandalyelerinin de altında ya da yanında bu türden uygulamalar yaygınlaşacak. Son dönemlerde bazı düğünlerde, düğün şekerleriyle birlikte masaların kenarına çanta asabilmeyi sağlayacak kancalardan dağıtılmaya başlandı. Kadınlar daha sonra bu nesneyi hem düğün hatırası olarak hem de kullanışlı bir nesne olarak çantalarında taşımaya herhalde devam ediyorlardır.

Konutlarda, mekânın şekillenmesinde kadınların etkisinin daha fazla olduğunu düşünüyorum. Karı kocanın istekleri genelde farklı oluyor. Benim Türkiye’de gözlemlediğim kadarıyla evi şekillendirirken önce erkek fikirlerini söylüyor, sonra kadın bu fikirleri değerlendirip kendi zevklerini ve kullanım kolaylıklarını düşünerek ekleme yapıyor; ama en son kararı kayınvalide, yani kadının annesi veriyor.

Evlerin şekillenmesi, genellikle eşlerin işlerine ve hobilerine bağlı olarak değişiyor. Örneğin mimarlık zor bir meslek, çünkü evde de bir çalışma mekânı yaratılması gerekiyor. Bu durumda mimar eşinin de bu tempoya ayak uydurması icap ediyor. Eşlerin hobileri de yaşanan mekânın şekillenmesinde etkisi var. Örneğin benim müziğe karşı çok yoğun bir ilgim var ve bunun sonucunda evde detaylı bir müzik dinleme sistemine sahibim. Eşimin de bu durumu kabul edebilmesi önemli bir faktör olarak ortaya çıkıyor. Kadın erkek arasındaki ilişkinin sağlıklı yürümesi için paylaşılan alanı her iki tarafın talepleri doğrultusunda şekillendirmek çok önemli. Kadınların hobi alanları da giderek artmaya başladı. Onlar da kendi taleplerini dile getiriyorlar. Hobisi olmayan kişiler için ise yemek odaları daha fazla önem kazanıyor. Çünkü misafir ağırlamak bizim kültürümüzde önemli bir olgu. Kadınlar aynı anda birçok kişiyi masaya oturtabileceği, geniş alanları tercih ediyor. Evlerin şekillenmesinde kültürün de önemli bir payı var ve ülkeden ülkeye değişiklikler gösteriyor.

Ev söz konusu olduğunda doğal olarak kadınların olaya bakış açısı erkeklerden biraz daha farklı. Bilinçli kadınlar kullanım alanında kendi işini kolaylaştıracak şekilde düzenleme yapmak ister. Örneğin kendi yapsın ya da yapmasın, temizlik için ayrılan zaman mümkün olduğunca kısa olmalıdır. Bu nedenle eşyanın yerleştirilmesi önem kazanır. Tasarımcılar, özellikle mutfak tasarımcıları bütün fikirleri kadınlardan alır. Buzdolabıyla ocak yan yana konmaz; çünkü biri sıcak biri soğuktur. Ocaktan sıçrayan yağlar diğer şeyleri kirletir, bu nedenle ocakla diğer mutfak nesneleri arasındaki ilişki, mesafe önem kazanır. Kadınlar bunlara dikkat eder. Evin temizliği ayrıca önemlidir. Temiz-

lenemeyen bir camu kimse sevmez. Büro yapılarında temizlik şirketleri, bina cephesi yıkama, temizleme sistemleri ile bu sorunu çözüyorlar. Ama konuta gelince pencerenin içeriden ve dışarıdan silinebilecek koşullarda tasarlanması önem kazanıyor. Cam silerken yaşanan ev kazalarına haberlerde rastlamıyor değiliz.

Her tasarımın işleyiş farkı da vardır. Hastanelerde köşeler toz tutmasın diye yuvarlak yapılır. Ev aletlerinin tasarımında kadınların fikirleri alınır. Özellikle mimarlar kullanıcılardan fikir alır, çünkü bizler için ergonomi önemlidir. Her tasarımın kullanıcısı önemlidir. Örneğin, otomobil sektöründe de kadınların etkisi erkeklerden daha fazladır. Tasarımcılar, kadınlar için özel otomobiller üretir. Her ne kadar tasarım mimaride ve sanatta farklı, endüstriyel alanda farklı ise de, hangi alan olursa olsun, kadınların kullanımının ağırlıklı olduğu nesnelerde onların fikirleri alınır.

Mutfğa geri dönersek, orada ilginç bir durum daha olduğunu düşünüyorum. Tasarımcılar için ev mutfğının şekillenmesinde kadınların öngörülleri hâkimdir ama büyük mutfakların şefleri genelde erkek olduğu için otel ya da restoran mutfğı gibi büyük mutfaklarla ilgili bilgiler erkeklerden alınır. Evde yemek ile ilgilenen erkek çok olmasa da vardır. Ev ölçeğinde kadınla erkek birbirinin alanına girebilir, ama ölçek büyüdüğünde alanlar ayrışmaya başlar. Kadınların ev mutfğından çıkıp geniş çaplı mutfaklara neden girmedikleri ayrıca düşünülmesi gereken bir konu. Gerçekten de tatbilirler, şefler, yemek tasarımı yapıp yeni karışımlar yaratanlar, büyük mutfakları işletenler genelde erkektir. Kadınlar bankacılık sektöründe ve daha pek çok sektörde kendilerini göstermelerine rağmen büyük mutfğın işletme boyutuyla nedense ilgilenmiyorlar; belki de soruyu sormak lazım. Bu anlamda, kadının toplumsal rollerinden sıyrılıp ezber bozması, toplumsal ve ekonomik destek olmadan üretim ağlarının içine girip riski göze alır hale gelmesi gerçekten de zor olabilir. Öte taraftan, mimarlık ve yapı sektöründe eskiden kadını daha çok masa başında görürdük, ama artık masa başı ekolünü kırmış, şantiye yöneten son derece başarılı kadınlar var. Ayrıca her alanda kadın tasarımcıların sayısında bir artış olduğunu da söyleyebiliriz.

Bugünün ev-ofis sistemleri, özellikle Türkiye’de kadının konutla ilişkisini dikkat çekici düzeyde etkilemiştir. Ancak bundan önce ev-ofis sisteminin, yani işyerinizdeki masanızın artık eve getirilebiliyor olmasının ne demek olduğundan da kısaca bahsetmek isterim. Ev-ofis sistemleri teknoloji ile bağlantılıdır ve bu durum çalışana farklı imkânlar sunar. Örneğin bir reklam ajansı son dönemlerde herkesin evinde çalışacağı, sadece toplantılar için ofise geleceğı bir sisteme geçti. Telefon ve internet bağlantısıyla, görüntülü bağlantılarla kurulan iletişimin, ister evdeki ister ofisteki masadan aynı şekilde yapılabilmesi, ev-ofis sisteminde yeni denemeleri yaygınlaştırıyor. Tabii psikolojik açıdan ev-

de çalışmak daha mı verimlidir, bilemiyorum. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan bu tip yeni uygulamalar ve anlayışlar birtakım denemelerden sonra bazen başa dönmeyi gerektiriyor ve bitebiliyor.

Kadının evden çıkmak istemediği için ev-ofisi tercih ettiğini söylemek pek de doğru gelmiyor. Çünkü bu sistem teknolojinin imkânlarıyla oluşuyor. Öte taraftan, ev-ofis hayatı yaygınlaşıyor olsa da büro yapılarının sayısı da azalmıyor, aksine artıyor. Bunun nedeni hizmet sektörünün ağırlık kazanmış olması. Bilindiği gibi azgelişmiş toplumlarda tarım ağırlıktadır, toplum geliştikçe tarım düşer ve sanayi yükselir; en ileri toplumlarda sanayi düşer ve hizmet sektörü tırmanışa geçer. Bugünün dünyasında hizmet sektörünü yükselten sayısız etkenlerden biri Microsoft'un geliştirdiği sistemler, diğeri ise iletişim teknolojilerine bağlı olarak tasarım, üretim, dağıtım ve yönetimin artık tek bir yerde ya da tek bir çatı altında gerçekleşme gerekliliğinin ortadan kalkmasıdır. Örneğin cirosu oldukça büyük, dünyanın sayılı şirketlerden birinin merkez ofisi beş katlı bir binada olabiliyor bugün. Çünkü tasarımı başka yerden alıyor, imalatı başka yerde yapıyor, ambalajı başka yerde üretiyor, dağıtımı tek noktadan yapmıyor. Böyle bir iş yönetiminde artık şirketler ağırlıklı olarak organizasyon ile uğraşır hale geliyor. Dolayısıyla siz de teknolojinin sunduğu olanaklardan yararlanarak evinizden bu network'e dahil olabiliyorsunuz.

Ev-ofis için talep edilen alan, evde kitaplığı olan birinin bir okuma ya da çalışma köşesine olan ihtiyacından daha büyük bir alan değildir. İşyerindeki çalışma istasyonunun eve taşınması gibi bir şeydir. Aslında evden iş yapmak, Türkiye gibi kayıt dışı ekonomileri olan ülkelerde her zaman vardı. Batı ile kıyaslandığında, Batı'da kayıt dışı ekonomi olmadığı ya da daha az olduğu için Türkiye'de evden iş yapmak, Batı'ya göre çok daha fazla yaygın ve işler durumdadır. Bazı işkollarının büyük çoğunluğu evden döner Türkiye'de. Özellikle tekstilde evden atölyelere iş yapan pek çok kadın vardır. Sadece bununla da sınırlı değil, dokumada, örgü örmede, dikiş dikmede, dışarıya yemek yapmakta, çeviri işinde, takı tasarımında ve evden yürütülebilir daha pek çok işte kadınlar oldukça aktiftir. Evde küçük küçük dışarıya iş yapmaya başlayıp sonra yaptığı işi kurumsallaştıran kadınlar da vardır. Cep harçlığı, eve ekonomik katkı ile başlayan bu süreci gelecekte kadınların daha çok ev-ofise ihtiyacı olacaktır şeklinde yorumlayabiliriz diye düşünmekteyim. Zaten Türkiye gibi ülkelere böyle bakıldığında ev-ofisi çoktan kurmuş olduklarını görürsünüz. Türkiye'de evde çalışan ama gözükmeyen kadınların çokluğu önemlidir. Her ne kadar ev-ofis kavramı yeni bir oluşum ise de ev-ofis ihtiyacında kadınların daha ağırlıklı olacağını öngörebiliriz.

HUKUK PENCERESİNDEN KADIN VE MEKÂN

Kadın ve mekân konusuna hukuk penceresinden bakıldığında, insanların barınma ihtiyacını karşılayan mekân olarak geniş anlamıyla öncelikle ‘konut’ ve hukukumuzda özel ve yeni bir kural olan ‘aile konutu’ akla gelir.

Yaşamsal önemi nedeniyle ‘konut’ üzerindeki hak hemen hemen bütün hukuk sistemlerinde anayasada ve yasalarda düzenlenmiş ve ‘konut dokunulmazlığı’ güvenceye alınmıştır. Çağdaş hukuk düzenlerinde konut, kişi dokunulmazlığı ve özel hayatın gizliliği kapsamında korunmuştur. Anayasamızda da konut dokunulmazlığı ‘Temel Haklar ve Ödevler’ ana başlığı altında düzenlenmiş ve anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Ayrıca, Türk Ceza Kanunu’nda ‘konut dokunulmazlığının ihlali’ suç olarak kabul edilmiş ve cezai yaptırım getirilmiştir. Ancak, bu korumadan yararlanabilmek için söz konusu konut üzerinde örneğin malik veya kiracı olarak hukuken geçerli bir hakka sahip olmak gerekir.

Aile Konutu

Bu yazıda kadın ve mekân başlığı altında, 1 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu’nda ilk kez düzenlenmiş olan ‘aile konutu’ kavramı ele alınacaktır.

En geniş anlamıyla bir yaşam ortaklığı olan evlilik birliğinde eşlerin (ve varsa çocuklarıyla) birlikte oturacakları bir konuta ihtiyaçları vardır. Aile konutu kavramına Türk hukukunda ilk olarak 2002 tarihli Medeni Kanun’da yer verilmiştir. Daha önce 1926 tarihli Medeni Kanun’umuzda yer alan “Evin seçimi ko-

* Nazan Moroğlu: Yeditepe Üniv. Hukuk Fak. Kadın Hukuku öğretim görevlisi.

caya aittir” hükmü, yeni Medeni Kanun’da eşler arasında eşitlik ilkesine uygun olarak “Eşler oturacakları konutu birlikte seçerler” şeklinde değiştirilmiştir. Yeni Medeni Kanun’da eşlere eşit haklar tanınırken ailenin korunmasına yönelik özel kurallara da yer verilmiştir. Bunlardan biri de ‘aile konutu’ kuralıdır. Amaç ekonomik açıdan güçsüz olan eş korumak, eşin ve dolayısıyla ailenin yaşayacağı olası mağduriyeti önlemektir.

Kadınlar İçin Aile Konutunun Önemi

Her ne kadar yeni Medeni Kanun ile evlilik birliğinde eşlerin eşit haklara sahip oldukları kabul edilmişse de yaşamda kadınların bu haklarını tam anlamıyla kullanabildiklerini söylemek mümkün değildir. Bu nedenle, evlilik birliğinin devamı süresince ve hatta eşin ölümüyle evlilik sona erdikten sonra da ‘aile konutu’ kuralının koruyucu işlevi, özellikle kadın eş açısından daha büyük önem taşımaktadır.

Uygulamada genel olarak ailenin korunması amacıyla düzenlenen aile konutu hükmünün asıl işlevinin özellikle kadın eşin korunmasına yönelik olduğunu görmekteyiz. Çünkü ülkemizde taşınmazlar büyük oranda erkekler üzerine kayıtlıdır, ekonomik bağımsızlığı olan kadın sayısı çok azdır. Bilindiği gibi günümüzde yaklaşık 36 milyon kadının 4.625.000’i okuma-yazma bilmiyor; 16.897.656 olan 25 yaş üstü kadın nüfusunun 13.871.060’ı en çok ilkokulu bitirmiş ve 25 yaş üstü üniversite eğitilmiş kadın nüfusu ise sadece 910.885’tir. Eğitilmiş nüfusun bile işsizlik sorunu yaşadığı ülkemizde eğitim fırsatına ulaşamamış kadınların istihdamı ne yazık ki çok düşük oranlarda kalmış, son aylarda kadın istihdamında oran yüzde 18’e düşmüştür (2008 Mayıs). Eğitim ve istihdamda kadının konumu göz önünde tutulduğunda, genellikle evlilik birliğinde erkek eş ‘aile konutunun’ maliki veya kira sözleşmesinde kiracı taraf olmaktadır; dolayısıyla bu yeni kural daha çok kadın eş koruyucu niteliktedir.

Medeni Kanunda Aile Konutu

Aile konutunun nitelendirilmesinde söz konusu olan ‘aile’, yasal bir ‘evlilik birliği’ oluşturan ailedir. Bu nedenle, resmi nikâhı olmayan bir kişinin başkaları ile birlikte oturduğu konut Medeni Kanun açısından m.194 anlamında ‘aile konutu’ olarak kabul edilmez.

Medeni Kanun 194. Madde - Aile Konutu:

Eşlerden biri, diğer eşin açık rızası bulunmadıkça, aile konutu ile ilgili kira sözleşmesini feshedemez, aile konutunu devredemez veya aile konutu üzerindeki hakları sınırlayamaz.

Rızayı sağlayamayan veya haklı bir sebep olmadan kendisine rıza verilmeyen eş, hâkimin müdahalesini isteyebilir.

Aile konutu olarak özümlenen taşınmaz malın maliki olmayan eş, tapu kütüğüne konutla ilgili gerekli şerhin verilmesini isteyebilir.

Aile konutu eşlerden biri tarafından kira ile sağlanmışsa, sözleşmenin tarafı olmayan eş, kiralayana yapacağı bildirimle sözleşmenin tarafı haline gelir ve bildirimde bulunan eş diğeri ile müteselsilen sorumlu olur.

Aile konutu, eşlerin beraberce seçmiş oldukları, ailenin ortak yaşam merkezi olan, acı ve tatlı günlerini geçirdikleri anılarla dolu, sürekli barınma ihtiyacını karşılayan mekândır. Aslında kural olarak her eş kendi adına kayıtlı taşınmazla ilgili her türlü hukuki işlemi yapabilir. Ancak, bu denli önemli bir mekân olan aile konutuyla ilgili satım, kira sözleşmesinin feshi gibi hukuki işlemi malik veya kiracı sıfatıyla da olsa eşin tek başına yapabilmesi hakkı sınırlandırılmış, bu gibi işlemler bakımından diğer eşin rızasının alınması koşulu getirilmiştir.

Yukarıdaki maddede görüldüğü gibi eşin tek başına hareket etmesiyle diğer eşin (ve çocukların) mağduriyetine yol açabilecek aile konutuna ilişkin işlemleri yapması önlenmek istenmiştir. Bu kural yeni yasa yürürlüğe girmeden yapılmış olan evlilikler için de geçerlidir.

Eşlerin mali olanaklarına, sosyal durumlarına göre sürekli barınmak amacıyla kendi iradeleriyle belirledikleri, ailenin yaşam merkezi mekânlar olarak tanımlanabilen aile konutu başlıca şu özellikleri taşımalıdır:

- Aile konutuna ilişkin hükümlerin uygulanabilmesi için öncelikle, bir **evlilik birliğinin kurulmuş olması gerekir**. Evlilik dışı birlikte yaşamalarda veya halk arasında 'imam nikâhlı' denilen durumlarda Medeni Kanun açısından 'eş' niteliği söz konusu olmadığından bu hallerde 'aile konutu' kuralı uygulanamaz. Boşanma davası açılması halinde, aile mahkemesi hâkimi davanın devamı süresince hangi eşin aile konutunda oturacağına karar verebilir. Ancak, 'aile konutu niteliği' boşanma kararının kesinleşmesiyle ortadan kalkar.
- Aile konutu olarak kullanılan mekânın, eşlerden birinin mülkiyetinde bulunması veya kiralanmış olması gerekir.

- Konutun maliki olmayan eş, tapuya **aile konutu şerhini** koydurabilir. Şerh koydurmak isteyen eş evlilik birliğinin devam ettiğini kanıtlayan nüfus kayıt örneği ve konutta birlikte yaşadıklarını gösteren muhtardan veya apartman yönetiminden aldığı belge ile tapu müdürlüğüne başvurmalıdır. Aile konutu şerhi malik olmayan eşin talebi üzerine tapu kütüğüne yazılır. Bu hakkın varlığından haberdar olan çok sayıda kadının ileride yaşayabileceği bir mağduriyeti önlemek amacıyla şerh koydurduğu bilinmektedir. Bu konuda İstanbul Barosu Kadın Hakları Merkezi tarafından hazırlanmış olan broşürler yol gösterici niteliktedir. “Aile konutunuzu koruyun – tapuya şerh koydurun – sonra mağdur olmayın” söylemiyle bu konudaki bilgi yaygınlaştırılmaktadır.
- Ayrıca, aile konutunun maliki olan eşin ölümü halinde sağ kalan eş manevi bağları nedeniyle aynı evde kalmaya devam etmek isteyebilir. Bu durumda, ölen eşin mirasçılarında bu evde oturmaya devam etmeyi veya miras payına mahsuben aile konutunun mülkiyetini isteyebilir (MK.652).
- Aile konutu kiralanan bir yer ise 1 Ocak 2002’den itibaren, kiracı sıfatını taşıyan eş diğer eşin rızası olmadıkça kira sözleşmesini tek başına feshedemez. Bunun için kira sözleşmesinin tarafı olmayan eş kiralayana bildirimde bulunarak sözleşmenin tarafı haline gelebilir. Bu durumda, bildirimde bulunan eş kira sözleşmesindeki koşulları kabul etmiş sayılır.

Aile konutu şerhi konulması halinde bu mekânın maliki olan eş, eşinin rızası olmadıkça tek başına satamaz, bağışlayamaz, bir başkasına intifa hakkı, oturma hakkı veremez ve örneğin bankadan almak istediği krediye karşılık ipotek veremez. Böylece malik olmayan eşin bir oldubitti ile aile konutundan çıkmak zorunda kalması da önlenmiş olacaktır.

Aslında evlilik birliğinde sorun yaşanmadığı sürece, aile konutunun düzenlendiği kural da dahil olmak üzere ailenin korunmasına ilişkin diğer kurallardan yararlanmak kimsenin aklına gelmemektedir. Ancak hakların bilinmesinde, hatta kanunla verilen bu koruyucu hakların zamanında kullanılmasında yarar vardır.

Yukarıda kısaca değinildiği gibi ülkemizde aile yapısının sosyoekonomik yapısı ve eşlerin eğitim durumları dikkate alındığında kadınların ekonomik açıdan kocaya bağımlı oldukları görülmektedir. Kaldı ki 1992 yılında Anayasa Mahkemesi’nce eşitlik ilkesine aykırılık nedeniyle iptal edilmesine kadar kadınların bir işte çalışabilmesi için kocasından noter tasdikli izin alması gerekirdi. Özellikle yeni Medeni Kanun’un kabulünden önce, 2002 yılına kadar eşler arasında uygulanan yasal mal rejimi-mal ayrılığı ve ülkemizdeki erkek egemen

kültür, kadınların taşınır veya taşınmaz mal edilmelerine fazla imkân vermemiş, evliliğin boşanma veya eşin ölümüyle sona ermesi durumunda kadın eş mağdur olmuştur. Bilindiği gibi eşitlik anlayışına dayanan yeni kanuni mal rejimi de 2002'den önceki evliliklere 'evlilik tarihinden' itibaren uygulanmadığı için ne yazık ki bu mağduriyet devam etmektedir. Bu bakımdan aile konutu üzerindeki haklar özellikle kadın eş koruyacak niteliktedir.

Karşılaştığımız birçok olayda boşanma davası sürerken kocanın maliki olduğu aile konutunu elden çıkartmak istediğine veya sattığına tanık olmaktadır. Bunu engelleyen tek imkân **şerh koydurmuş olmaktır**.

Bu nedenle, ailenin, eşlerin ve çocukların barınma haklarının korunması amacıyla getirilmiş olan 'aile konutu' kuralı özellikle kadın eş açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Gençcan, Ö. U. (2006) Aile Konutu Üzerindeki Haklar. *İstanbul Barosu Dergisi* – Aile Hukuku Özel Sayı no:1.
- Gümüş, M. A. (2003) *TMK'nun Getirdiği Yeni Şerhler*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Hausheer, H. (1999) Vom alten bis neuen neuen Scheidungsrecht, Scheidungsunterhalt und die Familienwohnung. *ASR*, 119-174. Bern: Staempfli.
- Moroğlu, N. (2002) *Mal Rejimleri*. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Moroğlu N., Oktay Özdemir S., Şıpka Tamen Ş. (2003). *Türk Medeni Kanunu ve Yürürlük Kanunu*, 4. bası. İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Özcan, B. (2004) *Aile Hukuku*, 5. bası. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Şıpka, Şükran (2004) *Aile Konutu*, 2. bası. İstanbul: Beta.
- Schnyder, B. (1995) Der Schutz der Familienwohnung im schweizerischen Recht. *Das ZGB Lehren-gesammelte Schriften* (herausgeber: P. Gauch). Bielefeld.

KADINLAR ARASI İLETİŞİM ORTAMI OLARAK KUAFÖR SALONLARI**

Kent yaşamının insan hayatına kattığı çeşitli alanlar, örneğin parklar, kafeler, eğlence mekânları, fabrikalar, devlet kurumları ve benzeri mekânlar kamusal alan olarak nitelendirilir. Jürgen Habermas tarafından tanımlanan kamusal alan kavramı daha sonra pek çok tarihçinin ve çeşitli disiplinlerden kuramcının ilgisini çekmiş, özellikle de 1990'lardan itibaren ivme kazanan 'özel ve kamusal alan' tartışması çeşitli sosyal ve kültürel kurumları da kapsayan yeni kavramlar ve fikirlere yol açmıştır. Habermas, kamusal alanı 'kendi içinde bir anlamda kamuoyuna benzer bir alan oluşturulabilecek, toplumsal yaşamın bir parçası' olarak tanımlamıştır. Kamusal alan daha çok insanların katılımıyla somutlaşan kurumları kapsar. Habermas, 'burjuva kamusal alan'ı, insanların devlete ve politik makamlara karşı durduğu 'özel' bir alan olarak tasarlamış, 17. yüzyılda Avrupa ve Büyük Britanya'da ortaya çıkan kahvehane ve salonları da kamusal alanın yeni kültürel kurumları olarak nitelemiştir. Bu anlamda, İstanbul'da erken modern dönemde ortaya çıkan kahvehaneler de eril mekânlar oldukları göz ardı edilmeden 'kültürel kamusal alan' olarak adlandırılabilir, insanların kolektif, sosyal ve kültürel deneyimlerini paylaştıkları alanlar olarak tanımlanabilir.

Kamusal alan kapsamına giren kentsel mekânlar eril ve dişil olarak ayırt edildiğinde, Osmanlı döneminde hamamların ilk kamusal dişil mekânlar olduğu görülür. Kadınların bir araya gelebildikleri konak haremlerinin dışında buluşup, hem söyleşip kahve içtikleri hem de kişisel bakımlarını yaptırdıkları yerler olan hamamların yerini günümüzde, öncelikli olarak güzellik ve kişisel ba-

* Dr. Mine Özaşçılar: Bahçeşehir Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Sosyoloji Bölümü öğretim görevlisi.

** Çalışma, İstanbul Üniversitesi 2006-2007 güz dönemi Gazetecilik Yüksek Lisans Programı Prof. Dr. Nurdoğan Rigel'in 'Çağdaş İletişim Ortamları' dersi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

kım yaptırmak amacıyla gidilen, ancak aynı zamanda kahve içilip sohbet edilebilen dişil mekânlar olan kuaför salonları almıştır. Ancak Osmanlı’da dişil kamusal mekân olan hamamlarda hiçbir erkeğin yer alması söz konusu olamazken, günümüzün kuaför salonlarının ana karakterleri erkeklerdir. Bu farklılaşmanın temelinde değişen yaşam koşulları olarak gözükse de kapitalist ekonominin bir öğesi olan uzmanlaşmanın etkisi de bulunmaktadır.

Günümüzde kuaför ve güzellik salonları büyük ölçüde ‘kadın alanı’dır. Amerikalı kadınların üçte birinin haftada bir kez kuaföre gittiği bilinmektedir. Belli bir ücret ödeyerek gidilen bu mekânlarda saça verilen geçici şekil ‘ticari dekor’ olarak adlandırılabilir bir görünüm sağlamakta, asıl satın alınan ise bir stil ya da imaj olmaktadır.

Saç görünüşte insan vücudunun en yüzeysel kısmıysa da kültürel olarak derin anlamlar taşır. şekilden şekile girebilen saç aynı zamanda bireyin dahil olduğu sosyal grubu tanımlayan bir ögedir. Saç stili, giyim ve makyaj; sosyal sınıf, etnik köken, yaş ve cinsiyetin belirtisidir. Bunların dışında saç şekli bireyin kendisini nasıl tanımladığına işaret etmekte, saç şekline bakılarak kişinin cinsel tercihi, politik görüşü ve dini inancı hakkında anlam çıkartılabilmektedir. Saç değişebilen, satın alınabilen bir sembol ve hatta bireysel kimliktir. Türk toplumunda cinsiyet üzerine düşünceler saçın ifade ettiği anlamlara yoğun bir biçimde bağlıdır.

Son yıllarda giderek yükselen metroseksüel akıma (kent erkeği akımına) rağmen kuaför salonu günümüzde hâlâ kadınlarla özdeşleştirilmektedir. Bunun nedeni, kuaför salonlarında sunulan tüketim alışkanlıklarının, iletişim biçimlerinin, alan kullanımının ve daha da önemlisi saç ve güzellik üzerine üretilen biyo-iktidar politikalarının ağırlıklı olarak kadına yönelik olmasıdır. Hatta bakımlı olmak bir kadın için toplumsal statü göstergesi olarak kullanılmaktadır. Saç rengine ve kesiminde yapılan basit bir değişiklik bile kadına –yüzeysel ve geçici de olsa– bir farklılık kazandırarak hemcinsleri arasında görünüşüyle öne çıkma olanağı sunmaktadır. Kuaför salonları kadınların –belki de bu nedenlerden dolayı– belli sıklıkta kullandıkları bir iletişim alanıdır. Bu yazıda; kuaför salonlarının yukarıda sayılan özelliklerinin, kadın müşterilerle erkek kuaförler arasındaki ilişki üzerindeki etkileri göz önüne alınarak, İstanbul’daki kuaför salonlarındaki müşterilerin kuaförlerle ve kendi aralarındaki ilişki biçimlerini araştıran bir çalışmanın bulguları ele alınmaktadır.

Mekânın insan ilişkilerini belirlemesinden yola çıkılarak kuaförlerin müşterileriyle ve müşterilerin müşterilerle olan ilişkileri, bu ilişkileri düzenleyen yaş, eğitim durumu, gelir grubu, çalışma durumu ve medeni durum gibi sosyo-demografik faktörler bakımından değerlendirilmiş ve kuaför salonlarındaki iletişim ortamı incelenmiştir.

İstanbul ilinde, 44* semtte, toplam 102 kuaför salonu hitap ettikleri sosyo-ekonomik gruba bağlı olarak alt, orta ve üst sınıf olarak ayrıldı ve araştırmada her üç gruba eşit oranda yer verildi. Sınıflandırmada boya fiyatı esas alındı. Seçilen kuaför salonlarında yüz yüze görüşme tekniğiyle hazırlanan bir ölçek uygulandı.

Görüşme yapılan salonlarda çalışan kuaförlerin ağırlıklı olarak erkeklerden oluştuğu, %73 oranında erkeğe karşılık %27 oranında kadın kuaförün hizmet verdiği saptandı. Kuaför salonlarının müşteri yoğunluğu açısından çeşitlilik gösterdiği, ayda ortalama 500 müşteriye hizmet verildiği gözlemlendi.

Salonlara devam eden kadın müşterilerin profiline bakıldığında çoğunlukla üniversite mezunu, evli ve ortalama olarak 26-39 yaşlarında oldukları dikkat çekmektedir. Ayrıca kadınlar, genellikle yaşadıkları semtte bulunan kuaför salonlarını tercih etmektedirler.

Kadınların kuaför salonlarına genellikle on beş günde bir veya haftada bir gittikleri görülüyor. Kuaför salonları en çok cuma-cumartesi günleri ve 13:00-18:00 arası yoğun olarak çalışıyor. Kadınlar kuaföre öncelikle boya, manikür gibi periyodik bakımlar için, ikinci olarak da saç biçimlerini değiştirmek ya da yeni saç modasıyla ilgili olarak kuaförlerinden fikir almak için gidiyorlar. Kuaför salonlarının sadece saç bakımıyla ilgili hizmet vermekle kalmayıp, aynı zamanda, kadınların sosyalleşme mekânları olarak da işlev gördükleri dikkat çekiyor. Kadınlar sadece kahve içmek ve sohbet etmek için de kuaför salonlarına gidiyorlar.

Araştırma sırasında görüşülen kuaförler, müşteri salona girdiğinde genellikle selamlaşıp hal hatır sorduktan sonra ağırlıklı olarak moda, sanat ve güncel olaylar üzerinde konuştuklarını aktardılar. Büyük bir çoğunluk müşterilerin sıra beklerken canlarının sıkıldığını ve bu nedenle hem kendileriyle hem de diğer müşterilerle sohbet ettiklerini belirttiler. En çok konuşulan konular; moda, sanat, güncel olaylar, ülke sorunları, pahalılık, işsizlik, kent sorunları, saygı kurallarıydı. Hatta kuaförler özellikle politika ve moda konularında müşterilerini etkilediklerini düşünüyorlardı.

Kuaför salonlarında kadın müşteriler, kuaförlerin dışında kendi aralarında da söyleşmekteydiler. Görüşülen kuaförler, müşterilerin salona girdiklerinde kendi aralarında selamlaşıp dedikodu yaptıklarını, ağırlıklı olarak iş, sağlık, medya, moda, güncel olaylar, eğitim, pahalılık, ülke sorunları üzerinde konuş-

* Bu semtler: Acıbadem, Ataköy, Ataşehir, Avcılar, Bahçelievler, Bahçeşehir, Bakırköy, Bebek, Beşiktaş, Beykoz, Caddebostan, Cerrahpaşa, Çiftelavuzlar, Erenköy, Esenler, Etiler, Fatih, Fenerbahçe, Feneryolu, Göztepe, Kalamış, Kartaltepe, Kozyatağı, Kuyubaşı, Küçükçekmece, Küçükalyalı, Levent, Maçka, Merter, Nişantaşı, Sahrayıcedit, Sarıyer, Sefaköy, Selamışme, Suadiye, Şaşkınbakkal, Şirinevler, Ulus, Üsküdar, Yenibosna, Yeniköy, Yenisahra, Yeşilköy ve Yeşilyurt.

tuklarını ve özellikle de medya ve moda konusunda birbirlerinden etkilendiklerini dile getiriyorlardı. Çalışan kadınlar iş hayatlarıyla ilgili sorunlarını paylaşıyor, hatta bu sohbetler sayesinde kendilerine ve yakınlarına iş bulabiliyorlardı. Sohbet konularından biri de sinema ve vizyondaki filmlerdi. Kadınlar kuaför salonlarında televizyonda izledikleri dizileri ve sabah programlarını konuşmaktan hoşlanmaktaydılar.

Kuaför salonlarının büyük çoğunluğunda televizyon vardı ve ağırlıklı olarak Kral TV ve Kuaför TV izlenmekteydi. Tamamına yakınında müzik yayını yapılmakta ve genellikle yabancı müzik dinlenmekteydi. Yine hemen hemen hepsinde başta *Sabah* gazetesi olmak üzere günlük gazeteler ve magazin konularına yer veren kadın ve kuaför dergileri bulunuyordu. Salonların büyük çoğunluğunda yiyecek-içecek servisi yapılıyordu. Çok azında ise çocuklara yönelik oyun vb. hizmetlere rastlandı.

İncelemede, sohbet konularıyla kuaför salonlarındaki saç boyama fiyatları arasında ilişki olduğu dikkat çekti. Alt sınıf kuaförlerde en çok işsizlik, sinema ve TV dizileri, en az aşk konuşulurken, orta sınıf kuaförlerde en çok iş ve yine en az aşk konuşulmaktaydı. Üst sınıf kuaförlerde de en çok iş ve sanat, en az aşk konuşulduğu görüldü. Ortalamalara bakıldığında, aşkla ilgili sohbetlerin en düşük, işle ilgili konuşmaların ise en yüksek düzeyde olduğu belirlendi. Alt sınıf kuaför salonlarına devam eden kadınlar, üst sınıf salonların müşterilerine göre kuaförleriyle her konuda sohbet etmeye daha çok yatkındılar. Buna karşılık müşterilerini en az etkileyen kuaförlerin alt sınıf salonlarda çalışanlar, en çok etkileyenlerin ise üst sınıf salonlarda çalışan kuaförler olduğu görüldü.

Kendi aralarında her konuda en çok sohbet edenler de alt sınıf salonların müşterileriydi. Ancak üst sınıf salon müşterileri, alt sınıf müşterilerine göre birbirlerinden daha çok etkileniyorlardı. Üst sınıf kuaförlerin müşterileri birbirlerini en çok ailevi konularda etkiliyorlardı. Alt sınıf kuaför salonlarının müşterileri ise birbirlerini en çok medyayla ilgili konularda, en az da özelemleri/hayalleriyle ilgili konularda etkilemekteydiler. Orta sınıf kuaför salonlarının müşterileri de birbirlerinden en çok medyayla ilgili konularda etkilenirken, en az ülke sorunları konusunda etkileniyorlardı.

Üst sınıf kuaför salonlarına devam eden kadınlar sıralarının gelmesini beklerken çalışanlarla ve cep telefonu en çok konuşan kesimdi. Orta sınıf salonların müşterileri ise en çok fal bakan/baktıran gruptu. Sıra beklerken birbirleriyle en çok konuşanlar ise alt sınıf salonların müşterileriydi. Bu salonların müşterileri çoğunlukla yakın çevrede yaşayan kadınlar olduğundan büyük olasılıkla zaten birbirleriyle tanışan ve görüşen kişilerdi. Arus Yumul'un İstanbul'daki kuaförlerle ilgili çalışmasında da, özellikle yakın çevrede yaşayan müşterileri olan kuaförlerde müşteriler arasında sosyal bağın yoğun olduğu,

kuaföre gelenlerin zaten birbirlerini daha önceden tanıdıkları ya da orada tanışıp arkadaş oldukları belirtilmiştir.

Üst ve orta sınıf kuaför salonlarının hepsinde müzik dinlenirken, alt sınıf kuaförlerin çok azında müzik dinlenmekte, hatta bir kısmında hiç dinlenmemekteydi. Görüşülen alt sınıf kuaförlerden biri müşterilerinin kendi aralarında ve kuafördeki çalışanlarla konuşmayı tercih ettikleri için müziği gürültü olarak nitelediklerini söylüyordu.

Kuaför salonlarındaki kadınların eğitim durumları aralarında konuştukları konularla ilgili tercihlerini belirliyordu. Üniversite mezunu kadınlar, lise ve altı eğitimlilere göre aralarında daha az konuşuyor, daha çok gazete/dergi okumayı tercih ediyorlardı. Ancak sohbet ettikleri zaman da daha çok aile, iş, aşk, para konularını seçiyorlardı. Dedikodu ve sağlık her eğitim düzeyinden kadının ortak konusuydu. Buna karşılık, lise ve altı okul mezunu kadınların üniversite mezunlarına göre birbirlerinden daha çok etkilendiği dikkat çekiyordu. Öte yandan, sadece kahve içmek amacıyla kuaför salonlarına gidenlerin daha çok üniversite mezunu müşteriler olduğu görüldü.

Çalışan ve çalışmayan müşterilerin birbirleriyle kurdukları ilişki biçimleri incelendiğinde, çalışmayan kadınların daha çok sadece selamlaşmakla yetindiği, çalışanların ise birbirleriyle daha çok dertleşip sırdaşlık ettiği ve birbirlerine akıl danıştıkları görülmüyordu. Öte yandan, çalışmayan kadınlar kuaförleriyle daha çok sohbet etmekteyse de her iki grubun da kuaförleriyle en çok paylaştıkları ortak konunun parasal konular olduğu ortaya çıkıyordu. Çalışan kadınlar kuaförleriyle başta iş hayatları olmak üzere, sağlık, saygı kuralları ve hayalleri konusunda konuşurken, çalışmayan kadınlar daha çok aşk ve dedikoduya ilgili konuları kuaförleriyle paylaşıyorlardı. Çalışmayan müşteriler sıra beklerken çalışanlara oranla daha fazla fal baktırıyor, aynı zamanda beklemekten sıkıldıkları için daha çok sohbet ediyorlardı.

Kuaförler çalışan müşterilerini her konuda daha çok etkilediklerini düşünüyorlardı. Çalışmayan kadınlar çalışanlara oranla daha fazla aşk konusunu paylaşıyorlar, ancak kuaförlerinden sadece sanatsal konularda etkileniyorlardı.

Kuaförlerin yaşlarıyla kadın müşterilerin kuaförleriyle sohbetlerinde tercih ettikleri konular arasındaki ilişkiye bakıldığında, 35 yaş üstü kuaförlerin müşterileriyle daha çok ailevi konuları paylaştıkları görülmektedir. Buna karşılık, 35 yaşından genç kuaförler büyük oranda müşterilerinin fikirlerini etkilediklerini düşünmektedirler. Kadın müşterilerin sadece kahvesini içmek için ziyaret ettiği kuaförler de daha çok 35 yaşın altındaki genç kuaförlerdir.

Kuaför salonlarına devam eden kadınların yaşları da tercih edilen sohbet konuları üzerinde etkili olmaktadır. 40 yaşın altındaki müşterileri çoğunlukta olan kuaför salonlarında, kuaförler müşterileriyle daha çok sanat, işsizlik, sağlık, kent sorunları, hayaller, politika, eğitim, ekonomi ve ülke sorunlarını paylaştı-

maktadır. Müşterileri ağırlıkla 40 yaş üstü kadınlardan oluşan kuaförlerin müşterileriyle sohbetlerinde ise dedikodunun öne çıktığı belirtilmektedir. Kuaförler genç müşterilerini daha çok sarılarak karşıladıklarını söylüyorlar. Bu yaş grubu kadınlar kendi aralarında daha çok dertleşmekte, sırdaşlık etmekteydiler.

Kuaförler 40 yaş üstü müşterilerinin kendilerinden aşk, politika, ekonomi, sanat ve hayaller konusunda daha çok etkilendiklerini düşünüyorlar. Kuaförler, aynı zamanda, müşterilerin kendi aralarındaki sohbetlerde 40 yaşın altındaki kadınların birbirlerinden daha çok etkilendiğini söylüyorlar. 40 yaşın üstündeki kadınların ise birbirlerinden dedikodu, medya, güncel olaylar, eğitim ve en çok da moda konusunda etkilendiği ortaya çıkıyor. Ayrıca bu yaş grubu kadınlar birbirlerinin falına bakmaktan da daha çok hoşlanıyorlar.

Kuaförler evli müşterilerinin ağırlıklı olarak ekonomik konuları, bekârların ise işle ilgili konuları konuştuğunu söylüyor. Aile, aşk, dedikodu, medya, işsizlik, saygı kuralları, özlemler ve hayaller konusunda evli müşterilerini daha çok etkilediklerini düşünüyorlar.

Orta-üst ve yüksek gelir grubuna hitap eden kuaförler müşterilerini daha samimi karşılamakla birlikte, kendileriyle ilgili özel konuları düşük ve orta gelir grubundaki müşterilere kıyasla daha az paylaşmaktadır. Buna karşılık düşük ve orta gelir grubuna hitap eden kuaförler müşterilerine kendilerinden daha çok bahsetmektedirler.

Düşük ve orta gelir grubundaki kadın müşteriler birbirleriyle daha fazla iletişim kurmakta, çeşitli konular hakkında görüşlerini daha çok paylaşmakta, ancak birbirlerini daha az etkilemektedirler. Orta-üst ve yüksek gelir grubu kadınların birbirleriyle olan ilişkilerinde ise daha samimi davrandığı görülmektedir. Ancak samimiyet derecesinin yüksekliği, diğer müşterilerle daha fazla iletişime girmek anlamını taşımamakta, ilişki daha yüzeysel kalmaktadır. Bu gelir grubundan müşteriler diğer müşterilerle daha az iletişime girmekte, sıra beklerken de daha bireysel davranışlar sergilemekte ve yine sıra beklerken diğer müşterilerle değil de kuaförlerle konuşmayı tercih etmektedirler. Birbirleriyle iletişim kurmakta daha seçici davrandıkları, ancak iletişim kurdukları zaman da daha az kişiyle, ancak daha samimi ve etkileşim gücü daha yüksek bir iletişim kurdukları görülmüyor. Kadınlar aynı sosyoekonomik düzeyde oldukları ve kendilerine yakın gördükleri kişilerle iletişim kurmayı tercih ediyorlar. Görüşülen üst sınıf kuaförlerin büyük çoğunluğu müşterilerin alt sınıftan müşterilerden rahatsız olduklarını ve bu rahatsızlığı kuaförlerine de ilettiklerini belirttiler. Örneğin Ulus'taki üst sınıf bir kuaför, müşterilerin aralarındaki konuşmaları dinlemediğini, ancak müşteri diğerine rahatsızlık verdiği anda müdahale ettiğini, bu durumu müşterinin yüzünden anladığını ve gerektiğinde yerlerini değiştirdiğini söyledi.

Sonuç

Kuaförlük mesleğinin 7000 yıldan beri var olduğu biliniyor. Hiç kuşkusuz, toplumsal ve kültürel gelişime ve değer yargılarındaki değişime paralel olarak kuaförlerin de konumu farklılıklar göstermiştir. Saç stiline moda dünyasında öne çıkması da kuaförlük mesleğinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Günümüzde kuaförler toplumdaki yeniliklerin habercisi olarak görülmekte ve her dönemde 'ayaklı gazete' olarak kabul edilmektedirler. 'İnsan sarrafı' olarak bilinen kuaför toplumun her kesiminden, çok farklı karakterlerdeki ve çok değişik meslek gruplarından kadınların, farklı ilgi alanlarına, zevklerine ve kültürel yapılarına göre davranarak iletişim kurmak durumundadır. Kuaförler bilgi ve becerileriyle kendilerini profesyonelce konumlandırarak müşterileriyle aralarındaki sosyal farklılıkları yok saymaktadırlar. Belki de bu yüzden kadınlar, hangi sosyal sınıfa ait olurlarsa olsunlar, kuaförleriyle rahatlıkla sohbet edebilmekte, kimi zaman da akıl danışmaktadırlar. Amerika'da yapılan bir araştırmada, orta sınıfın ağırlıklı olduğu bir bölgedeki bir kuaför salonunda yapılan çalışma kadınların evlilik sorunlarını ve yaşadıkları bölgeyle ilgili dedikoduları kuaförleriyle paylaştıklarını göstermiştir.

Kuaförler, kuaför salonu ortamını müşterileriyle aralarındaki sosyal sınıf farklılığını ortadan kaldırmak için kullanmaktadırlar. Bunu yaparken iki yol izlemektedirler: Bir yandan, kadınların moda, güzellik ve beğenilmeye ilgili cinselleştirilmiş ilgi alanlarına ilişkin 'uzmanlık'larını kullanmakta, bir yandan da kendilerini müşterilerinin arkadaşı, terapisti ya da sırdaşı olarak konumlandırmaktadırlar. 'Duygusal göndermeler içeren bir iş' yapmakta ya da müşteriyi 'onaylayan, güzelleştiren ve kendisini iyi hissetmesini sağlayan' bir meslek gerçekleştirmektedirler. Kuaför böylelikle, müşteriyle arasında sosyal eşitliği sağlayan bir iletişim kurmaktadır. Müşterilerinin yaşamlarıyla ilgili ayrıntıları paylaşarak onlara kendilerinin önemli olduğunu hissettirmekte ve duygusal bir tatmin sağlamaktadır.

Saçın yapılma süreci kuaförlerle müşterilerin farklı zevk ve isteklerini buluşturmaktadır. Kuaför, kendisini müşterinin yerine koyarak onun gibi düşünmeye ve müşterinin isteklerini yerine getirmeye çalışır. Bunu yapmak için de müşterisinin yaşamına ilişkin bilgi toplar. Kuaförle müşteri arasındaki ilişki arkadaşça olmakla beraber 'tipik' bir arkadaşlık ilişkisinden farklıdır. Karşılıklı sevgiye dayanan bir ilişkiden çok müşterinin zevklerini saptamaya yönelik bir ilişkidir. Bu yazıda özetlenen çalışmanın da gösterdiği gibi kuaförler arasındaki farklılığa ve çeşitlenmeye rağmen, kuaför-müşteri ilişkilerinde belirli ortak davranışlar sergilenmektedir. Kadınların birçoğu kuaförü sadece bakım için kullanmamakta, hem kendi aralarında hem de kuaförlerle 'birincil' ilişkiler ola-

rak adlandırılabilir bir ilişki içine girmektedirler. Cooley, birincil ilişkileri aile üyeleri, arkadaşlar, küçük topluluk üyeleri arasında gelişen sıcak, yüz yüze, kapsayıcı ve uzun ömürlü ilişkiler olarak tanımlamıştır.

Kuaförlerin büyük kısmı bu mesleğin eskiden de erkekler tarafından yapıldığını ifade ederken, çoğu bunun nedenini erkeklerin bu işi daha iyi yapıyor olmasına bağlamaktadır. Görüşülen üst sınıf kuaförlerden biri müşterileriyle samimi olmadığını, samimiyetten yararlanarak müşteriler arasında ayırım yapmaktan kaçındığını, bu konuda taviz vermediğini ve herkese eşit davrandığını vurguladı. Zaten kadınlar kuaför salonlarında sadece kuaförlerle değil, kendi aralarında da konuşup ilişki kurmaktadırlar. Kuaförler müşterileri kendi aralarında konuşurken onları kesinlikle dinlemediklerini, dinleseler bile müdahale etmediklerini, herhangi bir yorumda bulunmadıklarını özellikle belirtmişlerdir.

Arus Yumul 'Kadın Kuaförlerinin Gündelik Hayattaki Yeri: İstanbul Örneği' başlıklı çalışmasında, İstanbul'daki kuaförlerin özellikle 1950'lerden sonra değişmeye başladığını, bu dönemde kuaförlerin zenginlik göstergesi mekânlar olarak kullanılmaya başlandığını belirtmiştir. Ancak 1980'lerden sonraki değişimin kuaförleri sadece zenginlerin mekânı olmaktan çıkardığına, her kesimden kadının kuaförlere devam ettiğine, artık bir statü sembolü olarak algılanmadığına ve artan sayılarına paralel olarak çeşitlenip farklılaştığına dikkat çekmiştir. Bu çeşitlenmeye ve farklılaşmaya rağmen kuaför müşterilerinin davranışlarında ve kuaförleriyle olan ilişkilerinde belirgin bir farklılığın olmadığı da yaptığımız çalışmada görülmüştür. Araştırma verilerinden de görüldüğü gibi kadınların çoğu kuaförü sadece bakım amacıyla kullanmamaktadır. Çalışma, kuaförlerin müşterilerin yakınlarına iş bulma olanağı sağladığı, bunun özellikle üst ve orta sınıf kuaförlerde rastlanan bir durum olduğu ortaya çıkmıştır. Etiller'de görüşülen üst sınıf bir kuaför müşterilerinin iş bulmalarına yardımcı olduğunu, aracı ve referans olarak görev yaptığını açıkça belirtmiştir. Arus Yumul da çalışmasında, müşteriler arasında kuaförlerine ve salonda çalışan diğer personele sorunları olduğunda yardım eden, yılbaşı ve bayramlarda, yurtdışına gittiklerinde hediye getiren kadınlar olduğunu saptamıştır. Kuaför salonlarının dekorasyon ve mobilyalarına baktığımızda ise her sınıf bakımından ortak nokta olanın; oturma alanı, bekleme alanı, çekyat, kanepeler gibi müşterilerin kendi aralarında, bazen de kuaförlerle sohbet edebilecekleri alanların olduğunu görmekteyiz. Bekleme alanlarının kuaföre sadece çay-kahve içmek için gildiğinde kuaförlerle sohbet amacıyla kullanıldığı görülmüştür. Bu tür alanların her sınıf ve ilçede görünüşleri farklıdır.

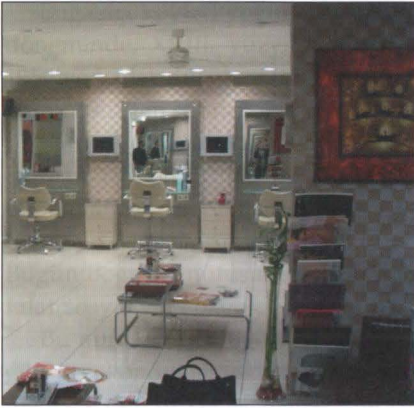
Kuaför salonları, kendi içlerinde farklılıklar gösterse de her kesimden kadının (çalışan-çalışmayan, üst-orta-alt sınıf, genç-yaşlı) gündelik hayatlarında, görünürde bakım amacıyla gittikleri, ancak aynı zamanda 'birincil' ilişkiler kurmalarına olanak sağlayan, kent yaşamının zayıf düşürdüğü bire bir ve yüz yüze ilişki ağlarının yerine geçen, belirli sosyal gereksinimlere karşılık veren mekânlar olarak öne çıkmaktadır.

Türbanlı kadınlara hitap eden alt sınıf bir kuaför (Kocamustafapaşa).

Orta sınıf bir kuaförden görüntü. (Selamiçeşme)

Üst sınıf bir kuafördeki sohbet edilen, sıra beklenen alan (Erenköy).

Alt sınıf bir kuafördeki sohbet edilen, sıra beklenen alan (YeniBosna).

KAYNAKÇA

- Aliş, Ş. (2004) Berberlik ve Sosyal Hiciv. E. Gürsoy Naskali (der.) *Saç Kitabı*, s. 374-395. İstanbul: Kitabevi.
- Arslan, N. G. (2004) Saç-Karakter, Saç-Sosyal Statü İlişkisi ve Halide Edip Adıvar'ın Romanlarındaki Tezahürü. E. Gürsoy Naskali (der.) *Saç Kitabı*, s. 396- 406. İstanbul: Kitabevi.
- Cooley, C. H. (1909) *Social Organization*. New York: Scribner's.
- Delaney, C. (2004) Türk Toplumunda Saçın Anlamı. E. Gürsoy Naskali (der.) *Saç Kitabı*, s. 89-110. İstanbul: Kitabevi.
- Eayrs, M. A. (1993) *Time, Trust and Hazard: Hairdressers' Symbolic Roles, Symbolic Interaction*, pp. 16, 19-37.
- Gimlin, D. (1996) Pamela's Space Power and Negotiation in the Hair Salon. *Gender & Society*, 10 (5), 505-526.
- Habermas, J. (1997) *Kamusalığın Yapısal Dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Özkoçak, A. S. (2007) Coffeehouses: Rethinking the Public and Private in Early Modern İstanbul. *Journal of Urban History*, 33 (6), 965-986.
- Yumul, A. (2004) Kadın Kuaförlerinin Gündelik Hayattaki Yeri: İstanbul Örneği. E. Gürsoy Naskali (der.) *Saç Kitabı*, s. 165-174. İstanbul: Kitabevi.

BOĞAZIÇI'NDE KIRDAN KENTE MEKÂNSAL DEĞİŞİM VE OKUMA-YAZMA KURSLARI

2002-2003 yıllarında İstanbul Kuruçeşme'de ve Tarabya Cumhuriyet Mahallesi'nde yaptığım bir araştırma ile kırsal kesimden büyük kente göç etmiş kadınların eğitimsizlik nedeniyle gündelik yaşamlarında ve kent mekânına uyum sağlamada karşılaştıkları sorunları incelemiştım. Gerek nüfus gerekse mekânsal yoğunluk itibarıyla çok dinamik bir değişim içinde olan Boğaziçi bölgesini özellikle seçtim.

Boğaziçi köyleri yoğunlukla Rum azınlıkların yaşadığı yerler iken Osmanlı döneminde, XVIII. yüzyılda Türkler tarafından iskân edilmeye başlanmıştı. 1950'ye kadar düşük oranda gelişen yerleşme, 1950-1985 yılları arasında hızlanarak 1985'ten sonra çok dinamik bir döneme girmişti. 1971 yılında ilk koruma planları uygulanmaya başlandıysa da korumayı destekleyici kararların uygulanmaması sonucunda Boğaziçi'nde hızla artan gecekondulaşmaya da mâni olunamamıştı. Gecekondularda yaşayanlar Boğaziçi'ne mehtap, deniz ve temiz hava için değil, barınmak ve kendilerine yeni bir hayat kurmak için gelmişlerdi. Bugün Boğaziçi nüfusunun ve konutlarının yüzde 80'ini oluşturan gecekondu-lular sosyal yapı olarak Boğaziçi'ne hâkim olmuş durumda (Aysu 1989, s. 147).

Bu nüfus yoğunluğu sosyokültürel yapıda büyük bir değişime yol açtı. Bugün gecekondulaşma dönemi de bitmiş, Emirgân ve Tarabya tepelerinde Ferahevler, Cumhuriyet Mahallesi gibi yeni yerleşim bölgeleri kurulmuştur. Bu ma-

* Nurten Özmelek: Sosyal antropolog, TEGEV'de gönüllü İngilizce öğretmeni.

hallerde kırsal kesimden gelen insanların sosyal yapısı geldikleri bölgelere göre değişim göstermektedir. Çoğunluğu Karadeniz bölgesinden gelmiş olan Sünni Müslümanların yanı sıra Doğu bölgesinin çeşitli kentlerinden gelen Kürt asıllı Alevi vatandaşlar da nüfus yapısını oluşturmaktadır. 1950'lerden itibaren geldikleri İstanbul'da erkekleri sanayide ucuz işgücü ve kadınları ev işlerinde istihdam edilen, kente tamamen kendi imkânları ile göç etmiş olan bu insanlar için en önemli sorun kentte yaşayacak bir konut bulmaktır. İlk yıllarda bir günde inşa edilen gecekonduardan oluşan yerleşmeler zamanla popülist politikacılar için önemli bir oy potansiyeli olduğundan, bu insanların çoğu gecekondualarının tapusunu aldı ve onları apartmana dönüştürerek konut sorunlarını çözdüler, ancak kentsel topluma uyum sağlamak her zaman bir sorun olmaya devam etti.

Kırsal kesimden gelen bu insanlar arasında güven ve karşılıklı alışverişe dayanan enformel bir ilişki ağı oluştu; kendilerini İstanbullu olarak görmeseler de aralarındaki dayanışma sonucu kente kalıcı olarak yerleştiler. Köy kökenli bu insanların yerleştiği alanlarda kendine özgü kuralları olan yerel bir yaşam başladı ve zamanla göç edenlerin arasında da ilginç bir tabakalaşma gerçekleşti. Gelir seviyesi, etnik köken ve kültür farklarına rağmen düşük gelirli bir taraftan kendi yakınlarıyla dayanışma halindeyken, diğer yandan aynı yöreden gelmiş olan ve daha yüksek statüye sahip kişiler arasından da kendilerine hamiler buldular (Keyder 2000, s. 11-38).

Başlangıçta kırsal kesimden gelen kadınlarla pek ilgilenmeyen, hatta onları sorun olarak gören İstanbul'un elit kadınları, artık Sivil Toplum Kuruluşları aracılığıyla bu kadınları ve çocuklarını eğitmek, onların kent hayatına uyum sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla çalışmalar yapmaktadır. İstanbul'un birçok semtinde olduğu gibi Boğaziçi'nde de kırsal kesimden gelen yetişkinler için okuma-yazma ve beceri kursları açılıyor. Çocuklar için okul sonrası faaliyetler düzenleyen kurslar çok rağbet görürken kadınlar da kendileri için açılan yetişkin eğitimi kurslarına ilgi gösteriyor.

Araştırmanın Konusu

Bu çalışma da Rotary Kulübü'nün 2002 yılında uyguladığı Işık Projesi çerçevesinde düzenlenen kurslara katılan kadınlar için eğitimin taşıdığı anlamı öğrenmek amacıyla başladı. Otuz kadınla yapılan görüşmelerde kadınların günlük yaşamlarında ve kentsel mekânda yaşadıkları güçlüklerin, okuma-yazma öğrenme isteklerini kamçıladığı görüldü. Ayrıca bu kadınların büyük bir kısmının hayatlarının özel mekânlarda geçtiği ve kente uyum sağlamanın kendileri için çok zor olduğu gözlemlendi. İnsanlar göç etmeye zorlandıkları bu

kentte var olabilmek için yaptıkları hayat mücadelesini bu görüşmelerde büyük bir içtenlikle anlattılar.

Son yıllarda yapılan antropolojik çalışmalarda incelenen toplumun insanların kendi hayatlarına verdikleri anlamın önemi üzerinde durulurken, bu yöntem özellikle 1970'lerden sonra kadın antropolojisinde de kullanılmaktadır. Kadınların günlük hayatları incelenirken onların anlattıklarından kendilerini nasıl ifade ettiklerine ve hayatlarına ne anlam verdiklerine odaklanılmaktadır (Moore 1998, s. 38).

Günümüz kadınları toplumda söz sahibi olmak ve ekonomik bağımsızlıklarını elde etmek arzusundalar. Ancak Türkiye'de mevcut ataerki düzen ve geleneklerden ötürü kırsal kesimde yaşayan kadınlar Atatürk'ün daha 1924'te kendilerine tanıdığı haklardan faydalanamamaktadırlar. Kendilerinden erken yaşta evlenerek çocuk sahibi olmaları isteniyor; ev işlerinin ağırlığı, eğitimsizlik ve maddi koşulların elverişsizliği bu kadınları kendilerini geliştirecek imkânlardan yoksun bırakıyor; bu sebepten ötürü kente göç eden eğitimsiz kadınlar ancak ev işlerinde veya fabrikalarda ucuz işgücü olarak çalışma imkânı bulabiliyorlar.

Kırsal kesimden büyük kentlere gelen erkekler zaman içinde kurdukları ilişkilerle belediye meclislerine üye dahi olmuşlarsa da belirli bir yaşın üstündeki kadınlar hayatlarını özel mekânlarında eş ve anne olarak sürdürmektedirler. Kadınlar birey olarak incelendiğinde özel ve kamusal alan/mekân, otoriter ve ataerki toplum gibi kavramlar karşımıza çıkar. Yapılan görüşmelerde hiç eğitim görmemiş kadınların bazılarının ailelerine ekonomik katkıda bulunmak için çeşitli üretim faaliyetlerinde bulundukları, diğerlerinin de özel mekânlarda günlük hayatın yeniden üretiminde yoğun bir çaba içinde oldukları görülmüştür.

Özel ve Kamusal Alan Ayırımı

Kamusallık üzerine yazan tüm yazarlar özel alan ile kamusal alan ayrımından yola çıkmışlardır. Yaptığımız araştırmada özel/kamusal ayrımı, ev ve yakın çevreden oluşan özel mekânlar ile bunların dışında kalan kentsel mekânlar arasındaki ayrım olarak kullanılmıştır. Kırsal kesimden gelen kadınlar için örnek aldıkları kent kadınları gibi evin dışındaki sosyal hayatta var olmak büyük bir özlemdir, fakat imkânlarının çok kısıtlı olması nedeniyle bu arzularını ancak kendilerine devlet veya sivil toplum kuruluşları tarafından sunulan kurslarda gerçekleştirebilmektedirler.

Kadın üzerine yapılan araştırmalar kadının bağımlılığının evrensel kaynaklarına inmeye ve iki cins arasındaki hiyerarşik ilişkileri çözümlemeye çalışır.

Antropolog Ortner, kadınların bütün kültürlerde erkeklerden daha az değerli görülmesinin sebeplerini araştırmış, sembolik olarak kadının doğa, erkeğin ise kültürle eşleştirilmesinin bu farklılığa yol açtığı sonucuna varmıştır. Kadınların fizyolojisi ve üretici fonksiyonları onların doğayla, erkeklerin ise teknoloji, sanat ve din gibi faaliyetlerde bulunmaları nedeniyle kültürle eşleştirilmelerine yol açmıştır. Kültürel olarak alfabenin bulunmasıyla güç tamamen erkeklerin eline geçmiştir. Eski çağlarda kadınlar tanrıça olarak saygı görürken, alfabenin icadından sonra yazılan tek tanrılı dinlerin kutsal kitapları kadınları denetim altında tutulması gereken varlıklar olarak tanıtmışlardır. Carol Delaney, *Tarla ve Tohum* adlı kitabında bu metaforun İslam toplumlarındaki aile yapısını şekillendirdiğini iddia eder ve iddiasını Anadolu’da yaptığı bir araştırma ile destekler.

Kadının doğum yaparak çocuklarının bakımını üstlenmesi onun hayatını ev ve aile içi ilişkilerden oluşan belirli bir sosyal çevre ile sınırlar. Erkeklerin sosyal hayatı dış mekânda geçtiğinden, kültürün doğayı kontrol etmesi gibi onlar da kadınları kontrol etmeye çalışmaktadır. Doğa ve kültür ikilemi daha sonra özel ve kamusal alan/mekânla ifade edilmiştir (Ortner 1974, s. 72 Moore 1988, *Feminism and Anthropology* içinde).

19. yüzyılın ideolojisi erkeklerin toplumu, kadınların ise evi idare edeceği düşüncesine dayanır. Bundan dolayı kentsel mekân erkek mekânı olarak kabul edilir ve iffetli kadınlar için tehlikeli bir alan olarak düşünülür. 20. yüzyılda ise özellikle 1960’lardan sonraki üçüncü dalga feminist hareketlerle kadınlar da kentsel mekânda var olma mücadelesi vermişlerdir. Ancak pratikte bu haklardan eğitimli ve ekonomik özgürlüğünü elde etmiş kadınlar yararlanabilmekte, eğitim görmemiş kadınlar için ise hem ev içinde hem kamusal mekânda aşağılanmak ve şiddete maruz kalmak sürmektedir.

Okuma-Yazma Kursları

Günümüzde dünya genelinde okuryazarlık oranının gittikçe azaldığı UNICEF raporlarında belirtilmektedir (UNICEF 1999, s. 97). Ülkemizde de kadınların yaşları büyüdükçe okumaz-yazmaz oranı artmaktadır. Sosyolog Fatma Gök, Cumhuriyet kurulduktan sonra toplumu şekillendirmede eğitimin önemli bir rol oynadığını, ancak Kemalist modernleşme programından en fazla kentli, eğitimli ve bürokrat ailelerin kız çocuklarının faydalandığını, bu imkânların kırsal kesimdeki kız çocuklarına sunulmadığını, onlardan üretici olmalarının istendiği ve bilhassa kız çocuklarının ancak bir kısmının ilkökula gidebildiğini belirtmektedir (Gök 1999, s. 241).

Son yıllarda AÇEV, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, Uluslararası Rotary gibi sivil toplum örgütleri, Halk Eğitim Merkezleri, belediyeler ve Milli Eğitim Bakanlığı okuma-yazma kursları düzenleyerek çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Ancak kurslarda görev alan öğretmenler, kadınların bu kurslara katılabilmeleri için önce mahalle kahvelerini dolaşarak eşlerini ikna etmek durumunda kalmaktadır.

Rotary Kulübü'nün yaptığı çalışmalar çerçevesinde ziyaret ettiğim ilk kurs, Tarabya tepelerinde yeni kurulmuş bir yerleşim merkezi olan Cumhuriyet Mahallesi'ndeki bir caminin zemin katındaki toplantı salonunda faaliyet göstermekteydi. Bir gün emekli bir banka müdürü olan ve yedi yıldan beri kendini bu işe adanmış bulunan bir sınıf öğretmeniyle kursu görmeye gittim. Korumalı lüks villaları geçtikten sonra gelişigüzel yapılmış gecekonduların arasından geçerek büyük bir caddeye vardık. Caddenin iki yanında marketler, pastaneler, giysi ve elektronik eşya satan dükkânlar, pastaneler ve kuyumcu dükkânları yer alıyordu. Bu mahallenin bir Anadolu kasabasından farkı yoktu. Yeni inşa edilmiş, oldukça büyük bir caminin önünde durduk. Bölgedeki ilkokulda bu kadar büyük bir salon olmadığı için kurs mekânı olarak cami seçilmişti. Birbirinden ayrı iki salon okuma yazma öğrenmek isteyen kadınlarla doluydu. Öğrenciler orta yaşlı hanımlardı ve çoğunun başı geleneksel şekilde örtülmüştü. Aralarında sadece iki tane kara çarşafalı kadın vardı.

Amacımın sadece bir üniversite tezi hazırlamak olduğunu öğrenince benimle konuştular ve bazıları daha sonra benimle evlerinde de görüşebileceklerini söylediler. Kursa başladıklarında çok çekingen olduklarını, ama öğretmenlerin kendilerini küçümsemeyip yardımcı olduklarını görünce rahatladıklarını ve onlara güvendiklerini söylediler. Aileleri sadece kız çocuğu oldukları için onları okula göndermemişti. Eşleri de cahil olduklarını söyleyerek evde onlara söz hakkı vermek istemiyordu ve onları küçük görüyordu. Çocuklarının kendilerini çok desteklediklerini, belki de bu yüzden eşlerinin kursa devam etmelerine mâni olmadıklarını, ancak onların yanında ders çalışmalarını hoş karşılamadıklarını anlattılar. Hepsisi sabah çok erken kalkıp evlerinin işlerini yapıyorlar, eşleri işe gittikten sonra kursa geliyorlardı. Ev ödevlerini de eşleri yatıktan sonra yaptıklarını söylüyorlardı. Evde gelini olan bir hanım ilkönce Kuran kursuna, daha sonra da okuma yazma kursuna geliyordu. Kursa gelen hanımlar bir arada olmaktan mutluydular.

Bir hanım, okula gitmedikleri için yaşayamadıkları çocukluklarını bu kurslarda yaşadıklarını söylüyordu. İlk günlerde öğretmenleri gelene kadar köşe kapmaca, saklambaç gibi çocuk oyunları oynayıp ortalığı birbirine kattıklarını, ancak cami yönetiminden şikâyet gelince bu yaptıklarının doğru olmadığına karar vererek evlerinde hazırladıkları börek ve keklerle burada 'çay partisi' düzen-

lemeye başladıklarını anlattı. Görüşmeler boyunca 'çay partisi' sözünü pek çok kişiden duydum. Onlar için İstanbullu bir kadın olmanın ilk şartıydı arkadaşlara 'çay partisi' vermek. Cami ve müzeleri ziyaret etmek, bir tiyatroya, bir konsere gitmek de onları mutlu ediyor, topluma karıştıklarını hissettiriyordu.

Okuma yazma bilmediklerinden ve de eşlerinin baskısı yüzünden yıllardır İstanbul'da yaşamalarına rağmen çoğu tek başına kente inmemişti. En büyük şikâyetleri otobüs levhalarını okuyamamak, hastaneye gittiklerinde muamele yaparken hakarete uğramak, devlet dairelerinde ve bankalarda ailelerine ait işleri takip edememek, alışveriş yaparken aldatılmaktı. Zorluklar evde de devam ediyordu: Elektronik aletlerin tariflerini okuyamamak, bir telefon numarasını kaydedememek, doktorun verdiği reçeteleri okuyamamak onların hayatlarını zorlaştırıyordu. Ancak kurslara başlayınca kendilerine güvenmeye başlamışlardı. Öğretmenleriyle tartışarak toplumsal olaylar hakkında bilinçlendikçe evlerinde seslerini duyurabildiklerini söylüyorlardı.

Kurslarda konuştuğum bazı kadınların Türkçelerinin çok az olduğunu gördüm. Bunlar son senelerde Doğu'daki terörden kaçarak İstanbul'a gelen Kürt asıllı vatandaşlardı. Beş on dakikalık ders aralarında yaptığım görüşmelerle yetinemeyince yaz tatilinde kendilerini evlerinde ziyaret etmek istediğimi söyleyerek telefon numaralarını aldım. Telefon numarasını verenlerin sayısı sınırlıydı, insanlar adeta korkuyordu. Daha sonra okuma yazma bilmedikleri halde kursa gitmeyen kadınlarla da görüştüm. Bunların tümü ev işlerinde çalışarak ailelerinin bakımını üstlenmiş kadınlardı ve kurslara gitmek gibi bir lükslerinin olamayacağını söylediler. Bundan dolayı araştırma yaptığım kadınlar genellikle kendilerini orta halli olarak tanımlayan ve ev hanımı olan kadınlardı.

Görüşmelerden İzlenimler

Görüştüğüm kadınlar 30-60 yaş arasında, kırsal kesimden gelmiş kadınlardı ve çocuklarının sayısı iki ila beş arasında değişiyordu. Gençliklerinde ev işlerinde çalışmış, butiklere kazak örmüş, kolye dizmişlerse de şu anda ev kadınıydılar. Hayatları özel ev mekânlarıyla ve yakın çevreleriyle olan ilişkilerle sınırlıydı.

İlk görüşmelerimi tesadüfen Karadeniz bölgesinden, özellikle Giresun ve Kastamonu'dan gelen hanımlarla yaptım. Bu kadınlar gecekondulardan apartmana dönüştürdükleri evlerinde, kayınvalide ve eltileriyle, ama ayrı dairelerde oturuyorlardı. Ailelerde hiyerarşik bir düzen vardı. Kayınvalide genellikle en üst dairede, büyük gelin ona en yakın dairede oturuyordu. Görüştüğüm kadınlardan biri köyde genç bir kızken çok ev işi yaptığını, annesinin eline şiş ve-

rerek ona tahtaların arasını temizlettiğini, baharda evin duvarlarını kerpiçle sıvadıklarını ve o günlerde yaşadıklarından sonra şimdiki hayatına şükrettiğini söyledi.

Bugün de hayatları kolay değildi; sabah erkenden kalkıp kalabalık aileleri için kahvaltı hazırlıyor, sonra evi temizliyor, yemek yapıyor, alışverişe çıkıyorlardı. Çamaşır ve ütü işleri de vakit alıyordu. Küçük çocukları olanlar için tek eğlence akşamüstü çocuklarını alıp parka gitmekti. Paralarını çok dikkatli kullandıklarını ve kendileri için harcamadıklarını anlatıyorlardı. Akşam yemeğinden sonra ailece televizyon seyreder, meyve ve çekirdek yiyerek hoş vakit geçirirlermiş. Misafir gelince kayınvalidelerinin göz kaş işaretinden ne ikram etmeleri gerektiğini anlarlarmış. Gelinler, Karadenizli annelerin özellikle büyük oğullarına çok düşkün olduklarını ve en büyük arzularının oğullarının kollarında ölmek olduğunu söylüyorlardı.

Anlattıklarına göre bu apartmanları yapmak onlar için hiç kolay olmamıştı. Bütün paralarını inşaata yatırdıklarından çocuklarını üniversite kurslarına gönderememişlerdi. Onlar şimdi lise mezunu olarak asgari ücretle çalışıyorlardı. Bazılarının çocukları ise işsizdi. En büyük arzuları çocuklarını İstanbul'da evlendirdikten ve 'kök saldıklarını' gördükten sonra köylerine dönmekti. Hali vakti yerinde olan hemşerileri havuzlu evler yaptırarak köylerine dönüyorlardı. İstanbul'da kendileri için bir hayat olmadığını söylüyorlardı. Hiçbir sosyal faaliyetleri yoktu; sinema ve tiyatroya gitmek gibi bir âdetleri yoktu; sadece yakın çevrelerindeki hemşerileriyle görüşüyorlardı. Kurs öğretmenleri tatilde onları bir lokantaya götürceğini söylemişti. Öğretmenlerine çok güvendiklerinden ve kendilerini kötü bir yere götürmeyeceğinden emin oldukları için bu geziye hazırlandıklarını anlattılar. Kentsel mekânlar onlar için tehlikelerle dolu yerlerdi; eşlerinin onları lokantaya veya başka bir yere yalnız göndermemesini normal karşılıyorlardı. Kentteki beceri kurslarına gitmek onlar için hem ekstra bir masraf hem de eşleri izin vermeyeceğinden dolayı olanaksızdı. Bir hanım iş saatleri geç vakte sarktığı için kızını işten aldıklarını söyledi. Bu insanlar evlerinde ev kadınları olarak iddialı olduklarını ifade ediyorlardı. Gerçekten evler çok temiz ve yapılan ikramlar mükemmeldi.

Sosyal hayatlarında en önemli olay mevlitler ve düğünlerdi. Herkes kendi hemşerileriyle güvene dayalı ilişkiler içinde yürütüyordu hayatını. Mevlitlerde okuma yazma bilenlerin hocayı kitaptan takip ettiklerini ve buna çok özendiklerini anlattılar. Okuma yazma öğrenince Kuran'ın Türkçesini okumak istiyorlardı; roman okumanın kendileri için hayal olduğunu söylüyorlardı. Ancak din konusunda katı değillerdi; kızları başlarını örtüp örtmemek konusunda tümüyle serbestti. Anne olarak kızlarının eğitimi için kocalarıyla çok mücadele ettiklerini anlattılar. Ayrıca onları akraba erkeklerle de evlendirmemekte karar-

lıydılar. Özürlü doğan çocuklar onların gözünü korkutmuştu. Özürlü çocuğu olan bir hanım okuma yazmayı öğrenemeyen kızını günlük yoğun iş temposundan ötürü özel eğitim veren bir okula götürüp getiremediğini anlatıyordu. Ayrıca çocuklarına ders çalıştıramamak onları çok üzüyordu. İstanbullu kadınların çocuklarına saatlerce ders çalıştırdıklarını, kendileri aynısını yapamadıkları için çocuklarının derslerinde geri kaldıklarını söylüyorlardı.

Karadenizli hanımlar kadar mutlu olmayan ve hayatlarını sağlıksız mekânlarda sürdüren insanlarla da tanıştım. Bunlardan biri öğretmenin sınıf birincisi olduğunu söylediği Kürt asıllı bir kadındı ve son yirmi yıl içinde doğudaki terörden kaçarak gelenlerdendi. Lise mezunu olan eşi belediyenin açtığı sınavı kazandığı halde işe çağırılmamıştı; su dağıtım işi yapan eniştesine yardım ediyordu. Üç çocuklarıyla rutubetli bir bodrum katında yaşıyorlardı. Annesi ve kız kardeşi iki odalı evinde misafirdi. Hasta anne ilk defa kızının evine gelmişti ve onların nasıl yaşadıklarını görünce çok üzülmüştü. Anne hiç Türkçe bilmiyordu ve yedi çocuğu Türkiye'nin değişik yerlerine dağıldığından bunalıma girmişti. Kız kardeşi Türkçe öğrenmenin kendileri için bir sorun olduğunu ve bu yüzden Kürt çocuklarının üniversite sınavlarında başarılı olamadığını ve iyi bölümlerde okuyamadığını düşünüyor ve bu nedenden dolayı, annesine derdini anlatacak bir Kürt doktor bulamadıklarını söylüyordu. Okuma-yazma kursunun en başarılı öğrencisi olan evin hanımı ise ne Türk ne de Kürt tarihi hakkında bir şey bildiğini ve Kürtçe-Türkçe sözlüğe ihtiyacı olduğunu söylüyordu.

Onun hayatı günlük alışveriş için gittiği market hariç evde geçiyordu. Geleneklerinde erkeklerin evde iş yapmalarının ayıp olduğunu ve üç oğlunun da babalarını örnek alarak evde hiçbir şeye el sürmediklerini anlatarak, onları doğru bir şekilde eğitmek için yardım istiyordu. Çalışarak aile bütçesine katkıda bulunmak istiyorsa da eşinin onu evin dışında çalıştırmayacağını biliyordu. Okuma-yazma öğrendikten sonra onu en mutlu eden olay vesikalık fotoğraf çektirmek için gittiği fotoğrafçıda, "Hazır olunca zile basın" yazısını okuyup düğmeye basarak fotoğrafçıyı çağırmak olmuştu. Yaz tatilini öğretmenin kendisine verdiği yemek kitabından ailesi için yemekler yaparak geçirecekti. Ayrıca yaz tatilinde öğrendiklerini unutmamak için arkadaşlarıyla yapacakları okuma günleri onun hayatında bir değişiklik olacaktı.

Beni hasta edecek kadar üzen başka bir olay da bir apartmanın kalorifer dairelerinde penceresiz bir odada iki çocuklarıyla beraber yaşayan bir aile oldu. Bu kadın cahil olduğu için eve gelen satıcılar tarafından aldatıldığını, yanlış otobüslere binip kentte kaybolduğunu, aşağılandığını anlattı. Kurslardan haberdar olunca hemen gidip kaydolmuştu. Ekonomik sorunlar onları bunalıma sokmuştu, köydeki araziler onları doyurmuyordu ve burada, kimsenin kendilerini umursamadığı bu kentte, eşinin aldığı asgari ücretle yaşamaya mecburdular.

Görüşmelere Tarabya tepelerindeki evlerde devam ettim. Burada yaşayan kadınlar yaz temizliklerini bitirince beni evlerine davet etmeye başladılar. Burada görüştüğüm kadınların çoğu kimliklerini Kürt asıllı Alevi vatandaşlar olarak tanımlıyorlardı. Kendilerinin aydın insanlar olduğunu, Türk-Kürt ayrımı yapmadıklarını, ancak mahallelerinde Türklerden alışveriş etmeyen Kürtler olduğu gibi, eşlerini evin dışına çıkarmayan Sünni Müslüman aileler de olduğunu anlattılar. Kurslarda arkadaş oldukları hanımların Alevi olduklarını öğrenince kendilerinden uzaklaşmalarına üzüliyorlardı. Daha evvelki görüşmeleri uzun yıllardır yaşadığım Arnavutköy'ün tepelerinde yaptığımdan hiçbir çekingenlik duymamıştım. Cumhuriyet Mahallesi'ne biraz tedirgin olarak gittiysem de beni evlerine davet eden insanlardan sadece saygı gördüm ve hediyelerle uğurlandım. Hediyeleri Suriye'den gelen çok sevdikleri çaydı.

Bu aileler de gecekondularını apartmana çevirmişler ve bazı daireleri kiraya vermişlerdi. Ancak ailelerin çok kalabalık olmasından ötürü paranın yetmediğini, hastalanınca bazen doktora gidecek parayı bile bulamadıklarını söylüyorlardı. Kurslardan memnundular, çünkü okumayı sökmeye başlamışlardı. Öğretmenleri sınıfa jinekolog doktor getirerek onları bilgilendirmiş ve hasta olanları tedavi ettirmişti. Ayrıca kültür evine giderek konser dinlemişler, müzeleri, camileri gezmişlerdi.

Bu kadınlar yaz gelince bütün yorganlarını sökerek yıkadıklarını ve tekrar diktiklerini anlattılar. Ayrıca her yaz evlerini baştan başa boyadıklarını, kış için salça, tarhana ve reçellerini hazırladıklarını, geçmiş yıllarda küçük ve büyük baş hayvan besleyerek et ve süt ihtiyaçlarını karşıladıklarını anlattılar. Kendileri eğitimsiz oldukları halde ev işlerinde çalışarak, kazak ve dantel örerek para kazanmışlardı. Ancak günümüzde liseyi bitiren çocuklarının iş bulamaması onları üzüyordu. Bazılarının çocukları yurtdışında çalışıyordu, onların durumu iyiydi ve anne ve babalarını oraya tatile davet ediyorlardı. Bu hanımlar, mahallelerinde hâlâ on dört-on beş yaşında kız çocuklarının dört beş bin liraya köyden gelen yaşlı adamlara satıldığını anlattılar. Okuma yazma bilmeyen kadınların sayısının da aslında çok fazla olduğunu, ancak eşlerinin onları kursa göndermediğini anlattılar.

Maddi durumları iyi olsa da bu kadınların ortak özellikleri örgün eğitim olanaklarından faydalanamamaları idi. Okula gitmeme sebeplerini bazıları köylerinde okul olmamasına, diğerleri ise anne ve babalarının, hatta onlar göndermek istese dahi dedelerinin, "Kızların öğretmen mektebinde ne işi var, onları hoca mektebine gönderin," diyerek okula gitmelerine mâni olmasına bağlıyordu. Ailelerinin yatırımı erkek çocuklarına yaptıklarını ve onları erkek öğretmenden sakındığını söylüyorlardı. Eğitimsiz oldukları için kendilerini İstanbul'daki toplumun dışında hissediyorlardı. Sadece kadın oldukları için eğitim

görme ve kendi kaderlerine hâkim olma hakkı daha çocuk yaştan ellerinden alınmış ve hayatlarını ev mekânında, önce babalarına sonra da eşlerine bağımlı olarak geçirmişlerdi. Karşılıklı bir kadın içinde bulunduğu durumu bir şiirle anlatıyordu.

Dedim bu katte var olduk yeter
Artık buna bir dur diyelim
Dedim öğretmene seni sever, sayar 'lal'

Lal kelimesi dilsiz ve sağır demek olup onların kendilerini ifade etme hakkı olmadığını gösteriyordu. Başka bir hanım üçüncü sınıftan ayrılmış olan eşinin kendisine 'cahil' diyerek onu hor gördüğünü, kurslara sadece onu mahcup etmek için başladığını söylüyordu. "Biz burada özel eğitim alıyoruz. Telefon numaralarını çevirip deftere kaydedince çok mutlu oluyoruz. Otobüslerin levhalarını okumak da güzel. Artık kocamı falan da takmıyorum, istediğim gibi hareket ediyorum. Evden çıkıp kursa geliyorum."

Bir diğeri böyle bir fırsat için ömür boyu dua ettiğini söylüyordu: "Hep Allah'a bir gün bana okuma yazma öğrenme fırsatı vermesi için dua ettim ve sonunda duam kabul oldu ve bu kurslar başladı. İlk dönemi başarı ile bitirdim ve ilköğretim diploması almak için ikinci devreye başladım. Yağmur çamur demedim her gün gittim."

Kurslara gidip gelmek bu kadınlar için kentte toplumsal bir hayata katılmaktı. İlkokul diploması dahi alsalar bu devirde bir iş bulamayacaklarının bilincindeydiler. Yaşları ilerlemiş olanlar bu kurslara gazete okuyacak kadar okuma yazma öğrenmek ve bilgi edinmek için, arkadaşlarla beraber olabilmek için geldiklerini söylüyorlardı. Karadenizli bir kadın şunları söylüyordu:

"Sürekli birbirimize iltifat çekiydik. 'Sen daha güzel okuyorsun benden,' diye, rahatsızlıklarımızı anlatıyorduk birbirimize. Ev stresini atıyorsun. Kesinlikle gittim, azıcık oturdum orada. Ne bileyim artık, bütün arkadaşlarla oturup konuştum. Bana büyük değişiklik oldu. Evime misafir bile kabul etmedim kurslara başlayınca."

"İnan devam etmeyeceğim, hele matematik var ya iyice kafamı karıştırdı. Dikiş kursları açılırsa gelinimi gönderirim. Bu yaştan sonra okuyup da başbakan olacak değil ya, ne öğrensek bizim için kârdır."

Daha genç olanlar kursların evlerine yakın olmasının, kitap, defter ve fotokopiler için kendilerinden ücret alınmamasının teşvik edici olduğunu ve aynı şekilde ücretsiz beceri kursları açılırsa devam etmek ve evlerinde de olsa ekonomik bir gelir elde etmek istediklerini söylüyorlardı. Bütün öğrenciler kendilerine emek veren gönüllü öğretmenlerine çok değer veriyorlardı. Bu karşılıklı

güven sonucu sınıfta her konuyu tartışmaya başlamışlardı. Sınıftaki çarşafli kadınları bile öğretmenler dışlamamışlar ve “Siz yeter ki okuyun, gerisi kolay,” demişlerdi. Çeşitli etnik grup, din ve mezheplere mensup kadınlar bu kurslarda toplum içinde birbirlerine hoşgörü göstermeyi öğreniyorlardı.

Beni evlerinde ağırlayan, en büyük arzularının okuma yazma bilen kadınlar olmak ve kentsel topluma katılmak olan kadınların hayat mücadelesini takdir ettim. Ve insanların ve kurumların kendileriyle ilgilenmesinden mutluluk duyduklarına şahit oldum. Ancak, bu büyük göç durmadan, bu kadar insanı topluma kazandırmaya hiçbir kurumun gücü yetmeyecektir.

KAYNAKÇA

- Aysu, Ç. (1989) *Boğaziçi’nde Mekânsal Değişim*. İstanbul: T.C. İstanbul Deniz Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü.
- Ballara, M. (1992) *Women and Literacy*. London: Zed Books.
- Erder, S. (1995) Where Do You Hail From. Ç. Keyder (ed.) *İstanbul Between Global and Local*, s. 161. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gök, F. (b.t.) ‘Türkiye’de Kadınların Eğitimi; Sorunlar ve Çözüm Önerileri’, 99/829, makale koleksiyonu M00471. İstanbul: Kadınlar Kütüphanesi.
- Keyder, Ç. (1995) Arka Plan. Ç. Keyder (der.) *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, s. 161. İstanbul: Metis Yayınları.
- Koç, İ. and Hancıoğlu, A. (1998) Characteristics of Households and Survey Respondents. *Population and Health Survey*. Ankara: Hacettepe University.
- Moore, H. (1988) *Feminism and Anthropology*, s. 72. London, U.K.: Polity Pres.
- Özbek, M. (2004) Giriş, Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık. M. Özbek (Ed.) *Kamusal Alan*. İstanbul: Hill Yayınları.
- UNESCO (1966) *Eğitsel Gelişimde Bir Asya Modeli*. Paris: Unesco.
- UNICEF (1999) *Eğitim*. New York.

EK:

10 Temmuz 2002 Tarihinde Yapılan Görüşme:

Bu görüşme 10 Temmuz 2002 tarihinde Tarabya Cumhuriyet Mahallesi’nde yaşayan 56 yaşında bir kadınla yapılmıştır. Araştırmacı A, görüşülen kişi B harfiyle belirtilmiştir.

A: Merhaba. Nerede doğdunuz ve kaç yaşındasınız?

B: Ben elli altı yaşındayım. Adana’nın Cihan köyünde doğdum. Orası çok sıcaktı, annem hastalandı. Oradan Kozan’a gittik. Sonra İstanbul’a geldik otuz beş sene evvel.

A: İlkokula gitmediniz mi?

B: Annem hastaydı, yalnız kalsın istemedim. Onlar da zorlamadılar, zorlasalardı giderdim. Erken evlendim, on sekiz yaşına geldiğimde iki çocuğum vardı. Çok gözü açtım. Beşiktaş’ta sekiz sene oturdum. Daha havadar diye buraya Tarabya’ya geldik. Geldiğimizde burada su yoktu,

elektrik yoktu. Bahçe yaptım. O zaman keçi aldım. İki keçiden otuz keçim oldu. Sonra bir inek aldım, çocuklarım süt için diye. Komşulara süt sattım. Herkes bu çocukları nasıl besliyecekti diyordu. Çok rahat besledim. İşte böyle bizim hayatımız.

A: Çalışıyor musunuz?

B: Şu anda yaşlandım, çalışmıyorum.

A: Eşinizin eğitimi nedir, o çalışıyor mu?

B: Eşimin de eğitimi yoktur. Belediyede çalışıyordu, işçi yani. Şimdi emekli.

A: Kaç çocuğunuz var, eğitim durumları nedir?

B: Beş tane. İki oğlan, biri liseden ayrıldı, şimdi İngiltere'de konfeksiyon işinde çalışıyor. Diğeri ticaret lisesini bitirdi, askerliğini yaptı. Elinden geldiği kadar kızlarını da okuttum. Bir kızım evli, o da benim gibi bir çocuğu sevdi, liseden ayrıldı. İkinci ticaret lisesini bitirdi, üçüncü de bu yıl üniversite sınavlarına girdi. Ben de okusaydım iyi olurdu, çünkü çok gözü açıktım. Bütün alışverişimi yaparım. Bir arsa alsam, ev yapsam inşaattan, ustayla uğraşmaktan anlarım, hepsini bilirim. Yapmadığım iş yok, "Seni okutmayanın gözü kör olsun," diyorlar. Çok hevesim var bir kitap yazmaya. İstanbul'a geldiğimde hiçbir şeyim yoktu. Bu evleri yapmak, bu çocukları yetiştirmek büyük işler.

A: Kurslara başlamaya nasıl karar verdiniz?

B: Artık evdeyim, ev işine de gitmiyorum. İnsan bir zora geliyor, okumak da lazım. Burada Milli Eğitim'de kurslar veriliyor, kalkıp gideyim dedim. Boş zamanım var şimdi. Çocuklarıma da yardımcı olamadım. Elişi falan yapıyorum, ama okuma yazma bilseydim daha bir yardımcı olurdu. Ama açıkçası evde her iş kaldı. Daha yaz temizliği yapamadım. Dün gece üç tane yorgan söktüm, aşağı koydum. Onları yıkayacağım yündür. Biz ömür boyu her sene yıkar, söker baştan dikeriz. Kocam badana yapmasını bilmez. Badana yapar, çatıyı aktarırım. Akşam sana dolma sardım, börek yaptım.

A: Elinize sağlık yolmuşsunuz. Hiç gerek yoktu. Komşularınızla aranız nasıl?

B: Bu sene kurslar vardı, bazı işleri bir ustaya yaptırardım dedim. "Peşin param yok, sana bizim bakkalda bir hesap açtırayım, borcum ödenene kadar alışveriş yap," dedim. "Ben Türk bakkaldan alışveriş etmem," dedi. Biz öyle değiliz ama çok ayırım yapan var burada. Kafaları değiştirmek lazım, okumakla olmuyor. Okumuş komşum var. Köyden bir adam geldi, beş milyar verdi, on altı yaşındaki kızı aldı götürdü. Ama kafalar kolay değişmiyor. Bizim o tarafta yoktur, Gaziantep'te var. Bir kız kardeşim var, kocasından ayrıldı, çaycılık yapıyor şimdi. Okusaydı daha iyi işler yapardı. Benim de okumam yazmam olsaydı çocuklarıma daha çok yardım ederdim. Komşulara gönderirdim, yanlış öğretiyorlardı. Kursa veriyordum, Annesi babası hiç ilgilenmeyen de var. Niye çocuklar sokağa düşüyor? Anne bir şey bilmiyor. Çocuğun eline mendil veriyor, sokağa atıyor. Benim çocuklarım okul bitene kadar çalışmamış. Sokakta her türlü kötülükle karşı karşıya. Acıyıp çocuğa para veriyorsun, belki karnı açtır diye. O gidiyor siğara alıyor, belki daha kötü bir şey alıyor. Biz çocuklarımızla ilgileniriz. İşte bizim hayatımız böyle.

A: Eğitime karşı bu istek sizde nasıl oluştu?

B: Ben gördüm yani. Affedersin, ev işlerine gittim, tuvaletleri yıkadım, merdivenleri sildim. Benim çektiklerimden dolayı onlar okusun istedim. Ben okusaydım belki bir masa başında oturur daha rahat bir iş yapardım. Bir seviyeye gelene kadar çok eziliyorsun, pazara gitmiyordum, bakkala manava gitmiyordum. Sonra değişti. Beyim çok geri kafalıydı değiştirdim. Gidip çalışıyordum, namusumla alınıp açık. Bir yerde haramlık getirmedim.

A: Kocanızı nasıl değiştirdiniz?

B: *Sopayla, çok sopa yedim değiştirene kadar. Sopayı yedim, işe gittim. Bir oğlum bir kızım vardı o zamanlar. Komşulara bırakıp gidiyordum. Kolyeler boyadım. Öğlen eve gidip, çocukları kontrol edip, koşu koşu işe gidiyordum. Patron, "Sen hiç oturmuyorsun," diyordu. "Yok, yok, ben biraz aceleciyim," diyordum. Dikişlerimi de dikiyordum, komşum bana makine kullanmayı da öğretti, onun çocuklarına da dikiş verdim. O benim çocuklarıma bakardı, ama ben de altta kalmazdım.*

A: Kurslara gitmek hayatınızda değişiklik yaptı mı?

B: *Valla birçok yeni arkadaşlarla tanıştık. Gezdik, bayağı gezdik. Şimdiye kadar görmediğimiz yerleri gördük. Topkapı Sarayı'na gittik, Ayasofya mı diyorlar oralarda gezdik. Bayağı bir değişiklik oldu yani. Kaymakamın konuşması vardı, Sarıyer'e gittik. Bir topluma gidince insan açılıyor, daha iyi oluyor. Bazı arkadaşlarımız var hiçbir yere gitmiyorlar, hiçbir şey bilmiyorlar. Bunu bu okuma yazma kurslarını çıkarttıklarına memnun olduk yani. Hanımlar diplomalarını alıp eşlerine kafa tutacaklar. Benim eşim de istemiyor. "Bir sen mi eksik kaldın?" diyor. Bu mahallede yani çok insanlar okuma-yazma bilmiyor, bir otobüsün nereye gittiğini bilmiyor.*

A: Eşleri mi göndermiyor?

B: *Gönderen de var, göndermeyen de. Hâlâ müsaade etmeyen çok. Bizim mahallede komşuya kadar gönderilmeyen kadınlar var. Bilmiyor, ondan eziliyor. Demek ki vardır bir şey. Yok, biz öyle değiliz. Eltimin okuması yazması olduğu halde kocası sokağa çıkarmıyor. Pendik'te oturuyorlar, ağabeyi de Gebze'de. Ağabeyine giderken kaybolmuş. Evin içinde de aynı şey oluyor, bir telefon numarasını kaydedemiyorlar. Evin içinde anne baba çocukla ilgilenilebilmeli.*

A: Kurslara devam edip ilkokul diploması almayı düşünüyor musunuz?

B: *Tabii istiyorum, devam edeceğim. Belki bir araba alırım, ehliyet alırım. Yaşlanıyorum gezerim.*

A: Bu görüşme için teşekkür ederim. Size iyi şanslar.

Öncü sinema filmleri ve televizyon dizileriyle seçkinleşen Türk sinemasına getirdiği düşünsel derinlikle sinema tarihimizin dönemeçlerinden biri olan yönetmen Halit Refiğ'i kitabımıza yapmış olduğu değerli katkısı nedeniyle bir kez daha şükranla anıyoruz.

Halit REFİĞ*

TÜRK SINEMASINDA, KÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜRECİNDE EV MEKÂNI VE KADIN

Geleneksel kültürümüzde 'ev', kadının başlıca mekânı olduğu kadar kadın-erkek birlikteliğinin de ana mekânıdır. Evlenme kelimesinin Frenkçe karşılığı *marriage*, Latince 'koca' anlamına gelen *maritus* kelimesinden türetilmiştir. Bizim 'evlenme' olarak adlandırdığımız ilişki biçimine Frenkler 'kocalanma' derler. Geleneksel evlilik anlayışımız, ilginç bir açıklamayla "Yuvayı dışı kuş yapar" atasözümüze de yansımıştır. Bir başka deyişle kültürümüzde evde erkeğin değil, kadının kişiliği hâkimdir. Bu yüzden makbul olan kadın, 'ev kadını'dır. 'Evde kalmak' bir kadın için hiç de hoş bir durum olmasa da, 'sokak kadını' olmak gibi onursuzluk da sayılmaz. 'Aile evi'nden ayrı düşmüş kadın için 'genelev'e düşmek tehlikesi de göz ardı edilemez.

Kültürümüzde egemen olan kadın ile ev bağlantısının, çağdaş yaşama geçiş sürecinde önemli değişikliklere uğradığı gözlemlenebilir. Geleneksel kültürümüzde temel manevi değer olan 'namus' kavramının yerini çağdaş yaşamın birçok durumlarında maddi bir güç olan 'para'nın aldığı da söylenebilir. Bu durumda kadının ev ile geleneksel bağı kopmakta, iş, kazanç ve keyif mekânları evin önüne geçmektedir. Tabii bu durumun toplumun bütünü için geçerli olmadığını, büyük bir kesimin geleneksel değerleri ve bu çerçevede evin önemini hâlâ muhafaza ettiğini belirtmek de gerekir.

Bu gözlem ve düşünceler doğrultusunda, bugüne kadar yaptığım filmlerde 'kadın ve ev' ilişkisine geleneksel değerlerimiz açısından yaklaşılmaya çalıştım.

* Türk sinemasının ünlü yönetmeni Halit Refiğ, bu kitap yayımlanmadan önce 11 Ekim 2009 tarihinde vefat etmiştir. Anısına saygıyla.

Haremde Dört Kadın

Haremde Dört Kadın filminde harem dairesi kadınların hapsedildiği bir bölüm olarak değil, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı kadınlara sağlanan bir güvenlik alanı olarak işlenmiş ve gösterilmiştir. Yalıda veya konakta, yani 'ev'de hâkim olan 'başkadın'dır. Evin bütün işlerini o çekip çevirir. Paşa olan kocanın sorumluluğu, evin düzenini sürdürebilmek için ev dışında mücadele etmektir.

Filmde Sadık Paşa'nın yalısı olarak Yeniköy'deki Saithalimpaşa Yalısı'nı kullanmıştık. Bu yalı, Osmanlı'nın çöküş dönemindeki alafrangalaşma çabalarının somut bir örneği olan bir yapıdır. Filmde esas olarak, Jön Türk hareketi gibi alafrangalaşma çabalarına rağmen Sadık Paşa'nın temsil ettiği alaturka yönetim tarzının çökmekten kurtulamayacağı anlatılmaya çalışılmaktadır. Yalı, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş döneminde Osmanlı sisteminin bir mikrokozmosu olarak kullanılmıştır. Osmanlı'yı oluşturan değişik etnik guruplar, hem kadınlar hem de çalışanlar tarafından temsil edilmiştir.

Büyük oyuncu Sami Ayanoglu'nun canlandığı Sadık Paşa bir semboldür. Sadık Paşa üç defa evlenmesine rağmen bağlı olduğu sistemi devam ettirebilecek bir evlada bir türlü sahip olamamıştır. Üç karısının da kısırlığını bahane ederek çocuk doğuracağını umduğu bir dördüncü eş alma niyetindedir. Ama kusurun kadınlarda olmadığı, kısırlığın paşadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yani aslında sistem çürümüştür ve geleceği yoktur. Buna rağmen aile topluluğunun geleceği için kadınların her biri ayrı bir gayret içindedir. Harem dairesinin dışına pek çıkmamalarına rağmen sonuçta yalıdaki hayatın kaderini belirleyen kadınlar olmaktadır.

Aşk-ı Memnu

Halid Ziya Uşaklıgil'in romanından uyarlanan *Aşk-ı Memnu* filmi,* evlenme çağına gelmiş bir kızı olan Adnan Bey (Şükran Güngör) ile evlenen Bihter'in (Müjde Ar) hikâyesidir. Adnan Bey'in alafrangalığını temsil eden ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasında bulunan ev mekânı için İstinye'deki Afifpaşa Yalısı kullanılmıştır. Bihter ise alaturkalığın temsilcisi Anadolu yakasındaki bir yalıda büyümüştür.

* *Aşk-ı Memnu*, Halit Refiğ yönetiminde 1975 yılında televizyona uyarlanan ilk yerli dizidir. Romandan yola çıkılarak yapılan 2008 tarihli yeni dizi uyarlamasında hikâye 2000'ler Türkiye'sine taşınmış, olay örgüsünde ve karakterlerde önemli değişiklikler yapılmıştır. [Ed. notu.]

Ancak 19. yüzyılın değişim sürecinde Bihter'in annesi Firdevs Hanım'ın (Neriman Köksal), aşırı serbest davranışları, yaşadıkları geleneklerine bağlı çevrede kötü bir nam salmasına yol açmıştır. Anasının bu kötü şöhreti yüzünden gelenekçi çevrede bir koca bulmaktan umudunu kesen Bihter, neredeyse babası yaşındaki Adnan Bey'le evlenmeyi bir kurtuluş fırsatı sayar. Ne var ki Adnan Bey'in alafrangalaşmış yalısındaki hayata uyum sağlamakta çok zorluk çeker.

Ortaya çıkan ilk sorun, 'ev'de başkadının kim olduğudur: Adnan Bey'in karısı Bihter mi yoksa kızı Nihal mi? Evde çalışan hizmetkârlar, dışarıdan gelen bir yabancı olan Bihter'e karşı evin içinden olanı Nihal'i (İtir Esen) desteklerler. Bir Fransız mürebbiyeden (Çolpan İlhan) aldığı terbiye ile Nihal, Batı kültürünün etkisiyle gitgide bencilleşmektedir. Adnan Bey'in yeğeni Behlül (Salih Güney) ise alafranga kültürün tipik bir temsilcisi haline gelmiş, her türlü ahlaki değerini kaybetmiştir. Tamamen Frenk yaşam tarzının hâkim olduğu bu yalıda Osmanlı'nın geleneksel haremlik/selamlık ayrımı da artık kalmamıştır. Herkes yalının her yerinde rahatça dolaşabilmektedir. Bu ortamın tamamen yabancıları olan Bihter, Behlül'ün kurduğu kapana düşmekten kurtulamaz. Bunun ortaya çıkması ise Bihter'i intihara kadar götürür. 'Ev'deki egemenlik mücadelesini sonunda kazanan Nihal olmuştur. O da babasını kimseyle paylaşmaya yanaşmayan bir bencilliğin içinde hapsolmuştur.

Kırık Hayatlar

Yine Halid Ziya Uşaklıgil'in aynı adlı romanından uyarlanmış olan *Kırık Hayatlar* filminde bu kez farklı bir yaklaşım uygulanmıştır. *Aşk-ı Memnu*'da anlatılan, 19. yüzyıl sonunda alaturka yaşamdan alafranga yaşama geçiş döneminin kişilerde meydana getirdiği dramatik çelişkilerdi. *Kırık Hayatlar*'da anlatılan ise bir evin ve yeni bir çevrenin, yeni evli genç bir çiftin yaşamı üzerindeki etkileridir.

Halid Ziya'nın *Kırık Hayatlar*'ı yazdığı 1900 yılında bu yeni çevre Şişli idi. Genç evli çift ise Şişli'deki bir eve taşınmıştır. Şişli, İstanbul'un 'yenilik semti' olma özelliğini 2. Dünya Savaşı sonrası yıllara kadar korudu. Hatta 1930'lu yıllarda, Cemal Reşid Rey'in ünlü *Lüküs Hayat* operetinde de 'Şişli'de bir apartıman' özlenen bir mekân olarak geçmekteydi. Ne var ki II. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul hayatı önemli ve büyük değişimlere sahne oldu. Başka başka yeni yerleşim merkezleri doğmaya başladı. Bu nedenle, *Kırık Hayatlar*'ı sinemaya uygularken, romanın konusu üzerinde hiçbir değişiklik yapmamakla birlikte yeni bir mekâna taşınma fikrini daha iyi ifade edebilmek için öykünün geçtiği zamanı 20. yüzyılın başından filmin yapıldığı zamana, yani

1965 yılına uyarladım. Mekânı da Şişli'den o yıllarda yeni oluşmakta olan Yeşilyurt'a taşıdım.

Kırık Hayatlar'ın yazıldığı yıllarda, İstanbul'un batı ucundaki yerleşim noktası Ayastefanos'a Yeşilköy adını aslında Halid Ziya vermişti. Yeşilköy gitgide gelişmekte ve batıya doğru genişlemekteydi. 60'lı yıllardaki uç yerleşim noktası ise Yeşilyurt olmuştu.

Filmde, genç evli çiftin Yeşilyurt'ta yeni bir villaya taşınmalarıyla karşı karşıya kaldıkları yeni durumları anlatmaya çalıştım. Villa ev yaşamı aslında apartman katı yaşamından bir ileri aşamadır. Villa evdeki yeni yaşamın düzenleyicisi kadındır (Belgin Doruk). Fakat genç bir doktor olan kocanın (Cüneyt Arkın), yeni çevrelerinden çağdaş yaşamın temsilcisi olan bir kadınla evin dışında kurduğu ilişki yuvayı dağılmanın eşiğine getirir. Buna rağmen, kocanın nedamet getirmesi üzerine evliliği kurtaran yine kadının üstünlüğü ve olgunluğu olur. Büyük umutlarla taşındıkları bu yeni villa evde, küçük kızlarını bir hastalık sonucu kaybetmenin acısıyla da kırılgan ve mahzun, ama birbirlerine sığınmaktan başka çareleri olmayan iki insan, birlikte yeni bir yaşam dönemine girerler.

Yaşam Kavgası

Benzer bir durum *Yaşam Kavgası* filmim için de geçerlidir. Konu Zonguldak'ta kömür madeni işçilerinin yaşamlarından kaynaklanmaktadır. Yerin yüzlerce metre altındaki maden kadınlar için hiç uygun olmayan çetin çalışma şartlarında çıkarılmaktadır. Bu şartlarda çalışan, hatta bazı kazalardan canını zor kurtaran işçilerin hayatın keyfini çıkarma tuzaklarına düşmeleri anlaşılabilir bir durumdur. *Yaşam Kavgası* filminde ölümden dönen böyle bir maden işçisi (Can Gürzap), karşısına çıkan genç bir kadının sunduğu tatlı hayat iksirine kapılmaktan kendini kurtaramaz. İki çocuk sahibi maden işçisinin ev dışında bir ilişki yaşaması karşısında, kocasının hayatına giren kadını saf dışı ederek aile birliğini koruyan, ev düzenini sürdürmeyi başaran, yine 'evin kadını' (Fatma Girik) olmuştur.

Fatma Bacı

Fatma Bacı (Yıldız Kenter), kocası bir kan davasında öldürüldükten sonra çocuklarıyla İstanbul'a göç edip bir apartmanda kapıcılık yaparak yavrularını büyüten bir Anadolu kadınının hikâyesidir. Kocası olmasa da bütün zorluklarla

mücadele edip yuvanın birliğini korumaya çalışır. Küçük kapıcı dairesi dış tehlikelere karşı bir sığınaktır. Ama İstanbul'da büyüyen iki kızı ve bir oğlu çok farklı etkiler altındadır. Apartmanın dibinde kapıcı dairesine tıkalı kalmış olan kızların gözleri yukarılardadır. Kızların biri (Fatma Belgen), deniz gören bir çatı katında oturabilmek uğruna yaşlı bir adamın metresi olmaya razı olacak durumdadır. Okumayı seçen öbür kız ise (Leyla Kenter) gitgide Batı'nın zenginlik kültürünün etkisinde kalmakta, annesinin kapıcılık yapmasından utanç duymakta ve çevresinden bunu gizlemeye çalışmaktadır. Erkek çocuk (Sertan Acar) ise babasını öldüren adamı hiç unutmamıştır. Katilin hapisten çıkmasını beklemekte, intikam için onu öldürmeyi tasarlamaktadır. Bunu fark eden Fatma Bacı kocasının katilini oğlundan önce davranıp kendi öldürür. Çilekeş kapıcı kadının çocuklarının geleceğini kurtarmak için kendini feda etmesi, birbirinden kopan kardeşleri analarının tıkdığı cezaevinde yeniden bir araya getirecektir.

Teyzem ve Gelinlik Kız

Teyzem, Hanım ve Gelinlik Kız filmlerinin ortak noktası kadın kahramanlarının üçünün de evleriyle adeta özdeşleşmiş olmalarıdır. Üçünde de geleneksel manevi değerlere bağlılıkla eve bağlılık birbiriyle bütünleşmiştir. Büyüdüğü ahşap ev yıkılıp yerine bir apartman dikildiğinde, teyze (Müjde Ar) ruhsal bir çöküntü içine girer. Gelinlik kızın (Sevtap Çapan) da başına benzer bir durum gelmiştir. Onun da doğup büyüdüğü ahşap ev zamanın icaplarına uyarak satılmış, yerine bir apartman inşa edilmiştir. O da ahşap evdeki gençlik günlerini, bahçesinde birlikte şarkılar söylediği ilk aşkını hiç unutamamaktadır. Manevi değerlerin paranın gücü karşısında yenik düşmesi ruhen onu da yıkmıştır.

Hanım

Ama herhalde yaptığım sinema örnekleri arasında ev ile kadının bütünleşmesini en keskin çizgilerle sergileyen *Hanım* filmidir. Yıldız Kenter'in canlandırdığı Olcay Hanım, genç yaşta kocasını bir deniz kazasında kaybetmiştir. Hanım adını verdiği kedisiyle tek başına dededen kalma konağında yaşamaktadır. Bütün yaşamını anlamlandırın eviyle bütünleşmiştir. Ama kendisinden farklı değerlere bağlanmış olan kızı hayatını ondan ayırmıştır. Aileden kalma bu evin satıldığı zaman getirebileceği kazancın hesapları peşindedir. Anasının ölümünün yaklaşmakta olduğunu bilmeden onun kedisine olan sevgisini küçümser ve evin bir an önce satılması için onu zorlar. Kediyi belki bir kurtaran

çıkacaktır, ama Olcay Hanım'ın sonu evin de sonu olur. Bu bir kültürel değişimin, çağdaş yaşamda maddi çıkarların manevi değerlere üstünlüğünün bir sonucudur. Film paraya bağımlılığın, kadınla ev arasındaki bağın yerini aldığı bir hikâyeyi anlatmaktadır.

Uzun sinemacılık serüvenim boyunca, geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir dönüşüm sürecinden geçen toplumumuzda eski ile yeni değerler arasındaki çelişki ve çatışmaları ve bunların insan yaşamlarını nasıl sarstığını anlattığım filmler yaptım. Hemen hemen hepsinde ev içi mekânları toplumun bir mikrokozmosu olarak mercek altına aldım ve ev mekânı bağlamında kadınların ve erkeklerin konumlarını ve yaşamlarını irdeledim. Yaşanan hızlı toplumsal ve kültürel geçiş döneminde, geleneksel düzende evle özdeşleşen kadının sarsılan iç dünyası ve değerleri filmlerimin odak noktasında yer aldı ve önemli bir boyutunu oluşturdu. Sinemam, bireyciliğin ve maddi değerlerin egemen olduğu yeni düzenin kadın yaşamlarında ve ev içlerinde yarattığı fırtınalara tanıklık etti.

EDEBİYATTA KADIN VE MEKÂN

ANKARA, ÜTOPİK ADA VE RİO: ÜÇ ROMAN VE ÜÇ MEKÂN

Mekân bir romancının asıl karakteridir. Klasik romandan postmoderne, tek odadan ütöpik adaya, küçük bir köyden milyonluk bir metropole kadar romanın (ve hikâyenin) mekânı daima asıl karakteri olmuştur ve olacaktır. Çünkü mekân tıpkı zaman gibi romanın omurgası, iskeleti, kaidesidir. Mekân bir edebiyat eserinin hem dekoru hem de kostümüdür. Bu yüzden mekânı yanlış ve/veya zayıf çatılan roman ölü doğar.

“Edebiyatta kadın ve mekân” konulu bu yazıyı yazmakta olduğum sırada daha önceden planlanmış bir seyahatin rotasında Venedik’e gitmiştim. Birçok insanın o sırada devam eden Venedik Bienali’ni gezmek için haklı olarak koşturduğu Venedik’te benim öncelik listemde iki müze, iki tarihi lokanta ile sanatçılar kafesi ve ayak izlerini takibe karar verdiğim iki ressam vardı. Olası sürprizlere açık Venedik gezimin ‘en mutlaka’sıysa bir tarihi oteldi: Venedik’in Lido adasında 1900’de ‘art deco’ stilinde kurulmuş olan *Hotel des Bains*. Turistlerin dünya güzeli Venedik sokaklarını ve kanallarını ellerinde haritalar ve ‘gelato’larla doldurduğu saatlerde ben Adriyatik Denizi’nde yarım saatlik ‘vaporetta’ yolculuğuyla ulaştığım Lido adasına varmıştım. Demografik olarak yaşlı, turistik olarak da heyecansız, yüzmek ve golf dışında bir eğlence vaat etmeyen sakin, güzel, kendi halinde bir Akdeniz adası olan Lido’da çoğunlukla yaşlı ve zengin Avrupalıların kaldığı o otele beni taa İstanbul’dan getiren tek şey, dünyaca önemli bir romanın mekânı olmasıydı. Lido’daki *Hotel des Bains*, hem Thomas Mann’ın 1912’de yayımladığı şahane uzun hikâyesi (novella) *Venedik’te Ölüm*’ün, hem de aynı eserin Luchino Viscon’i tarafından 1970’te çekilen aynı adlı filminin mekânıydı ve hem

* Buket Uzuner: Yazar.

yalnızca hem de tamamen bu nedenlerle kendinden kat kat daha güzel otellerden çok daha özeldi. Bu yazının asıl konusu kurmaca eserlerde mekân ve kadın yazarlar olması nedeniyle *Venedik'te Ölüm*'ün mekânında oturup hem o romanın karakterleri hem de Thomas Mann şerefine bir kadeh şampanya içtiğimi sizlerle paylaşırken, aslında ertesi gün trenle Floransa'ya yapacağım seyahatin de yazmakta olduğum *Uyumsuz Bayan Defne Türker'in Büyük Kaçış Planı* adlı romanda yer alacak Floransa için mekân araştırması yapmak amacıyla planlandığını yazının tam bu noktasına eklemek zorunda hissediyorum kendimi.

Roman sanatının anlatı, karakter ve kurgu üçlüsü içinde ilerlediği kabul edilirse roman karakterlerinin içinde ilk ve en önemlisinin romanın mekânı olduğunu savlamak son derece öznel görünse de bu yazının yazarının da bir romancı olmasının konuya 'içeri' den samimi bir duygu, duyu ve anlayış katacağını umuyorum. O kadar ki, Venedik Marco Polo Havalimanı'ndan İstanbul'a dönerken neredeyse uçağımı kaçırmama neden olan son dakika kitap alışverişinin de ironik olarak 'Shakespeare Venedik'te adını taşıdığını' konuyla yakın ilişkisi nedeniyle eklemekten geçemeyeceğim. (*Shakespeare in Venice: Exploring the city with Shylock and Othello*; Bassi- Fei; Elzeviro 2007.) Bilindiği kadarıyla hayatında hiçbir zaman Venedik'e gitmemiş olan Shakespeare'in nasıl olup da üç önemli oyununa mekân olarak seçtiği bu kenti o internetsiz ve uydusuz ortaçağ yıllarında böyle başarılı anlatabildiğinin sırrını araştıran bu kitap da tamamen kurguda mekân konusu üzerineydi ve Venedik şehrini Venedik Taciri Shylock ve Othello ile keşfetmeyi vaat ediyordu!

Mekân, bir romancının her romanında ilk karakterdir de aslında 'mekân' nedir? Arapça kökenli bir sözcük olarak dilimize giren mekân; 1. Yer, bulunulan yer. 2. Oturulan yer. 3. Uzay anlamlarını taşıyor. 'Uzam mı, uzay mı? Peki, mekân ne?' adlı yazısında *Savaş Kılıç*; İngilizcede 'space', Fransızcada 'espace' olan ve hem uzay, hem de uzam anlamındaki sözcüklerin aynı zamanda mekân olarak da kullanıldığına dikkat çekiyor. Böylelikle mekânın 'insan düzenlenmesiyle şekillenmiş ve insan kullanımına yönelik alan' olması yanında kavramın geometrik ve felsefi kullanım alanlarını da anımsatıyor ki, böylece romancının asıl karakter olarak tasarladığı mekânın çok boyutlu anlamına götürüyor bizi. Romancı mekânı tasarlarken, hem gök cisimlerinin içinde yer aldığı uçsuz bucaksız boşluk/alan, hem geometrik cisimlerin içinde yer aldığı varsayımsal boşluk/alan, hem de 'insanın damgasını vurduğu her yer/alan' olarak bir tasavvur içindedir. Bu geniş mekân kavramı, yazarı bir roman yazmasına neden olan kendisi 'meselesi' kadar önem ve öncelikle mekânı tasarlamaya zorlar. Başka deyişle, yazar bir roman zamanı kadar sürede bize anlatacağı 'mesele'sini oluşturma/taşıyacak karakterlerini tasarlarken taşıdığı sorumluluk ve endişeyi 'mekân' tasarımı da aynen yazar.

Mekân, bir romancının her romanında ilk karakterdir. Bu bağlamda Türk Edebiyatı'nın üç farklı kuşak kadın romancısı tarafından yazılmış üç romanın mekânlarına değinmek isterim. Bu mekânlardan biri 1960'ların Ankara'sı, diğeri gerçekte var olmayan ütöpik bir ada, üçüncüsü de Rio de Janeiro şehridir. Yayımlandıkları tarihlerde üzerinde çok konuşulan ve yazılan, üçü de hâlâ güncelliğini koruyan Adalet Ağaoğlu'nun (d:1929) *Ölmeye Yatmak*, Buket Uzuner'in (d:1955) *Balık İzlerinin Sesi* ve Aslı Erdoğan'ın (d:1967) *Kırmızı Pelerinli Kent* romanlarının mekânları doğal olarak hem roman karakterlerini hem de onların kaderlerini etkiler, bu anlamda birbirinden çok uzak ve çok farklı bu üç mekân ve üç romandaki üç kadın kahramanın alter-egosu da denilebilir. Yazarlarının seçtiği mekân kentlere bakarak bu üç romanın renk okumasıysa sırasıyla: Bozkır grisi, okyanus mavisi, Rio kırmızısı'dır kanımca.

İyi yazarlar kendi dişil ve eril yanlarını yazarken adilane kullanırlar. Bu yüzden teorik olarak yazarların cinsiyetlerine göre sınıflanmaması taraftarı bir yazar olsam da, aynı zamanda Simone de Beauvoir'ın "Kadın doğulmaz, kadın olunur" saptamasının doğruluğunu bizzat yaşayarak anlamış bir kadın olarak da; yazmak, kendini ifade etmek ve birey olabilmek yolunda ancak en fazla bir yüzyıllık cılız bir geçmişli olan kadınlığın, insanlığın öteki yarısını oluşturan erkeklerin binlerce yıldır bu özgürlük ve özgünlüğe sahip olarak ürettikleriyle kıyaslayınca 'kadın yazarlar' yaftasının daha bir süre kullanılacağını farkında olduğumu itiraf etmek zorundayım. Bu son saptamaya dayanarak, Türk edebiyatının farklı üç kuşak kadın yazarının bu çalışmada adı geçen üç romanında yer alan üç kadın karakter; sırasıyla Aysel, Afife ve Özgür birbirine hiç benzemeyen üç farklı mekânda dünyayı ve hayatlarını sorgularken, aslında Türkiye Cumhuriyeti'nin yetiştirdiği üç modern kadının kendi kültürel haritalarını da çizdiği söylenebilir. Yer yer birbirine çok yakın kaygı, korku ve hüznün sevinçleri dile getiren Aysel, Afife ve Özgür bazı yönlerden aynı kişi olabilecekken, devamlılık bakımından pekâlâ aynı ailenin üç kuşak kadını: *anneanne-anne ve kız* olarak da okunabilirler. Ancak kolektif kadınlık bilinci söz konusu olduğunda bu üç kadın karakter, kendi dönemlerinde dünyanın herhangi bir kültüründe rahatlıkla karşılığını bulacak kadar da evrenselidir.

Adalet Ağaoğlu'nun 'Dar Zamanlar' üçlemesinin ilk kitabı olan *Ölmeye Yatmak* (1973), yazarın Cumhuriyet Devrimi'nin 600 yıllık monarşist küllerinden doğan genç Türkiye'ye armağanı olan modernleşmenin Cumhuriyet'in ilk kuşakları üzerindeki sosyal ve psikolojik etkilerini inceler. Yazar, bu romanına mekân olarak 1960'ların Ankara'sını seçmiştir. Çünkü Cumhuriyet Devrimi'nin kırsal bir cemaat kültüründen kentli modern bireyleri yaratmak üzere kurulan yeni devletin başkenti tıpkı kendisi gibi genç, deneyimsiz bir mekân olan Ankara'dır. Adalet Ağaoğlu modernleşmenin farklı karakterlerini, özellikle savaş ve devrimlerin en

çok etkilediği kadınlar üzerindeki bireysel dönüşümleri incelerken 1960'ların Ankara'sını, devrimin başkenti olarak romanın odağına oturtmuştur. Ankara şehri, tıpkı Cumhuriyet Devrimi'yle birlikte birey olarak kişilik haklarına kavuşan ama bunlarla ne yapacağı konusunda ürkek ve kafası karışık olan Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kadınları gibi şaşkın, ürkek ve saftır. Medeni Kanun üzerinde kazandığı söylenen ama günlük hayatta henüz izi görülmeyen hakları nedeniyle mutlu olması gereken ama Osmanlı büyükanne ve annelerinin kulağına astığı kadınlık kısıtlamaları arasında sıkışan ilk kuşak kadınlar gibi Ankara da kasaba geçmişi ve köylü halkıyla başkent olmanın gerektirdiği modernleşmenin arasında kalmış bir bozkır çiçeğidir. Başka bir deyişle; eğer Türkiye Cumhuriyeti ilk kuşak kadınlarından beklenen, kendilerinden yüz yıl önce birey olma savaşına giren Avrupalı ve Amerikalı kız kardeşleri gibi olmak 'görevi'yse, Ankara'nın da yüzlerce yıl saltanatlara başkentlik etmiş olan İstanbul gibi olması beklenmekteydi. İşte *Ölmeye Yatmak* romanını edebiyatımızın çok önemli eserlerinden biri kılan nedenlerin başında yazarı Adalet Ağaoğlu'nun da bizzat Cumhuriyet'in ikinci kuşak kadını olarak bu 'görevler baskısı'nın dışına çıkabilecek gücü, edebi ve estetik yetkinliği gösterirken, 'içerden biri' olarak bu durumu yazmış olmasında yatmaktadır ki, bu bile bütün zorluk ve 'cinnet'lerine rağmen Cumhuriyet Devrimi'nin dönüşüm yolunda bir başarı işareti kabul edilebilir.

Ölmeye Yatmak romanının kadın başkarakteri Aysel, devrimin kızı olarak hayatını 'aydınlanma ülküsü'ne adanmış, görev bilinciyle yaşamıştır. Bu bilinç öyle güçlü bir yaşam amacına dönüşmüştür ki, Aysel kendi kuşağındaki eğitilmiş hemcinslerinin çoğu gibi kendi arzularını ve dışiliğini sorgulayıp yaşamayı aklına bile getir(e)memiştir. Zaten bütün sosyal değişimlerden en fazla ve derinden etkilenen daima kadınlar ve çocuklardır. Ankara'da bir otel odasında 'ölmeye yatmak'a karar veren Aysel, çocukluğundan başlayarak kendisiyle ve hayatıyla hesaplaşmaya girer:

"Ölmeden önce son sigaramı içsem mi artık? Çok istiyorum bir sigara içmeyi. Neden içmeyecekmişim peki? Henüz ölmediğime ve canım da çektiğine göre. Beni ne alıkoyabilir sigara içmekten. Hangi görevim benim? Hangi ödevim? Hangi Atam?" (s. 104)

Kadın olarak cinsellik ve kendi cinsel kimliği konusunda girdiği hesaplaşma daha da hüznü gerçeği ortaya serer:

"Hem canım kadınlığımı kocamın yanında bile düşünemem ben. Beni düşündüren hep başka şeylerdir. Okudum o kadar, öğrendim. Koştum, koştum... Neredeyse yoruldum. Neredeyse bir köşede oturmak dönemi. Neredeyse... Ama daha vatan... Kurtarmak, yüceltmek, öğrenmek, öğretmek, koşmak daha... Daha uygarlaşmak... Batı... Az gelişmiş... Çok gelişmiş... Gelişmekte olan yani... Daha kurtarmak... Kurtulmak..." (s. 268)

Bu dram yaşanırken romanın her sayfasında Ankara hep başkarakterdir, zaten ölmeye yatılan otel odası da 1960'ların Ankara'sının bir parçasıdır. Aysel nasıl 'Yeni Türkiye'nin Aydın Kadını'ysa Ankara da 'Yeni Türkiye'nin Aydın Başkenti'dir. Bu nedenle *Ölmeye Yatmak* hem mekân-karakter çalışmaları için Türk Edebiyatı'nın en başarılı örneklerinden, hem de Türkiye'nin modernleşme ve kentleşme sorunsalını kadını bunun dışında tutarak irdeleyen (örneğin Ahmet Hamdi Tanpınar ve Oğuz Atay vb...) erkek yazarlardan farklı bir cesaretle 'sorgulayan bir özne' olarak değerlendiren ilk romanlardan biridir, kanımca.

Adalet Ağaoğlu bir söyleşide kendisine, "Romanlarınızda da hayatınızda da belirgin bir Ankara etkisi var, değil mi?" diye soran gazeteciye: "Gerçekten öyle. Ankara Radyosu'na 1951 yılında girdim. Ankara'da o zamanlar üç şey vardı; konser, tiyatro ve radyo. Biz cumhuriyetle çok fazla aşılandık. İşte bu durumu *Ölmeye Yatmak* kitabıyla sorgulamak zorunda kaldım. Bu kitabı yazmamda iki duygu etkilidir. Birincisi, Küçük Tiyatro'da ilk oyunum *Bir Piyas Yazalım* oynandığı zaman bir alkış koptu. Benim oyunumun sahnelenmesi Ulvi Uras'a verilmişti. Behice Boran'lar o dönem komünizm propagandası yapmaktan tutuklanmıştı, o da gitti. Benim oyun ortada kaldı. Bir Alman rejisör geldi savaş yıllarında. Oyunu o sahneledi, Devlet Tiyatrosu dergisinde de, 'Cumhuriyetin bir genç kızı bunları nasıl düşünmüş?' diye bir övgü yazdı. O zaman cumhuriyet ideolojisi, 'Genç kızdan bir oyun yazarını da çıkardı,' diye düşündüm. Kendimi *Ölmeye Yatmak* kitabındaki müsamere sahnesindeki gibi, başına krepon kâğıdı bağlanmış çocuk gibi hissettim. İkincisi, anayasaya karşı 1968'de bir yürüyüş yapmıştık. O zamanlar işte ben 30'lu yaşlarımdayım. Kimimiz profesör, kimimiz yazar, ben de TRT'de çalışıyorum o dönem. Öğrencilerle beraber cumhuriyetin biz *ikinci kuşağı* yürüyorduk. O zaman kendime, 'Biz neyi yapamadık?' diye sordum. Parmağı kendime çevirdim, romandaki Aysel karakteri de öyle çıktı ortaya. *Ölmeye Yatmak* muhakkak cumhuriyetin başkenti Ankara'da geçecekti. Aysel'e gece yarısından sabaha kadar Ankara'yı dolaştırdım. Aysel öğrencisiyle yattı. Çünkü nasıl öğrencilerinin yürüyüşünde ben onların arkalarına takıldımsa, demek ki, cumhuriyetin ilk kuşağı kendinden sonra gelenlerin altına yattı. Çok simgesel anlamda kullandım," diyerek bu konudaki son sözü söylüyor.

Türk edebiyatında, ütöpik, 'olmayan-hiçbir yer'i mekân edinmiş henüz pek fazla roman yazılmadığı için *Balık İzlerinin Sesi* (1992) adlı romanın üstelik on sekiz yıl önce yayımlanmış olması özelliğiyle 'kadın ve mekân' konulu bu çalışmayı seçtiğimi belirtmek isterim. Ancak, *Balık İzlerinin Sesi* kendi romanım olduğu için yazarın mekân seçimindeki referanslarını tahmin etmek yerine açıklamak gibi bir avantajım; öte yandan kendi romanına yorum yapmak dezavantajım var. Bu sonuncuyu etik bulmadığım için başka yazarların eleştirilerinden yararlanacağım.

Romana adını veren 'Balık İzlerinin Sesi' (BİS) adası, 20. yy'ın son yıllarında Pasifik Okyanusu'nda olduğuna dair bazı işaretler taşıyan ancak koordinatları bilinmeyen ütöpik bir adadır ve romanın asıl mekânıdır. BİS, dünyanın farklı ülkelerinde sistem karşıtı oldukları için otoriteye direnen insanların, otoriteye uyum(suzluk)-davranış bozukluğu yaşadıkları savıyla ülkelerinden toplanıp, bir çeşit toplama kampına sürülmesini konu edinir. BİS, insanlara nasıl yaşamaları ve ne tüketmeleri gerektiğini farklı sosyal, siyasi ve dini paketlerle dayatan 'otorite'nin, hiç sorgulamadan kurallara uyan milyonlarca 'sıradan insan'a (romanda 'normaler' olarak anılır) kötü örnek olacağından korktuğu seksen sekiz 'sıra dışı insan'ı (romanda 'seçilmişler' olarak anılır) 'normalleştirmek' yoluyla yok etmeye çalışmasının simgesel hikâyesidir. Romanda yerel otorite olarak gösterilen devletler, polis ve askerler, uluslararası otorite olarak da Birleşmiş Milletler (BM) ortak bir programla özgür düşünen bu yaratıcı ve sıra dışı insanları kuzeyde 'düşünsel karantinaya' alsalar da onlar inceliklerle yapılmış bir planla kaçarak cennetvari- ütöpik BİS adasına sınırlar. Kendilerine dayatılan 'tek tip hayat müebbet'inden canlarını tehlikeye atarak kaçan BİS adası sakinlerinin arasındaki tek Türk karakteri Afife Piri adlı genç bir kadındır.

Anne tarafından Türkiye'nin ilk kadın tiyatro oyuncusu Afife Jale'ye, baba tarafından da ünlü Osmanlı denizci ve haritacısı Piri Reis'e akraba olduğunu iddia eden Afife Piri'nin aslında, Müslüman kadınların oyunculuk yapmasının yasak ve günah olduğu Osmanlı-Türkiye kültürünün devamı modern Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü kuşak kadını olarak sırtında hâlâ taşıdığı kadınlık yaraları ve çelişkileriyle ancak Türkiye'den çok uzakta, hatta olmayan/ütöpik bir adayla yüzleşebilmesi elbette manidardır. Çünkü Afife Piri adlı genç kadın, dedesi olarak kabul ettiği Piri Reis'in şaibelerle dolu haritasına rağmen bu konuda başının derde girmediğinin, ancak kendi hayatı hakkında kendi karar vermek istediği, oyuncu olduğu için cezalandırılan ve sonunda delirerek ölen (büyükannesi) Afife Jale'nin korkunç sonunun farkındadır. *Ölmeye Yatmak*'taki 1960'ların Aysel'i yerine, şimdi kendi başına dünyayı gezeabilen, Batı'nın iyi üniversitelerinde fen-mühendislik eğitimi alabilen üçüncü kuşak Cumhuriyet Kadını (tıpkı romanın yazarı gibi) 1990'ların Afife'si vardır artık karşımızda. Ankara'da ölmeye yatan Aysel gibi kendini (artık) dünya vatandaşı olarak hisseden Afife de üzerine yüklenen görev ve önüne konan engellerden bunalmıştır ancak o ölmek yerine yaşamayı seçmiş, fakat sürgüne yollandığı kamptan kaçıp kendi ülkesi yerine en uzağa, hatta olmayan bir adaya (mekâna) gitmiştir ki; bu da üçüncü kuşak kadının bile hâlâ kendi kültüründe boğulduğunun bir metaforudur.

'BİS romanında Ütopya Kavramı' adlı tez çalışmasında Aslı Yerlikaya'nın romanın mekânı için yazdıklarında: "BİS adası aslında bir ütopyadır. T. Campanella'nın *Güneş Ülkesi*, Francis Bacon'un *Yeni Atlantis*'i, Peyami Safa'nın *Yalnızız*'ı, Thomas More'un *Ütopya*'sı gibi," der.

“Thomas More’un Yunanca yer anlamına gelen ‘topos’ kelimesinin başına yok anlamına gelen ‘U’yu getirmek suretiyle uydurduğu bir kelime olan ütopyanın anlamı ise tasarlayıcısı için bir ideali ya da karşı ideali temsil eden düşsel ve tutarlı bir toplum tasarısıdır. Aynı zamanda zamandan ve mekândan soyutlanmış ideal bir toplumun betimlemeleri olarak da tanımlayabiliriz. ‘Ada’nın ‘dünya’dan daha iyi bir yer, daha mutlu bir yaşama ortamı olarak düşünülmesi ile ütopya ortaya çıkar. Ütopya, Thomas More’un bu türe adını veren ünlü yapıtında olduğu gibi, başka ilkelerle işleyen daha iyi, daha güzel bir toplum ülküsünün dile gelişidir. ‘Ütopya’ kavramını ilk telaffuz eden Thomas More da olsa, bu kavrama, adı ‘ütopya’ olmadan yıllar önce rastlarız (...) Ortaçağ dünya görüşünün sekteye uğradığı, yeniçağın ise tam anlamıyla oturmadığı bir dönemin düşünürü olan Thomas More’un eseri *Ütopya*, bu esere ad olmaktan çıkarak, belirli bir yazın türünün genel adı olarak kullanılır. Bu türün yeni edebiyatımızda dikkate değer ilk temsilcisi Peyami Safa’dır. Eseri *Yalnızız*’la ortaya koyduğu Simeranya bir ütopyadır. Samim içinde bulunduğu yer, zaman ve toplumla belirlenmiş birçok olumsuzlukları ortaya koyarken *Ütopya* türünde eser veren bir diğer yazar Buket Uzuner’dır. Eseri *Balık İzlerinin Sesi*, *Ütopya* türünün dayandığı eleştirel tutumu sıradan çoğunluğun normal ölçütlerine göre sık sık yansıttığı gibi düşsel bir dünyanın özlemine (seçkinlerin kendilerini dürüst ve saygın bir şekilde evrensel ölçütlerle gerçekleştirebilmeleri) de etkileyici değişik bir üslupla verir.

Balık İzlerinin Sesi romanı ütopya kavramını adasal bir düzlemde ortaya koyduğu gibi, seçkinler ütopyasını, kadınlık ütopyalarından en ezeli olan akıl ve duygu gibi iki karşıt gücün iki ayrı erkeğe verilmesini ve bu iki erkeğe aynı anda bağlanmasını, uluslararası-ulusal üstü eğitim ütopyasını da ortaya koyar (...) Balık İzlerinin Sesi Adası, Thomas More ve sonrasında ortaya koyulan eserlerde yer alan ütopik adalarla belirli ölçülerde benzerlik gösterirken belirli ölçülerle bu adalardan ayrılır. Balık izlerinin Sesi Adası ilk bakışta Karayipler’i hatırlatır. Romanın asıl mekânı olan Kuzey ülkesine tam bir tezat olarak karşımıza çıkan bu ada okyanussal iklime sahip aydınlık, parlak, yeşil ve mavinin oynadığı deniziyle özlenen yer imgelemine üzerinde barındırır. Mekân anlatıcı tarafından doğal gözlem yoluyla bizlere aktarılır. Bu yönüyle ada ne Bacon’un Yeni Atlantisi’nin coğrafi ada özelliğinin belirsizliğine ne de More’un kesin geometrik sınırlar içerisine soktuğu adanın görünümüne sahiptir. O daha çok ilkçağ ve ortaçağda ortaya koyulan adalara benzer. Bu adalar cennetten daha güzeldir (...) Özel mülkiyet hususuna geldiğimizde Balık İzlerinin Sesi Adası, Yeni Atlantis ve Ocenea aynı noktada birleşir. Her üç adada da özel mülkiyet vardır. Yeni Atlantis’te özel mülkiyete ek olarak sınıf ayrımı da vardır. Bu Salem Adası’nı, bilimsel araştırma kurumunun başta gelenleri, yani üs-

tün zekâlı bir oligarşi yönetmektedir. Seçkin bilimadamlarından oluşan bu mutlu azınlık tam anlamıyla olmasa da bizlere Balık İzlerinin Sesi Adası'ndaki seçilmişleri anımsatmaktadır.

İlkçağdan günümüze kadar ortaya koyulan ada ütopyalarının hepsinin ortak özelliği dışa kapalı olmasıdır. Balık İzlerinin Sesi Adası da yalnızca 'seçilmiş'lere hitap eden dışa kapalı bir adadır. Tommosa Campenella'nın Güneş Ülkesi, Samuel Hartlib'in Macaria'sı, Jomes Harrington'ın Oceanası gibi. "

BİS romanında mekân kadar kadın olmak ve kadınlık konusu da önemli yer tutar, aynı roman üzerine yaptığı çalışmada Aslı Yerlikaya: "Uzuner aşk ve cinsellik kavramlarını iki ayrı kişiye yükleyerek bir zıtlık durumu oluşturur. Ancak bu iki kavramın karşıtlığı yan yana ve demokratik bir biçimde işlenir. Afife cinselliği Anders Grieg ile yaşarken, aşkı Romain Gary'de bulur. Bu durumu şöyle nakleder: 'Beğendiğim iki erkek arasında kararsızdım ve aşkın saatinden habersiz olacak kadar da toydum.' (s. 111)

Bu kararsızlık onu ikileme düşürür. Balık İzlerinin Sesi Adası bir ütopya arayışı olduğundan, romanın kahramanı Afife Piri'nin de bir kadın olarak kadınlık ütopyalarından en ezeli olanı üzerinde bir ikileme düşmesi romanın kaçınılmaz sonu olarak karşımıza çıkar."

Öte yandan Prof. Talat S. Halman, 'Balık İzlerinin Sesi: Ütopyanın Sonu' adlı makalesinde: "Şeytansı bir kişilik olarak, anlatıcı Afife'yi ve yazar Uzuner'i yönlendirir. Gerçekte, onları şehitlere dönüştürür, ancak, ironik olarak, kendisi de bir şehit olur sonunda. Türk romancılarının yarattıkları kurmaca kahramanlarının pek azı psikolojik oluşumları bakımından Gary kadar karmaşıktır," demiştir.

Mekân konusunda BİS romanı hakkında Prof. Gürsel Aytaç da: "Çağımızın ütopyalarında Batı edebiyatından Hermann Hesse'nin *Glasperlenspiel* (1943),¹ bizden de Peyami Safa'nın *Yalnızız* romanlarını anmak isterim. Buket Uzuner, yeni romanı *Balık İzlerinin Sesi*'yle seçkinler ütopya zincirine bir yeni halka ekliyor (...) Öte yandan seçkin öğrencilerin yerleştirildiği tesis 'Fantolt', hayattan, dünyadan yalıtılmış haliyle Hesse'nin Kastalien'ini çağırıştırıyor. "Kentin kırk bir kilometre dışında, nefis bir ormanın Kuzey yeşili çamları içinde, dağların eteklerine, anayoldan adamakıllı içeriye ustaca gizlenecek biçimde inşa edilmişti. Son derece dinlendirici, huzur verici, yalıtılmış, sessiz, sakin..." (s. 19) diyor.

BİS romanıyla ilgili olarak yapılan bir söyleşide yazar: "... Bu romanda kendimce büyük cesaret göstererek metafor olarak kullandığım **NORMALLIK** acaba anlaşılacak mıydı? Çünkü konu yanlış anlamaya çok müsaitti. Zaten romana ilk verdiği ad da: 'Metafor'du (...) Bu dâhi ve deliler arasında ülkemizi Afife Piri

1 Boncuk Oyunu.

adında genç bir kadın temsil etmektedir ve aynı anda iki sıra dışı erkeğe âşıktır. Erkeklerden biri yaratıcılık, zekâ, incelik ve güzelliği temsil eden çok yakışıklı bir *ideal*, öbürü güveni, dostluğu, sürekliliği temsil eden yaşlı bir bilgedir. Yani her kadının bir erkekte boşuna aradığı o iki farklı özellik yine iki ayrı erkekte bulunmaktadır. *Balık İzlerinin Sesi* bir ütopya arayışı olduğundan romanın kahramanı Afife Piri'nin de bir kadın olarak kadınlık ütopyalarından en ezeli olanı üzerinde bir ikileme düşmesi romanın kaçınılmaz bir bağlantısı olarak karşımıza çıkar. Türk Edebiyatı'nda da tıpkı kültürümüzdeki gibi kadının cinsel arzuları ve cinsel fantezileri hâlâ tabusudur! Sanki Batılı kadın, bizim kadınıımızdan farklı bedene ve organlara sahiptir de onun ihtiyaç ve hayalleri bizde olamaz gibi dayatmalar, körlük ve baskılar..."

Üçüncü olarak ele alacağım roman Aslı Erdoğan'ın *Kırmızı Pelerinli Kent*'idir. Romanına mekân olarak Rio de Janeiro gibi karmaşası, şiddeti ve yoksulluğu bol, insan hakları bakımından zayıf, ancak rengi ve ritmiyle büyüleyici bir 'üçüncü dünya ülkesi' şehrini seçen yazar, (tıpkı kendisi gibi bir süreliğine) kadın karakteri Özgür'ü Rio'ya yollamıştır. *Kırmızı Pelerinli Kent*, kurmaca içinde kurmaca tekniğiyle, okuru çift yanılısma ortamında gerçeklikten soyutlarken, Özgür 1998'de (tıpkı 1960'taki Aysel ve 1990'daki Afife gibi) hayatla hesaplaşmakta, kadın kimliğiyle 'içindeki ve dışındaki şiddet'i sorgulamakta ve bunu (tıpkı Afife gibi) kendi kültüründen çok uzak bir mekânda, başka bir kıtada yapmaktadır. Özgür, okumak için gittiği Rio'da okuldan atılınca yazmakta olduğu güncelyi bitirmek, 'otoritenin yarattığı veya karşıt yaratılmasına neden olduğu şiddet'in kodlarını çözüp ondan sonra memleketine geri dönmek ister. Aslında adının anlamı gibi özgürlüğüne düşkün olan genç kadının geri dönme-yi gerçekten isteyip istemediği de netlik taşımaz. Hayatın kendisi gibi bu arzusu da net ve belirgin değildir. Zaten Özgür'ü yalnızca içine doğduğu kültür değil, daha evrensel bir bakışla yeryüzü kültürü de içerdiği şiddet ve yarattığı yalnızlıkla incitmekte, kırıp parçalamaktadır. İçinde taşıdığı yalnızlık ve örselenmişlikle kendini yenilenlere ve kaybedenlere yakın konumlandırır. Yanındayken de uzağında olduğu hissettirilen, kendinde duyduğu eksikliğe karşın, onu tamamlanmış bulduğu düşündürülen, anneden çok bencil bir arkadaş pozisyonuna koyduğu annesi onu telefonla aradığında kesik kesik konuşarak kendini şöyle anlatır: " 'Döneceğim... Rio ile hesaplaşmamı bitirir bitirmez. Şimdi kaçarsam sonsuza dek esir düşmüş olurum anne. Beni anlıyor musun anne?' Sessizlik..." (s. 25)

Annesi anlamaz, ev sahibesi anlamaz, Özgür karnavalların havai fişeklerinin yerine patlayan bombaların, saldırgan hırsızların arasında, kuytularda, karanlık sokaklarda kendi iç seslerinin, kendi izini sürerek yalnızlık hikâyesini yaşar. *Kır-*

mızı *Pelerinli Kent*'in asıl karakteri olan mekânı; Rio şehrini yazar Aslı Erdoğan, romanın 'Karnaval' bölümünde betimlerken şöyle diyor:

"Rio yüzü olmayan bir maskeye, altın tozuna bulanmış dev bir bilinçaltına dönüşmüş. Kent tam altındaki muazzam bir maden ocağı çöküyormuşçasına zangır zangır titriyor, sarsılıyor, dört bir yandan yıkılıyor. Tek ve aynı ritmi yansıtıyor gövdeler; hoyrat öpüşlerde, ani ataklarında dansçıların ve geri çekilişlerinde, atabaque davullarının vuruşlarında, birbirine sarmaşıklar gibi dolanan gövdelerin eşzamanlı salınımlarında. Bir dağ silsilesinin doruğuna tırmanmak gibi; tam ulaştığını sandığım an, Rio, uzun, zarif, acımasız parmağı ile bir başka çılgınlık doruğunu gösteriyor." (s. 81)

Başka kültürlerden yazarların veya gezginlerin çoğu kez renk, ses, gizem ve coşkuyla betimlediği Rio şehri, Aslı Erdoğan'ın romanında biraz da Siyah Orpheus'u çağırıştırarak karanlık ve şiddetli yüzüyle görünür. Böylece bir bakıma Narkissos'un Maskeleri'nin Özgür'ünü anlatan roman ile Özgür'ün romanda yazdıkları birbirini tamamlar.

Yazarın 'Kadın Olmayı Hep Reddettim' başlıklı bir söyleşisinde yaptığı açıklamaysa 'Mekân ve Kadın' konulu bu yazının en can alıcı satırlarından olacaktır:

"Erkek çocuk isteyen bir ailenin kız çocuğuydum. Baştan beri kadın olmayı reddettim ben. Ben düşünce yapısı olarak biseksüelim. Hem kadın hem erkek gibi bakabiliyorum her şeye. Çocukluğumdan beri kadınlık normlarına uyamadım. Şimdi, 'Evet, ben istediğiniz kadın normlarında değilim,' diyebilecek entelektüel birikime de sahibim, psikolojik güce de. Ama bunun bedelinin ne olduğunu da öğrendim. Yalnızlık, alay, küçümseme..."

Bu yazıda üç kadın yazarın mekânları açısından kısaca ele aldığım üç romanının kahramanları olan: Aysel 1960'ta Ankara'da bir otel odasında hayatla ilişkisini bitirmeye karar verir, Afife 1990'larda ütöpik bir adada dünyayla ilişkisini kesmekten başka çıkar yol bulamaz, Özgür'ünse 1998'de Rio'da hayatla zaten zayıf olan bağlantısı kopartılır. Evet, Aysel intihar etmekten vazgeçer, artık kendi olmaya, istediği gibi yaşayacağı bir hayatı seçmeye karar verir. Ancak aynı Aysel eğer 2000'lerde ölmeye yatsaydı ona hayata tekrar tutunmaya destek ve umut verecek 'ülküdaşları'ndan birini bulabilecek miydi, sorusunu da yanında taşıyarak günümüze akar. Bu da bütün sorunlarına karşın 1960'ların günümüze oranla naif ve erdem odaklı etik anlayışına dair zihinlerde iz bırakır. Özgür Rio'nun yoksul arka sokaklarında çantasını çalmak için saldıran (bizdeki tinercilere denk düşen) zavallı bir yankesici tarafından öldürülür. Aslında korumak için hayatını kaybettiği çantası değil içindeki günlüğüdür; günlüğüyse kendini ve dünyayı anlamak için yazdığı hayatıdır Özgür'ün! Afife, 'tek tip hayat' yaşaması için baskı yapan otoriteye tepki olarak dostlarıyla beraber sürgüne gittiği ütöpik BİS adasıyla beraber yerküreyi terk eder, kaybolmayı seçer, kendini yeryüzü kayıtlarından

siler; ancak giderken yeryüzü tiranlarını ekolojik bir felaketle cezalandırır. Öyle yapar, onlar, üç kadın yazar tarafından edebiyahımıza armağan edilen üç kadın öyle yaparlar... Kim bilir, belki bundan yüz yıl sonra başka bir kadın yazar, Türkiye’de yaşamakta olan üç kadın yazara ait üç kadın karakterin romanlarının sonunda nasıl hayatta kaldıklarını anlatan bir yazı yazar. Eğer o zamana kadar insanlık, dünyanın bizimkisinin de dahil olduğu ‘öteki coğrafyası’nda zorbalık, şiddet ve korkuyla; baskı, günah ve ayıpla dayatılan tek tip hayatlar kalıbını yıkabilmişse... Kim bilir...

Buket Uzuner,
Büyükkada, Ağustos 2009

KAYNAKÇA

- Bookworld Literary Magazine (Aralık 1992) ABD.
Cogito (Yaz 2009) 59.
Cumhuriyet Kitap, 18 Haziran 1992.
Korap, E. Milliyet, 31 Ocak 2005.
Örer, A. Taraf 15 Mart 2009.
Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 1977.
Varlık, Haziran 1992.
Yerlikaya, A. (2004a) Buket Uzuner’in BiS Romanında Ütopya Kavramı. İzedebiyat.
_____ (2004b) Balık İzlerinin Sesi Romanında Postmodernist Öğeler.

BİR KÜLTÜRÜ YAŞAYAN VE YAŞATAN KADINLAR: ARNAVUTLUK'TA TÜRK İZLERİ

Balkanlar; Avrupa'nın nadide bir bölgesinde, Türklerin, Arnavutlaşmış Türklerin ve Arnavutların, bir anlamda kültürel akrabalık bağlarıyla kaynaşmış olan bu toplulukların Türk kültürünü yoğun bir biçimde yaşadıkları ve yaşattıkları bir bölgedir. Yolu Arnavutluk'a düşen her Türk kendini Anadolu'nun bir köşesinde hisseder, tatlı bir şaşkınlık yaşar. Ziyaretçiler doğal bir misafirperverlikle karşılanır, her yabancı selamlanır ve kucaklanır. Köy kadınlarının giysilerinden yemeklerine, mutfakta kullandıkları deyimlerden güğümlere kadar her şey 'biz'i hatırlatır.

Arnavutluk dini inançların çok güçlü bir biçimde yaşandığı bir ülkedir. Halk elli yıl boyunca ibadet ve inancın yasak olduğu bir dönemden sonra sanki inancını yaşamaya susamıştır... Tüm ülkede Hristiyanlık sembollerinin yanı sıra Müslüman izlerine de sıkça rastlanır. Berat'a giden yolun sağında, 1997 yılında yaşanan toplumsal kargaşa sırasında tahrip edilmiş bir fabrika bacasının bile minare olarak kullanıldığı göze çarpar. Dini inançları en çok da kadınların uyguladığı ve yaşadığı görülür.

1997-2000 yılları arasında Tirana Üniversitesi'nde görev yaptığım sıralarda, Arnavutluk'ta Türk kültürünün izlerini yakından görme ve 2000 dolayında fotoğraftan oluşan bir arşivle belgeleme fırsatı buldum. Adriyatik kıyılarında uzanan bu ülkede Anadolu'dan farksız bir kültürün günlük hayata yansımalarını, Türk-Osmanlı mimari eserlerini, dini-mistik-folklorik ortamı ve insan ilişkilerini gözlemledim. Osmanlı egemenliğinin son bulmasının üzerinden bir yüzyıla yakın bir zaman geçmesine rağmen tüm canlılığıyla süren Türk

* Adalet Yavuzer: Araştırmacı, eğitimci.

kültürünün, özellikle kadınlarca nasıl bir bağlılık ve canlılıkla yaşatıldığına tanık oldum.

Pek çok kaynak Avrupa dillerinde Alban adıyla anılan Arnavutların İller so-
yundan geldiğini yazar, ancak günümüzün Arnavut halkı hâlâ bizden izler ta-
şınmaktadır. Bu gerçeği anlamak için Osmanlı tarihini ve hatta Osmanlı öncesi
Türk kültürünü bilmek ve anlamak yeter. Sir Charles Eliot'ın deyişiyle Arna-
vutluk "Avrupa'daki Türkiye"dir.

Bugün 3,5 milyona yakın nüfusa sahip bir ülke olan Arnavutluk, Osmanlı
tarihi boyunca bazı kaynaklara göre 35, bazılarına göre ise 38 vezir çıkarmış.
Osmanlılar Arnavutları Balkanlar'daki en sadık tebaa olarak görmüşlerdir. Kı-
sacası Osmanlı Türkleri sosyokültürel yönden Arnavutları derinden etkilemiş-
tir. Elbasan'da eski bir Türk konağında bulunan Etnografya Müzesi'ni ziyare-
timde müdürü, bazı resmi belgeleri göstererek şunları söylemişti: "Arnavut-
luk'a ilk gelen Türkler demirciliği ve dericilik sanatını ta Orta Asya'dan taşı-
dı, getirdi ve bize üretmek ekmek parası kazanmayı öğretti. Biz öğrendiğimiz
bu sanatla karnımızı doyurduk ve hâlâ da doyuruyoruz." Arnavut erkekleri-
nin mesleklerinde rastlanan bu kültür izlerinin yanı sıra kadınların giysilerin-
de, gelinlik modellerinde Osmanlı ve Osmanlı öncesi çizgilerin hâkim olması,
hatta evlerin döşeniş üslubu ve mutfak araç gereçlerinin adlarının Türkçe olu-
şu da kadınlar tarafından sürdürülen Türk kültürünün etkilerinin en belirgin
örnekleridir.

Müslüman Türk'ün coğrafyası, bir
bakıma Ahmed Yesevi'nin coğrafyası-
dır ve bu coğrafyada Türk kültürü,
doğudan batıya doğru kendi değerle-
rini gittiği her yere taşımıştır. Bir ucu
Türkistan'da, diğer ucu Bosna'da ya
da Adriyatik kıyılarındaki Arnavut-
luk'ta olan bu coğrafya, aynı zamanda
kültür coğrafyamızdır da. Arnavut-
luk'ta yaygın olan Bektaşilik bilindiği
gibi kendini Ahmed Yesevi'ye kadar
uzanan bir silsileye bağlı sayar. Diğer
yandan Arnavutluk, Ahmed Yesevi
dervişlerinden Sarı Saltuk'la ilgili zen-
gin rivayetlerin bugün de dilden dile

Berat Etnografya Müzesi'nde, Arnavut kadın
giysisi. Anadolu'daki bindallı türü giysilerin
motif ve model olarak tıpatıp aynısı.

dolaştığı bir bölgedir ve bu bağlamda birtakım kültürel unsurlar, mekânlar, uygulamalar halen süregelmektedir. Bu halk, dün olduğu gibi bugün de Türk toplumuna çok yakın, gelenek ve göreneklerimizle iç içe yaşayan kültür akrabamız topluluklardandır. Bugün konuşulmakta olan dilde sıkça rastlanan Türkçeden alınmış kelimelerden öte deyimlere bile yansıyan dünya görüşü, çokkültürlü toplumlarda kardeş halkların kök, dil ve tarih birliğinin yanı sıra, aynı zamanda, geçmişte ve gelecekte aynı kaderi paylaşmasına da bir zemin hazırlamaktadır.

Arnavutluk öyle bir ülkedir ki Türklerle geçmiş yıllarda yaşanmış ve hâlâ izlerine rastlanan husumet duygularına rağmen, o güzelim eski yağdanlıklar, şamdanlar, masa üstü yazı takımları, kamış kalemler, Hristiyan ve İslam kültürünün iç içe geçmiş en güzel desenlerini taşıyan tepsiler, ibrikler, hepsi ait oldukları toplumların dünkü ve bugünkü düşmanlığını kınarcasına bitpazarlarında yan yana ve barış içinde alıcısını beklemektedir.

Yine Arnavutluk öyle bir ülkedir ki masallara karışmış unsurlar, 'yedi kat gök' ve 'yedi kat yer' kavramları, bir zamanlar buralarda kimlerin oturduğunu, hangi boyların yaşadığını kanıtlayan sokak ve mahalle adları, günümüz Türkçesinde artık rastlamadığımız, ancak Orta Asya'da hâlâ kullanılan bazı kelimeler, hepsi bize bizi anımsatır.

Öte yandan, Türk topraklarında da bu ülke halkının adı insanımızın damak zevkine, hatta kaldırımlara yansımış, izleri bugünlere gelmiştir: arnavutbiberi, arnavutciğeri, arnavutkaldırımı... ve tabii inat deyince hemen aklımıza gelen Arnavut inadı... Tüm bunlar 437 yıllık bir tarih boyunca iç içe yaşamış iki halkın arasındaki etkileşimin izleridir.

Arnavutluk'ta geçirdiğim üç yıl boyunca tanık olduğum ve etkilendiğim şeylerin başında, Arnavut kadınlarının ünlü Türk komutanlarından ve Alpe-renlerinden Sarı Saltuk'a sahip çıkarak, Kruya şehrinde, onun ayak izinin olduğu rivayet edilen makamda türbesini yasaklı dönemde bile gizlice ziyaret ederek hatırasını yaşatmaları olmuştur. Her Nevruz bayramında bugün de törenler yapılır, kadınlar tarafından horozlar kesilir.

Arnavutluk'ta canlı birer açık hava müzesi niteliği taşıyan Cirokastra, Elbasan, Berat, Korça ve Kruya şehirle-

Sarı Saltuk Türbesi içinde, onun ayak izinin olduğu rivayet edilen makamda Arnavut kadınları Sarı Saltuk'a dua ediyor, gönüllerinden ne koparsa bu ayak izine atıyor. Toplanan bağışlar türbenin bekçisi ve türbe giderleri için kullanılıyor.

Kruya'da Eski Pazar veya diğer adıyla Osmanlı Çarşısı'nda sergilenen ürünler de Arnavutluk'ta kadınlar tarafından hâlâ yaşatılan Türk kültürünün en güzel görsel kanıtı.

melerinin, bu ortak misafirperverlik geleneği ve kahve kültürünü korumalarının, üstelik bununla gurur duymalarının bende yarattığı duyguları anlatmakta zorluk çekiyorum.

Kruya'da, Osmanlı Çarşısı'nda girilen her dükkânda yan yana dizili duran objeler, geçmişte aynı sokakta yaşamış farklı inanç ve kökene mensup kadınların günlük hayatlarına ve geleneklerine şahitlik eder. Dantel örneklerine verilen 'elti eltiye küstü' gibi isimlerden tutun da, gelinlik modellerine, sırma işlemeli gelin bohçalarına, ayakkabı üzerine giyilen sırma işlemeli tozluklara, gergeflere, evin büyükhanımının belindeki kuşakta bağlı duran mutfaktaki kiler sandığının anahtarına, Arnavutçada 'pay sandığı' denen çeyiz sandıklarına, bu sandıkların içinde sırma işlemeli bohçalarda saklanan yine sırma işlemeli gelin pabuçları ve yeleklerine kadar her şey kadın eliyle sürdürülen ortak bir kültürün izlerini sergiler. Odaları süsleyen beyaz iş perdeler, ebeveyn yatak odasının döşeniş tarzı ve duvar içindeki yıkanma dolabından, yufka ekmek pişirilen 'saç'a, konuklara sunulan Türk kahvesine kadar Arnavut kadınlarının sürdürdüğü Türk kültür geleneklerine rastlanır.

Gezilen görülen her yerde, Asya'nın bozkırlarından Adriyatik kıyılarına taşınmış ve Balkan halklarıyla paylaşılmış bir kültürün, özellikle evlerin iç ve dış mekânlarına, banyolara, yatak odalarına, mutfaklara, 'dam' adı verilen hayvan ahırlarına ve bahçelere kadın eliyle nasıl da yansıdığını ayrıntılarıyla görmek mümkündür.

rinde ev hayatı ve aile anlayışının da benzerliği dikkat çeker. Özellikle de Bektaşilerin yoğun olduğu eski bir Türk şehri olan Kruya'da...

Kruya'da hâlâ canlılığını koruyan Osmanlı Çarşısı'nı gezerken gözlerim dolar, geçmişimden gurur duyardım. Kentin sokaklarında yürürken her seferinde Türk olduğum için bana ayrı iltifat eden gönül dostum hanımların kahve içmeye, hem de Türkçe olarak davet et-

Kruxa'da Eski Pazar'ın sonunda, Kruxa Kalesi girişinde ortak kültür ürünlerinden örnekler.

Makedon asıllı Bayan Aleksandra, kendi elleriyle hazırladığı Osmanlı çizgileri taşıyan gelinlik kıyafetiyle.

Eski bir Türk yerleşimi olan Cirokastra'da Zekatların Konağı'nı gezerken müze müdürünün anlattıkları da bu gözlemleri doğrulamaktadır:

"Aslında kadınlar erkeklerden daha kültürlüydü; haremlik selamlık anlayışının hâkim olduğu günlerde, erkekler kendi aralarında sohbet ederken, kadınlar onları haremlik bölümünden dinleyebiliyordu. Yani kadınlar bir yandan kendi aralarında sohbet ederken, bir yandan da erkeklerin sohbetini takip ederdi. Böylece sadece kendi aralarında sohbet edebilen erkeklerden daha farklı ve zengin bir kültüre sahip oluyorlardı. Yani erkeklerden şanslıydılar. Erkekler sadece kendi aralarında sohbet edebildikleri için olayları kadın gözüyle görme imkânından yoksundular."

"Kız evi naz evi" gibi deyimlerle süslenen kız isteme ve kına gecesi âdetleri de bugün yaşayan geleneklerdir. Kadınların sürdürdüğü düğün âdetlerinden bazıları ise şöyle sıralanabilir:

- Kız ve erkek tarafı tarafından karşı-
lıklı hazırlanan nişan bohçası,
- Düğün arifesinde kız evinde yapılan
kına gecesinde, oğlan evi tarafından yol-
lanan, üzeri yanan mumlarla süslü kına
tepsisi,
- Düğün öncesinde hem kız hem er-
kek evine asılan bayrak,
- Nikâh günü kızın beline bir aile bü-
yüğü veya kızın erkek kardeşi tarafından
bağlanan kırmızı kuşak,
- Gelinin ayakkabısının altına bekâr
kızlar tarafından yazdırılan isimler,
- Kruya şehri civarındaki düğünlerde
birkaç yaşlı kadının ellerinde taşıdığı be-
yaz bayrak ve ayna.

Sandra ve eşi Boris düğün kıyafetleriyle.

Kazakistan'ın güneyinde, Ahmed Ye-
sevi'nin türbesinin de bulunduğu Türki-
stan şehrindeki avlulu yer evlerinin aynısı olan evleri ve temizliğiyle dikkat çe-
ken ve Türklerin Arnavutluk'a girişlerinde ilk konakladığı yerlerden biri oldu-
ğu söylenen Preza köyünde de misafirlere sadece Türk kahvesi ikram edilir.
Söylenenlere bakılırsa, kızlarının güzelliği ile bilinen Preza'dan gelin alan Ar-
navut kaynanalar, "Prezalı gelinim var," diye övünürmüş (Prof. Dr. Süleyman
Dashi, 2000).*

Ve tabii, Türk ve kahve... Bu iki sözcük Arnavut halkının zihninde ayrıl-
maz bir bütündür. Kahveyi ve sigarayı çok seven Arnavutlar "*Kafe pa duhan si
Turku pa iman*" deyişiyle, tütünsüz kahveyi imansız Türk'e benzeterek kahve-
nin sigarasız, bir Türk'ün de imansız olamayacağına dair inançlarını dile geti-
rirlen.

1997 yılında tanıştığım, 15 yaşında Üsküp'ten Tiran'a gelin giden Üsküp do-
ğumlu Sabriye Gruya Teyze ile Nafiye Bata ve Saadet Hoxha (Hoca) teyzelerin
anılarını üç yıl boyunca paylaştım. Enver Hoca yönetime geldikten sonra ya-
saklanan dini geleneklerini, Ramazan ayında toplanıp hatim indirme inançla-
rını 'doğum günü kutlaması' adı altında nasıl yaşattıklarını dinledim; bu ka-
dınların cesaretine ve geleneklerine bağlılığına hayranlık duydum. Hem Hiris-

* Yazar, 1998-2000 yılları arasındaki gezilerinin çoğunu Prof. Dr. S. Dashi ile birlikte gerçekleştirmiş ve metinde yer alan bilgileri sözlü olarak kendisinden not almıştır. Söz konusu refe-
rans, 2000 yılında Preza köyü gezisi sırasında Dashi'nin anlattıklarına atıftır. (e.n.)

tiyanlar hem de Müslümanlar için ölülerin dini törenle gömülmesinin yasak olduğu Enver Hoca döneminde bu üç kadından ikisi ölen kocalarını herkesten gizli dini usullere göre gömmeye çalışmışlardır. Sabriye Gruya Teyze bunu şöyle anlatmıştı: "Ölülerimizi elbise ile ve dini tören yapmadan gömerdik. Amma ben kocamı tuvalette yıkamıştım gizlice. Ne yapayım, erkek hoca bulamadım. Her-

Anadolu'da Tunceli yöresindeki eski düğün âdetlerini andıran, yeni kurulacak yuvada aydınlık ve temizliği ifade eden beyaz bayrak ve ayna taşıyan yaşlı kadınlar.

kes korkardı be yavrum." Ardından söze giren Nafiye Teyze, "Ben de çatı katında yıkamışım kocamı bre," derken Saadet Teyze söze karıştı ve iç çekerek şöyle dedi: "Ah, ah. Ben hiç yıkayamadım ki."

Bölgede hâlâ çok sayıda geleneksel Türk evi örneklerinden de bulunmaktadır. Selçuklu tarzı kapı tokmaklarından tutun da, Erzurum'da halk arasında 'karlanguç örtüğü' veya 'pasin örtüğü' olarak adlandırılan, yalnızca tavandan bir aydınlatma penceresine sahip evlere, kapı girişlerinde Orta Asya'dan Adriyatik kıyılarına taşınmış, nazara ve kötü ruhlara karşı kadınlar ve erkekler tarafından hâlâ ısrarla kullanılan koç ve geyik başlarına, sarmısak, biber, mavi boncuk gibi bazı geleneksel unsurlara kadar her şey taptaze yaşıyor. Osmanlı döneminde Elbasan'da bir kadın tarafından yaptırılan Nazire Şah Camisi ise yine Arnavutluk'a taşınmış Türk mimari tarzının en güzel örneklerinden biridir.

Ne var ki son yıllarda bu bölgedeki tarihi mimarlık eserlerine yüksek ücretler ödenerek parça parça Yunanistan'a taşınmaya çalışıldığı da görülmektedir. Örneğin Cirokastra'da gezdiğim bir evin sahibi olan hanım, şu anda içinde yaşanan eski bir Türk konağının ahşap tavanına 600.000 Yunan drahmisi ödenerek Arnavutluk dışına çıkarılmaya çalışıldığını ve Yunan eseri olarak tanıtılmak amacıyla satın alınmak istendiğini anlattı. Neyse ki tarihine ve hatıralarına sahip çıkan ve evini bir müze gibi korumak isteyen evin hanımı, eşinin evi satmasına engel olarak yapıyı kurtarmış.

Preza köyünde torunuyla poz veren bir köylü kadın.

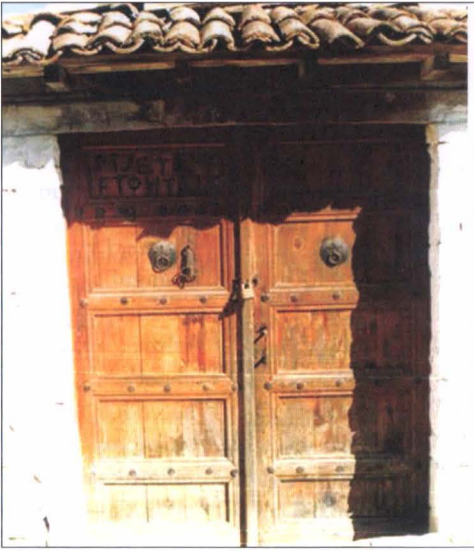

Berat Kalesi yakınlarında, hayvanını otlatırken bir taraftan da bamya ayıklayan teyzenin Anadolu kadınından farkı var mı?

Törelerde Kadın

Kuzey Arnavutluk'ta töre yasaları olarak bilinen, hatta meclisteki bir kavgada gündeme gelmesi nedeniyle dünya kamuoyuna yansıyan **Lek Duka Çini Kanunları**'nda kadın ve çocuklara uygulanan töreler Anadolu'daki yaygın töreleri anımsatmaktadır.

Töreye göre çocuklar ve yetişkinler arasında baş gösteren çatışmalar farklı muamele görüyor. Çocukların kavgaları ciddiye alınmıyor. Çocuk bir aile büyüğü tarafından dövüldüğünde bu, haklı bir cezalandırılma olarak değerlendiriliyor. Kadınlar, çocuklar, papazlar, yaşlı ve hastalar ile ruh hastaları genellikle kan davalarının dışında tutuluyor. Ancak hane halkı arasında bir erkek olmadığı zaman intikamı almak kadına düşüyor. Töre pek nadir olarak, o da küçük sorunlar için arabulucu olmasını kabul ediyor. Kadın sadece zina durumunda öldürülebiliyor, aksi halde bir kadını öldürmek büyük bir onursuzluk olarak kabul ediliyor. Bu kuralın tek istisnası ise tecavüz ve zina durumları. Özellikle eski dönemlerde bu tür olaylarda tecavüzü gerçekleştiren erkek kadar kadın da ölümlle cezalandırılmış. Bir erkeğin nişanlı bir kızın evine girmesi, erkeğin ailesiyle güveyin ailesi arasında kan davasına neden olmuştur. Kadının onuru erkeğin onuru sayılmaktaymış.

Kruya'da, kadın ve erkek ziyaretçileri ayırt etmek için farklı tokmakların olduğu bir evin kapısı.

Nazire Şah Camisi (1599) Arnavutluk'ta bir kadın tarafından yaptırılan ilk ve tek camidir.

Konuşulan Dilde Ortak Kelimeler

Arnavutluk'ta özellikle kadınların gündelik hayatlarında yer alan birçok faaliyet ve araç gereç için Türkçe kelimeler kullanıldığı da görülmektedir. Kadına özgü bir alan olan ev ve mutfak kültürüne ait Arnavutça kelimelerin çoğu ya Türkçe kökenlidir veya Arnavutçaya Türkçe yoluyla girmiştir. Hatta Arnavutçada Türk kökenli deyimlere de sık rastlanır: *Nga fshati i gruas*, Türkçe 'hanım köylü' deyiminin Arnavutçasıdır.

Tablo 1: Evle İlgili Kelimeler

- * Arnavutça kelimeler yazılışı ile verilmiştir. Okunuşu Türkçe ile hemen hemen aynıdır.
 ** j harfi y; 'xh' sesi 'c'; 'sh' sesi 'ş' olarak okunur.

Arnavutça	Türkçe	Arnavutça	Türkçe
batanije	battaniye	jatak	yatak
çarçaf	çarşaf	jorgan	yorgan

çekmexhe	çekmece	çengel	çengel
çikrik	çıkırık	dolap	dolap
dyshek	döşek	farashe	faras
fener	fener	fitil	fitil
halli	halı	hallke	halka
havlli	havlu	jastëk	yastık
kandil	kandil	kellef	kılıf
kolltuk	koltuk	kove	kova
legen	leğen	mangall	mangal
mashe	maşa	minder	minder
perde	perde	qilim	kilim
saxhak	saçak	sepet	sepet
senduk	sandık/sanduka	sixhade	seccade
sofa/sofer	sofra	sofrabez	sofrabezi
shilte	şilte	taketuke	takatuka
ujti	ütü	xhiblik	cibinlik

Tablo 2: Mutfak Terimleri

Arnavutça	Türkçe	Arnavutça	Türkçe
bakraç	bakraç	bardhak	bardak
buçuk	buçuk	çanak	çanak
çini	çini	çirak	çirak
filxhan	fincan	gyp	küp
gjym	güğüm	havan	havan
ibrik	ibrik	jamake	yamak
kapak	kapak	kavanoz	kavanoz
kazan	kazan	kushane	kuşhane
lëngjër	lenger/tencere	okllai	oklava
haklagi	oklava	paçavure	paçavra
qepshe	kepçe	rende	rende
qyp	küp	saç	sac
sahan	sahan	shishe	şişe
tas	tas	tavë	tava
tenxhere	tencere	tepsi	tepsi
torbë	torba	tullumb	tulumba
xhezve	cezve		

Tablo 3: Yiyecek ve Gıda Ürünü Adları

Arnavutça	Türkçe	Arnavutça	Türkçe
ashure	aşure	bakllava	baklava
bollgur	bulgur	boze	boza
bumbar	mumbar	burani	boranı
byrek	börek	čaj	çay
çamçakez	çam sakızı	çomlek	çömlek
çorbe	çorba	çyrek	çörek
dollma	dolma	ermik	irmik
franxholla	francala	gajgana	kaygana
gurabije	kurabiye	gjevrek	gevrek
gjylaç	güllaç	gjysleme	gözleme
gjyveç	güveç	hallvasi	halva
hallve	halva	harxh	harc
havjar	havyar	hoshaf	hoşaf
hoshmar	hoşmerim	iç	iç
imam bayalldi	imambayıldı	jahni	yahni
japarak	yaprak	jufke	yufka
kaçkavall	kaçkaval	kadaif	kadayıf
kajmak	kaymak	kapama	kapama
kasher	kaşar	kaurma	kavurma
kime	kıyma	llapa	lapa
llokme	lokma	llokum	lokum
meze	meze	mu halebi	muhallebi

Bir kültürün oluşmasında ve aktarılmasında kadınlar önemli bir görev üstlenirler. Önce dili, sonra töreleri, ahlak anlayışını, dini ve milli gelenekleri genç kuşaklara ilk öğreten annelerdir. Yüzyıllar boyunca Türklerle birlikte yaşamış olan Arnavutluk halkıyla paylaştığımız gelenek ve görenekleri de yine kadınlar yaşatmakta ve gelecek kuşaklara aktarmaktadırlar.

ÖZYAŞAMÖYKÜLERİ

ADALET YAVUZER

1952'de Gaziantep'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Gaziantep'te yaparak Atatürk Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi.

16 Ekim 1997'de Arnavutluk Tiran Üniversitesi Balkan Dilleri Bölümü'nde görevlendirildi.

2001-2002 öğretim yılında da Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde çalışarak yenden yurda döndü.

2006-2008 yıllarında Bahçeşehir Üniversitesi'nde İngilizce hocası olarak çalıştı.

ALİYE PEKİN ÇELİK

Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nden lisans aldıktan sonra ODTÜ ve Princeton üniversiteleri mimarlık fakültelerinden yüksek lisans, İstanbul Teknik Üniversitesi'nden doktora ve doçentliğini almıştır. New School University'de ders vermiştir. Şimdilerde Birleşmiş Milletler'in çeşitli kuruluşlarında danışmanlık ve uluslararası kadın kuruluşlarından biri olan Soroptimist International New York City'nin başkanlığını yapmaktadır. Çalışmalarından dolayı Amerikan Mimarlar Enstitüsü'nden (AIA), Soroptimist International NYC'den (SINYC) ödüller almıştır.

AYDIN BOYSAN

1921 yılında İstanbul'da doğdu. Pertevniyal Lisesi ve Güzel Sanatlar Akademisi (Mimar Sinan Üniversitesi) Mimarlık Bölümü'nü bitirdi (1945). TMMOB Mimarlar Odası kurucu yönetim kurulu üyesi ve ilk genel sekreteri (1954-55), sonra İstanbul şubesi başkanı oldu (1961-62).

İTÜ Mühendislik-Mimarlık Fakültesi'nde dışarıdan yarızamanlı görev alarak 15 yıl, mimarlık öğretiminde bulundu (1957-82).

Hürriyet gazetesinde on yıl (1982-91) ve *Akşam* gazetesinde üç yıl (2000-2002) sürekli köşe yazıları ve dizi röportajları yayımlandı.

Dünya gezilerinden izlenimler, deneme, mizah konularıyla, biri uzay romanı olmak üzere 30 kitabı yayımlandı.

Çeşitli konularda dizi ve tek, çok sayıda televizyon konuşmaları yayımlandı.

Mimar olarak 55 yılda (1945-2000) toplam alanları 200 futbol sahasını bitişik dolduracak kadar çok çeşitli binalar ve tesisler planladı.

BUKET UZUNER

Romancı, hikâyeci ve gezi yazarı Buket Uzuner Ankara'da doğdu. Hacettepe Üniversitesi, (Norveç) Bergen Üniversitesi, (ABD) Michigan Üniversitesi'nde biyoloji ve çevre bilim eğitimi aldı. (Finlandiya) Tampere Teknik Üniversitesi ve ODTÜ'de araştırmacı olarak çalıştı ve ders verdi. Kitapları yedi dile çevrilen Buket Uzuner 1996 yılında (ABD) Iowa Üniversitesi'nin (IWP) onur üyesi oldu, 2004 yılında da ODTÜ senatosu tarafından takdir belgesiyle onurlandırıldı. Yazar, Kuzey Sahra Afrika'sı, Kuzey Amerika, Kanada ve Avrupa'ya uzun seyahatler yaptı. Buket Uzuner'in roman, öykü ve gezi yazılarının dışında Gümüş Yaz, Gümüş Kız (2002) adlı bir biyografisi ve Selin ve Cem'le Yolculuklar (2004) başlıklı bir deneme kitabı vardır.

T. CAN ELGİZ

Cenova'da doğdu. Şişli Terakki Lisesi, daha sonra İTÜ Mimarlık Fakültesi'nden mezun oldu.

1989'dan beri İstanbul'da konut-villa, büro üretimine girdi. 1993'ten günümüze kadar ise Levent-Maslak bölgesinde yine land developing olarak yüksek (high rise) A sınıfı büro binası üretmeye devam ediyor.

Halen İstanbul Rotary Kulübü ve TUSİAD üyesi.

DOĞAN KUBAN

1926 Paris doğumlu. 1952'de Mimarlık Tarihi Kürsüsü asistanı olmuştur.

1965'te *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları* adlı kitabıyla profesör oldu. Michigan ve Minnesota üniversitelerinde İslam Sanatı ve Mimarisi, M.I.T.'de Ağa Han profesörü olarak İslam Mimarisi Tarihi dersleri vermiştir.

1965-75 yıllarında Harvard Üniversitesi'nin İstanbul'da Kalenderhane Camisi kazısı ve restorasyonunda co-director olarak çalışmıştır.

EBRU ERGÖZ KARAHAN

Nisan 1975 Manisa doğumlu Ebru Ergöz Karahan, lise öğrenimini İstanbul Atatürk Fen Lisesi'nde bitirmiş, AFS ile ABD'de bir yıl daha lise öğrenimine devam etmiştir. Lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Ana Bilim Dalı'nda tamamlamıştır.

2003 yılına dek özel sektörde mimar olarak çalışmış, 2003 yılından sonra ise akademisyen olarak çalışma hayatına devam etmiştir. 2008 yılından itibaren İstanbul Ticaret Üniversitesi İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü'nde Yrd. Doç. Dr. olarak çalışmaktadır.

ERİNCİK EDGÜ

1971'de İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Pasadena'daki (ABD) John Marshall Fundamental Highschool ve İstanbul Kadıköy Anadolu Lisesi'nde tamamladı. 1994 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'ni bitirdi.

Halen Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nde öğretim üyeliği ve dekan yardımcılığı görevini sürdürmektedir.

Araştırma konuları arasında mimari tasarım, çevre davranış çalışmaları, yapısal çevre ve kültür, konut tasarımı, yerel mimari, kent mekânları ve suç ilişkisi, kentsel dönüşüm ve mekânsal dizim (space syntax) çalışmaları yer almaktadır.

FÜSUN ERTUĞ

İstanbul Üniversitesi'nde Prehistorya ve Arkeoloji okudu, 1972'den itibaren Anadolu'da arkeolojik kazılara, etnografik araştırma ve belgeleme çalışmalarına katıldı. Çalışmalarını kültürel ve biyolojik çeşitliliğin yok olmaması, bilimsel çalışmalarda yorumlamaya katkıda bulunması ve yaşatılması yönünde sürdürdü.

Doktorasını St. Louis'deki Washington Üniversitesi Antropoloji bölümünde, Orta Anadolu'daki bir köyün geçim ekonomisiyle ilgili etnoarkeoloji konulu bir tezle yaptı. İnsanların bitkilere ilişkin bilgisini araştıran etnobotanik alanında uzmanlaştı ve Anadolu'daki zengin bitki kullanımını araştıran çeşitli projeler yürüttü.

HALE TURGAY GEZER

TED Karabük Koleji'ni bitirdikten sonra Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde mimarlık eğitimini tamamlamış ve yüksek mimar unvanıyla mezun olmuştur. Bu fakültenin Yapı Fiziği ve Malzeme Bilim dalında doktora derecesi almıştır.

Çalışmalarını özellikle sanat, tasarım, mimarlık, iç mimarlık, malzeme ve tekstil üzerinde yoğunlaştıran Dr. Gezer'in, bu konuları içeren çok sayıda basılı makale, bildiri ve araştırmaları, uluslararası ve ulusal akademik çalışmaları, özgün bireysel sanat ve tasarım etkinlikleri bulunmaktadır.

HALİT REFİĞ

5 Mart 1934'te İzmir'de dünyaya gelen Halit Refiğ, 1957 yılında *Yaşamak Hakkındır* filminde Atıf Yılmaz'ın asistanlığını yaparak sinemaya başladı. 1960'ta ilk filmi *Yasak Aşk*'ı yönetti.

Halit Refiğ, sinema filmleri yanında Türk düşünce hayatı ve toplumsal sorunlar üzerine düşünce üreten bir fikir adamı olarak da Türk Sineması'nda seçkin bir yere sahiptir. Doğu İslam ve Batı Hristiyan toplumlarının izlediği değişim süreçlerindeki farklılığa dikkat çekmiş, bireyden çok toplumu temsil eden tiplemelere ağırlık veren geleneksel ve klasik Türk sanatlarından hareketle Batıcılığın yarattığı yabancılaşmayı vurgulamış, Türk Sineması'nın doğrudan doğruya Türk halkının film seyretme ihtiyacından doğan ve sermayeye değil emeğe dayanan bir sinema olduğu için, halk sineması olduğunu savunmuştur. Halit Refiğ 11 Ekim 2009'da hayatını kaybetti.

İNCİ DELEMEN

1993 yılında İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı'nda 'Anadolu'da Atlı Tanrılar' konulu doktora tezini vermiş, 2006 yılında profesör olmuştur. Yunan ve Roma sanatında ikonografya, Roma dönemi heykeltıraşlığı, toreutik ve tümülüsler ilgi alanları arasındadır.

Türk Eskiçağ Bilimleri, Türk-Amerikan İlmi Araştırmalar Derneği, Arkeologlar Derneği ve Societas Anatolica üyesidir. Perge Kazı ve Restorasyon Çalışmaları ekibinde yer almaktadır. *Anatolian Rider Gods* (Bonn 2000), *Antik Dönemde Beslenme* (İstanbul 2001) ve *Tekirdağ Naip Tümülüsü* (İstanbul 2004) adlı kitapları ve çeşitli makaleleri ile editörlükleri bulunmaktadır.

LÂLE AYTAMAN

Dr. Lâle Aytaman 1944 yılında İstanbul'da doğdu.

Çocukluğu İstanbul, Ankara ve İzmit'te geçti. İlkokulu İzmit'te, orta ve lise-yi Sankt Georg Avusturya Kız Lisesi'nde bitirdi. 1961-62 yıllarında AFS bursu ile ABD'nin Arizona eyaletine giderek High School diploması aldı.

1962-1964 yıllarında İstanbul Üniversitesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölü-mü'ne devam etti. 1991 yılında Türkiye'nin ilk kadın valisi olarak Muğla iline atandı. 1995 seçimlerinde Anavatan Partisi'nden 20. Dönem Muğla Milletveki-li olarak seçilinceye kadar Muğla valiliği görevinde kaldı.

M. SİNAN GENİM

1945'te Kuzguncuk'ta doğdu. DMMA Mimarlık Bölümü Rölöve ve Resto-rasyon Ana Bilim Dalı'ndan yüksek mimar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fa-kültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatları Kürsüsü'nden 'İstanbul'un İskânı' konulu tez ile (Ph. D) unvanını aldı. 1970-1976 İDGSA'de asistan, 1974-1981 İÜ Edebiyat Fakültesi'nde, 1976-1983 İDGSA'de, 1983-1991 MSÜ'de, 1991-2007 MÜ Güzel Sanatlar Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1989-1992 İstanbul II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu üyesi olarak görev yaptı.

Çeşitli kitap, dergi ve gazetelerde makaleleri, radyo ve televizyon konuşma-ları, belgeselleri vardır. *Konstantiniyye'den İstanbul'a, XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları* adlı kitabı 2006'da yayımlandı. Halen İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Danışma Kurulu üyeliği yap-maktadır.

MİNE ÖZTAŞÇILAR

2003'te Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden mezun olduktan sonra, 2004-2006 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü'nde yüksek lisans yaptı. 2006 yılında Adli Bilimler doktorasına başlayan Mine Özaş-çılar kriminoloji ve viktimoloji alanlarında çalışmalar sürdürmektedir. Özellikle suç korkusu, bireysel güvenlik, medya ve suç korkusu ve suç mağduru olma risk algısı üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmaktadır. 2007 yılından beri Bahçe-şehir Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

NAZAN MOROĞLU

Alman Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi. İ.Ü.de Kadın Hukuku alanında yüksek lisans yaptı ve İ. Ü. Kadın Araştırmaları Ana bilim Dalında öğretim görevlisi oldu. Eğitim ve Kadın Hakları alanında çalışan birçok kuruluştaki aktif üye olan Moroğlu, Halen Vakfı Yönetim Kurulu Üyesi olduğu İ.Ü. Hukuk Fakültesi Eğitim Vakfı ve Alman Liseliler Kültür ve Eğitim Vakfı kurucuları arasında yer aldı. 2003 yılından beri İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği (İKKB) Koordinatörlüğünü yürütmektedir. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Birliği – USTKB Danışma Kurulu üyesidir. AB için Türkiye Kadın İnişiyatifi üyesi ve Türk Parlamenterler Birliği Kadın Erkek Eşitliği Komisyonu yönetim kurulu üyesidir. Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesinde “Uluslararası ve Ulusal Hukukta Kadının İnsan Hakları” dersini vermektedir.

NECDET SAKAOĞLU

Necdet Sakaoglu (Divriği, 1939). Araştırmacı yazar. Yerel tarih, kent tarihi, Selçuklu, Osmanlı ve eğitim tarihleri konularında çalışmaları olan Sakaoglu'nun çok sayıda yayımlanmış eseri bulunmaktadır.

Atatürk Düşüncesi (1995, 1997, 2000) Ord. Prof. Reşat Kaynar'la; *Binbir gün Binbir Gece – İstanbul'da Eğlence Hayatının Tarihi* (1999), *Osmanlı'da Zenaatten Sanata Cilt I (Esnaf ve Zenaatkârlar)* (1999) – *Cilt II (Sanatlar ve Sanatkârlar)* (2000), *Osmanlı Dünyasından Yansımalar* (2000), *Avrupa Yolunda Bir Padişah: Sultan Abdülmecid* (2001), *Derinin Anadolu'da Bin Yıllık Tarihi* (2002) Nuri Akbaya'la; *Karamanname* Prof. Dr. Metin Sözen'le ortak çalışmalarıdır.

NERMİN ABADAN UNAT

Viyana'da doğan Nermin Abadan-Unat 1940'ta İzmir Kız Lisesi'ni, 1944'te İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Meslek hayatına Ankara'da yayınlanan *Ulus* gazetesinde başlamış, lisansüstü öğrenimini 1952'de Fullbright bursu ile ABD'de Minnesota üniversitesinde sürdürmüş, 1954'te Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ilk kadın asistan olarak göreve başlamıştır.

1998'de “Aydınlanmanın Kadınları” ödülünün verildiği yedi bilim kadınından biridir.

NESLİHAN TÜRKÜN DOSTOĞLU

Prof. Dr. Neslihan Türkün Dostoğlu İlkokulu Bursa'da, orta ve lise öğrenimini Robert Kolej'de tamamladı ve 1978'de ODTÜ Mimarlık Bölümü'nden mezun oldu. Aynı bölümde yüksek lisans derecesini aldıktan sonra eğitimini sürdürmek üzere ABD'ye gitti ve 1986'da University of Pennsylvania'da doktoraasını tamamladı. Yüksek lisans ve doktora eğitimi sırasında ODTÜ ve University of Pennsylvania'da araştırma görevliliği yaptı.

1997 yılında doçent, 2003 yılında profesör unvanını alan Dostoğlu, halen Uludağ Üniversitesi'nde Mimarlık Bölüm Başkanı'dır. Yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış pek çok makalesi, *Osmanlı Döneminde Bursa* ve editörlüğünü yaptığı *Cumhuriyet Döneminde Kadın ve Mimarlık* başlıklı kitapları ile çeşitli mimari proje yarışmalarında kazandığı ödülleri bulunmaktadır.

NİHAL EKİN-ERKAN

Nihal Ekin-Erkan ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü mezunu. Yüksek lisansını ve dokorasını Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. 2003 yılından bu yana Marmara Üniversitesi'nde Şehir Sosyolojisi ve Planlaması dersleri veriyor.

NURHAN ATASOY

Prof. Dr. Nurhan Atasoy, öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde tamamladıktan sonra, 1999 yılında emekli olana kadar, aynı fakültede sırasıyla Güzel Sanatlar Bölüm Başkanlığı, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölüm Başkanlığı ve Edebiyat Fakültesi Dekanlığı görevlerini üstlendi.

Atasoy, akademik yaşamı boyunca Türk ve İslam sanatı hakkında, birçok uluslararası kongre ve sempozyuma bildirileriyle katıldı, çeşitli araştırmalar yönetti. 80 makale ve 20 kitaptan oluşan çok sayıda yayın kaleme aldı.

NURTEN ÖZMELEK

25.05.1944 yılında İstanbul'da doğdu. 1964 yılında Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'ni bitirdi. 1999 yılında Yeditepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nü burslu kazandı. 2003 yılında bölümünden birincilikle mezun oldu. Aynı yıl Mimar Sinan Üniversitesi Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bölümü Yük-

sek Lisans sınavını kazandı ve 2006'da, Türkiye'de 1980'den Sonra Gelişen Sivil Toplum: Arnavutköy Semt Girişimi adlı tezini vererek mezun oldu. Şu anda TEGEV'de gönüllü İngilizce öğretmenliği yapmaktadır.

ÖZLEM ERDOĞDU ERKARSLAN

Doçent Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi'nde mimarlık lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini tamamladı. Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'ta çeşitli üniversitelerde ders verdi. 1997 yılından beri İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü Mimarlık Fakültesi'nde tamzamanlı olarak, Ege Üniversitesi Kadın Çalışmaları yüksek Lisans Programı'nda yarızamanlı olarak ders vermektedir.

Araştırma konuları antioryantalizm, İslam ülkelerinde çağdaş mimarlık ve cinsiyet-mekân üzerinedir.

SERPİL ÇAKIR

İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda siyaset bilimi doçentidir. Doktorasını aynı üniversiteden siyaset bilimi dalında aldı. Cumhuriyet'in Öncü Kadınları, Londra'daki Türkler, Kadınlar ve Temsil: Türkiye'de Kadın Parlamenterler isimli sözlü tarih projelerini yürüttü. Lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında verdiği dersler şunlardır: 'Kadın tarihi', 'Feminist teori', 'Kadın ve siyaset', 'Kadın çalışmalarında yöntem', 'Sosyal bilimlerde yöntem', 'Toplumsal hareketler', 'Karşılaştırmalı siyasal sistemler', 'Siyasal kriz', 'Frankfurt Okulu', 'Devlet, toplum, iktisat: Karşılaştırmalı Tarihsel Sosyolojiden Temel Örnekler.' Kadın hareketi tarihi, sözlü tarih, feminist yöntem, toplumsal cinsiyet ve siyaset konularında çeşitli yayınları bulunmaktadır.

SÜHENDAN KUMCU İLAL

1949 yılında doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde lisansını bitirdikten sonra yüksek lisans ve doktorasını aynı bölümde tamamladı. Ulusal ve uluslar arası çok sayıda toplantıya bildiriler sundu. TRT 2'de yayınlanan "Düşlerle Gelen" sanat programının danışmanlığını ve "Sesler Kalır" şiir programının sanat yönetmenliğini yaptı. Türk Kadını Güçlendirme ve Tanıtma Vakfı "Yurdumuzu Dile Getiren Kadınlar" Yarışması, Tezhip Dalı Birincilik Ödülü ve TRT Genel Müdürlüğünden, TRT Müzesi'nin kuruluşu nedeniyle ödüle layık görülmüştür.

TOMUR ATAGÖK

İstanbul doğumlu sanatçı Robert Kolej'den mezun olduktan sonra ABD'de Oklahoma State University (BFA), College of Arts and Crafts ve University of California, Berkeley (MA) devam ederek 1973'te Türkiye'ye döndü.

Sanatta yeterliğini yaparken, MSGSÜ Resim ve Heykel Müzesi Müdür Yardımcılığı görevini 1980-1984 yıllarında üstlendi. Yıldız Teknik Üniversitesi'ne geçerek üniversitenin Kültür Bason ve Dış İlişkiler başkanlığını ve aynı zamanda Güzel Sanatlar Bölümü öğretim üyeliği görevlerini sürdürdü. 1989 yılında Türkiye'de ilk müzecilik yüksek lisans programını kurdu ve emekliliğine kadar yürüttü.

ZEHRA ARAT

Prof. Dr. Zehra F. Kabasakal Arat New York Eyalet Üniversitesi'nin Purchase College'ında Siyaset Bilimi ve Kadın Çalışmaları bölümlerinde Juanita ve Joseph Leff Profesörü olarak ders vermekte ve Siyaset Bilimi bölüm başkanlığını yürütmektedir.

Yaptığı araştırmaları ve yayınları insan hakları üzerinde yoğunlaşmış olup, çok sayıda önemli makale ve kitap içermektedir. Kitapları arasında *Human Rights in Turkey* (2007), *Human Rights Worldwide* (2006) ve *Deconstructing Images of 'the Turkish Woman'* (1998) bulunmaktadır. 2006 yılından beri, Uluslararası Siyaset Bilimi Derneği'nin İnsan Hakları Komisyonu başkanlığını sürdürmektedir.

TÜRKEL MİNİBAŞ

1953'te İstanbul'da doğan Türkel Minibaş, 1971'de AFS bursuyla gittiği ABD'de Pasific Palisades High School'u, 1975'te Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi'ni bitirdi. 1985'te İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden doktor, 1988'de doçent, 1995'te de Uluslararası İktisat ve İktisadi Gelişme dalında profesör unvanını aldı. Son olarak İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde Uluslararası İktisat ve İktisadi Gelişme Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktaydı. Aynı üniversitenin Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nde müdür yardımcılığı ve Anadolu Üniversitesi AÖF İstanbul İl Koordinatörlüğü'nü de yürüttü.

ÇYYD Genel Başkan Yardımcılığı'nı yürütmekte olan Türkel Minibaş, Türkiye Korunmaya Muhtaç Çocuklar Vakfı Mütevelli Heyet Üyesi, Türk Kültür Vakfı, Türkiye Avrupa Vakfı, Türk Çağ Vakfı, İstanbul Mülkiyeliler Vakfı, Sosyal Demokrasi Vakfı gibi vakıfların da kurucu üyesiydi.

9 Şubat 2009 günü hayata veda etti.

YEKTA ÖZGÜVEN

Yekta Özgüven, 1978 yılında İzmit'te doğdu. 1995 yılında başladığı Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'ndeki öğrenimini, 1999 yılında bitirdi. 2002 yılında, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Kuramı Yüksek Lisans Programı'nı tamamlayarak yüksek mimar derecesini aldı. 2002 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. Halen Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı'nda doktora tez çalışmasını sürdürmektedir. Çeşitli ulusal ve uluslararası sempozyumlarda bildiriler sunmuş, kitap içinde bölüm yazarlığı gibi çalışmalar yayımlamış ve çeşitli konferanslar vermiştir.

"Toplumsal yapı ve ilişkiler mekânı anlamlandırmamızı etkilerken, mekânı kavrayışlarımız da toplumsal olanı anlamlandırma biçimlerimizi etkiler. Kadınların mekânlarda nasıl gezindiklerine, ne tür roller ve işlevler üstlendiklerine, mekânlarda kurdukları ilişkilerle mekânları nasıl anlamlandırdıklarına, varoluş biçimleriyle mekânların nasıl bütünleştiğine bakmak istedik. Kadınların, iktidar odakları tarafından yazılmış senaryolarda tanımlanmış rolleri oynarken, bu rolleri nasıl yeniden yorumlayıp yıldızlaştıklarını, sınırlılıkları nasıl sınırsızlıklara dönüştürdüklerini, yoksunluklardan nasıl zengin hayat parçacıkları ürettiklerinin ipuçlarını aramak üzere yola çıktık. Karşı çıkmadan, haykırmadan, başkaldırmadan sınırları esneterek kendilerine nasıl hareket alanları açtıklarını, kendilerini mekânlarda çeşitli biçimlerde konumlandırarak benliklerini nasıl yeniden tanımladıklarını, mekânların da bu serüvende, toplumun kadına bakışı ile kadının kendine bakışı ve yaşantısı arasında nasıl bir aracı olduğunu ele almayı hedefledik..."

Kadın ve Mekân, *Yoktan Var Eden Kadınlar*, *Mekânların Sınırladığı Kadınlar* ve *Kadın Hallerinden Yansımalar* olarak şekillenen üç ana başlık altında kadın ve mekân alanlarında öne çıkmış yazarların aydınlatıcı makaleleriyle kadını ve mekânı tanımlayan Kadın ve mekân etkileşiminin ne kadar farklı ve renkli boyutları olabileceğini sergileyerek ufukumuzu genişletirken mekânsal öğeleri değerlendirme yollarını da çok değişik bir bakış açısı kazandırıyor. Kitaba başlarken değerli mimar Aydin Boysan'ın zihin açıcı aforizmalarla dolu önsözü bizi, 'hanımlar konusu'na ısındırıyor; ardından mimarlık tarihinin Türkiye'deki öncüsü Doğan Kuban'ın giriş yazısı konunun derinliklerine ilk adımlarımızı atmamızı sağlıyor.

ISBN : 978-605-5596-17-0

30 TL

